

OR
AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

A MARÂTHÎ AND AN ENGLISH TRANSLATION

OF THE

RIGVEDA,

WITH THE

ORIGINAL SAMĪHTĀ AND PADA TEXTS

IN SANSEKRIT.

(Registered under Act XXV. of 1867.)

Sa & Vi
VED

Bombay:

PRINTED AT THE "INDU-PRAKASH" PRESS

April 1876.

THIS TRANSLATION

IS

DEDICATED

TO

ALL HIS ^ARYAN BROTHERS AND SISTERS

BY

THE TRANSLATOR.

कौपीतकी ब्राह्मण हेंहि होय. यजुर्वेदाची कृष्णयजुर्वेद म्हणून शाखा आहे तिचें ब्राह्मण तैत्तिरीय ब्राह्मण होय. तसेच यजुर्वेदाची जी वाजसनेयिसंहिता किंवा शुक्लयजुर्वेद म्हणून शाखा आहे तिचें शतपथ ब्राह्मण प्रसिद्ध आहे. सामवेदावर प्रौढब्राह्मण व अद्भुतब्राह्मण अशीं दोन मुख्य आहेत. अथर्ववेदाचें गोपथ म्हणून एक ब्राह्मण प्रसिद्ध आहे.

संहितांचा अर्थ समजल्यावर ब्राह्मणें समजण्यास कठिण नाहींत. आर्येण संहितांत प्रथम ऋक्संहिता, यास्तव तिचें भाषांतर केल्यानें वेदाचें स्वरूप समजावयास सुगम झाले असें समजून हा यत्न आर्यीं करीत आहों. मुख्य भाषांतर मराठी आहे; तथापि आपल्या देशांत ज्यांना मराठी समजत नाहीं असे गुजराथी, कानडी, बंगाली वगैरे लोक त्यांसहि याचतां यावें म्हणून तूर्त बहुतेकांस समजते अशी जी इंग्रजी भाषा तीतहि तर्जुमा केला आहे. परंतु मुख्य भाषांतर मराठींत असल्यामुळे टिपा सर्व मराठींत दिल्या आहेत.

हा यत्न केवळ असंस्कृतज्ञ लोकांसच समजाया असा आमचा हेतु नाहीं. ज्यांस संस्कृताचें ज्ञान नाहीं त्यांस मराठी भाषांतर व टिपा इतकें उपयोगी पडेल. परंतु ज्यांस संस्कृताचा परिचय असेल त्यांसाठीं संहिता व पदे, आणि संहितेची भाषा फार प्राचीन असल्यामुळे समजण्यास अवघड पडते म्हणून अवांचीत संस्कृतांत प्रत्येक मंत्राचा अन्य भाषा रूपांत दिला आहे, तो उपयोगी पडेल अशी आशा आहे.

ज्यांस इंग्रजीच भाषांतर मात्र उपयोगी पडणार आहे त्यांणीं तूर्त वितव्यानेच नृप राहणें अग्रगण्य आहे; कारण बौ, टिपा मराठी-प्रमाणें इंग्रजीतहि देण्याची तूर्त सद्य नहि. परंतु टिपा इंग्रजीत

देण्याची सवड नाही इतक्याच कारणामुळे इंग्रजीत तर्जुमाहि घालू नये हे योग्य नाही असे समजून तो तर्जुमा तूर्त आम्हां दिला आहे. इंग्रजीप्रमाणे हिंदुस्तानांत प्रचारांत असलेली मराठी शिवाय दुसरी भाषा इंग्रजीप्रमाणे आम्हास अवगत असती तर इंग्रजीऐवजी तशा भाषेत तर्जुमा केला असता.

अग्येदसंहितेसारखा प्राचीन ग्रंथ लावण्याचे काम कठीण आहे म्हणून सांगायचा नकोच. कोणताहि ग्रंथ फार जुना असला म्हणजे त्यांतील प्रथम तर भाषा समजत नाही. प्रसिद्ध भाषेस अनुसरून नाहींत अशी अनेक रूपे, अनेक प्रयोग, अनेक शब्द असल्यामुळे ग्रंथ दुर्बोध होतो. शिवाय तशा ग्रंथांतील विचार, वळणना, व त्या करण्याची आणि घालून दाखविण्याची पद्धतिहि त्याच्या भाषेप्रमाणेच आर्य असते. कितीएक विश्लेषनांमं आढळतात त्यांविषयी प्रस्तुतकाळीं माहिती नसल्यामुळे दुर्बोधत्व वाढते. तशा प्राचीन ग्रंथांत वर्णिलेले आचार, प्रचार व संप्रदाय चालू प्रसंगीं प्रसिद्ध नसल्यामुळे काठिन्य घेते. त्यामुळे कितीएक प्रसंगीं वेगळे वेगळे अर्थकारणारे वेगळे वेगळे अर्थ करूं लागतात. त्यावरून वस्तुतः असलेलें काठिन्य वाढते. अशी फार प्राचीन ग्रंथांची दशा होते. आणि ही स्थिति येदास चण्याच अशी लागू आहे. परंतु ह्या सर्व अडचणी दूर व्हाव्या म्हणून आम्हां मराठी टिपांत बहुतेक ठिकाणीं अर्थाची फोड करून सांगूं. त्यामुळे येदाचा अर्थ काय आहे या विषयी प तो करण्यास काय काय नही येतात याविषयी वाचनाभ्यास विचार करितां येईल.

अग्येदसंहितेचा अर्थ करण्याच्या कामीं आम्ही सर्व प्रकारच्या साहाय्यभूत ग्रंथांचा उपयोग करूं. त्यांनीं त्यांनीं या विषयावर आज्ञा मेहनत घेऊन त्यामग केला आहे त्या सर्वांचे ग्रंथ यथाशक्ति

पाहून नंतर अर्थाचा निश्चय करण्याचा यत्न करूं. या संहितेवर सायणाचार्यांचें भाष्य आहे त्याचा पूर्ण विचार करून, जेव्हां जेव्हां त्या भाष्यापासून भिन्न अर्थ करण्याचा प्रसंग येईल तेव्हां तेव्हां आमच्या अर्थास काय काय आधार आहे तें थारंभी तरी बहुत-करून तपशीलवार सांगत जाऊं. कारण हा आमचा यत्न अशा प्रकारचा आहे, आणि अशा हेतूनें केला आहे कीं, फार परिश्रम केल्याबरोबर वेदांणीचा काय अर्थ आहे तो आमच्या शक्ती-प्रमाणें दिला आहे व तो लोकांस समजावा इतकेंच नव्हे, पण तो योग्य आहे कीं नाहीं हें विद्वज्जनांस सांगतां यावें. वेदाचा अर्थ करण्यास अनेक अडचणी आहेत व जीं पाहिले तों सर्व साधनें आम्हांस नसतील यामुळे, आणि वेदाचा अभ्यास विद्वज्जनांनीं करावा तसा ते अगदींच करीत नाहींत यामुळे वेदाचा अर्थ समजावा तसा आम्हांस काचित् न समजेल ह्याविषयी आमची पूर्ण प्राप्ती आहे. तथापि आमच्या आर्यवांधवांस आम्ही प्राप्तीपर्यंत निश्चयानें सांगतो कीं, खरोखर एक अर्थ आहे असें आम्हांस ठाडक असतां तो आम्हांस अथवा लोकांस आवडणार नाहीं म्हणून कित्या चालत आले. ह्या प्रचारांस व समजुतींस विरुद्ध आहे म्हणून समजून ठमजून दुसरा अर्थ आम्ही कधीं देणार नाहीं; आणि जर सांगितलेल्या अडचणी तोंल या भीतीनें आम्ही यत्न चालविण्यास सोडणार नाहीं. ह्या प्राप्तीं दुर्बोधामुळे अगदींच निरुपाय होईल त्या ठिकाणीं आम्ही तसेंच सांगण्यास काहीमात्र संशय घेणार नाहीं. कारण कीं, आमचा हेतु इतकाच आहे कीं, परमपुरातन, परमपूज्य आणि परमप्रमाणीभूत तो वेद त्याचा अभ्यास लोकांनीं करावा, आणि अर्थ सकल आर्यजनांनीं जाणून घ्यावा. तो हेतु कसा सिद्धीम जाईल याच गोष्टीबद्दल आमच्या सर्व परिश्रमांचें पर्यवसान राहिल, म्हणून

नच सर्व कठिण कठिण स्थळीं अर्थ लावण्यास कोणकोणतीं साधनें उपलब्ध आहेत व कोणत्या गोष्टींविषयीं काठिन्य आहे व कोणत्या गोष्टींचा खुळासा झाल्यास सर्व अर्थ लागेल हें सांगत जाऊं.

अग्नेदाचीं दहा मंडलें आहेत. त्यांत एक हजारपेक्षां किंचित् अधिक सूक्तें आहेत. प्रत्येक सूक्तान सरासरीनें दहा ऋचा या मानानें दहा हजारपेक्षां थोड्याशा अधिक ऋचा आहेत. आमचे मासिक भाषांत आरंभीं टिपा फार टाक्या लागतील व त्या जेथे जेथे अश्वद्वय दिसतील तेथे तेथे शेषटपर्थ देऊं. परंतु एकच वैषम्य पुनःपुनः येत जाईल तेव्हां त्या त्या सर्व ठिकाणीं टिपांची जरूर पडणार नाही. यावरून आम्हांस यादर्थे वी, प्रस्तुतपेक्षां उत्तरांतर अधिक अधिक भाषांतर व मूळ आणि थोड्या थोड्या टिपा येत जातील. तथापि नांवांनें भाषाळपूढांस अगदीं प्रसिद्ध, परंतु अर्थांनें अगदीं अज्ञात असा जो वेद त्याचा अर्थ सकल भाषांत समजावा हा आमचा उद्देश आहे, त्यापेक्षां पुनरुक्तीचा दोष झाला तरी सोसावा; परंतु लांकाची यासना या अति अमूल्य विषयाकडे घळबायो म्हणून एकच खुळासा वारंवार देण्यास प्रसंग-पणान् भाळत करणार नाही.

तथापि अति गहन असा मानलेला (आणि वादीं कारणांनीं क्वचित् तूतता आहे तसा) व परम पुराण, आणि अनेक कारणांमुळे भाषेच्या संशयानें व विचारान्वा संशयानें कठेन असा जो वेद त्याचें प्राच्य भाषांत येईल तरी ते एकाद्या कल्पित कादंबरीसारखें सुशोध, एकाद्या भवभावान कल्पितेसारखें सुदृढ अथवा एकाद्या हुमरी किंवा एकाद्या मधुरलागेद अशी कोणो आनाकळी नये. परंतु वेदाच्या कला योग्यता प्रमाणीं किंवा हतार वपांपूर्वीं योगीं कोठें प्रथम म्हणत व मानता पाषा विचार करित करित याचवांनीं भाषांतर या-

चीत जावें अशी आमची प्रार्थना आहे, म्हणजे अर्थ समजत नाही अशी निराशा होणार नाही. मूळ अर्थ हजारो वर्षांपासून आज-पर्यंत कणाऱ्यानीं जे श्रम ज्या उद्देशाने केले आहेत त्याच ज्ञानेच्छेच्या उद्देशाने त्याप्रमाणे थोडा श्रम केला पाहिजे तरच भाषांतर समजेल असे कितीएक सूक्ता विषयीं कबूल करणे अवश्य आहे. आणि तसें झाल्यावरहि जर दुर्दैवेंकरून वाचकाची निराशा होईल तर त्याचा दोष वाचक कृपा करून भाषांतरकर्त्यालाच सगळा न लावेतील, अशी आशा आमच्याने केल्यापेक्षा राहणत नाही. कारण कीं आम्ही केवळ अर्थग्राहक आहो, अर्थकारक नाही. भांडारांत जे असेल ते आणून आम्ही आमच्या प्रिय वाचकांपुढे ठेवू वाहेरचे आणून भांडारांतील है आहे अशी अथवा भांडारात अर्थ असून तो नाही अशी प्रतारणा करणार नाही. आणि या आमच्या कारभारात आम्हास देवाचे प्यादे सकल आर्यजन आपल्या "मित्रतेचा, अर्थाचा, आणि सच्छात्ररूपी "संतर्तात जे वळ नित्य असते त्याचा अनुग्रह म्हणून साहाय्य "करतील" यात सशय नाही. कारण कीं आम्ही

समिःसंखित्व ईमहे त राये त सुवीर्ये ।

स शक उव नः शकदिन्द्रो वसु दयमानः ॥

अ १ १० ६.

भाषांतरकर्ता.

ऋग्वेद.

कार्पावशामित्रपुत्रो मधुच्छन्दा । अग्निदेवता । गायत्री च्छन्द ।
 द्या सूक्ताचा ब्रह्मयज्ञात विनियोग आहे. आणि अग्निमीळे
 या मन्त्राचा उत्सर्जन व उपाकर्म यामध्ये अग्नीच्या
 उद्देशानें होम करण्याविषयी विनियोग आहे.

सूक्तम् १.

ॐ अग्निमीळे पुरोहित यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
 होता रत्नधातमम् ॥ १ ॥

अग्निम् । ईळे । पुरोऽहितम् । यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम् ।
 होतारम् । रत्नऽधातमम् ॥ १ ॥

अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत ।
 स देवा एह वक्षति ॥ २ ॥

अग्निः । पूर्वभिः । ऋषिभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत ।
 स । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

भाषायाम्

- १ पुरोहित यज्ञस्य देवमृत्विज होता रत्नधातममग्निमीडे ॥
- २ अग्नि पूर्वनूतनैश्च ऋषिभिरीड्य । स देवानिहावहतु ॥

वेदार्थयत्न.

सूक्त १.

ऋषि, विश्वामित्राचा पुत्र मधुच्छ-
न्द; देवता, अग्नि; छंद,
गायत्री.

१. पुरोहित, यज्ञाचा देवो-
प्यमान ऋषिज्, होता, [आणि]
सप्तर्षीं अतिशयैकरून देणारा
अग्नि त्यास मी स्तवितो.

२. अग्नि पूर्वाच्या ऋषींनीं
वसाच नव्या ऋषींनीं स्तुत्य
[होय]; तो देवांस येथे आणो

HYMN 1.

To Agni By Madhuchchandas,
son of Vis'vamitra Metre
Gāyatrī

1 I praise Agni, the re-
presentative, the resplend-
ent priest of the sacrifice,
the invoker [of the gods],
the best giver of wealth

2 Agni is [a god] to be
praised by sages ancient
and by sages modern May
he bring the gods hither

१ 'पुरोहित' याचा पदार्थ अर्थ 'पुढें
ठेविणारा' म्हणजे आपल्या ऐवज्या पुढे ठेविले-
ला, अर्थात् प्रतिनिधि किंवा वकील अ-
र्थात देवांचा पृथ्वीवरील पुरोहित असें
पुष्कळ ठिकाणां वेदांत म्हटले आहे
कारण कीं, अग्नि हा मनुष्यांनीं दिलेला
हवि देवांकडेस पोहचवितो आणि ते
आपण्यास पृथ्वीवर देव त्यालाच पाठ-
वितात - 'होता' म्हणजे बोलावणारा, अ-
र्थात देवांस म्हणूनच ते नांव यज्ञास-

पादक जे १६ ब्राह्मण असतात त्यांतून
एकास पढलें आहे येथे अग्नीस जसे
ऋषिज् असे आदरार्थ म्हटलें आहे
तसेच होता हें पद लाविले आहे

२ या ऋचेवरून स्पष्ट होतें कीं, या
सूक्ताच्या कर्त्याच्या मताप्रमाणे कितीएक
ऋषि म्हणजे वेदमंत्रांचे कर्ते अथवा द्रष्टे
याचीन आणि कितीएक नवीन होते, व
तो आपणास नवीनांपैकीं समजतो सबब
हा मंत्र दक्षाने ठेवण्याजोगा आहे

अग्निना रपिमश्वत्पोषमेव दिवेदिवे ।

यशसं वीरवत्तमम् ॥ ३ ॥

अग्निना । रपिम् । अश्वत् । पोषम् । एव । दिवेऽदिवे ।

यशसम् । वीरवत्तमम् ॥ ३ ॥

अग्ने य यज्ञमग्रं विश्वतः परिभूरसि ।

स इदेवेषु गच्छति ॥ ४ ॥

अग्ने । यम् । यज्ञम् । अग्रम् । विश्वतः । परिभूः । असि ।

सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥ ४ ॥

अग्निर्होता विवर्कतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः ।

देवो देवेभिरागमत् ॥ ५ ॥ १ ॥

अग्निः । होता । विवर्कतुः । सत्यः । चित्रश्रवः । तमः ।

देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥ १ ॥

पटङ्ग दाशुपे त्वमग्ने भद्रं कर्हिष्यसि ।

तथेत्तत्सत्यमाङ्कुरः ॥ ६ ॥

पट् । अङ्ग । दाशुपे । त्वम् । अग्ने । भद्रम् । कर्हिष्यसि ।

तव । इत् । तत् । सत्यम् । आङ्कुरः ॥ ६ ॥

भाषायाम्-

३ अग्निना यज्ञेयं वीरवत्तमं रपि पोष [च] एव दिवेदिवे [यजमानो] भूयात् ॥

४ हे अग्ने [तव] यज्ञमग्रं यज्ञं विश्वतः परिभूरसि स एव देवेषु गच्छति ॥

५ अग्निर्होता कश्चिद्गुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः देवो देवेभिरगमत् ॥

६ अहं अग्ने त्वं पटङ्गं दाशुपे कर्हिष्यसि तत् हे आङ्कुरः सत्यं तवैव ॥

३. अग्नौ च्या योगान् [यज-
मान] यज्ञ.संपन्न [आग्नि] उत्तम
वीर्यवान् पुत्रान्नी युक्त यज्ञा धन-
दौलतीसच दिवसानुदेवस पावो.

४. हे अग्नी, ज्या विघ्नरहित
यज्ञासमोवालीं तू परिवेष्टन करून
राहसोस तोच [यज्ञ] देवांशत प्र-
विष्ट होतो.

५. अग्नि [हा] कुशल, कप-
टरहित [आग्नि] अतिशयेकरून
कीर्तिमान् [भत्ता] होमसपादक
[होय]. [तो] देव [अग्नि] देवां-
साहित येथें येथो.

६. हे वा अग्नी, तूं हविर्दान
करणाराचें जे कल्पाण करिशील
तें, हे अंगिरा, खरोखर तुझेच
कल्पाण [होते].

3. Through Agni may
the worshipper obtain from
day to day nothing but
wealth and prosperity ac-
companied by renown and
fall of valorous progeny.

4. That sacrifice alone of
which thou, Agni, art the
protector on all sides,
reaches unobstructed the
gods.

5. May Agni, the skil-
ful, true and most renown-
ed minister of sacrifice,—
Agni the god come hither
with the gods.

6 The good, Agni, that
thou mayest confer on the
giver of oblations, becomes,
O Angiras, truly thine own.

३. या मन्त्रातील 'पोष' शब्दाचा
अर्थ सायणाचार्य 'पर्यमान होणार' असा
विशेषणार्थ करितात; पण वेदांत हा श-
ब्द पुष्कळ ठिकाणी आलेला आहे आणि
याचा नेहमी 'भरभराट' 'दौलत' असा-
च अर्थ होतो, व विशेषणार्थ होत नाही.
म. मं १. सू. १३, सू. २ पाहा तेथें
सायणाचार्यच 'अभिवृद्धि' म्हणजे भर-
राट असा अर्थ करितात तोच आम्हां
प्रस्तुत स्थळीं घेतला आहे — 'पावो' = अ-
धयत्' सायणाचार्य पावतो असा अर्थ
करितात; पण छोट्या रूप आहे म्हणून
पावो हाच अर्थ युक्त आहे. व सायणाचा-
र्यानीहि क. १. ४०. ६-७ यांत तसाच

केला आहे तो पाहा.

४. 'विघ्नरहित' = 'अभ्यट'. मन्त्राचें
ह्म असें आहे की, ज्या यज्ञाचें संरक्षण
अग्नि चारी चार्नुस राहून करितो तोच
यज्ञ निर्विघ्नपणे परिपूर्ण होऊन देवांस नृ-
भिदायक होत असतो = 'देवांशत प्रविष्ट
होतो.' मुख्यपध्दे 'देवांच्या ठिकाणी जा-
तो' असें आहे, म्ह देशास पोहचता होतो.

५. 'अद्रिरा' (अद्रिरास्) हे अग्नीचें
याचक आहे त्याचा सधोस्तर अर्थ काय
आहे ते सांगी पुरीक सांगित नाही; पण
"अंगिरस" या नांवाचे कोणी मागी अस-
त्याचें आदळनें; आग्नि ते देवदेवांनी अग्नि
मनुष्यदेवांनी ह्योमध्मे मानिते आहेत. त्या.

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दीपांस्तर्पिया वृषम् ।

नमो भरन्त एमसि ॥ ७ ॥

उप । त्वा । अग्ने । दिवेऽदिवे । दीपांस्तः । तर्पिया । वृषम् ।

नमः । भरन्तः । आ । इमसि ॥ ७ ॥

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ।

वर्धमानस्वे दमे ॥ ८ ॥

राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् ।

वर्धमानम् । स्वे । दमे ॥ ८ ॥

स नः पितेर्व सुनवेऽग्ने सुपायनो भव ।

सर्वस्या न स्वस्तये ॥ ९ ॥ १ ॥

स । नः । पिताऽदिव । सुनवे । अग्ने । सुऽउपायनः । भव ।

सर्वस्य । नः । स्वस्तये ॥ ९ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

७ हे अग्रे उप नमो भरन्तो दिवेदिवे दीपावस्तर्पिया त्वामग्नेम

८ अध्वराणां राजानमृतस्य दीदिान गोषां स्वे दमे वर्धमानम् ॥

९ हे अग्ने स [तु] न सुनवे [पते] सुपायनो भव । स्वस्तये न सर्वस्य ॥

स 'गुप्ते पुत्र' अर्थात् मृत्युं आह्वये त्वां
स मनुष्यजातीने आदिपुरुष आग्नि स्व-
र्गोर्वां पुत्रे मनुष्यावत यात्र कर्त्तुं देवारे
असं वागडेले आहे ते देवार्ता मनुष्य-
लोकां ज्ञानदायमान वाटावलेले असं
कोठकोठ वागडेले जादग्नान आग्नि

आग्नीला सुद्धा याच अर्थां हा गन्ध लावि-
लेला असेल असें वाटते ते.....तु-
झेच वस्त्रपात्र होतें। म्ह अग्नीने उपास-
कास संपत्ति दिली म्हणजे उपासक अ-
ग्नीला हवि अर्पण करितो व तेनेकहू-
न आग्नीचा लाभ होतो

७. हे रात्रीच्या वेळी प्रकाश-
णाच्या अग्नी, प्रतिदिनीं आम्ही
भक्तिपूर्वक नमन करीत तुझ्या
संनिध येत असतो.

८. जो तू पक्षांचा राजा, ध-
र्मरक्ष्याचा परम देदीप्यमान रक्ष-
क [आणि] आपल्या स्वताहाच्या
घरी मोठा होणारा [असा] होस.

९. म्हणून, हे अग्नी, जसा पिता
पुत्राला सुगम असतो तसा तू
आम्हांप्रत हो; आमच्या कल्या-
णास्तव आम्हांबरोबर राहा.

7. To thee, Agni, that
shinest by night, we daily
approach, offering our re-
spects with a pious mind ;

8. who art the king of
sacrifices, the resplendent
protector of the sacred law,
and who growest in thine
own home.

9. Be thou, therefore,
Agni, accessible to us as is
a father to his son. Be
with us for our good.

७. 'दोषावस्तर' हे दोषावस्तु याचे
संबोधन होय. यस् (=प्रकाशने) यापासून
विवस्वान्, उवस्, इत्यादि शब्द निघाले
आहेत. सायणाचार्य 'रात्रदिवस' असा
क्रियाविशेषणार्थ अर्थ करितात. हा
शब्द ऋग्वेदांत आणखी दोन ठिकाणां
आला आहे. म. ४, सू. ४, क्र. १ आ-
णि म. ७, १५, क्र. १५ पाहा. शिवाय
आथळायन धीतसूत्रांत "यदि सपयम् ।
दोषावस्तरं नम. स्याहेति । यदि मातः ।
मातर्वस्तरं नम. स्याहेति" (३ १२ ४) असे
लिहिछे आहे त्यावरून दोषावस्तर ही
दोषावस्तु याची संबोधनविधि आण
'रात्रीच्या वेळी प्रकाशणारा' हा अर्थ
युक्त दिसतो = "नमन करीत" सुद्धीत
'नमन धारण करणारे' असा अक्षरज्ञाः

अर्थ आहे.

८. 'यक्षांचा राजा' = 'राजन्तमध्व-
राणाम्.' सायनाचार्य 'राजन्तम्' या-
चा येथे शोभण्याचा, प्रकाशणारा असा
अर्थ करितात; पण राज् धातूचा अर्थ
राजा असणे, माळक असणे असा धेदांत
होतो. वदाहरणार्थ 'विश्वस्य दिवस
मध्व राजसि' हे (क्र. १. २५. २०)
पाहा. शिवाय 'त्वं याजस्त भुत्वस्य रा-
जसि' (क्र १. ३६. १२) येथे तुला साव-
णाचार्यांनीच आमच्या प्रमाणे अर्थ केला
आहे तो पाहा. = 'आपल्या घरी' म्ह.
ब्रह्मज्ञातेत अग्नि प्रदीत होतो त्या स्थळी.

९. 'म्हणून' हे पद 'ता.....मय'
असा जो प्रयोग आहे त्यापासून गम्य-
मान आहे हे सांगण्यात नकोच.

सूक्तम् २.

ऋषिर्विश्वामित्रपुत्रो यमुच्छन्दा. । देवता-१-३ वायु ; ४-६ इन्द्रवायू ; ७-९
मित्रावरुणौ । गायत्री च्छन्दः ।

वायुया याहि दशतेमे सोमा अरंकृताः ।

तेषां पाहि श्रुषी हवम् ॥ १ ॥

वापो इति । आ । याहि । दशते । इमे । सोमाः । अरंकृताः ।

तेषाम् । पाहि । श्रुषी । हवम् ॥ १ ॥

वायं उरयेभिर्जरन्ते स्वामच्छां जरितारः ।

सुतसोमा अहविदः ॥ २ ॥

वापो इति । उरयेभिः । जरन्ते । त्वाम् । अच्छ । जरितारः ।

सुतसोमा । अहःविदः ॥ २ ॥

वापो तथ प्रपृच्छती धेनां जिगाति द्वाशुपे ।

उरूची सोमपीतये ॥ ३ ॥

वापो इति । तथ । प्रपृच्छती । धेनां । जिगाति । द्वाशुपे ।

उरूची । सोमपीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिर्पगतम् ।

इन्द्रवो वामुशन्ति हि ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयोभिः । आ । गन्तम् ।

इन्द्रवः । वाम् । उशन्ति । हि ॥ ४ ॥

भाषाणाम्

१ हे दर्शनीय वापो आपाहि । इमे सोमा अरंकृता । तान्निब[हव] [च] शृणु ॥

२ हे वापो सुतसोमा अहविदो जरितारस्त्वामच्छोकेष्वर्जरन्ते ॥

३ हे वापो प्रपृच्छती तव धेना सोमपीतये द्वाशुपे गच्छति ॥

हे इन्द्रवायू इमे सुता [सन्ति] । प्रयोभिर्पगतम् । इन्द्रवो हि वामुशन्ति ॥

सूक्त २.

ऋ., विश्वामित्राचा पुत्र मधुच्छन्द.
देवता, १-३ वायु, ४-६ इन्द्रवायु,
७-९ मित्रावरुण, वृत्त, गायत्री.

१. हे सुंदर वायू, येथे ये; हे
सोमरस [तुमकारिता] तयार केले
आहेत. ते पी [आणि] [आमची]
प्रार्थना ऐक.

२. हे वायू, [पण]तुमच जा-
णणारे स्वोते सोमरस सिद्ध करून
तुझ्या उद्देशाने स्वोते गाव-आहेत.

३. हे वायू, तुझी लुब्ध [आ-
णि] लांब जिह्वा सोमपानासाठी
दिविदांभ्याकडेस जात असते.

४. हे इन्द्रवायू हो, हे सोम-
रस [तुमच्या करितां येथे आहेत]
[आम्हांस] सुख घेऊन या. कां
कों, [हे] सोमरस तुमची वांछा
करित आहेत.

HYMN 2.

To Vāyu 1-3, Indra and Vāyu
4-6, and Mitrā-and-Varuna
7-9. By Madhuchchandas
son of Vis'vāmitra. Metre-
Gāyatrī.

1. Come hither, hand-
some Vāyu. [For thee]
these Soma-draughts are
prepared. Drink of them
[and] hear our invocation.

2. The singers, Vāyu,
cognizant of the proper
time, having prepared So-
ma-draughts, are address-
ing their hymns to thee.

3. Thy tongue, Vāyu,
that is eager and long, goes
to the worshipper for drink-
ing Soma.

4. Indra and Vāyu,
here are Soma-libations for
you. Approach ye with
pleasures [for us]. For the
libations are desiring you.

१. 'वायु' म्हणजे वयनरूप देवता.
वायुदेवतेचा संबंध ईन्द्रदेवतेशी फार
आहे आणि फारचून जसा आत्मा
सोमाशी संबंध आहे (अग्नीषोमी, सूर्या-
चंद्रमसी असे पुष्कळ ठिकाणी आढळ-
ते) तसा वायूचा ईन्द्राशी संबंध आहे.
आणि इन्द्रवायूची रतुनि पूजव केलेली
आढळते. वायूच्या योगाने इन्द्र जयी
होतो असे बौद्धांठे वर्णिले आहे. अ-
थे वायु जातो तेथे वृद्धि होते असे वेदांत

साधितले आहे.

३. 'जिह्वा' = 'पेना' 'पेना' म्हणजे
अर्धवतकर्मण भेगु मू. दूध देणारी पार्श्व
असा होतो. आणि तोच अर्थ येथे कोणी
करितात. पण तो नाट दसत नाही. वायु-
णाचार्य देव वाचा असा अर्थ करितात;
परंतु आम्हां येथे केलेला अर्थ वायुनास
फार सोडून नसतो अधिक समृद्ध दि-
सतो. 'लुब्ध' = लुब्धनी, 'सोमाने' दि-
वेंकळन दिव्यनाटी. 'सोमानाव

वायुविन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू ।

तावा यातमुपद्रवत् ॥ ५ ॥ ३ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । चेतथः । सुतानां । वाजिनीवसू इति
वाजिनीवसू । तौ । आ । यातम् । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥ ३ ॥

वायुनिन्द्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतम् ।

मिद्विषां धिया नरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातम् । उप । निःस्कृतम् ।
मधु । इत्या । धिया । नरा ॥ ६ ॥

मित्र हुवे पूतदक्ष वरुण च रिशादसम् ।

धियं घृताचीं सार्यन्ता ॥ ७ ॥

मित्रम् । हुवे । पूतदक्षम् । वरुणम् । च । रिशादसम् ।

धियम् । घृताचीम् । सार्यन्ता ॥ ७ ॥

भाषायाम्

५ हे वाजिनीवसू हे वायो [त्वम्] इन्द्रश्च चेतथः । तौ [वृषा] द्रवत् (=धीमम्)
उपायातम् ॥

६ हे वायो [त्वम्] इन्द्रश्च हे नरो सुन्वतो निष्कृतमित्या धिया मधु (=धीमम्)
उपायातम् ॥

७ पूतदक्षं मित्रं रिशादसं वरुणं च [इत्येतौ] घृताचा धियं सार्यन्तो [आ]
ह्वयामि ॥

महन् मुख्य असा अर्ध केला आहे, पण
पृच् घातूचा अर्ध भरजे, कोणाची भरती
अथवा भरभराट करणे असा आदळतो
या ठिकाणी 'आपणास महन् भेगारी,' 'नृति होईपर्यंत पिगारी' असा । अ-
नेछ
'४ तुमची बाण,' तुम्हा पावे
अदी इच्छा

५. हे चपलाश्वगामी वायू
आणि इंद्र हो, हे तयार केलेले सोम-
रस तुम्ही पाहात आहां. तर तुम्ही
उभयतां यावत येथे या.

६. हे वायू, तू आणि इंद्र असे
दोघे, हे शूरांनो, [आमच्या] सत्य
स्तवनाने उपासकाच्या सोमरसा-
प्रत लोकर या.

७. ज्याचे मन पवित्र होय त्या
मित्रास आणि शत्रूचे खाऊन टाक-
णाऱ्या वरुणास मी दोघाविदों, ते
दोघे [माझ्या अंगां] घृताई स्तव-
नाची प्रेरणा करणारे [होत].

5. Vāyu and Indra,
possessed of quick horses,
you observe these extract-
ed Somas. Come ye then
both hither running.

6. Vāyu, and thou In-
dra, ye heroes, come ye
both quickly to the Soma
of the worshipper by this
sincere prayer.

7. I invoke Mitra of
pure mind and Varuna the
destroyer of the enemy-
both inspirers of the pray-
er rich with clarified but-
ter.

५. 'हे' इ०पदशः अर्थ 'हे वायू, [तू]
आणि इंद्र, तयार केलेल्या सोमरसास,
हे चपलाश्वगामी हो पाहात आहां.'

'चपलाश्वगामी' = 'वाजिनीयसू.' या-
जिनीयसु या शब्दाचा अर्थ सांगणाचार्य
'अन्न जीमथे देतात अशी क्रिया तीत
राहणारा.' असा बहुत ठिकाणीं करितात
आणि प्रस्तुत स्थळादि 'हविरजाच्या से-
तर्वात म्ह. माळिकेंत राहणारा' असा
करितात. वस्तुतः वाजिनीयसु हे विशे-
षण वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं (सं. २. ३७.
५, ५५. ६, ८. ५. ३, १०. ४०. २
इत्यादिपाहा) अधिदेवांस लाविलेले आ-
टळते. आणि क्वचित् इंद्रासहि लाविलेले
आहे (सं. ३. ४२. ५, १०. १६. ८ पाहा)
आतां अधिदेव तर घोडेश्वर होत असें
त्याच्या नांवावरून सुद्धा उपर होय, व इंद्र
हा वपलघोषीवरून जातो अमघावपास-
काचा सोम पिण्यास येतो असें वेदांत सा-
ंगितले आहे. दावमन वाजिनीयसु याचा

अर्थ अध्यायान् असा सर्वत्र लागतो. शिवाय
याच अर्थाचे वाजिनीयसू असेहि विशेष-
ण आहे आणते अधिदेव, इंद्र, उषा, सर-
स्वती आणि अधिदेवांचा रथ यांत धावि-
लेले आटळते, व हे सगळे वपलघोषीवर
बसून जातात असे वेदांत प्रतिज्ञा आहे.
वाजिनीयसु यांत पदे वाजिन् (अथ) आ-
णि वसु (द्रव्य ज्यास आहे तो, अर्थात्
०त्तान्) अशी आहेत. पूर्वपदाच्या अंती
दीर्घस्वरनसतां होतमासा येतो याविषयी
दिवावसु (सं. ८. ३४. १), रतागसु, मसू-
वसो (सं. १. ५७. ४) या शब्दावरून
साध होते व याच शब्दावरून 'वसु' हे
अंत्यपद असले म्ह. 'ज्यास आहे
तो' असा अर्थ होतो हेहि उपर होतें.

'तर तुम्ही' = 'ती' [पुषाम्.] 'स एम् =
तर तू, सोहम् = तर मी, ते एम् = तर
आम्ही, ते एम् = तर तुम्ही अने प्रयोग
या ठिकाणी येत आतील.

६. 'हे शूरांनो,' = 'या' म्ह. यायु

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृथावृतस्पृशा ।

कतुं बृहन्तमाशाथे ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । कतुं स्पृशौ । कतुं स्पृशा ।

कतुम् । बृहन्तम् । आशाथे इति ॥ ८ ॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता रुक्षया ।

दक्षं दधाते अपसम् ॥ ९ ॥ ४ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविज्जावौ । उरुक्षया ।

दक्षम् । दधाते इति । अपसम् ॥ ९ ॥ ४ ॥

भाषायां.

८. हे मतवृथावृतस्पृशी मित्रावरुणौ [युवा] बृहन्तं ऋतुमृतेनाशाथे ॥

९. कवी तुविजाता रुक्षयौ मित्रावरुणौ नोपसं दक्षं दधाते ॥

आणि इन्द्र. धेदीत नर हा शब्द देवा-
स पुत्रळ ठिकार्ण लापिळेला आढळ-
तो = 'उपासकाच्या.' अक्षराना 'सोमरा
वाढणा'या पजमानाच्या.'

७ 'शत्रूते साकनटाकणाया' = 'रि-
शादसम्.' या शब्दाचा सरा काय अर्थ
आहे ते स्पष्ट समजत नाही सापणाचा-
यांनी केलेला अर्थ येथे आम्ही दिला
आहे. रिशादस म्हणजे विशेषण मरुतास आ-
णि इतर देवांस लापिळेले आढळते 'पू-
तार्ई रनयनाची' म्ह. गृन ज्यावरोंवर
आर्पण केळ जाते अशा रनयनाची.

'मित्र' चाचा मूळ अर्थ रनेही, दोस्त.
त्याचान्न मनुष्यांचे शिव इच्छिणारा
(मित्रतमो नृणाम् अ. ७. ६२. ४) जो
अहंदाय म्ह. दिवसल्या देव त्यास मित्र

असें नांव पडले. मित्रदेव मनुष्यांचे
वरें इच्छिणारा व त्यांचा स्नेह करणारा
असे वर्णन आढळते.

'वरुण' म्ह. रात्रिस्थी देवता. मित्र
आणि वरुण या दोन्ही देवतांचे जोडपे
आहे केवळ मित्रास अनुलक्षून वेलेली
स्तुति नाही आणि केवळ वरुणास अनु-
लक्षून वेलेली स्तुति फारच थोडी आहे.
मित्र आणि वरुण या दोघांत मिळून अ-
नेक ठिकार्ण स्तुति केले आहे. मित्राचे
आणि वरुणाचे गुण काय काय आहेत,
ते काय पराक्रम करितात, कोठे राह-
तात, कसे चालतात, ते कोणास अनु-
कूल आणि कोणास मतिवूल आहेत
या सर्ष थोडी मित्रावरुणावरची सूत्रे
येतीळ तसातझ उघड दिसून येतीळ.

८. हे सत्यधर्मानि आनंद पाव-
णारे, [आणि] सत्यधर्मां रक्षणारे
मित्रावरुण हो, सत्यधर्माच्या योगाने
[तुमची] मोठी वांछा तृप्त होव
असते.

९. प्रज्ञावान, जन्मतःबलवान,
[आणि] विस्तोर्णस्थली वास करणा-
रे मित्रावरुण आम्हांस कुशल बुद्धि
देत असतात.

8. Ye Mitra and Va-
runa, taking delight in the
sacred law, and defending
the sacred law, have by
the sacred law attained
your great desire.

9. Mitra and Varuna,
the 'wise, born mighty, and
living in wide space, have
conferred upon us an ac-
tive intellect.

८. 'सत्यधर्माच्या योगाने [तुमची]
मोठी वांछा तृप्त होत असते' म्ह. तुम्हां-
स असन्मार्गा, अयत्नकर्ते आणि उपा-
सनाग्रहित अे लोक त्यांच्या करणा-
पामन आनंद होत नाही, तर सोमावि-
षयी वगैरे जो तुमची मोठी वांछा ती
आर्य जनांच्या त्या धर्मापासूनच तृप्त
होते. 'वांछा' = 'कृतुम्' कृतु शब्दाचे
अर्थ वेदांत होतात ते येणप्रमाणे—१
अज्ञ, युक्ति; २ इच्छा, वांछा (जसे
पुरोळास जुषस्व नः, इन्द्र कृतुहिते बृहन्
ऋ. ३. ५२. ४); ३ शक्ति, प्रभाव,
कुशलपण; ४ बुद्धि, प्रज्ञा (जसे, हस्ते
पर्व भरति शीर्षेणि कृतुम् ऋ. २. १६.
२); ५ ज्ञान. 'मित्रावरुण' म्ह. मित्र
आणि वरुण हे दोघेदेव. जसे मित्रावरु-

ण तसे अग्नीषोमी (अग्नि आणि सोम),
सर्वाचन्द्रमसी (सूर्य आणि चंद्रमा),
शोवापृथिवी (स्वर्ग आणि पृथिवी) हे
देव दीनदीन एकत्र येत असतात.

९. 'कुशलबुद्धी' = 'दक्षम् अपसम्'.
यांत दक्षम् हे नाम आणि अपसम् हे
विशेषण. सापणाचार्य दक्षम् म्ह. बल
आणि अपसम् म्ह. कर्म असा अर्थ
करितात. परंतु अपस् शब्द या मंत्रांत
आनुदान नाही आणि कर्म या अर्थी
जो अपस् शब्द आहे तो आनुदान
आहे (अर्घः) य अर्थोदान अपस् शब्द
(अपाः) विशेषणार्थी आहे आणि
त्याचा अर्थ वेदान चपट, कुशल, अ-
सा निचा चपल आणि कुशल बाग
वरणारा अर्थान् नारायण, असा होतो.

सूक्तम् ३.

ऋषिर्विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दा । देवता- १-३ अभिनी; ४-६ इन्द्रः;

७-९ विश्वेदेवाः; १०-१२ सरस्वती । गायत्री छन्दः ।

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणो शुभस्पतो ।

पुरुभुजा चनस्पतम् ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणो इति द्रवत्पाणो । शुभः ।

पतो इति । पुरुभुजा । चनस्पतम् ॥ १ ॥

अश्विना पुरुदससा नरा शवीरया धिया ।

धिण्या वनत गिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुदससा । नरा । शवीरया । धिया ।

धिण्या । वनतम् । गिरः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे द्रवत्पाणो शुभ पति पुरुभुजावधिनौ [युवा] यज्वरीरिषधनस्पतम् ॥

२. हे पुरुदससौ नरौ धिण्यावधिनौ [युवा] शवीरया धिया गिरौ वनतम् ॥

सूक्त ३.

देवता, १-३ अश्विदेव, ४-६ इंद्र,
७-९ विश्वेदेव, १०-१२
सरस्वती. ऋषि, पूर्ववत्. वृत्त,
पूर्ववत्.

१. हे चपलाश्वगामी, कन्या-
णाधिपति, बहुसंपत्तिमान अश्वी
हो, हे यज्ञसंपाधि अज तुम्ही वृद्धि
होईपर्यंत खा.

२. हे आश्चर्यकारक बहुरूपा-
कर्ते, शूर [आणि] दानशाली अश्वी
हो, तुम्ही शक्तिपुक्त आदरबुद्धीने
आमची स्तवनें माग्य करून घ्या.

HYMN 3.

To the As'vins (1-3), Indra
(4-6), the Vis'hve Devās
(7-9) and Sarasvatī (10-12).
Author and metre as before.

1. O As'vins, riding on
quick horses, lords of pros-
perity, and bestowers of
plenty of food, eat the
sacrificial offerings to your
satisfaction.

2. O As'vins, achievers
of many wonderful deeds,
valorous, and renowned
for liberality, accept our
prayers with your mighty
goodness.

१. 'चपलाश्वगामी' (=द्रवत्वाणी)
म्ह. चपल घोळांवर बसून जाणारे.
द्रवत् म्ह. चपल आणि पाणि म्ह. घो-
ष्याचा खुर (क. २. ३१. २ पादा).
द्रवत्वाणि या शब्दाप्रमाणें द्रवदशव
असें एक ('रथास' लायिलेले, क.
४. ४३. २) विशेषण आहे त्याचाहि
अर्थ या शब्दाच्या अर्थाप्रमाणेंच आहे.
'अथो' = अश्वी. अश्विन् श-
ब्दाचा मूळ अर्थ घोडेसवार. त्या-
वरून घोडेसवार देव अथवा घोळावर
बसून जाणारे कोणी एक मानिलेले
होत देव. हे प्रकाशाभिमाना (प्रका-
शमयी) देव होत. ते प्रभातवादी अ-
थवा दिवसांतून तीनदा यज्ञास येता-
त. त्यांचा रथ सुवर्णाचा आहे व ते
रथांतून रत्ने उपासनास आणतात.
त्यांच्या रथास पित्र्ये घोडे जुपलेले

असतात. अश्विदेव आपल्या उपासकांस
संकटांतून मुक्त करण्याचा येतात, आणि
मुक्त वारतात; ते रोग्यांस बरे वारतात
आणि मृतात्मांस पुनः तदन वारतात.
त्यांच्या आईचें नांव सरणू आणि बा-
यकोचें अश्विनी असें सांगितले आहे.
हे 'घोडेसवार देव' कोण समजावपाचे
त्याविषयी निर्णय होत नाहीं. पारब
(निरुक्त १२. १) म्हणतात की, "अश्वि-
" देव हे आकाशांत प्रथम दिसतात...
" त्यांत अथ (घोडे) आहेत म्हणून
" त्यांचे नांव अश्वि [देव] असें आ-
" र्थमात्र म्हणतो. तर अश्विदेव हे
" कोण? ते द्यावापृथिवी होत असें
" कोणी म्हणतात. ते दिवसप्राप्तरी
" होत असें कोणी म्हणतात. कोणी
" म्हणतात ते सूर्य आणि चंद्रमा होत.
" दोघे रात्रे पुन्य करणारे होत तेव

दस्त्रा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तवर्हिषः ।

आ यातं रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दस्त्रा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तवर्हिषः ।

आ । यातम् । रुद्रवर्तनी इति रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः ।

अण्वीभिस्तना पुतासः ॥ ४ ॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सुताः । इमे । त्वायवः ।

अण्वीभि । तना । पुतासः ॥ ४ ॥

इन्द्रा याहि धियेपितो विप्रजूतः सुतावतः ।

उप ब्रह्माणि वाघनः ॥ ५ ॥

इन्द्र । आ । याहि । धिया । इधितः । विप्रजूतः । सुतावतः ।

उप । ब्रह्माणि । वाघनः ॥ ५ ॥

इन्द्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः ।

सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ६ ॥ ५ ॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिष्व ।

सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥ ६ ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

३. हे दस्त्रानासत्यौ वृक्तवर्हिष सुता युवाकव [सन्ति] । हे रुद्रवर्तनी आयातम् ॥

४ हे चित्रभानो इन्द्र आयाहि । अण्वीभिस्तना पुता इमे सुतास्त्वदीया [सन्ति] ॥

५ हे इन्द्र [त्वं] धियेपितो विप्रजूतो याघत सुतावतो, ब्रह्माण्युपायाहि ॥

६. हे हरिभिन्निर [त्वं] ब्रह्माणि तूतुजान उपायाहि । न सुते चनो दधिष्व ॥

“अभिदेय झाले असे इतिहासकर्ते
“म्हणतात.....त्याचा वेळ सूर्यो-
“दयापर्यंत असतो” हे अर्थी म्ह-
णजे ज्यास सहस्रतांत माग्याहून अभिनी-
कुमार असे नाव पडले आहे आणि
जे नकुलसहदेवाचे बाप असे भारता-
चा, तो वांगले आहे तेच होत.

२ “आश्चर्यकारक बहुकृत्यकते”=
“पुरुदससा” म्ह बहुत अद्भुत कृत्ये कर-
णारे अद्भुतकृत्ये म्ह च्यवन ऋषीस
वृद्धपण आले असता त्यास पुन तरुण
केला (ऋ १. ११६. १०), विमदाला
कमगु ही रती मिळवून दिली (ऋ १.
११२. १९) ती व त्यासारखी दुसरी.

३. हे अद्भुतरूपकर्ते, सत्य
अभी हो, हे शुद्ध दमावर ठे-
विलेले सोमरस तुमचे आहेत. वर
हे रुखवर्तनी हो, तुम्ही येथे या.

४. हे सुदरतेजस्क इंद्रा,
तू ये; हे बोटांनी काढलेले नित्य
पवित्र सोमरस तुझे आहेत.

५. हे इंद्रा, विद्वान् पुरुषांच्या
योगाने प्राप्त होवोस असा जो नू
तो [आमच्या या] स्तवनाने प्रेरित
होताता सोमरस अर्पण करणा-
ऱ्या यजमानाच्या प्रार्थनेप्रव ये.

६. हे हरिताश्व इंद्रा, तूं कार
नरा करून [या] प्रार्थनेप्रव ये;
[आणि] आमच्या [या] सोमरसाने
तृप्ती पाव.

3. [As'vins], achievers
of wonderful deeds, and
truthful ones, yours are
[these] Somas placed on the
Kus'a grass. Come, there-
fore, ye Rudravartani

4. Come hither, Indra,
of beautiful splendor.
Thine are these Somas
pressed by the fingers and
ever pure

5 Indra, who art mov-
ed by the learned, come
hither, moved by [this our]
praise, to the prayers of
the worshipper who has
pressed the Soma [for
thee].

6. Indra, come hither
quickly to our prayers,
thou with the tawny
horses. Gratify thyself
with our Soma.

३. 'तमचे' = युवाकव. 'युवाकु श-
ब्दाचा अर्थ नित्य 'तुम्हा' दोषांचा' असा-
च होतो उदकांनी घेते मिश्रित असा
(सायणांनी केलेला) होत नाही. क.
१. १२०. ३. यांत सायणाचार्यांनी
सुद्धा आमच्या सारखाच अर्थ केला
आहे 'रुखवर्तनी' हे अग्निदेवांचे चवि-
क्षेपण येत असते. बाचा अर्थ काय
असेल तो असो. सायणाचार्य 'शत्रूस
रक्षिणारे' अशा भावार्थाने भाष्याने
लिहिलेला. अग्निदेवांच्या विक्षेपनामा-
प्रमाणे वापरलेले आदर्शने वास्तव आ-
म्हा हे पद तसेच राहू दिले आहे.

५. मंत्राचा माराये असा आहे कां,

विद्वानांनी (कवींनी) केलेल्या स्तुतीने
इंद्र येत असतो तसाच तो ही जी मी
स्तुति करित आहे ती ऐकून येओ
आणि सोमरस काढून अर्पण करणाऱ्या
उपासकाची प्रार्थना स्वीकारो = 'प्रार्थना'
= 'ब्रह्माणि' ब्रह्म हा शब्द मोठ्या गह-
न्याचा आहे हे सांगण्यापासत मन्त्रेक.
परत त्याचा अर्थ सहितत बहुत करून
प्रार्थना, स्तवन, स्तोत्र, स्तोत्र अथवा
यज्ञ करण्याची धर्मबुद्धि मनात देणे
ती असा होतो. तेव्हा हा शब्द आशु-
दान (ब्रह्म) असतो आणि नित्य
नपुंसकलिङ्गी असतो आणि ब्रह्मा असा
जो अवोदान पुंलिंगी शब्द आहे त्या-

ओमांसश्रपणीधृतो विश्वे देवास आ गत ।

दाश्वान्सो दाशुषः सुतम् ॥ ७ ॥

ओमांसः । चर्षणिधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत ।

दाश्वान्सः । दाशुषः । सुतम् ॥ ७ ॥

विश्वे देवासो अस्तुरः सुतमा गन्त तूर्णयः ।

उत्ता इव स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अस्तुरः । सुतम् । आ । गन्त । तूर्णयः ।

उत्ताः । इव । स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे देवासो अस्त्रिय एहिमायासो अद्रुहः ।

मेधं जुपन्त वङ्गयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवासः । अस्त्रियः । एहिमायासः । अद्रुहः ।

मेधम् । जुपन्त । वङ्गयः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. हे ओमाश्रपणीधृतो विश्वे देवा दाश्वान्सो [पूर्व] दाशुषः सुतमागच्छत ॥

८. हे विश्वे देवारतूर्णयोस्तुते [युव] सुत रसराणमुत्ता इवामच्छत ॥

९. एहिमाया वङ्गयो विश्वेदेवा अस्त्रियोद्रुहो मेधं जुपन्तु ॥

चा अर्थ ब्रह्मदेव असावेदात होत नाही, तर स्तोत्र (ब्रह्म) करणारा, सोम तयार करणारा असा य यज्ञात जे होता, वोढा इत्यादि क्रतियज असतात त्यांपैकी एक, व ईश्रिय नव्हे तो ब्राह्मणजातीचा मनुष्य असा अर्थ होतो.

६. 'तृप्ति पाव' = चनो पा. 'चनः हा शब्द पा या धातूच्या क्रियापदाच्या-च संयोगी येतो. आणि 'चनो पा' म्ह. तृप्ती पावणे, रुष होणे, संतोष अयवा

आनंद पावणे. ज्याने तृप्ति होते ते द्वितीयांत अथवा सप्रत्यय असते. जसे 'चनो दधीत पिरो मे' (ऋ. २. ३५. १), आग्नि. स्तोम चनो दधीत (ऋ. ८. १९. ११) यदि मे रराण सुते वक्ष्ये वा दधसे चनः (ऋ. ८. ३२. ६) = 'हरिताश' = 'हरिवान्' म्ह. पिंगट रंगाचे अथ ज्याच्या रथास जोडलेले आहेत असा. इद्राचे घोडे (किरण?) पिंगट रंगाचे आहेत असे पुष्कळ टिकाणी आढे आहेत.

७. सरक्षण करणारे [आणि] मनुष्यातें आधार देणारे हे विश्वेदेव हो, [सपत्ति]दाते असे जे तुम्ही तें हविर्दात्याच्या सोमाप्रत या

८ हे विश्वेदेव हो, कुशल [आणि] चपल असे जे तुम्ही वे, गाई आपल्या गोठचाकडेस [धावत जातात] त्याप्रमाणे [या] सोमाकडेस धावत या

९. अक्ल्याण न करणारे, मायाकुशल, बैराहित्य असे रथारूढ विश्वेदेव [हे] हविरान् ग्रहण करोत

7 Vis ve Derās, protectors and supporters of men, come ye givers to the Soma of the giver (the worshipper)

8 Vis ve Devās, come ye diligent ones quickly to the Soma like as the cows run to their abodes

9 May the beneficent, artful Vis ve Devās, free from hatred and mounted on chariots, enjoy this offered food

७ 'विश्वेदेव' याचा शब्दार्थ अर्थ 'सकल देव' असा आहे वण जसे मरुत् देव यांचा वण आहे अथवा आदित्य देव यांचा वण आहे तसा 'विश्वेदेव' हा देवगण असावा असें दिसत सायणाचार्य हे 'विश्वेदेव' म्ह विश्वेदेव या नांवाचे देव-विशेष असा अर्थ करितात, परंतु यास्क विश्वेदेव म्ह त्या नांवाचे देवापि शेष असा अर्थ न करितां विदे शब्द सर्व, सकल या अर्थी येतात आतां 'विश्वेदेव' हा देवविशेषाचा वण येतला तर त्या गणांत कोणकोणते देव येतात आण कोणकोणते येत नाहीत ह जरी स्पष्ट समजत नाही तरी जशी इन्द्रदेवता पृथक् मरुद्गण पृथक्, तसे विश्वेदेव हा पृथक् वण अशा समजतीने त्यांच नांव साहितेंत येत असें दिसत

आपल्या लोकांत विश्वेदेव करितात तो या विश्वेदेवास अनुलक्षण करितात ह सांगायलास मकोच

८ 'गाई आपल्या गोठचाकडेस [धावत जातात] त्याप्रमाणे' उक्ता इव स्वस्तराणि' सायणाचार्य 'सूर्यकिरण दिवसाप्रत असे जातात तद्वत' असा अर्थ करितात आणि पास्कानाह इव सर पदाचा अर्थ दिवस असा केला आहे आतां उक्ता याचा अर्थ गाई अस्य होतो याविषयी क १ ७१ २ यावरील सायणाचार्यांचा भाष्य पाहता आणि ज्या सीतीने स्वस्तर शब्दाची प्रक्रिया करून दिवस असा अर्थ यास्क करितात तशाच सीतीने लिपिते गम्यतेव इति सरम् गृहम् असा अर्थ होण्यास अटवण दिसत नाही

९ 'मायाकुशल' = 'एहिमायास' हा शब्द साद्वर्था आहे याचा अर्थ सायणाचार्य सुद्धा निश्चयाने करू शकत नाहीत परंतु ओहिमाय (सर्पप्रमाण मायायी) जो शब्द वेदांत येतो त्याचा आणि या शब्दाचा अर्थ एकच असेल असा समजून येथें निर्वाह केला आहे

पाव॒का नः सर॑स्वती वा॒जेभिर्वा॒जिनी॑वती ।

य॒ज्ञ व॑ष्टु धि॒याव॑सु ॥ १० ॥

पाव॒का । नः । सर॑स्वती । वा॒जैभिः । वा॒जिनी॑वती ।

य॒ज्ञम् । व॑ष्टु । धि॒याव॑सु ॥ १० ॥

चो॒दयि॒त्री सु॒नृता॑ना चे॒तन्ती॑ सु॒मती॑नाम् ।

य॒ज्ञ द॑धे सर॑स्वती ॥ ११ ॥

चो॒दयि॒त्री । सु॒नृता॑नाम् । चे॒तन्ती॑ । सु॒मती॑नाम् ।

य॒ज्ञम् । द॑धे । सर॑स्वती ॥ ११ ॥

म॒हो अ॒र्णः सर॑स्वती प्र॒चेत॑यति के॒तुना॑ ।

धि॒यो वि॒श्वा वि॒राज॑ति ॥ १२ ॥ ६ ॥ १ ॥

म॒हः । अ॒र्णः । सर॑स्वती । प्र । च॒ेत॑यति । के॒तुना॑ ।

धि॒यः । वि॒श्वाः । वि । रा॒ज॑ति ॥ १२ ॥ ६ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१० पावका वाजिनीवती धियावसु सरस्वती वाजिनो यज्ञ वष्टु ॥

११ सुनृताना चोदयित्री सुमतीना चेतन्ती सरस्वती यज्ञ दधे ॥

१२ सरस्वती केतुना महोर्ण प्रचेतयति । विश्वा धियो विराजति [च] ॥

‘रपाव॒क’=‘व॒ष्टय’ वा॒ज्ञ हे ये॒धे वि॒- | असे सायण म्हणतात आम्ही केलेल्या
शेषण आहे ‘धन वाहून आणणारे’ | अर्थास प्रयोगप्रमाणे पुष्कळ आहेत.

१०. पावन करणारी, चपला श्वगामिनी [आणि] पुष्कळ लोकांनी पूज्य अशी सरस्वती आमच्या यज्ञाची मोठ्या उत्सुकतेने वाढा करे

११. मधुर गापनाची प्रेरणा करणारी [आणि] चांगल्या मजन-बुद्धि देणारी सरस्वती यज्ञ संपादित असते.

१२. सरस्वती आपल्या प्रकाशाने मोठा उदकप्रवाह प्रगट करिते ती सवल प्रार्थनाची स्वाभिनी होय

10 May Sarasvati the purifier, the goddess mounted on a charger, [and] rich in the prayer of men greedily wish for our sacrifice

11 Sarasvati, the inspirer of joyous hymns and provoker of good pious feelings, brings about the sacrifice

12 Sarasvati exhibits with her light a great flood of water She governs all pious prayers

१० 'चपलाश्वगामिनी' = 'वाजिनीवती' यर २ व्या सूक्ताच्या ५ व्या मंत्रापर्यंत टीप पाहा

'सरस्वती' ही एक वेदांत देवता कल्पिली आहे सरस्वती हे वस्तुतः एका नदीचे नाव आहे आणि म्हणजे दांत जी जी स्तोत्र सरस्वतीविषया आहेत त्यांत सरस्वती म्हणजे नदी हे बहुत करून स्पष्ट दिसून येत पण जरी प्रथम सरस्वती हे नदीचे नाव होत तथापि सरस्वतीनदीच्या काठी यज्ञ होत होते म्हणून तिच्यावरहि इतर पदार्थाप्रमाण कपानी देवत्वाचा आरोप केला चपलाश्वगामिनी हे विशेषण इतर देवांस असे लाविलेले आढळत तसे सरस्वतीस येथे लाविले आहे त्यान

विशेष प्रयोजन आहे अतः दत्त नाही सरस्वती म्हणजे वाग्देवी अशी जी कथा पुराण इतिहासांत येते आहे तिचा उल्लेख ऋग्वेदांत नाही येथ ती केवळ नदी आणि नदीक्षपी देवताच आहे

'मोठ्या उत्सुकतेने' = 'वाजेभि' शब्दशः बलाने 'जोरान'

११ 'यज्ञ संपादित असते' म्हणजे यज्ञ करण्याची इच्छा उत्पन्न करिते

१२ प्रकाशाने मोठा उदकप्रवाह प्रगट करिते = 'महो अर्धे प्रचेतयति केतुना' याच इंग कथे असेल त स्पष्ट समजत नाही सायण सरस्वती नदी कर्माने म्हणजे प्रवाहक्षपी कर्माने पुष्कळ उदकप्रगट करिते' असा अर्थ करितात

सूक्तम् ४.

ऋषिर्विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दाः । इन्द्रो देवता । गायत्री चन्दः ।

सुरूपकृत्स्नमृतये सुदुषामिष गोदुहे ।

जुहुमसि दधिदधि ॥ १ ॥

सुरूपकृत्स्नम् । ऊतये । सुदुषाँश्च । गोऽदुहे ।

जुहुमसि । दधिँश्च । ॥ १ ॥

उपेनः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिव ।

गोदा इद्रेवतो मदेः ॥ २ ॥

उपे । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः । पिव ।

गोऽदाः । इत् । रेवतः । मदेः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. गोदुहे (= गोदोहगाय) सुदुषामियोतये सुरूपकृत्स्नं शक्तिव्याह्वयामः ॥

२. हे सोमपा. [त्वं] नः सवनाग्न्युपागच्छ । सोम [च] पिव । रेवतस्तव मदे

गोद एव [भवति] ॥

सूक्त ४.

देवता, इन्द्र; ऋषि आणि वृत्त पूर्व-
वत्.

१. प्रयासाशिवाप दूध काढूं
देणान्या गार्हस दोहनार्थे जशी
[शक मारितात] तसे आम्ही, सुंदर
रूपे करणान्या इंद्रास रक्षणासाठी
प्रत्येक दिवशी हाक मारितो.

२. [हे इंद्र], तूं आमच्या
यज्ञांप्रत ये. हे सोमपान करणा-
न्या, तूं [हा] सोम पी; [का की]
संपत्तिमान् जो तूं त्या तुला [सो-
माचा] माद उत्पन्न झाला म्हणजे
आम्हास गार्ह खचित प्राप्त होणार.

HYMN 4.

To Indra. Author and metre as
before.

1. We invoke Indra
the doer of beautiful deeds
for protection daily like a
good milch-cow for the
purpose of milking.

2. Come hither to our
sacrifices. Partake of the
Soma, O Soma drinker.
The intoxication of thee the
rich certainly gives us
cows.

१. पांतीळ वपमा छद्मात देवण्या-
जोगी आहे. इद्र आपल्या उपासका-
च्या अगदी स्वार्थात होऊन जातो
आणि हळजेच्या दुभत्या गार्हस हाक
मारिताच ती जशी येते तसा बोलावि-
ताच नो येतो अशी कवीची कल्पना आहे.

२. 'संपत्तिमान् इ०.' शब्दज्ञ भा-
षांतर, 'संपत्तिमानाचा माद गार्ह देणा-
रा [होय].' सोम पिऊन इंद्रास
माद उत्पन्न झाला म्हणजे तो उपास-
काचा गार्ह मिळवून देतो असे ऋषींचे
दृष्ट आहे वास्तव इंद्रास सोम पि-
ण्यास बोलावितो देव सोम पिऊन त्यास
माद चढला म्हणजे ते आपल्या उपा-
सकास धनदीडत देतात, सकटापासून
बचावितात, सुखात मस्त करितात आ-

णि त्याच्या शत्रूचा पराजय करितात
असे वेदांत फारचूने सर्वत्र आढळते.

सोम हा शब्द वेदांत मोठ्या मह-
त्वाचा आहे. त्याचा अक्षरज्ञः अर्थ
पिळून काढलेला (रस) असा (सुधा-
तूपासून) होतो तेव्हा अक्षरज्ञः अर्थ
पाहिलेला असतो अमुक पक्षीविशेषाचा
रस असे होत नाही पिळून काढलेला
रस म्हणजे मद्य असाच होतो. सोम
मधुर, स्वादिष्ट, तुरट, रसवान् आणि
मादकारक असतो आणि इंद्राने सोम-
पान केल्यावर इंद्रासमोर बोगी शत्रू
उभा राहू शकत नाही असे वागले
आहे (मं. ई. ४७।२). वनरोनर
सोम हे पक्षीविशेषाचेच नांव पडले. व
सोमरमावर देवत्व आरोपून त्यात एक

अथा ते भन्तमानां विद्याम सुमतीनाम् ।

मा नो अति ख्य आ गहि ॥ ३ ॥

अथ । ते । भन्तमानाम् । विद्याम् । सु॒मतीनाम् ।

मा । नः । अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

परोहि विग्रमस्तृतिमिन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् ।

यस्ते सखिभ्य आ वरम् ॥ ४ ॥

परो । इहि । विग्रम् । अस्तृत्वम् । इन्द्रम् । पृच्छ । विपःश्चितम् ।

यः । ते । सखिभ्यः । आ । वरम् ॥ ४ ॥

उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्वतश्चिदारत ।

दधाना इन्द्र इदुवः ॥ ५ ॥ ७ ॥

उत । ब्रुवन्तु । नः । निदः । निः । अन्वतः । चित् । आरत ।

दधानाः । इन्द्रे । इत् । इवः ॥ ५ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

३. अथ तेन्तस्था. सुमती. [यय] विद्याम् । नो मातिस्यः । आगच्छ ॥

४. परोहि । यस्तव सखिभ्य आ वरम् [अरित] [त] विग्रमस्तृत विपश्चित-
मिन्द्र पृच्छ

५. उतेन्द्र एव दुवो दधाना अन्वतश्चिदारत [इति] निदो (=निन्दका.)
नो ब्रुवन्तु ॥

महापराक्रमी देवता करून टाकिले व [यया उचरोत्तर पुष्कळ लिहावें लागेल.
ऋग्वेदाचें एक सगळे नदळ (९ वे) यास्तव येयें केरल दिग्दर्शन केले
सोमास अर्पण केले आहे. या सोमावि- आहे.

३. तुझे उत्तम अंतरूप अनुग्रह
आम्हीं जाणावे असें कर. तू आम-
चा अतिक्रम करू नकोस, येथे ये.

४. जा, आणि तुझ्या मित्रांपेक्षा
जो उत्तम [होय], जो बुद्धिमान्,
अजित [आणि जो] प्रज्ञावान् असा
इंद्र त्यास विचार,

५. कीं 'तुम्ही इंद्राचीच सेवा
कराल तर सकल अन्य [देवता]स
अगदीच अंतराल' असे आमचे
निंदक आम्हांत म्हणोत कीं काय,

3. May we know thy
inmost favours Do not
pass us over. Come hither.

4 Go and ask Indra,
the wise, the unconquered,
the sage, and who is bet-
ter than thy friends,

5. whether the revil-
ers may say to us that we
might indeed be lost to
all other gods by serving
Indra alone;

३. 'जाणावे असें कर' = 'विद्याम'
म्ह. तुझे जे अगदी आंतीळ, किंवा
फार प्रिय अनुग्रह, मेहरवानपणा, त्या
आम्हांस मिळोत = 'अतिक्रम करू नको-
स,' आम्हांस यगळू न कोस

४ 'तुझ्या मित्रांपेक्षा जो उत्तम
होय' = 'वस्ते तस्मिन् आ वरम्'. वरम्
हे अव्यय आहे आणि त्याचा अर्थ
('कशाच्या तरी पैक्षा) चांगळे' असा
होतो जसे, अभ्यर्थ देवान् तस्मिन् आ
वरम् = तू आपल्या मित्रांपेक्षा देवांस
चांगळे पूज (ऋ ९. ४५. २) अथ
साक्ष्य आ वर शान्ध श्रौण च तद्वि-
षत् = यागें अधिकांश आणि पांगळ्या-
स त्या सातपेक्षा चांगळे तारिले (ऋ
१०. २५. ११) = 'विचार' = 'बुद्ध'
याचे कर्म ५ व्या आणि ६ व्या मंत्रांत जे
प्रथम आहेत तेच होय इंद्राला विना
रावणाच ते हे का, आम्हांस आमचे
निंदक म्हणतात का, तुम्ही इंद्राचीच
सेवा करितां ह्मत्या देवाची करीत नाहीं.
तर ह्मारे सगळे देव तुम्हांस अनरनी-

ळ, तर असे त्यांनीं म्हटल्यास चिता
नाही ना! आम्ही त्यांस सांगत असतो
कीं, अतरळे तर अतरीत, आम्हांस इंद्र
आहे तितका पुरे; तर असे आमचे
उत्तर बरोबर आहे ना! तुझ्या भरवशा-
वर आम्ही राहावे ना! (५) ह्मारे
विचारायघाचे असे बौ, अदेवमत जन
आम्हांस भाग्यशाळी असें उपहासाने
म्हणतात आणि खरोखर आम्हांस भि-
कारी समजतात; तर ते आम्हांस तसे
करीत, आम्ही इंद्राचा आग्रह सोड-
णार नाहीं असे आम्ही समजतो ते
बरोबर आहे ना! म्ह आम्हा तुझाळ
तुझ्या भवेज्ञावर राहावे ना! (६)

५ 'सकल अन्य [देवता]स अंतराल'
= 'अन्यत चित् निरारत' म्ह अन्य
देवांस मुकाळ द्वितीयपुरुषी अनेकवचना
अन्यत ही अन्यस्मात् या ऐवजी वच-
मी आहे 'निरारत' याविषया, 'मा
तेषो देव निराराम राधस' = 'हे माई देवा-
च्या इंद्रा, तुझ्या अनुग्रहात आम्ही
न मुकू असें कर (ऋ. ८. २१. १६)

उ॒त नः॑ सु॒भगाँ॑ अ॒रि॒र्वो॒चेयु॑र्द॒स्म कृ॒ष्टयः॑ ।

स्या॒मेदि॒न्द्रस्य॑ श॒र्मणि ॥ ६ ॥

उ॒त । नः॑ । सु॒भगा॑न् । अ॒रिः । वो॒चेयुः॑ द॒स्म । कृ॒ष्टयः॑ ।

स्या॒म । इत् । इन्द्र॑स्य । श॒र्मणि ॥ ६ ॥

ए॒माशु॒माश॒वे भर॑ य॒ज्ञश्रियं॑ नृ॒माद॑नम् ।

प॒तय॑न्म॒न्दप॑त्स॒स्वम् ॥ ७ ॥

आ । ई॒म् । आ॒शुम् । आ॒शवे॑ । भ॒र । य॒ज्ञश्रि॑यम् । नृ॒माद॑नम् ।

प॒तय॑त् । म॒न्दप॑त्स॒स्वम् ॥ ७ ॥

अ॒स्य पी॒त्वा श॑त॒क्रतो॑ घ॒नो वृ॒त्राणा॑म॒भवः॑ ।

प्रा॒वो वा॒जेषु॑ वा॒जिन॑म् ॥ ८ ॥

अ॒स्य । पी॒त्वा । श॑त॒क्रतो॑ इति॑ श॒त॒क्रतो॑ । घ॒नः । वृ॒त्राणा॑म् । अ॒भवः॑ ।

प्रा॒वः । वा॒जेषु॑ । वा॒जिन॑म् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

६. दस्मे [च पृच्छ] उत अरयः कृष्टयो नः सुभगान्वोचेयुः । इन्द्रस्यैव शर्मणि स्याम [वा न वेति] ॥

७. यज्ञश्रियं नृमादनं पतयन्मन्दपत्सस्वमेतमशुमाशव आभर ॥

८. हे शतक्रतो इमं पीत्वा [त्वं] वृत्राणां हन्ताभवः । वाजेषु [च] वाजिनः प्रावः ॥

आणि, 'मा वो दात्रान्मरुतो निरराम'—हे मुकू असे करा (ऋ. ७. ५६. २१), ही मरुतानो, तुमच्या देणगिती आम्ही न उदाहरणे पाहा.

६. कीं 'हे अद्भुत कृत्यं करणा-
न्या [इन्द्रा], देवद्रोही जन आम्हास
माग्यशाली असं लग्नीत कीं काय?
आम्हीं इन्द्राच्याच आश्रयाखाली
राहावे [कीं नाही?]

७. यज्ञाचे शोमविणारा, मनु-
ष्यांचे माद भाणणारा, सख्या
[इन्द्रा]ला धांवविणारा व त्याला
मादयुक्त करणारा जो शीघ्रमादी
[सोम] त्यास शीघ्रगामी [इन्द्रा]प्र-
त अर्पण कर.

८. हे बहुमेधावी [इन्द्रा], तू हा
[सोम] पिऊन [पूर्वी] शत्रूस मारि-
ता झालास; [आणि] युद्धात यो-
द्ध्यास संरक्षित झालास.

6 [ask] the performer
of wonderful deeds, whe-
ther ungodly men may call
us fortunate, [and] whether
we should remain under the
protection of Indra alone

7. Offer to quick [Indra]
the quickly intoxicating
[Soma] that graces the sa-
crifice, intoxicates men,
[and] makes our friend
[Indra] fly quick [to us
and] be intoxicated

8 Indra, possessed of
many wisdoms, thou hast
[before], having partaken
of this (Soma), become the
destroyer of our enemies,
thou hast protected the
warrior in battles.

६. 'देवद्रोही' 'अरिः'. अरिः
हे रूप अरिः (अर्य = अरय.) सा-
दैवजी असावेसे वाटते. कृदय. पावे
विशेषण.

७. 'सख्या इन्द्राला धांवविणारा
व त्याला मादयुक्त करणारा' = 'पतयत्-
मन्दपत्सत्सम्' = सत्ताय पतयन् माद-
यथ. आमचा सत्ता जो इन्द्र त्याला
आमच्या यज्ञात धांवत देण्याची
इच्छा उत्पन्न करणारा व तो धांवत
आल्यानंतर त्याला माद उत्पन्न कर-
णारा. अर्पण केलेला सोम पाहून इन्द्र
शीघ्रगामी होऊन धांवत येतो आणि
पिऊन मादयुक्त होतो असा कवीचा
भावार्थ = 'शीघ्रगामी' म्ह. लवकर धां-
वून येणाऱ्या.

८. यापूर्वी तू सोम पिऊन आम-
च्या व इतर उपासकांच्या शत्रूचा नाश
केलास व तुझे उपासक लढाईत गुंतले
असता त्यांचे तू संरक्षण केलेस. यास्तव
आताही येऊन सोम पी असे कवी-
चे हृदय. इन्द्राला सोम अर्पण के-
ल्यावर तो मादयुक्त होऊन उपास-
कांच्या शत्रूचा नाश करितो आणि
त्यास लढाईत नचावितो असं वेदांत
जिकडे तिकडे आहे = 'बहुमेधावी' =
'ज्ञातकृतु' ज्ञातकृतु हा शब्द फार
महत्त्वाचा आहे त्याचा मूळार्थ ज्ञात
म्ह शेकडो, अर्थात् अनेक, आहेत
कृतु म्ह बुद्धि, प्रज्ञा, मेधा ग्यास असा.
हे विशेषण इन्द्रास बहुतकल्ल लावि-
लेल आढळते तथापि इतर देवांसहि

त त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो ।

धनानामिन्द्र सातये ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । वाजेषु । वाजिनम् । वाजयामः । शतक्रतो इति शतः शतक्रतो ।

धनानाम् । इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुषारः सुन्वत सखा ।

तस्मा इन्द्राय गायत ॥ १० ॥ ८ ॥

य । राय । अवनिः । महान् । सुषारः । सुन्वतः । सखा ।

तस्यै । इन्द्राय । गायत ॥ १० ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

९ हे शतक्रतो इन्द्र त वाजिन त्वा धनानां सातये वाजये वाजयाम ॥

१० यो रायो महानवनि सुन्वत [च] सुषार सखा तस्मा इन्द्राय गायत ॥

कचित् छाविलेले आहे नतर मागाहून ऋतुशब्दाचा अर्थ यज्ञ असा करू लागले आणि जुने जे वेदमंत्र त्यात शतक्रतूचा अर्थ बराबर न समजून 'शंभर यज्ञ करणारा' असा अर्थ समजू लागले, आणि त्यानंतर इद्राने शंभर यज्ञ केले आणि इद्रत्व पावला व कोणी मानव शंभर यज्ञ करील तर इद्रास आपले इद्रत्व जाईल अशी भाति पडते, आणि तो नव्याण्णव यज्ञ होतपर्यंत उगी राहतो आणि शंभराव्या

यज्ञास आरंभ होताच मत्सरी व मितत्या मानवाप्रमाणे विप्रसतोषी होऊन रथादिकांस पाठवून विघ्न करवितो अशा प्रकारचे भाळू रचल गेले आणि पुराणे, इतिहास, सूत्रे इत्यादि ग्रंथांत अंतर्गत होऊन प्रमाणीभूत झाले 'शतक्रतु' म्हणजे बहुमेधावी असा सायणाचार्य सुद्धा पुष्कळ ठिकाणां अर्थ करितात, त्याचे उदाहरण पुढच्याच मंत्रांत शतक्रतु शब्द आला आहे त्याकरील त्याचे भाष्य पाहा

९. यास्तवच, हे बहुमेधावो
इंद्रा, लूट मिळावी म्हणून आम्ही
लढाईत तुला आमचा पौदा करू-
न पाठवितो.

१०. जो संपत्तीचा सागर,
जो मोठा, जो सहज पार पाडणा-
रा, जो सोम अर्पण करणाऱ्या उ-
पासकाचा मित्र, त्या इंद्राप्रत
तुम्ही गा.

9. Therefore, Indra
possessed of many wisdoms,
we move thee to be our
champion in battles, that
we may obtain booties

10 Sing unto that In-
dra, who is a stream of
wealth, who is great, who
is a saviour, and who is
the friend of the worship-
per that presses the Soma
[for him].

९. 'यास्तव.....तुला' = 'त त्वा.'
ऋ १. २. ५. यावरची 'तर तुम्ही'
याविषयीची टीप पाहा = 'लूट मिळा-
वी म्हणून' = 'धनानां सात्तये.' धन
शब्दाचा मूळ अर्थ (धन = हन्, शत्रूस
मालून त्याजकडून हरण केलेले द्रव्य)
या मंत्रात आला आहे. बहुतकरून
वेदसंहितात हाच अर्थ असतो

१०. 'संपत्तीचा सागर' = 'रायो

अवनि' १. ५. ३. अर्थ 'संपत्तीचा प्रवाह,'
संपत्तीचा आशय, संपत्तीचा आकर.
अवनिशब्द येथे व ऋग्वेदसंहितेत
इतर स्थळां खालिलगी आहे. ऋ. १.
६१. १० या स्थळां सायणाचार्य सुद्धा
प्रवाह अज्ञात भावार्थाने निर्वाह करि-
तात. ऋ. १. १२०. ७ हाहि मंत्र
पाहा.

सूक्तम् ५.

कषिर्विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दाः । इन्द्रो देवता । गायत्री च्छन्दः ॥

आ त्वेता नि र्षीदतेन्द्रमभि प्र गायत ।

सखायः स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत । नि । सीदत । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत ।

सखायः । स्तोमं वाहसः ॥ १ ॥

पुरुतमं पुरुणामीशानं वार्षाणाम् ।

इन्द्रे सोमे सचा सुते ॥ २ ॥

पुरुतमम् । पुरुणाम् । ईशानम् । वार्षाणाम् ।

इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥ २ ॥

स ह नो योग आ भुवत्स राये स पुरंध्याम् ।

गमद्वाजेभिरा स नः ॥ ३ ॥

सः । घृ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरंध्याम् ।

गमत् । वाजेभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

यस्य संस्थे न वृष्वते हरी समत्सु शत्रवः ।

तस्मा इन्द्राय गायत ॥ ४ ॥

यस्य । संस्थे । न । वृष्वते । हरी । शत्रवः । समत्सु । शत्रवः ।

तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ ४ ॥

भाषायाम् . . .

१. आ तु आ इत । निषीदत । स्तोमवाहसो हे सखाय इन्द्रमभि प्रगायत ॥

२. पुरुणा पुरुतमं वार्षाणामीशानमिन्द्रं सोमे सुते सचा [प्रगायत] ॥

३. स ह नो योग आभुवत् । स राये । स पुरंध्याम् । स वाजेन आगच्छतु ॥

४. संस्थे समत्सु यस्य हरी शत्रवो न वृष्वते तस्मा इन्द्राय गायत ॥

सूक्त ५

ऋषि, पूषवत् देवता, इन्द्र
वृत्त, गायत्री.

१ या, हे मित्रानो, स्तोत्रे र
चून लौकर या, [आणि] वस।
[आणि] इन्द्राविषयीं गा

२ धनाढ्यात परम धनाढ्य
[आणि] इष्ट वस्तूचा स्वामी जो
इन्द्र त्याप्रत, सोम गाळताच गा

३ तो आमच्या कामीं जवळ
राहो, तो संपत्ति देओ, तो आम्ही
हविराज समर्पण करिताता [जव-
ळ राहो], तो आम्हासाठीं धन घे-
ऊन येओ

४ ज्याच्या दिवळ्या घोड्या
च्या जोडीस इष्टपुढात [अथवा]
समरागणात शत्रु घेरीत नाहीत
त्या इन्द्राप्रत तुम्ही गा.

१ या मंत्राचा अर्थ छावताना
अस समजावयाच की, मंत्रकर्ता आप-
ल्या मित्रास यावयास व वसून इन्द्रा-
ची स्तुति गावयास सांगतो आहे—
'स्तोत्रं रचनं'—स्तोमवाहस 'षदस
अर्थ इन्द्राचे वाहून आणणारे, म्ह-
जशी देवाची पूजा करतांना पुण्यादि
सामग्री घेऊन येतात तशा स्तोत्रे रचून
घेऊन या अस मावार्थ— लौकर' हा
अर्थ मूळांत जे 'तु' ह अव्यय आहे
त्यापासून गम्यमान आहे

२ 'धनाढ्यांत परम धनाढ्य'—'पु

HYMN 5

Author as before To Indra
Metro Gayatri

1 Come hither, come,
friends quickly, offering
hymns, and sing forth in
honour of Indra,

2 the Somi being ex-
tracted, sing forth in ho-
nour of Indra, the richest
of the rich and the lord of
riches

3 May he be present
in our work may he give
us wealth may he be pre-
sent when we pour out the
libation, may he come to
us with booty

4 Sing in honour of
that Indra whose pair of
tawny horses the enemies
do not surround in a duel
or in battles

स्तोत्रं पुस्त्याम्' पुस्तम यावा अर्थ
स्पष्ट असता सापण्याचार्य पुस्त म्ह
शत्रूस वासविटो (तामयति) तो अस
अतिश्रित आणि निराचार अर्थ की
करितात तें करत नाही— सोम गाळ
ताच'— सोमे राचा सुते' सचा ह
क्रियाविशेषण— गा' हे क्रियापद पूर्वी
च्या मंत्रांत आहे तेंच येथ अध्याहृत
केले पाहिजे

३ हा मंत्र स्पष्ट आहे तथापि
त्याच्या शब्दरचनेत थोडसे काठिथ
दिशते परंतु आम्हां केलेल्या अर्थाने

सुतपात्रे सुता इमे शुचयो यन्ति पीतये ।

सोमांसो दध्याशिरः ॥ ५ ॥ ९ ॥

सुतपात्रे । सुताः । इमे । शुचयः । यन्ति । पीतये ।

सोमांसः । दधिऽआशिरः ॥ ५ ॥ ९ ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथा ।

इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वम् । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः ।

इन्द्र । ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

आ त्वा विशन्त्याशवः सोमांस इन्द्र गिर्वणः ।

श ते सन्तु प्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशन्तु । आशवः । सोमांसः । इन्द्र । गिर्वणः ।

शम् । ते । सन्तु । प्रऽचेतसे ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

५. इमे शुचयो दध्याशिर सुता सोमा सुतपात्रे पीतये यन्ति ॥

६ हे सुक्रतो इन्द्र त्वं सुतस्य पीतये ज्यैष्ठ्याय [च] सद्यो वृद्धोजायथा ॥

७ हे गिर्वण इन्द्र आशवः सोमास्त्वामाविशन्तु । प्रचेतसे तुभ्य श सन्तु ॥

पर्या सक्षप दिसत नाही 'कामी' = 'यो-
मे' = 'सपत्नी देओ' = 'राये [आ
मुवत्]'. अक्षरज्ञा 'तो आम्हांस सप-
त्नीसार्था [म्ह सपनिषद्] होओ' =
'हविरत्न समर्पण करितांना' = 'पुर-
ध्याम्' या शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य
निश्चयाने करू शकत नाहीत

४ 'पिवळ्या घोड्यांची जोडीत'

= 'हरी'. इन्द्र हा आपल्या रथात
पिवळ्या घोड्यांची जोडी जोडीत अ-
सतो व ते घोडे अति चपळ आणि
पराक्रमी आहेत असे वेदांत वर्णिलेले
आढळते. त्या घोड्यांत 'शत्रु घेरीत
नाहीत' म्हणजे शत्रूच्याने त्यांचा अ-
तिक्रम अथवा पराजय होऊ शकत
नाही

५. हे पिऊन काढलेले पवित्र [आणि] दधिमिश्रित सोमरस सोमपी [इंद्रा]ने प्राशन करावे म्हणून त्याजकडेस जात आहेत.

६. हे सुयज्ञ इंद्रा, तूं सोम पिण्यासाठी आणि सकल देवांमध्ये प्रभुत्व भोगण्यासाठी काढलेलाच एकदम जन्मलास.

७. हे प्रियाव्हान इंद्रा, शीघ्रमादक सोमरस तुझ्या [पोटा]त शिरीत आणि तुज बुद्धिमंताला सुखकारक होओत.

5. These extracted Somas, pure and sweetened by curds, are going to the Soma-drinking India that he may drink them.

6. O Indra of excellent wisdom, thou wert at once born grown-up for drinking the extracted Soma and for enjoying superiority over the other gods.

7. Indra, who lovest to be invoked, let the quickly intoxicating Somas enter thy stomach and let them gratify thee who art wise.

५. 'सोमपी' = 'सुतपावन्' म्हणजे सोम पिणारा. हे इंद्राचे नांव आहे. केवळ विशेषण नव्हे. 'जात आहेत.' उपासक सोमरसाचे प्याले इंद्रास अर्पण करून आपल्या समोर ठेवून म्हणतो आहे की, हे पाहा सोमरस इंद्राकडेस जात आहेत.

६. हा मंत्र कितीएक कारणांमुळे लक्षात ठेवण्याजोगा आहे. एक तर 'ऋतु' शब्दाचा अर्थ बुद्धि किंवा प्रज्ञा होतो आणि शतऋतु म्हणजे शंभर प्रज्ञा केलेला असा नव्हे तर शंभर प्रज्ञा व्याप्त आहेत तो असे जे आम्हीं पूर्वी सांगितले आहे त्याचे पुढीकरण संस्कृत वा शब्दांत आहे दुसरी ही गोष्ट की, सर्व देवांचा राजा जो इंद्र

तो वा मंत्राच्या कर्त्याच्या मताप्रमाणे अनादि नव्हे; परंतु जन्मलेला आहे. आणि तिसरे असे की, इंद्र जन्मला त्याचे सार्थक्य (या मंत्राच्या कर्त्याच्या समजूतीप्रमाणे) इतकेंच की, त्याने देवांचे आपिपत्य करून सर्वोप्या वांछितेला मोठा सोमाचा वाटा प्यावा. = 'वाढलेलाच' = 'वृद्धः'. म्हणजे इंद्र इतरांप्रमाणे जन्मतोच लहान नव्हता, मोठाच एकदम निपजला.

७. 'प्रियाव्हान' = 'पिबेनः' म्ह. लोकांनी आपला पोवा अभवा स्तुति करवी याशी ज्याला आवड आहे तो. ऋषि इंद्रास सोमरस आवडत म्हणून कसा आज्ञाविद्यो आहे ते उद्धाने ठेवण्याजोगे आहे.

८. हे बहुप्रज्ञ इंद्रा, तुला स्तोत्रांनी, तुला स्तुतींनी [पूर्वी] वाढविलेले आहे. तर तुला आमच्या स्तवनवाणी वाढवोत.

९. अखंड आश्रय देणारा इंद्र आम्हांस अशी हजारपट शक्ति देओ कीं, जिजमण्यें सकल पराक्रम [वास्त करीत] असवोल.

8. [Indra] of many wisdoms, thee have hymns magnified, thee the praises [of former poets] May our praises [now] magnify thee.

9. May Indra, who grants imperishable aid vouchsafe that thousand-fold strength unto us in which are contained all acts of valour.

८. 'बहुप्रज्ञ' = 'ज्ञातृकुत'. वर सा-
हाय्या मंत्रावरची टीपपाह्या या स्थळा-
हि सायणाचार्य बहुप्रज्ञ असा एकपक्षी
(दुसरे पक्षी बहुकर्मा असा) अर्थ करि-
तात. या मंत्रांत कितीएक गोष्टी लक्षात
त ठेवण्याजोग्या आहेत. एक तर
ही कीं, या ऋषीच्या समजुतीप्रमाणें
इंद्राचे महत्त्व वाढले तें उपासकांच्या
स्तोत्रांनी वाढले आहे (आणि हे
सर्वच आहे; कारण कीं, ज्ञातोवा, नाम-
देव आणि श्रेयटी विद्योपेक्षेन तुका-
रामाच्या अभंगांनी विठोवास 'वाढ-
विले' आहे हें कोण वगळ करणार
नाही ?) दुसरे असे कीं, या ऋषीच्या
म्हणण्याप्रमाणें हे जें शूद्र आहे ते
अनादि नव्हे; कारण ते अनादि असतें
तर पूर्वी स्तोत्रांनी वगैरे तूं वाढलास
तसा आतां आमच्या स्तवनवाणींनी
तूं वाढ असे म्हणण्याचे अर्थच नव्हेत.

सायणाचार्य 'स्तोत्राः' म्ह. साम
गाणारांनी स्तोत्रे आणि 'उक्त्या' म्ह.
'ज्ञाताभि' असा नियत अर्थ करि-
तात; पण तसें करण्याची आवश्यकता
दिसत नाही.

९. 'अशी हजारपट शक्ति' = 'इयं
सहस्रिणं याजन्' इय याचा अर्थ
या ठिकाणीं क्वचित् लक्षांत ठेवण्या-
जोग्या आहे. ती येथे दुर्लक्ष सर्वनामा-
धीं आहे, पुरुषशब्दक सर्वनामाधीं नाही.
'ईदृशं' या अर्था समजला पाहिजे.
सहस्रिणम् हे शब्दास जसे येथे विदो-
षण छानविले आहे तसेच न. १. ३०.
८. यांत साहाय्य (कनि) यास, न.
१. ३१ १०, ६४. १५, ५५४. १३ यांत
संपत्ति (रायः) शब्दास आणि न.
६. ४५ ३२ यांत देवगी (राति)
यास छानविलेले आहे. त्याचा अर्थ
सायणाचार्य 'बहुत' असा करितात.
तोच अर्थ प्रस्तुतरस्यर्था 'हजारपट'
या शब्दाचा समजावयाचा

या मंत्रांत हजारपट कनि यास
याकती याचा विचार आत्म मेळ
म्हणजे अपिजन देवविशक्ति मोठे
आणि ते शिष्टाच्या यक्ष स्थळा त्या
मारनील न त्यागामून देवाचा दे
विष्णु भूषण मानून देईल या दैर्घ्या-
क कथेची गोष्टी समजून देईल. येदा-
त प्रासादानी देवावर वरदा बनावि-

मा नो मर्ता अभि द्रुहन्तनुनामिन्द्र गिर्वेणः ।

ईशानो यवया वधम् ॥ १० ॥ १० ॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । द्रुहन् । तनुनाम् । इन्द्र । गिर्वेणः ।

ईशानः । यवय । वधम् ॥ १० ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१०. हे गिर्वेण इन्द्र नस्तनुना मर्ता मा अभिद्रुहन् । ईशान [चत्वं] वधं यवय ॥

हेलें दृष्टीस पडत नाहीं. ऋषि हे देवा-
चे आपण उपासक आणि देव वारंतील
तर आपले कल्याण होईल अशीच
सुबुद्धि वाळणीत होते.

या मन्त्राचा अर्थ करितांना आम्हां

वाजम् आणि सनेत् यांचा अर्थ सायणा-
स सोहून वेढा आहे त्यास अनेक
प्रमाणे आहेत आणि त्यातून कितीएक
तुर सायणाचार्यांच्या भाष्यांतीलच
आहेत.

सूक्तम् ६.

ऋषिर्विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दा । देवता-१-३ इन्द्र ; ४६.८.९ मरुत ;

५. ७ मरुत इन्द्रश्च ; १० इन्द्रः । गायत्री च्छन्दः ॥

युञ्जन्ति ब्रह्मरूपं चरन्तं परि तस्थुषः ।

रोचन्ते रोचना दिवि ॥ १ ॥

युञ्जन्ति । ब्रह्मम् । अरुपम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः ।

रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥ १ ॥

भाषायाम्

१ परितस्थितांश्वरन्तमरुष ब्रह्म युञ्जन्ति । दिवि रोचनां रोचन्ते ॥

१० हे प्रियाब्दान इंद्रा, आम्हास मर्त्यजन उपद्रव न करोत. आमचा प्रभु-भसा जो तू तो [आपलें] वच [आम्हावर] पडू देऊ नकोस.

10 Indra, who lovest to be invoked, may mortals never hurt us Mayst thou the lord of our lives ward off thy thunderbolt [from us]

१० या मंत्रांत इतकीच प्रार्थना आहे की, हे इंद्रा आम्हास मर्त्यज-नाशकून किंवा अमर्त्य जो आमचा प्रभु तू त्यापासून उपद्रव न होओ — 'मियाह्मान' वर सातव्या मंत्रावरची टीप पाहा — 'आमचा प्रभु' — 'तनुना-मीशान' पदशब्द अर्थ तर शरीराचा प्रभु असा आहे, पण 'तनु' हा शब्द 'आपण', 'आम्ही' जो बोलत आहे त्याचे शरीर म्हणजे स्वतः तोच, जसा अर्थां वेदांत यापरलेला आढळतो. न

२ १ २, १० ४७ इत्याद पाहा — 'वज्र' = 'वधम्'. सायणाचार्य वध-शब्दाचा अर्थ येथे मरण असा करि-सात, पण वधशब्दाचा अर्थ वेदांत पुष्कळ ठिकाणां पारंगारा आणि विशेष-पद्धत इंद्राचं वज्र असा होतो. याविषया म १ ५२ १५ यावरील सायणाचार्यचा भाष्य पाहा त्या ठिकाणां भूमिगता वपेन म्हणजे तीक्ष्ण धारेच्या वज्रांनी असा त्याचाच अर्थ वेदा आहे

सूक्त ६

अपि, पूर्ववत् देवता १३ इंद्र,
४९ मरुत्, ५७ इंद्र आणि
मरुत्, १० इंद्र वृत्त, पूर्ववत्
१. छाल घोडा चालता चा-
लता त्यास जवळचे लोक त्यास
जोडीत आहेत आकाशात चाद-
ण्या [भजन] चमकत आहेत

Hymn 6

Author, as before To Indra
(1 3), the Maruts (4 9), Indra
and the Maruts (5 7), Indra
(10) Metro as before
1 The by standers "re
harnessing the red horse,
as he goes, to the chariot
The stars are still shining
in the sky

१ हे मंत्र बरेच कठिन आहे व-
राच त्याचा भाग रूपरपुळ आहे त्या
मुळे अर्थ साद होऊ शकत नाही —
'छाल घोडा' म्ह. सवारीच आरक
पणांनी आच्छादित असून उगडगारा जो

सूर्य तोच वरा त्याचा घोडा, व मोठ
इंद्र असे सायणाचार्य भाष्य आहे छाल
घाचा मात्र अर्थ ते इंद्रा न वगळता
आणि कान्ताव

युञ्जन्त्यस्य वाय्वा हरी विपक्षसा रथे ।

शोणा धृष्ण नृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जन्ति । अरय । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे ।

शोणा । धृष्ण इति । नृवाहसा ॥ २ ॥

केतु कृण्वन्केतवे पेशो मर्या अपेशसे ।

समुपद्रिंजायथाः ॥ ३ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे ।

सम् । उपत्सभिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे ।

दधाना नाम यज्ञियम् ॥ ४ ॥

आत् । अह । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भस्त्वम् । आदहरिरे ।

दधानाः । नाम । यज्ञियम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२ विपक्षसौ शोणो धृष्ण नृवाहसावत्य काम्यौ हरी रथे युञ्जन्ति ॥

३ हे मर्या [अयम्] अकेतवे केतुमपेशसे पेश कृण्वन्नुपद्रिं. सहाजायत ॥

४ अधानन्तर यज्ञिय नाम दधाना [मरुतः] स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे ॥

मंत्राचे तात्पर्य असे दिसतें का,
आकाशांत अजून चांदण्या शिळमिळना-
हेत इतक्यांत आरक्षवर्ण सूर्य रयास
जोडलेल्या घोड्याप्रमाणे चालून येत

आहे हे प्रमातवर्ण आहे, व पुढच्या
कृचा सुटी तशाच अर्धाच्या समजल्या
पाहिजेत

० केतु मरु आणिष्ट वेनो तेव्हां व मरुणाति या मंत्राचा जप करतात आणि
महमराति या मंत्राने केतूचे हवन करतात परंतु यांत केतु या कल्पित मरुचा
काहीच संबंध दिसत नाही

२. ते याच्या दोन आवडत्या घोड्यांस रथाच्या प्रत्येक बाजूस जोडीत आहेत. जे घोडे भारक-वर्णाचे, चलाख [आणि] शूर [इंद्रा]स वाहून आणण्यास योग्य होत.

३. हे गड्यांनो, हा सूर्य अंधाराचे ठायीं उद्देड आणि अरूपाचे ठायीं रूप उत्पन्न करित करित उपांवरीवर जन्मत असतो.

४. त्यानंतर लामलेच, पूज्य नाम धारण करणारे [मरुदेव] आपल्या परिपाटीप्रमाणे पुनः निपजतात.

2 They are harnessing to his chariot, one on each side, his favourite pair of tawny horses, that are chesnut, fiery and able to carry their brave lord.

3. Causing light for darkness and form where there is no form this god is, ye men, born along with the dawns.

4. Immediately after that those [Maruts] that bear a name that is worthy to be adored are born again according to their custom.

२. सक्काळी उगवणारा जो सूर्य तो इंद्र होय असे (सायणाचार्याप्रमाणे) समजून या मंत्राचा अर्थ केला पाहिजे. = 'याच्या' = 'अस्य'. म्ह. इंद्राचे.

३. 'अंधाराचे ठायीं उद्देड' = 'केतुमकेतवे.' 'अरूपाचे ठायीं रूप' = 'अवेक्षणे पक्षेः'. ज्याला प्रकाश नाही त्याला प्रकाश आणि ज्याला रूप नाही त्याला रूप देणारा असाहि अर्थ (सायणाचार्यांनी केलेला) संभवतो = 'मरुदानी' = 'मरुतः'. सुरू म्हणणारा आपल्या जवळ असणाऱ्या लोकांस म्हणतो आहे. = 'जन्मन असतो' = 'समनामयाः'. द्वितीयपुरुषां आहे; पण तदोपन 'मरुदानी' याचे असल्यामुळे तृतीयपुरुषां अर्थ बराच लागला आहे = 'उपांवरीवर' उपा म्ह-

णजे प्रभात, पहाट हीच कोणी एक देवता कल्पिली आहे व रथा अनेक आहेत असेहि मानिले आहे, व वेदांत कितीएक सुंदर स्त्रीये या देवतेच्या नांवाची आहेत. तो पुढे येत जातील.

४. 'त्यानंतर लामलेच' = 'आन् गह.' म्हणजे सूर्यस्त्री इंद्राचे जन्म झाल्याबरोबर. इंद्र निघताच मरुतूति निघतात असे सायणार्थ. = 'आपल्या परिपाटीप्रमाणे' = 'स्वाध्यायानु.' रथाशब्दाचा हा येथे केलेला अर्थ पुष्कळ दुसऱ्या मंत्रांत आढळतो. सायणाचार्यांमार्फत वग्न अन्न अथवा उदक असा अर्थ करित असतात. = 'पुनः निपजतात' = 'पुनर्भवेत्पन् पुरिते' पुनः गर्भधारण पावले, पुनः गर्भ झाले, पुनः जन्म घेणे याचे. पुरिते हा पूर्व मृतराज आहे.

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे ।

शोणा धृष्ण नृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे ।

शोणा । धृष्ण इति । नृवाहसा ॥ २ ॥

०केतु कृष्वन्केतवे पेशो मर्या अपेशसे ।

समुपद्विरजायथा ॥ ३ ॥

केतुम् । कृष्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे ।

सम् । उपद्विर्भ । अजायथाः ॥ ३ ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमोररे ।

दधाना नाम यज्ञियम् ॥ ४ ॥

आत् । अह । स्वधाम् । अर्तु । पुनः । गर्भत्वम् । आदहिररे ।

दधाना । नाम । यज्ञियम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२ विपक्षमी शोणौ धृष्ण नृवाहसावस्य काम्यौ हरी रथे युञ्जन्ति ॥

३ हे मर्या [अगम्] अकेतवे केतुमपेशसे पेश कृष्वन्नुपाद्वि सहाजायत ॥

४ अथानन्तर यज्ञिय नाम दधाना [महतः] स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमोररे ॥

मन्त्राचं तात्पर्यं जसे दिसते की, आकाशात अजून चादण्या शिळमिळता-
हेत इतक्यात आरक्तवर्ण सूर्य रयास जोढलेल्या घोड्याप्रमाणे चालून येत

आहे हे पशूतवर्णन आहे, व पुढच्या
ऋचा सुटी नशाच अर्थाच्या समजल्या
पाहिजेत.

० केतु ग्रह अनिष्ट येतो तेव्हा व ग्रहणात या मन्त्राचा जप करतात आणि
ग्रहमसात या मन्त्राने केतूचे हवन करतात परंतु यांत केतु या कल्पित ग्रहाचा
काहीच संबंध दिसत नाही

२. ते याच्या दोन आवडत्या घोड्यांस त्याच्या प्रत्येक बाजूस जोडीत आहेत. जे घोडे भारक-वणाचे, चलाख [आणि] शूर [इंद्रा]स वाहून आणण्यास योग्य होत.

३. हे गडगानो, हा सूर्य अंधाराचे ठायी उजळ आणि अरूपाचे ठायी रूप उत्पन्न करित करित उपांबरोबर जन्मत असतो.

४. त्यानंतर लागलेच, पूज्य नाम धारण करणारे [मरुदेव] आपल्या परिपाटीप्रमाणे पुनः निपजतात.

2. They are harnessing to his chariot, one on each side, his favourite pair of tawny horses, that are chesnut, fiery and able to carry their brave lord.

3. Causing light for darkness and form where there is no form this god is, ye men, born along with the dawns.

4. Immediately after that those [Maruts] that bear a name that is worthy to be adored are born again according to their custom.

२. सकाळी उगवणारा जो सूर्य तो इंद्र होय असे (सायणाचार्याप्रमाणे) समजून या मंत्राचा अर्थ केला पाहिजे. = 'याच्या' = 'अस्य'. म्ह. इंद्राचे.

३. 'अंधाराचे ठायी उजळ' = 'केतुमकेतये.' 'अरूपाचे ठायी रूप' = 'अपेक्षते पेशः'. ज्याला प्रवास नाही त्याला प्रकाश आणि ज्याला रूप नाही त्याला रूप देणारा असाहि अर्थ (सायणाचार्यांनी केलेला) समजतो. = 'गडगानो' = 'मरुदेव'. सूक्त म्हणणारा आपल्या जवळ असणाऱ्या लोकांस म्हणतो आहे. = 'जन्मत असतो' = 'समजायचा'. 'द्वितीयपुरुषा आहे; पण संबोधन 'गडगानो' याचे असल्यामुळे तृतीयपुरुषा अर्थ करवा लागला आहे = 'उपांबरोबर' उपा म-

णजे प्रभात, पहिली हीच कोणी एक देवता कल्पिली आहे व त्या अनेक आहेत असेहि मानिले आहे, व वेदांत कितीएक सुंदर स्तोत्रे या देवतेच्या नांवानी आहेत. तीं पुढे येत आतील.

४. 'त्यानंतर लागलेच' = 'आत् अह.' म्हणजे सूर्यरूपी इंद्राचे जन्म झाल्याबरोबर, इंद्र निपटाच मरुदेव निपटात असे तात्पर्य. = 'आपल्या परिपाटीप्रमाणे' = 'स्वभावा-न्वतः' हा येथे केलेला अर्थ पुष्कळ दुसऱ्या मंत्रांत आढळतो. सायणाचार्यांकडून वरून अतः अथवा उदक असा अर्थ करित असतात. = 'पुनः निपजतात' = 'पुनर्भवत्वम् प्ररिरे' पुनः गर्भस्थापन पावले, पुनः गर्भ झाले, पुनः जन्म घेते झाले. प्ररिरे हा पूर्व मूलशब्द आहे.

वीळु चिदाखलनुभिर्गुहा चिदिन्द्र वाङ्मिभिः ।

अविन्द उक्षिया अनु ॥ ५ ॥ ११ ॥

वीळु । चित् । आखलनुभिः । गुहा । चित् । इन्द्र । वाङ्मिभिः ।

अविन्द । उक्षिया । अनु ॥ ५ ॥ ११ ॥

देवयन्तो यथा मतिमच्छा विददसु गिरः ।

महामनूयत श्रुतम् ॥ ६ ॥

देवयन्तः । यथा । मतिम् । अच्छ । विददसु । महान्त श्रुतमनूयत ।

महाम् । अनूयत । श्रुतम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्

५ हे इन्द्र दृढमपि भञ्जद्विर्गुहायामपि वहाद्विस्त्रिया अन्यविन्द ॥

६ देवयन्तो यथा मतिमच्छ विरो विददसु महान्त श्रुतमनूयत ॥

क्षाचा अर्थ वेदांत बहुतकरून रीति- | पून गर्भत्यम् एरिरे क्षाचा अर्थ निपजत
पर्वतानकाळाप्रमाणे होत असतो म्ह- | असतात असा वरण्यात आला आहे.

५. हे इन्द्रा, काटिण [पर्वतास] सुद्धा फोडणारे, [आणि] मुद्देमध्वें सुद्धा तुला वाट दाखवून नेणारे जे [मरुत्] त्याच्या योगेकरून तू गार्ह शोधून काढिता झालास.

६. [मग] माविक जे देवमक्त ते, द्रव्य मिळवून देणारा, मोटा, आणि प्रख्यात जो [मरुद्गण] त्याचीं स्तवने, मुद्धिमत् [इन्द्रा]चीं जशीं [गावे झाले] तशींच गावे झाले.

5 O Indra; by their aid who break asunder even the hard rock and who guide thee even into the cave, thou didst discover the cows.

6. [Then] pious men sang hymns in honour of the wealth-bestowing, , great and renowned [host of Maruts] as they did in honour of the wise [Indra]

५. स्वर्गातील गार्ह पणिनामक देवतांनी हरण करून नेल्या आणि अति काठिण अशा पर्वतांतील अधकारमय गुहेंत उभयपुत्र ठेविल्या तो पर्वत फोडण्यास आणि गुहा हुडकून काढण्यास मरुतांनी इन्द्रास साहाय्य केले त्यामुळे इन्द्राने त्या गार्ह शोधविल्या अशा वचनेत अनुलक्षून वेदांत पुष्कळ सूत्रे व कथा आहेत 'गार्ह शोधून काढिता झालास' हे केवळ रूपक आहे गार्ह म्हणजे अथवा अथवा सूर्यरक्षण, किंवा भेषोदक त्याचा अधकाररूपी अथवा भेषरूपी असुराने अपहरण घेलेला असतो हे सर्व व त्या गार्ह शोधून काढण्यास सूर्यरूपी इन्द्राची अथवा भेषणजुता देव सूर्यस्वरूप इन्द्राची व त्याचे स्नेही जे यादव मरुत् त्यांची आवश्यकता नाही असा कोण म्हणू शकेल?

साधारण सरुतात मरुत् हुडकाव्या अर्थ साधारण देव असा समजतात, त्या वेदांत तसा अर्थ होत नाही.

तर मरुत् म्हणजे त्या नांवाचे देव-विशेष होत. ते मरुत् वायूच समजले पाहिजेत त्यांनाच वर असोहि म्हणतात ते एकदां ऐशी (म ८. ८५ ८) किंवा सत्तापीत आहेत (म १. १३३ ६) त्यांच्या बापाचे नांव वर आणि आईचे नांव पृथि त्यास तिथुचे पुत्र असोहि म्हटले आहे, तसेच त्यास धुवे (आकाशाचे) पुत्र असोहि म्हटले आहे मरुतांचा संबंध इन्द्राशी कर आहे. ते त्याचे छोटी, साहाय्यकर्ते आणि त्याचे मोठेपण वाढविणारे होत ते सोम्यादी शस्त्रे व विजा धारण करितात ते पावसाचा वर्षाव करितात ते दिवसाळा सुद्धा अधकार उत्पन्न करितात, आणि पृथिवीपरमिळवे निघवे पाऊस पाडितात आणि ऊष्ण माहीत करितात ते पर्वत, पृथिवी आणि उभय भुवनेत दान वांटितात ते शर्मा जोडून टोमनात वायादि वपान-विषया वेदोक्त साधिते आहेत.

६ 'मुद्धिमत्' = 'मतिम्' = [मग]

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा ।

मन्दू समानवर्चसा ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । सम् । हि । दृक्षसे । स॒ज्जग्मानः । अविभ्युषा ।

मन्दू इति । समानवर्चसा ॥ ७ ॥

अनवद्यौरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति ।

गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युभिः । मखः । सहस्वत् । अर्चति ।

गणैः । इन्द्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

अतः परिज्मन्ना गदि दिवो वा रोचनादधि ।

समस्मिन्नृज्जते गिरः ॥ ९ ॥

अतः । परिज्मन् । आ । गदि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि ।

सम् । अस्मिन् । ऋज्जते । गिरः ॥ ९ ॥

भाषायाम्

७ अविभ्युषेन्द्रेण सह संजग्मानो दृक्षसे हि । मन्दू समानवर्चसौ ॥

८ महोत्तमवद्यौरभिद्युभिर्मिन्द्रस्य काम्यैर्गणैर्बलवद् [पथा तथा] अर्चति ॥

९ हे परिज्मन्नतो दिवो वा रोचनादध्यागच्छ । अस्मिन्निर समृज्जते ॥

म्ह इद्राने गाई शोधून काढतांच म- | देवमन्त्र जे ऋषि वरीरे रचार्तां इद्राची
वाचे तात्पर्य हें की, मरुतांच्या साहा- | णशी स्तुति केली तशी मरुतांचीहि
व्याने इद्राने गाईचा शोध लावितांच | केली.

७. कारण को, भाला नाही
असा जो इंद्र त्यासह चाल करून
न जात असतांना [हे मरुद्गण],
तुं दृष्टीस पडलास. [तुं आणि
इंद्र असे] उभयपक्षां संतोष पावले-
ले [आणि] एकसारखे तेजस्वी
[दिसली.]

८. सुंदर [आणि] दिव्य जे
इंद्राचे प्रिय गण त्यांसह वर्तमान
[हा] पक्ष मोठ्याने [इंद्राची]
स्तुति गात आहे.

९. हे भटकणाऱ्या मरुद्गणा,
तुं तिकडून किंवा आकाशाच्या
तेजस्वी प्रदेशांतून इकडे ये, या
[तुझ्या येण्या] विषयी [आमच्या]
वाणी उत्सुक आहेत.

7. For, host of Maruts,
thou wert seen marching
forth together with Indra
who was not frightened:
both were delighted and
equally endowed with
spirit.

8. With a loud voice
and joined by the favourite
attendants of Indra, who
are blameless and divine,
this sacrifice is singing
[his praises.]

9. O wandering host,
come hither, whether from
yonder or from the bright
region of heaven. Our
prayers are striving to-
gether for this (thy com-
ing).

७. '[हे मरुद्गण,] तूं.' मरुद्गण
याचे वाचक पद दरील येतात जसे
नाही तसे पातळि नाही. तथापि ते अर्था-
वरून सम्यमात आहे हे सांगवयात
नकोच. सायणाचार्यहि, असाच अर्थ क-
रितात = 'चाल करून जात असतांना'
(= संतगम्याः), अर्थात् शत्रुवर =
'भाला नाही असा.' इंद्र न भिता
शत्रुवर चाल करून गेला असे तात्पर्य.

८. 'यज्ञ' = 'मंत्र.' म्ह. या यज्ञाचे
संपादनारे ऋषिज. यावार्थ असा दि-
सतो को, इंद्राचा जप झाला ही गोष्ट
जसे आम्ही या यज्ञात गात आहो
तसेच इंद्राचे प्रिय मित्र जे मरुद्गण
तेहि गात आहेत. मरुद्गण गात आहेत
ही मंत्रकर्ता कल्पना करीत आहे.

९. 'भटकणाऱ्या' = 'परिजमन्.' म्ह.
इकडे तिकडे फिरणाऱ्या. हे विदोषण
पवनरूपी मरुदेवांस यथायोग्य लाविले
अहे यांत सशय नाही. = 'तिकडून' (= 'अतः') म्ह. अंतरितोत्तून (पृथ्वी आणि
आकाश यांच्यामध्ये असलेल्या प्रदेशा-
तून) असे सायणाचार्य म्हणतात. परंतु
या ठिकांतून म्ह. पृथ्वीवरून असा
अर्थ वांगळा समवतो. = 'या [तुझ्या
येण्या] विषयी [आमच्या] वाणी उ-
त्सुक आहेत' = 'सम् अरिमन् मज्जते
मिदः.' याचा अर्थ सायण 'या. [कर्मा]
च्या ठायीं [असलेला ऋषिज] श्रोत्रे
वांगळ्या पित्ताने तयार करीत आहे'
असा करितात. वस्तुतः 'मज्जते'
हे अनेकवचनी क्रियापद आहे आणि

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवा॒दधि ।

इन्द्र॑ महो॒ वा रज॑सः ॥ १० ॥ १२ ॥

इतः । वा । सातिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि ।

इन्द्रम् । महः । वा । रजसः ॥ १० ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१० इतो वा दिवो वा पार्थिवादधि महतो वा रजस इन्द्र साति यावामहे ॥

त्या इन्द्राचा अर्थ 'मयल करीत आ- हेत' असा आहे आणि त्याच भावा- धाने आम्ही भाषांतर केले आहे तथा-	पि अत्य पादाचा अर्थ तदिग्ध आहे असे म्हटल्यावरून राहवत नाही.
--	--

सूक्तम् ७

कर्षा॑वश्रामि॒त्रपु॒त्रो मधु॑च्छन्दा । इन्द्रो॑ देवता । गायत्री च॒न्द ॥

इन्द्र॑मिन्द्रा॒यिनो॑ बृ॒हदिन्द्र॑म॒र्कोभि॑र॒र्किण ।

इन्द्र॑ वाणी॒रनु॑षत् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । इत् । गायिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्कोभि । अर्किण ।

इन्द्रम् । वाणी । अनुषत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१ इन्द्रमेव गायित इन्द्रम् [एव] अर्कोर्किण इन्द्रम् [एव] वाण्यो बृह-
दगाविषु ॥

१०. आम्ही इंद्राजवळ या
आकाशांतून किंवा पृथिवीतून किं-
वा मृदण् भंतरिक्षातून धन [दे-
असे] प्रार्थितो.

10. We pray to Indra
for riches either from this
heaven or from the earth
or from the spacious inter-
mediate region.

१०. मंत्राचा भावार्थ असा कीं,
आम्ही इंद्राजवळ धनदीक्षत मागतो.
मग तो आम्हांत ही स्वर्गातून आणून
देओ किंवा पृथ्वीवल्न अधवा अंतरि-

क्षातून आणून देओ. मुळांत जो 'अ-
धि' शब्द आहे त्याचा अर्थ म्हणून,
पासून, जातून असा वेडा पाहिजे.

सूक्त ७.

ऋषि, पूर्ववत्. देवता, इंद्र. वृत्त,
गयत्री.

१. इंद्राचीच स्तुति. गायक
लोक मोठ्याने गाय असतात;
इंद्रालाच अर्कपाठक अर्कांनी
स्तवित असतात. इंद्रालाच फडा-
ने गायारे लोक स्तवित असतात.

HYMN 7.

Author, as before. To Indra.
Metre Gayatri.

1. Indra alone is loud-
ly celebrated by the sing-
ers; Indra alone is cele-
brated by hymn-singers
with their hymns; Indra
is celebrated by the chori-
sters.

१. या मंत्रांत गायक तीन प्रकारचे
स्तवितछेले आहेत, गायक (गायिनः),
अर्कपाठक (अर्किणः) आणि फडाने
गायारे लोक (वागीः). त्यापणाचार्या-
च्या म्हणण्याप्रमाणे गायिनः म्हणजे
स्तमे अथवा सानवेदांनील मंत्र गायारे
ऋषिज होत. अर्किणः म्हणजे क्रमे-
दीतील मंत्र म्हणगारे आणि वागीः
म्ह. इतर जे रादिछेले ऋषिज त्यांची
गाछेले वज्रुदीतील मंत्र. कसे असले

तरी गायिनः, अर्किणः आणि वागीः
हे निरनिराळ्या प्रकारचे गागारे असावे
असे दिसनें नरें. आमी ठाऊं हे एत
प्रकारचे गायन असावे असें दिसनें.

या मंत्रांत इंद्राचे येवढय वरीण्याची
करीची इच्छा उपर दिसने. इंद्रालाच
अनेक प्रकारची स्तोत्रे आणि गायनें
गातान, इतर देवांत नाहीत असा
भावार्थ आहे. एतल्या मंत्रांत मुळां
इतय शोक आहे.

इन्द्र इद्वयोः सचा समिष्ट आ वचोयुजा ।

इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्रः । इत् । द्वयोः । सचा । समिष्टः । आ । वचः । युजा ।

इन्द्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे आ सूर्य रोहयादिवि ।

विगोभिर्द्विमैरयत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि ।

वि । गोभिः । द्विमैः । एरयत् ॥ ३ ॥

इन्द्र वाजेषु नोव सहस्रप्रधनेषु च ।

उग्र उग्राभिर्हृतिभिः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । वाजेषु । नः । अव । सहस्रप्रधनेषु । च ।

उग्रः । उग्राभिः । हृतिभिः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. इन्द्र एव द्वयोर्वचोयुजा [द्वेन] साक समिष्ट [अस्ति] । इन्द्र [एव]
वज्री । [इन्द्र एव] हिरण्यय ॥

३ इन्द्रः सूर्य दीर्घाय चक्षसे दिव्यारोहयत् । आद्र गोभिर्वैरयत् ॥

४ हे इन्द्र वाजेषु सहस्रप्रधनेषु च [उग्रसु] [स्वम्] उग्राभिर्हृतिभिरस्मानय ॥

२. इंद्रच पिवळ्या घोड्यांची सांगताच एकदम जुपली जाणारी जोडी वापरतो. इंद्रच वचघारी, [इंद्रच] सुवर्णमय [होय.]

३. इंद्रच सूर्याला आकाशावर चढवून त्याला दूरपर्यंत पाहण्याची शक्ति देता शाला. [इंद्रच] गाईसार्या पर्वत फोडिता शाला.

४. हे इंद्रा पुढांत आणि सहस्रइंद्रा समरांगणात आम्हांत शक्तिमान् तूं आपल्या शक्तिमान् संरक्षणार्थी रक्षण कर.

2. Indra alone has the pair of tawny horses that harness themselves together at his command. Indra [alone] is the wielder of the thunderbolt, [Indra alone] bedecked with gold.

3. It was Indra who seated the sun in heaven that it may see afar. It was Indra that broke the mountain for the cows.

4. O Indra, mayst thou mighty defend us in battles and in fights of a thousand duels with thy mighty protections.

२ 'इंद्रच' इ०. भावार्थ असा की, पिवळ्या घोड्यांची जोडी कोण जीत आता होताच आपल्या आपण जोडिली जाते ती इंद्रावर आहे. तशी जोडी दुसऱ्या देवाकडेस नाही. तसेच दुसऱ्या देवाला यत्न नाही आणि दुसऱ्या देवाला सुवर्णमयत्व नाही.

३. 'सूर्याला आकाशावर चढवून' इ०. पदशः अर्थ असा की, 'इंद्राने दूर दर्शना (म्हणजे दुर्ग) काढी सूर्यास आकाशांत चढविले', म्ह. सूर्य आकाशांत चढतो आणि दूर प्रदेशावर आपली दृष्टि पोहचवितो हा प्रताप इंद्राचा आहे - 'गाईसार्या पर्वत फोडिता शाला' (= वि गोभिः आहरे ऐरपत्) म्ह. पर्वत फोडून गाई बाहेर काढिता शाला. या ठिकाणा गाई म्ह. उदक आणि पर्वत म्ह. मेघ अथवा दव. दग फोडून उदक सांठा वाढिता शाला असा

भावार्थ. या रूपकादिपरी ६ व्या सूक्त्या ५ व्या मंत्रावर पूर्ण दिलेली टीप पाहा.

हे जे वेधे व वेदांत दुसऱ्या अनेक ठिकाणी उदकस्त्री गार्हर्चे आणि मेघ-रूपी पर्वताचे रूपक आढे आहे ते सध्यांत ठेवण्याजोगे आहे. एक तर कारण असे की, त्यामुळे पुष्कळ मंत्र समजण्यास सोपे जातील; आणि दुसरे हे की, अर्वाचीन म्ह. वेदांच्या मागाहून झालेल्या पुण्यादिक ग्रंथांत परितोष पक्ष होते आणि ते इद्राने घेतले, इंद्राने पर्वतांना उच्छेद केला, पर्वत सर्व आकाशावर विरत होते आणि इंद्रास भिळून घिनीएव पर्वत समुद्रांत लपून राहिले इत्यादि कथा आहे, तिचे बीज या रूपकांत आहे, य या रूपकावरून या सर्व कथेचा तिरंगार वाढविलेला आहे, असे दिसून येईल.

इन्द्रं वृषं महाधुन इन्द्रमभै हवामहे ।

युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

इन्द्रम् । वृषम् । महाधुने । इन्द्रम् । अभै । हवामहे ।

युजम् । वृत्रेषु । वज्रिणम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपो वृधि ।

अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

सः । नः । वृषन् । अमुम् । चरुम् । सत्रादावन् । अपं । वृधि ।

अस्मभ्यम् । अप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः ।

न विन्दे अस्य सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

तुञ्जेस्तुञ्जे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः ।

न । विन्दे । अस्य । सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्

५. महाधुने ययमिन्द्र हवामहे । अभै [व] [वृषम्] इन्द्र [हवामहे] ।
वृत्रेषु [वय] वज्रिण युज [हवामहे] ॥

६. स [व] हे सत्रादावन्नपं अस्मभ्यममु चरुमपवृणु । अस्मभ्यम-
प्रतिष्कृतो [सि] ॥

७. य उत्तरे तुञ्जे तुञ्जे (=उत्तरोत्तरे तुञ्जे) वज्रिण इन्द्रस्य स्तोमा [सान्ति]
[ताम्] अस्य [स्तोमरूपा] सुष्टुतिम् [अह] न विन्दे ॥

४. 'सहस्रद्वी समरागिणीत' = 'स-
सप्रथनेषु' ज्योति हजारी द्वे लक्षत
असतात अज्ञा युद्धीत, अयया 'ज्योति
हजारी लुटी सपद्धतात अज्ञा युद्धीत'
असादि अर्थ समपतो.

'उम उमामिन्तिभि' वा अत्य-
पदीयित प्राप्त लक्ष्पात देवावे, प्रासाल-
कारीची गोदी केवल आधुनिक कवी-
सच आहे अंत नाही.

५. इंद्रालाच आम्ही मोठ्या युद्धात हाक मारितो [आणि] इंद्रालाच लहान युद्धात हाक मारितो. [त्या 'आमच्या'] वज्रधारी सहापासच शत्रूंशी लढण्यास [आम्ही हाक मारितो.]

६. तर, हे वीर्यावान् शीघ्रदात्या, तूं आम्हांसाठी हा मेघ फोडून उघड. [का कीं] तूं आमचा निषेध करणारा नव्हेस.

७. एका संकटाहून दुसऱ्या संकटाच्या वेळी पूर्वीपेक्षा उत्तम होतात अशा ज्या वज्रधारी इंद्राच्या स्तुती त्या याच्या उत्तम स्तुती मला करिता येत नाहीत असे नाही.

5. It is Indra we invoke in a great fight, it is Indra we invoke in a small fight. It is our ally the wielder of the thunderbolt [that we invoke] against our enemies.

6. Therefore do thou, O manly and quickly-generous [Indra], break open this cloud for us [For] thou art never opposed to us

7. Whatever the hymns of Indra the wielder of the thunderbolt, that become more and more excellent in each succeeding danger, I am not without such excellent praises of him

५. 'मोठ्या' इ०. एक मोठे असो किंवा लहान असो त्यात शत्रूंशी लढण्यास आम्ही बोलावितो ते इंद्रालाच बोलावितो. वैदिक युगात देवांचा उपयोग लोक काय समजत होते त्याचा हा एक चांगला मासला आहे.

६. 'तर...तु' = 'स [त्वम्]' या प्रकारच्या प्रयोगाविषयी पूर्वी लिहिलेच आहे = 'हा मेघ.' 'हा आम्हांसमोर दिसतो आहे हा', सापण.

७. हा मंत्र किंचित कठिण आहे. आम्ही केलेल्या भाषांतराचा भावार्थ हा आहे की, इंद्राच्या उपासकांवर जसजेसे हजे होतात तसतशीं उन्नरोत्तर चांगली चांगली स्तोत्रे ते आपली मुक्ति त्या त्या संकटासमूह व्हावी म्हणून

करित असतात तर तसली जी उत्तम स्तुति ती मला करिता येत नाही असे नाही.

या ऋचेत दोन शब्द कठिण आहेत; एक 'तुञ्जेतुञ्जे' आणि दुसरा 'विन्धे'. सायणानाथ 'तुञ्जेतुञ्जे' म्ह 'ते ते जे फल देणारे दुसरे देव' असा आणि 'विन्धे' म्ह. 'मला मिळत नाही' (= न विन्दे) असा अर्थ करून सर्व भेत्ताचा अर्थ "इतर देवांच्या ज्या उत्कृष्ट स्तुती त्या सर्व केल्या तरी "वज्रधारी इंद्राची योग्य स्तुति माझ्या- "ने होत नाही." असा करितात. याक 'तुञ्जेतुञ्जे' याचा 'त्या त्या दाना' असा अर्थ करितात "

वस्तुतः 'विन्धे' हे क्रियापद ज्या

वृषां यूथेव वंसंगः कुटीरियत्योजंसा ।

ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा । यूथाऽईव । वंसंगः । कुटीः । इपार्ति । ओजंसा ।

ईशानः । अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

य एकंश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति ।

इन्द्रः पञ्च क्षितीनाम् ॥ ९ ॥

यः । एकः । चर्षणीनाम् । वसूनाम् । इरज्यति ।

इन्द्रः । पञ्च । क्षितीनाम् ॥ ९ ॥

*इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनैभ्यः ।

अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥ १४ ॥ २ ॥

इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनैभ्यः ।

अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥ १४ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

८. वंसंगो (=वृषभो) यूथानीवाप्रतिष्कृत ईशानो वृषा कुटीरोजसेयति ॥

९. य [इन्द्रश्च] चर्षणीनां वसूनां [च] एक इरज्यति (=ईष्टे) । [य] इन्द्रः पञ्च क्षितीनाम् [एक इरज्यति] ॥

१०. हे जना [वय] विश्वतः [स्थलात्] परि युष्मभ्यमिन्द्र हवामहे । [स] केवलोस्माकमस्तु ॥

विध् धातूपासून विधवा (विधवा शब्द वि आणि धव यापासून झालेला नाही. धव हाच विधवा यातून 'वि' विषया चुकीच्या समजुतीने काढिलेला आहे)

आणि विधुर शब्द निघाले आहेत त्याचे रूप आहे. अर्थ, 'कशाच्या तरी हीन अथवा विराहित असणे.'

* गृहमलांत या मंत्राचा विनियोग इद्राच्या आच्छादनाकडे करितात.

८. जसा [एकादा] पोळ [गुराच्या] कळपांजळ जातो तसा बलवान् [इंद्र] सर्वेश [आणि] अप्रतिह्व [होस्तासा] [आपल्या] शक्तीसहित मनुष्यांकडे येतो.

९. कारण कीं, तो मनुष्यांचा [आणि] वस्तूंचा एकटा प्रभु होय; इंद्र पंचजनांचा [एकटा प्रभु होय].

१०. तुम्हां [सकल] लोकांसाठीं आम्ही इंद्राला सर्वे स्वीकारून बोलावितों. तो सगळा आमचाच होओ.

8. Like a bull walking towards his herds the mighty [Indra] comes up with his power towards men, the lord unopposed.

9. For he is the sole ruler of men [and] of things: Indra [is the sole ruler] of the five tribes.

10. We call Indra from every quarter for you people. May he be wholly ours.

८. मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, जसा एकादा जवान पोळ गुरांच्या कळपाजळ जातो आणि त्यास दुसरे पोळ हरकत (प्रतिह्व) करून शकत नाहीत व त्यामुळे तो सगळ्या पोळांचा राजा असल्याप्रमाणे चालतो तसा इंद्र आपल्या वपसकाजवळ त्यांची पूजा घेण्यास येणारे येतो, तेव्हा त्यास कोणीहि हरकत करून शकत नाहीत. तो आपले बळ सगळे घेऊन येतो. वेदांत इन्द्रास व इतर देवांस शक्तीविषयी आणि सौंदर्याविषयी पोळ्याची उपमा पुष्कळ ठिकाणी दिलेली आहे - 'पोळ', 'वंताय'. वताय हा शब्द वेदांत पुष्कळ ठिकाणी आला आहे. त्याचा अर्थ पोळ (अथवा बेल) असा होतो सायणाचार्य पोळ " चांगल्या रीतीने चालतो म्हणून त्याचे नांव 'व-

सग ' " असे पडले आहे अशी व्युत्पत्ति करतात.

९. 'कारण कीं तो' = 'यः'. सबन्धितवर्णनामाचा असा अर्थ पुष्कळ ठिकाणी करावा लागतो - 'मनुष्यांचा', 'वर्धणीनाम्' चर्षणिशब्दाचा अर्थ चालणारा = जगम असा कदाचित् होईल. आणि तसा येतला तर चर्षणीनां म्हणजे 'जगमांचा' असे भाषांतर करावे, परंतु सायणाचार्याप्रमाणे आम्हां केलेला अर्थ पुढे दिसतो - 'पंचजनांचा.' आर्य लोकांचे पांच विभाग अथवा कुळे होती असे दिसते. हे 'पंचजन' वेदांत पुष्कळ ठिकाणी आढळतात; परंतु सायणाचार्य ब्राह्मणादि चार वर्ण आणि निषाद (म्ह. कोळी वगैरे रानटी लोक) हा पांचवा असे मिळून पांच वर्ण असे म्हण्यत. असे म्हणण्यास अडवण

सूक्तम् ८.

ऋषिर्विश्वामित्रपुत्रो मधु-च्छन्दाः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः ॥

इन्द्रं सानसिं रविं सजित्वानं सदासहम् ।

वपिष्ठमूतये मर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिम् । रविम् । सजित्वानम् । सदासहम् ।

वपिष्ठम् । ऊतये । मर ॥ १ ॥

नि येन मुष्टिहृत्यया नि घृत्रा रुणधामहे ।

त्वयोतांसो अर्थता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिहृत्यया । नि । घृत्रा । रुणधामहे ।

त्वाऽऊतांसः । नि । अर्थता ॥ २ ॥

इन्द्र त्वयोतांस आ वय वज्रं घृत्रा ददौमहि ।

जयेम स युधि स्पर्धः ॥ ३ ॥

इन्द्र । त्वाऽऊतांसः । आ । वयम् । वज्रम् । घृत्रा । ददौमहि ।

जयेम । सम् । युधि । स्पर्धः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१ हे इन्द्र सानसि सजित्वान सदासह वापव [व] रविम् [अरमाकम्] ऊतये आभर ॥

२ येन [रविणा] घृत्राणि (= शत्रून्) मुष्टिहृत्यया निरुणधामहे [घृत्राणि] नि [रुणधामहे] । त्वयोताः (= त्वया रक्षिता) [वयम्] अर्थता नि [रुणधामहे] ॥

३ हे इन्द्र त्वयोता (= त्वया रक्षिता) वय वज्रेण घृत्रमाददौमहि । स्पर्धो युधि सजयेम [व] ॥

इतकीच का. अति प्राचीन काळा चार वर्णांचा भेद नव्हता तो मागाहून झाला असे समजण्यास कितीएक कारणे आहेत

१० 'तुम्हां सकळ लोकसंगीत' =

'व जनेभ्य' = 'सर्व स्थळांतील', 'विधन पारं' = 'तो सगळा आमचाच होतो' म्ह त्याची सर्व कृपा आम्हांवरच होतो तो दुसऱ्या उपासकांकडेस न जातो

सूक्त ८.

ऋषि, मधुच्छंद. देवता, इन्द्र. वृत्त, गायत्री.

१. हे इंद्रा, सुख देणारी, यशस्कर, सर्वकाळ स्थिर राहणारी [आणि] सर्वांत मोठी दौलत [आम्हास] आनंद होण्यासाठी घेऊन दे.

२. ज्या [दौलती]च्या योगे फक्त आम्ही तुवा राक्षेत भक्ते [आमच्या] मुष्टींनी शत्रूत माळून फडशा पाडू, [किंवा] घोड्यावर बसून माळून फडशा पाडू.

३. हे इंद्रा, आम्ही [आपला] सोटा [हातीं] घेतला म्हणजे तुवा राक्षिलेले भक्ते जे त्या आम्ही शत्रूंचे वस्त्र धारण कैव्याप्रमाणे होओ; [आणि] [आमच्या] शत्रूंचे आम्हास पुढात जप मिळो.

HYMN 8.

To Indra By Madhuchchandas.
Metre Gayatri.

1 O Indra, bring [us] for [our] pleasure a blissful, victorious, everlasting [and] most powerful prosperity:

2. whereby we under thy auspices may crush down our enemies with our fists, crush down with our horses.

3 O Indra, may we armed with our club be, under thy auspices, armed [us if] with thy thunder-bolt; may we vanquish our enemies in battle.

१. 'घेऊन दे' म्हणजे 'तू दे आणि बरोबर आण'.

२. 'माळून फडशा पाडू', 'निरुण-धामदे' = 'घोड्यावर बसून', 'अर्बता' अक्षरदाः, 'पाळानें किंवा घोड्यावर बसलेल्या साराच्या योगाने'.

या मंत्रापासून इतके स्पष्टता ठेवण्याजोगे आढेकां, येताचे ऋषि देवांपाशी माग मागत होते आणि ते कशा-वरिता गालत होते हे समजून येत आणि देवांवर त्यांची हिता दृष्ट भक्ति

होती हेहि उघड दिसून येते.

३. मंत्राचा भावार्थ—आम्ही सोटे हाता घेऊन छद्दार्त येऊ म्हणजे जणु नाथ तुझे वस्त्रच आम्ही धारण कैव्याप्रमाणे आम्हास शक्ति देओ; कारण नूं आम्हें शरक्षय करणार त्याऐवजी आमच्या शीटाच्या अंगां तुझा वस्त्रची शक्ति सहज येईल.

या मंत्राच्या द्वितीयादाचे भाषांतर जस अक्षरसोदून करावे लागते आहे. परंतु अर्थ हाच समजावा म्हणून तस

ययं शूरैर्भिरस्तृभिरिन्द्र त्वया पुजा ययम् ।

सामह्याम पृतन्यतः ॥ ४ ॥

ययम् । शूरैर्भिः । अस्तृभभिः । इन्द्र । त्वया । पुजा । ययम् ।

ससह्याम । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

महो इन्द्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे ।

द्यौर्न प्रथिना शयः ॥ ५ ॥ १५ ॥

महान् । इन्द्रः । परः । च । नु । महित्वम् । अस्तु । वज्रिणे ।

द्यौः । न । प्रथिना । शयः ॥ ५ ॥ १५ ॥

समोहे वा य आशत नरस्तोक्त्वय सनिता ।

विप्रांसो वा धियाययः ॥ ६ ॥

सम्ओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोक्त्वय । सनिता ।

विप्रांसः । वा । धियाययः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

४ हे इन्द्र यय त्वया पुजा (=सहायेन) [पुजा. सन्त] यय शूरैर्स्तृभिः [इव युक्ता भूत्वा] पृतन्यत (=युयुत्सूः शत्रून्) सामह्याम ॥

५ इन्द्रो महान्[अस्ति] [महतो]पि च परस्ताद्[अस्ति] । वज्रिणे [इन्द्राय] महत्त्वमस्तु । [वज्रिणे] प्रथिना द्यौरिव [प्रथित] शयः (=बलम्) [अस्तु] ॥

६. विप्रा धियाययो (=भजका) नरा यया समोहे तोक्त्वय सनिता चाज्ञत (=इष्टमायु),

करणे जरूर आहे — 'आपला सोटा हाती घेतला म्हणजे तुम्हें वज्र धारण केल्याप्रमाणे होओ' — 'वज्र घना आददीमाहि' पदश अर्थ — 'सोट्याच्या रूपा नि

वज्र धरिलेसें होओ' 'घना' ही घन-शब्दाची तृतीया आहे, व सायणाचार्यहि तसेच म्हणतात

४. हे इंद्रा, तुझे [एकट्याचें] साहाय्य मिळवून आम्ही [जणुं काय] [अनेक] शूर योद्ध्यांच्याच योगानें [आमच्या] लढखो-र शत्रूंत जिंकून टाकूं असे कर.

५. इंद्र मोठा आणि [मोठ्या-पेक्षां] हि अधिक [अहे]. वज्र-धारी [इंद्रा]च्या अंगी मोठेपण राहो, [आणि] आकाशाप्रमाणें [त्याचें] बल विस्तारणें [असो.]

६. युद्धाविषयी आणि अपत्य-प्राप्तीविषयी स्तुतिगायक व भा-विक पुरुषांची जशी मनकामना पूर्ण होतें; [आणि],

4. O Indra, may we with thee for our ally, may we completely conquer our enemies, [as if] with the aid of [many] heroes armed with slings.

5. Great is Indra and yet more [than great]. May he possess greatness. May his power be as extensive as heaven.

6. As wise and pious men attain their wishes in battle and as regards the obtaining of progeny; [and]

४. भंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, जर एकट्या इंद्राने साहाय्य मिळेल तर अनेक योद्ध्यांची मदत मिळावीशी होईल, तर हे इंद्रा, तशा तुझ्या साहाय्याने आम्ही शत्रूंचें निर्दलन करून टाकूं असे कर.

'योद्ध्यांच्या योगानें' = 'अस्त्राभिः.' अक्षरज्ञाः अर्थ, 'योद्ध्यांनी लढणाऱ्या योद्ध्यांच्या योगाने.'

५. 'अधिक' = 'परः'. परः या शब्दाचा अर्थ सावणाचार्य 'परम', 'श्रेष्ठ' असा करितात. परंतु श्रेष्ठ या अर्थाचा जो पराशब्द तो आशुदान (परः) असातो आणि परस् शब्द अव्यय असून अंतोदान (परः) आहे. त्याचा अर्थ 'दूर', 'वर', (परस्तात्) 'अधिक' असा होतो. रु. ५. ३०. यांत सावणाचार्यानांच 'पर' असा अर्थ ने उ

आहे तो पाहा. = 'विरतीर्ण' = 'प्रथिता.' प्रथिता ही अभिमनू शब्दाची तृतीया अस्तव्याप्रमाणे रूप दिसतें. पदज्ञाः अर्थ, 'प्रसूनपणानें त्याचें बल आकाशाप्रमाणें असो.'

६. या कवेपासून शेषटपस्यंत हे सूक्त बहिर्ति कठिण आहे, आणि तो कठिणपणा शब्दार्थापरून झालेला नाही; परंतु अन्वयार्थावरून झालेला आहे. आम्ही ६ व्या कवेपासून तो १० व्या कवेपर्यंत एक अन्वय घेतला आहे. या पांच मंत्रांचे तात्पर्य असे आहे कीं, इंद्राची स्तुति गायारे आणि इंद्रानें ध्यान करणारे जन जसे युद्धांत जय पावतात व संततिसेवस होतात (६), आणि इंद्राचे पोट उपासकांनी दिडेली पुत्ररु सोम विजून समुद्राप्रमाणें भरपूर होऊन आणि त्या सोमानें इंद्राचे तोंड

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिब्यते ।

उर्वोऽप्यो न काकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमपातमः । समुद्रः इव । पिब्यते ।

उर्वोः । अप्योः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

एषा ह्यस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही ।

पक्षा शाखा न दाशुपे ॥ ८ ॥

एव । हि । अस्य । सूनृता । विरप्शी । गोमती । मही ।

पक्षा । शाखा । न । दाशुपे ॥ ८ ॥

एषा हि ते विभूतय ऊतय इन्द्र माधते ।

सृशश्चिरसन्ति दाशुपे ॥ ९ ॥

एव । हि । ते । विभूतयः । ऊतयः । इन्द्र । माधते ।

सृशः । चित् । सन्ति । दाशुपे ॥ ९ ॥

भाषाव्याम.

७ सोमपातम [इन्द्रस्य] कुक्षि समुद्र इव यथा पिब्यते काकुदश्च [च] यधोऽप्यो (=विस्तीर्णा) आप इव सन्ति,

८ एव ह्यस्य विरप्शी (=विपुला) गोमती महती सूनृता (=तपद्) दाशुपे पक्षा शाखेव [भवति],

९ एव हि [च] हे इन्द्र तव विभूतयो (=विपुला) ऊतयो मादृशो दाशुपे सृशश्चिरसन्ति,

एकाद्यां सहायाप्रमाणे भरुन जाकन इद्रास जसा सोठा आनद होतो (७), त्याप्रमाणे इद्र हविर्दात्यास जी देणगी देतो ती विपुल, गाईनी युक्त, आणि मोठी असते, आणि पिकलेल्या फळांनी भरलेल्या वृक्षशाखेसारिली आनंदकारक होते (८), आणि त्याप्रमाणेच मज-सारख्या हविर्दात्यालाह इद्र विपुल मज्जे एकदम प्राप्त करून देतो (९),

आणि या सर्व कारणांसाठी आम्ही इंद्राचे स्तोत्र व चरित्र गाऊन म्हणजे तो आमचे स्तोत्र ऐकून धांवत येईल आणि हा जो आम्ही सोम तयार केला आहे तो विकून जाईल (१०)

‘मनसामना पूर्ण होते’ ‘आशत’ याचा पदार्थ अर्थ ‘प्राप्त झाले’, ‘पावले’ अर्थात इच्छेप्रत.

७. आतिशय सोम पिणारं [इं-
द्राचं] पोट समुद्राप्रमाणं जसे
भरतें, [आणि] पाण्याच्या आ-
शयासारिखें जसे [इंद्रा]चें तोंड
[सोमा]नं भरलेलें [दिसतें],

८. तशोच त्याची विपुल,
[व] गोसंपन्न मोठी देणगी उपा-
सकाला पक्क फळांनीं भरले-
ल्या वृक्षशाखेप्रमाणें [होत अस-
ते]; [आणि]

९. तसेच, हे इंद्रा, तुझे वि-
पुल प्रसाद मजसारिखा उपास-
कासाठीं तत्काळ सिद्ध असताच;
[आणि]

7. as Indra's belly that
drinks the largest quantity
of Soma becomes swollen
like the ocean, and as the
cavity of his palate is as
full with [Soma] as a col-
lection of water;

8. so his bounteous
gift, great and rich in cows
is to the worshipper like
a branch of a tree, laden
with ripe fruit; [and]

9. so too, Indra, thy
magnificent favours are at
once ready for a worship-
per like me; [and]

७. 'तोंड' = 'काकुदः'. हे काकुदः
याचे अनेकवचन गाढे. काकुद हे जरी
एकवचन येथे असावे, तरी 'आफः'
हे अनेकवचन असल्यामुळे त्याच्या आ-
कर्षण संबधानें 'काकुदः' हेहि अनेकवचन
हाले.

८. 'देणगी' = 'सूनुता.' = 'वृक्षशाखे-
प्रमाणे.' येथे जसे पक्क हे शाखेस विशेष-
पण लाविले आहे तसें क्र. ९. १. ७. ५३
यांत याच अर्थां वृक्षास लाविलें आहे
ते पाह्य.

एषा ह्यस्य काम्या स्तोमं उक्थं न शम्वा ।

इन्द्राय सोमं पीतये ॥ १० ॥ १६ ॥

एष । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । न । शम्वा ।

इन्द्राय । सोमं पीतये ॥ १० ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१०. एष हि [च] अस्य काम्यो स्तोम उक्थं च [इत्येतौ] इन्द्राय सोमं पीतये शम्वा [स्त.] ॥

सूक्तम् ९.

क्षपिर्विधापिमगुनो मधुच्छन्दाः । इन्द्रो देवता । गायत्री चण्ड. ॥

इन्द्रेहि मत्सपन्धंसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः ।

महे । अभिट्टिजेजसा ॥ १ ॥

इन्द्र । आ । इहि । मत्ति । मन्धंसः । विश्वेभिः । सोमपर्वभिः ।

महान् । अभिट्टिः । भोजसा ॥ १ ॥

एमेनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने ।

चक्रि विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । सृजत । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिने ।

चक्रिम् । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र [त्वम्] भोजसा आपाहि । महानभिष्टि. (=सहामम्) [त्वं] विश्वेः सोमपर्वभिरन्धसा मांश्च (-इष्टो भव) ॥

२. [सोमे] सुते [सति] एन मन्दि [सोम] मन्दिन इन्द्राय सृजत । विश्वानि [वस्तूनि] चक्रये (=कृतवते) चक्रि [सोमयासृजत] ॥

१०. तस्यैच इन्द्रास आवड-
णारे स्वोत्र आणि चरित्र हीं गावीं,
कीं जेणेकरून इंद्र येऊन सोम
पिईछ.

10. so too Indra's fa-
vourite praise and song
should be chanted, that he
may come and drink the
Soma.

१०. की 'जेणेकरून इंद्र येऊन सो-
म पिईछ' = 'इंद्राय सोमपीतये' = 'इंद्रा-
य सोमं पातुम्यथा इंद्रः सोमं पिबेत्'

सोमपीतये हे तुमर्थ अव्यय आहे
इंद्राय सोमपीतये याचा पदश. अर्थ
'इंद्राला सोम पिण्यासाठी'.

सूक्त ९.

ऋषि, मधुच्छंद. देयता, इंद्र.
वृत्त, गायत्री.

१. हे इंद्रा, [तुं] येथें ये.
मोठा साहाय्यकारी [असा तू आ-
पल्या] तेजासहित [येऊन] सकल
सोमपक्षांच्या प्रसंगीं हवि घेऊन
वृत्त हो.

२. सोमरस काढून तयार हो-
वांच आनंदी इंद्रास तो आनंद-
कारक [सोम] अर्पण करा. सक-
ल वस्तु उत्पन्न करणाऱ्या [इंद्रा]ला
[सकल गोष्टी] सिद्ध करून
देणारा [सोम अर्पण करा].

HYMN 9

To Indra. By Madhuchekhhandas
Metric Gāyatrī.

1. Come hither, Indra,
with thy might. Do thou
great helper regale thyself
with the oblation at all the
Soma-sacrifices.

2. The Soma being ex-
tracted, pour out the ex-
hilarating Soma to joy-
ful India, the efficacious
[Soma] to the Maker of
all things

१. 'साहाय्यकारी' म्ह. युद्धांत शत्रू-
चा पराजय करण्याच्या नाभी मदत
करणारा = 'सकल सोमपक्षांच्या प्रसंगी.'
'पिबेत्' = 'सोमपीतये.' पर्ये म्हणजे
प्रसंग, यज्ञकाळ सोमपय म्हणजे ज्या
प्रसंगी सोम अर्पण केला जातो असा
पक्षप्रसंग. = 'हवि घेऊन वृत्त हो' अर्थ

सोमस्ति' याचा अर्थ पदश. 'अन्नाने
वृत्त हो.'

२. 'आनंदी इंद्रास.' म्ह. सोम
पिण्याविषयी आनंदी ज्याला हाडा आहे
अशाचा. = 'आनंदकारक सोम' सोमस-
न केल्याने माद (अमत्त) येऊन हर्ष
हीतो म्हणून त्यास आनंदकारक असे

मत्स्यां सुशिप्र मन्दिभिः स्तोमैर्भिर्विश्वचर्षणे ।

सचैषु सर्वनेषु ॥ ३ ॥

मत्स्यां । सुशिप्र । मन्दिभिः । स्तोमैर्भिः । विश्वचर्षणे ।

सचा । एषु । सर्वनेषु । आ ॥ ३ ॥

असृग्रमिन्द्र ते गिर प्रति त्वामुदहासत ।

अजोषा वृषभ पतिम् ॥ ४ ॥

असृग्रम् । इन्द्र । ते । गिर । प्रति । त्वाम् । उत् । अहासत ।

अजोषाः । वृषभम् । पतिम् ॥ ४ ॥

स चोदय चित्रमर्षाग्रार्थ इन्द्र वरेण्यम् ।

असदिसे विभु प्रभु ॥ ५ ॥ १७ ॥

सम् । चोदय । चित्रम् । अर्षाक् । रार्थ । इन्द्र । वरेण्यम् ।

असत् । इत् । ते । विभु । प्रभु ॥ ५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

३ हे सुशिप्र विश्वचर्षणे एषु सर्वनेषु स्तोमैः साक मन्दिभिः [स्तोमैः] माद्य ॥

४ हे इन्द्र [एतास्] तव गिर [अहम्] असृजम् । [तास्] त्वां प्रत्युदहासत (=उद्वृत्य प्राप्नुवन्) । अजोषा वृषभ पतिम् [उदहासत] ॥

५ हे इन्द्र चित्र वरेण्य राधोर्षाक् सचोदय । तुभ्य [दि] विभु प्रभु [राध] स्यादेव ॥

म्हणून आहे = [सकळ गोष्टी] सिद्ध करून देणारा = 'चक्रिम्' याचा अ-
क्षरार्थ अर्थ, 'करणारा' = 'कार्यकारी'

= कार्यसिद्धि करणारा कारण की, सोम पिऊन देव उपासकांचीं कार्ये करितात म्हणून

३. हे सुमुख [इन्द्र], हे
सगळ्याकडेस जाणाऱ्या [इन्द्र],
तू [ह्या] इर्षकारक सोमरसानों
[आणि] स्तोत्रांनी या यज्ञात
हर्ष पाव.

४. हे इन्द्र, मीं तुझ्या ह्या
स्तुती गाइल्या आहेत. त्या उत्तु-
क [होऊन] वीर्यवतां तुज पत्नी-
प्रत वर गेल्या आहेत.

५. हे इन्द्र, सुंदर [आणि]
श्रेष्ठ संपत्ति इकडे पाठवून दे
[कारण कीं] विस्तीर्ण [आणि]
मोठी [संपत्ति] तुझ्याजवळ अ-
सेलच [यांत संशय नाही].

3 [Indra,] possessed
of good lips, O thou who
goest to all men, regale
thyself with the exhilarat-
ing Somas and with the
praises, in these sacrifices

4 These praises, Indra,
I have sung in honour of
thee Eager they have
gone up to thee their man-
ly husband

5 Indra, send hither
beautiful [and] choice
wealth. [For] doubtless
there must be with thee
extensive and powerful
wealth.

३ 'सुमुख,' हा अर्थ आम्ही 'सु-
क्षिप्त' या शब्दाचा केला आहे साय-
णाचार्य येथें सुक्षिप्त म्हणजे चांगली
हूनवटी ज्याची अथवा चांगले नाक
ज्याचे असा अनिश्चित अर्थ करितात.
आम्ही दिलेल्या अर्थाचे तात्पर्य असें
की, 'ज्याचे भीत चांगले आहेत तो'
याला आपाट इतका आहे की, जेथें
जेथें हा शब्द येतो तेथें तेथें बहुत कळून
सोमयागाच्या संवाच्या भाषणांत आ-
लेला आहे. 'सोम पिण्याविषयी ज्याचे
तोड कुशल आहे' असा भाषार्थ = 'स-
गळ्याकडेस जाणाऱ्या', 'विश्वचर्याने' म्ह.
जे सगळ्यांची पूजा सहज करण्याकरि-
ता जिथे तिथे जातो तो = 'या यज्ञा-
त', 'एतु सयनेषु मा.' म्हणजे सोम पि-
ऊन काढून (सवन) तुला यज्ञांत अर्प-
ण करित आहे असा पुढेच्या वक्त्या.

४ या वाचेंत स्तुतीस पत्नीकडेस
जाणाऱ्या स्त्रियांची उपमा विपक्षित आ-
हे = 'उत्तुक [होऊन]', 'अजोषा'.
अजोषा हे स्त्रीलिंग अनेक्यजन होय.
'विर.' याचें विशेषण जोष म्हणजे
तुल्य नाही ज्यांस त्या अजोषा. परंतु
सायणाचार्य क्रियापद समजतात आणि
'तादुशीगिर.' हे कर्म अप्पासत घेतात,
व अजोषा. याच्या पुढे असलेल्या
'वृषपं पतिम्' या शब्दांचा सवध पूर्व-
वाक्यासां छादितान. जोष (म्हणजे
तुल्य) हा शब्द वेदांत पुष्कळ ठिकाणी
आला आहे. अ १. १२०. १ वगैरे
पाहा.

५ 'असेलच [यांत संशय नाही]'
= 'असन् इत्' असन् हे देखें रूप
आहे याचा अर्थ असाही, असली या-
दिने असा होतो

अस्मान्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः ।

तुर्विशुम्न यशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रभस्वतः ।

तुर्विशुम्न । यशस्वतः ॥ ६ ॥

सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् ।

विश्वारुधेहाक्षितम् ॥ ७ ॥

सम् । गोमत् । इन्द्र । वाजवत् । अस्मे श्रि । पृथु । श्रवः । बृहत् ।

विश्वारुधे । धेहि । अक्षितम् ॥ ७ ॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहदुम्न सहस्रसातमम् ।

इन्द्र ता रयिनीरिपः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । शुम्नम् । सहस्रसातमम् ।

इन्द्र । ताः । रयिनीः । रिपः ॥ ८ ॥

वसोरिन्द्र वसुपतिं गोभिर्गुणन्तं ऋग्वर्यम् ।

होमं गन्तारमृतये ॥ ९ ॥

वसोः । इन्द्रम् । वसुपतिम् । गोभिः । गुणन्तः । ऋग्वर्यम् ।

होमं । गन्तारम् । मृतये ॥ ९ ॥

भाषाव्याख्यानम्.

६ तस्माद् हे तुर्विशुम्न इन्द्र अस्मान् रभस्वतो यशस्वतः [च] राये सम्प-
कचोदय ॥

७ हे इन्द्र विश्वारुधे [त्वम्] अस्मभ्य गोमद्वाजवत्पृथु बृहदक्षित [च] श्रव
सदेहि ॥

८ हे इन्द्र अस्मभ्य बृहदुम्न सहस्रदानृतम् शुम्न ता रयिनीरिपः [च] देहि ॥

९ वसोर्वसुपतिमृग्वर्यमृतये गन्तारमिन्द्र गोभिर्गुणन्तो [वयं] ह्वयाम ॥

६. त्यापेक्षा हे महातेजस्वी
इंद्रा, आम्हाला संपत्ति मिळविण्या-
विषयी अशी प्रेरणा कर की, जेणे-
करून आम्हांस आवेश येऊन
आम्ही यशस्वी होऊं.

७. हे इंद्रा, सकलांचा जीव
असा जो तूं तो आम्हांस गोसंपन्न,
अश्वसंपन्न, विस्तीर्ण, मोठे [आणि]
अक्षय असें भाग्य दे.

८. मोठी कीर्ति, [आणि]
सहस्रावधि लाभानीं भरलेला अ-
धिकार आम्हांस दे; हे इंद्रा, तूं
गाडे मरून धान्य [देत अस-
तोस] तें [आम्हांस दे]

९. संपत्तीचा स्वामी, स्वव-
नीय, [आणि] संरक्षण करणा-
साठीं [उपासकांप्रति] येणारा जो
इंद्र त्याला स्तुतींनीं गाऊन आम्ही
बोलावितां.

6. Inspirit us, then,
Indra of mighty splendor,
to the attainment of wealth,
so that we may be energe-
tic and glorious

7. Give us thou, Indra,
who art the life of all,
wealth that shall have cows
and horses, that shall be
extensive and great, and
shall be inexhaustible.

8. Give us great fame
[and] power coupled with
thousands of benefits, [and],
Indra, those cartfuls of
corn [that thou bestowest].

9. Praising with songs
we invoke Indra, the lord
of riches, who deserves to
be praised [and] who goes
to protect [his worship-
per].

६. 'त्यापेक्षा' = 'तत्र'. अपेक्षा 'वि-
स्तीर्ण [आणि] मोठी संपत्ति तुरया
जवळ असेलच [यांत सशय नाही]'
त्यापेक्षा

मेजाचा भावार्थ असा आहे की,
आम्हांस चांगली संपत्ति दे म्हणजे
आमच्या अर्गा उत्सार उत्पन्न होऊन
आम्ही यशस्वी होऊं अर्थ हाट सम-
जाचा म्हणून या भगवतीं माघीना कि-
चित् विस्तारत. नेले आहे.

७. 'अश्वसंपन्न' = 'शस्त्रसंपन्न'. राज-

शब्दाचा अर्थ अश्व असाहि होतो.
आणि सुद्धा शस्त्राचार्यानांच क ५
८४.२ आणि ३.३०.१३ या मंत्रा-
तील माघ्यांत हाच अर्थ केला आहे.
असे अमतां येथें याच म्हणजे अत्र
असाच ते अर्थ करितात !

८ 'सहस्रावधि लाभानीं भरलेला
अधिकार'. 'सहस्रसहस्रं शुचम्' याचा
पदार्थ अर्थ, 'पुष्कळ हजार कापडे
ज्यापासून मिळवात तो अधिकार'

९. 'संपत्तीचा स्वामी' = 'पत्तो: पत्तु-

सुतेसुते न्योक्से बृहद्बृहत् एदरिः ।

इन्द्राय शपमर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥

सुतेऽसुते । निऽभोक्से । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः ।

इन्द्राय । शपम् । अर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥

भाषायाम्

१०. अरि (=उपासक) सुतेसुते न्योक्से बृहत् इन्द्राय बृहच्छपमर्चति ।
अर्वाणिव [च ह्यति] ॥

पति'. यत्पति इत्यपायस्त्वनच जरी
'सपत्नीचा स्वामी' असा अर्थे श्लाघा
असता तरी 'यसो यत्पति' आणि
'यसूना यत्पति.' असे प्रयोग वेदांत
पुष्कळ आढळतात ऋ ३ ३० १९;

४ १७ ६; ३ ३६ ९ इत्यादि मन्त्रांत
पाहा. सायणाचार्यहि त्या ठिकाणीं
'यसूना यत्पति.' याचा तबध एकर
धेतात.

सूक्तम् १०.

क्षत्रिदिशमित्रपुरो मधुच्छन्दा । इन्द्रो देवता । अनुहुरच्छन्द ॥

० गायन्ति त्वा गायत्रिणोर्कर्मार्कणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतो उदुशमिव योमिरे ॥ १ ॥

गायन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्कणः ।

ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति शतश्रुतो । उत् । वृशम् । इव । योमिरे ॥ १ ॥

भाषायाम्

१ हे शतक्रतो त्वा गायत्रिणो गायन्ति । [तुभ्यम्] अर्कणोर्कमर्चन्ति ।
ब्रह्माणस्त्वा वृशमिवोयोमिरे ॥

* या मन्त्राचा विनिर्माण उदकशक्तीत जपार्थ आहे पण अर्थावरून पाहतां
या मन्त्राचा सन्ध उदकशक्तीकडे काय आहे त्याचा विचार धोडक्यातच होतो.

१०. जेयें जेयें सोम असेल तेयें तेयें सुख पावणारा जो महान् इंद्र, त्याला उपासक मोठे स्तोत्र गातो, [आणि] आपणाकडेसच [बोलावितो].

10. The eager worshipper sings a great song for and invites to himself the great Indra who tarries to regale himself in every place where Soma is offered.

१०. 'जेयें जेयें सोम असेल तेयें तेयें सुख पावणारा...त्याला' = 'सुते सुते न्योक्ते'. अक्षरशः 'प्रत्येक सोमाच्या ठायीं रमणाऱ्याला', म्हणजे जेथे जेथे होमस्त काढून उपासक इंद्रास अर्पण करितात तेथे तेथे राहून नृसि पावणारा जो इंद्र त्याला = 'स्तोत्र गातो' = 'शुषमर्चति'. सापणाचार्य 'इंद्राय शुषमर्चति' याचा अर्थ 'इंद्राला बळ दणितो म्हणजे इंद्राचा पराक्रम वर्णितो' असा करितात. परंतु 'इंद्राय' ही चतुर्थी पद्यार्थी वेवमठ नाही. आणि बेणे अवश्याही नाही. कारण की 'शुष' याचा अर्थ स्तोत्र असा होतो. आणि "इमं महे विदध्याय शुषं शरपाकृत्य

इंद्राय प्रजभुः" (ऋ. ३.५.४. १) यात आणि "कुस्ता एते हर्षभाय शुषम् ३०" (ऋ. ७.२५.५) यात रुद्र सापणाचार्यांनाच तसा अर्थ केला आहे. य इतर पुष्कळ मंत्रांत शुष म्हणजे स्तोत्र असा अर्थ होतो. ऋ. १०.५६. २; १.६२.१; ५.४१. ७ इत्यादि पाहा. = 'उपासक' = 'अरे'. अरिशब्दाचा अर्थ अक्षरशः उरस्तुक = देवांची भक्ती करणा- विषयी तत्पर = वजमान = उपासक. मंत्राचे तात्पर्य असे की, या येथे इंद्र सोम अर्पण करणाऱ्या अनेक उपासकांकडे बसला असेल त्याला मी उपासक मोठ्याने सूक गाऊन इकडे बोलावीत आहे.

सूक्त १०.

ऋषि, मधुच्छंद. देवता, इंद्र. वृत्त, अनुष्टुभ्.

१. [हे इंद्र], गाणारे म्हणणारे तुला गावण म्हणून गातात; अर्क म्हणणारे अर्क गातात. हे दातप्रज्ञ इंद्र, ब्रह्म म्हणणारे उपासक तुला वेळप्रमाणे वंच करितात.

HYMN 10

To Indra. By Madhuchchhandas. Metro, Anushtubh.

1. The singers of *gāyātras* sing their *gāyātras* to thee; the singers of *arkas* offer thee their *arkas*. O possessor of hundred wisdoms, the singers of *brahmas* raise thee like a bambu.

१ हा मंत्र जरी अगदी सोपा जडि आणि तात्पर्य एवढेच ध्यानात

येतें तथापि गाणारे अर्क, आणि ब्रह्म या स्तोत्राचक वेगवेगळ्या वृत्तांत येद

यस्तानोः सानुमाहृद्ग्रूर्यस्पष्ट कर्त्तव्यम् ।

तदिन्द्रो अर्थं चेताति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुम् । आ । अहृद् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्तव्यम् ।

तत् । इन्द्रः । अर्थम् । चेताति । यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

युद्धा हि कोशिनो हरी वृषणा कक्ष्यग्रा ।

अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ ३ ॥

युद्ध । हि । कोशिनो । हरी इति । वृषणा । कक्ष्यग्रा ।

अथा । नः । इन्द्र । सोमः । गिराम् । उपश्रुतिम् । चर ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. यस्तानोः सानुमाहृद्ग्रूरि कर्मास्पष्ट (=अपश्यच्) [च] तदिन्द्रोऽर्थं चेताति । यूथेन वृष्णिरेजति ॥

३. हे सोमपा इन्द्र कोशिनो वृषणौ कक्ष्यग्री हरी युद्ध हि । अथ (=अनन्त-
रम्) अस्माक गिरामुपश्रुतिं चर ॥

काय हे स्पष्ट सांगवत नाही परंतु ही निरनिराळी वृत्ते आहेत, निदान स्तोत्रांचे निरनिराळे भेद आहेत यांत संशय नाही. गायत्री म्हणून जे वृत्त आहे त्यावरून गायत्र याचा विशेष अर्थ समजण्यास मार्ग दिसतो. कारण की, गायत्री म्हणजे गायत्रवृत्तच नव्हे तर, यावरून गायत्र म्हणजे गायत्री उदात्त वाडलेली गाने. परंतु अर्क जाणवत नाही कोणत्या प्रकारचे गाने? भाष्यकार म्हणतात की, 'गायत्रिण' म्हणजे 'उद्गाते', 'अर्कण' म्हणजे 'होते' आणि 'ब्रह्मण' म्हणजे 'ब्रह्मादि इतर' मत्पिण.

'वैष्णवमाणे उच्च करितात' या उप-

मेचे स्यास्य काय ते स्पष्ट कळत नाही. सायणाचार्यहि निश्चयाने सांगून शकत नाहीत ते द्वायतात, "जसे नोडगावर "चटून सेळणारे भोरपी नाडा उभारि-
"तात तसा याला ते उच्चत करितात हा "एक अर्थ; नाही तर सन्मार्गाने चा-
"ळणारे लोक जसे आपल्या कुळाची "कीर्ति वाढवितात तसे इद्राची कीर्ति "ते वाढवितात, असा अर्थ." कसे असले तरी आपल्या गायनाची इद्राची कीर्ति वाढवितात असे तात्पर्य आहे यांत संशय नाही

'शतप्रश्न' याजवर पूर्वी क्र. १.४.९ याजवर दिडेली टीप पाहा.

२. जेव्हां [यजमान] एका पर्वताशिखरापासून दुसऱ्या पर्वतशिखरावर चढतो [आणि] मोठे कर्म आरंभितो तेव्हा इंद्र यजमानाचे प्रयोजन समजतो. [आणि] तो कामवर्षक कळपाबरोबर कांपतो.

३. तू [तुझी] अपाळी, जवान [आणि] पुष्ट पिबळ्या घोड्यांची जोडी जोड, आणि मग हे सोम पिणाऱ्या इंद्रा, आमची स्तोत्रे ऐकण्यासाठी ये.

2. When [the sacrificer] ascends one summit after another [and] commences the great work, Indra knows [the sacrificer's] object, [and] 'accomplisher of desires he trembles with the flock.

3. Harness thy pair of maned, youthful [and] stout tawny horses, and then, Soma-drinking Indra, come to hear our prayers.

• २. या मंत्राचा पूर्वार्ध जरी अगदी सोपा आहे आणि तिसऱ्या आणि चौथ्या वादांचा शब्दार्थ स्पष्ट आहे तरी भाषार्थ समजत नाही. म्हणून आम्ही सगळ्याच मंत्रांचा अर्थ सादण्याच्या प्रमाणे दिला आहे. वस्तुतः अर्थ असा दिसतो की, 'जेव्हा [सूर्यरूपी] इंद्र एक शिखरापासून दुसऱ्या शिखरावर चढतो आणि मोठे कर्म पाहतो तेव्हा तो (इंद्र) अर्थ अवलोकन करितो आणि मेदा कळपाबरोबर कांपतो.' पहिल्या दोन चरणांचा भावार्थ असा का. 'सूर्यरूपी इंद्र जेव्हा उगवून एका पर्वतावरून दुसऱ्या पर्वतावर चढतो आणि अनेक कर्मे (मनुष्यांना आरंभिलेली)

पाहतो, तेव्हा' परंतु तिसऱ्या चरणाने 'अर्थ अवलोकन करितो' आणि चौथ्या चरणाने 'मेदा' म्हणजे काय?

सादण्याच्या भावार्थ असा - 'यजमान समिधा यज्ञे आगण्यासाठी एका पर्वतापासून दुसऱ्या पर्वतावर चढतो आणि यागादि कर्मांआरंभितो तेव्हा इंद्र यजमानाचा हेतु काय आहे तो समजतो, आणि मनुष्यरूपी कळपासह तो कामना पूर्ण करण्यास इंद्र यज्ञास वैज लागतो.' परंतु यजमान हे अभ्याहूत करणे लागते, आणि 'अश्वर' याचा अर्थ प्रयोगसिद्ध अर्थास साधारण अर्थास निश्चिंत अर्थ करणे लागतो.

एहि स्तोमो अभि म्याभि गृणीह्या रुर ।

ब्रह्म च नो वसो सचेन्द्रं यज्ञं च वर्धय ॥ ४ ॥

आ । इहि । स्तोमांन् । अभि । रुर । अभि । गृणीहि । आ । त्व ।

ब्रह्म । च । न । वसो इति । सचा । इन्द्र । यज्ञम् । च । वर्धय ॥ ४ ॥

इदमिन्द्राय शस्य वर्धनं पुरनिषिधे ।

शक्रो यथा सुतेषु णो रारणमख्येषु च ॥ ५ ॥

उत्पम् । इन्द्राय । शस्यम् । वर्धनम् । पुरुनि ऽसिधे ।

शक्र । यथा । सुतेषु । न । रारणत् । सरयेषु । च ॥ ५ ॥

तमिस्सखित्व ईमहे त राये त सुवीर्ये ।

स शक्र उत न शक्रोदन्द्रा यमु दयमानः ॥ ६ ॥ १९ ॥

तम् । इत् । सखि ऽवे । ईमहे । तम् । राये । तम् । सुवीर्ये ।

स । शक्र । उत । न । शक्रत् । इन्द्र । वसु । दयमान ॥ ६ ॥ १९ ॥

भाषायाम्

४ रे वसो इन्द्र [त्वम्] एहि । स्तोमानाभिरुर । [तान्] अभिगृणीहि । [तान्] आरुहि । अस्माकं ब्रह्म च यज्ञं चाग्निं वर्धय ॥

५ यथा शक्र [इन्द्र] अस्माकं सुतेषु सरयेषु च रणेत् [तथा] पुरु-
नि ऽसिधे इन्द्राय वर्धनमुक्त्य शस्यम् [अस्ति] ॥

६ [वयं] तमेव सखित्वायेमहे (= याचामहे) । [तम्] एव [राय] ईमहे । तम्
[एव] सुवीर्याय [ईमहे] । उत स शक्र इन्द्रो वसु दयमानो (= ददत्, दत्त्वा)
अस्माज्जगुयाद् (= अवेत्) ॥

४. येये ये, या स्तोत्रांची वा-
हवा कर, वाखाणणी कर, त्यास
आवास म्हणून स्वीकारून घे.
हे रुपाळू इन्द्रा, तू आमचे स्तोत्र
आणि आमची उपासना पण फ-
लरूप कर.

५. अनेक शत्रूंचा नाश क-
रणान्या' इन्द्राला वृत्तिकारक स्तोत्र
गावें, की जेजेंकडून शक्तिमान् [इ-
न्द्र] आमच्या सोमावर आणि सेवे
वर रुपा करील.

६. त्यालाच भैरीसाठी आ-
म्ही प्रार्थितो, त्यालाच धनासाठी
[आणि] त्यालाच सुशौर्यासाठी
[प्रार्थितो]. म्हणून तो शक्तिमान्
इन्द्र द्रव्य देऊन आम्हास साहाय्य
करे.

4. Come hither, ap-
plaud our prayers, praise
them, receive them ap-
provingly; good Indra,
bless our prayer and with
it our sacrifice.

5. An agreeable hymn
has to be sung unto Indra
the destroyer of many
enemies, so that the
mighty [Indra] may accept
with pleasure our Somas
and our friendships

6. To Him alone we
may for friendship, to
Him for wealth, to Him
for great valour. May then
be the mighty Indra be-
stow riches [upon us] and
help us

५. 'वृत्तिकारक' = 'वर्धनम्'. जेजेंक-
डून इन्द्रास सुख होईल असे = 'अनेक
शत्रूंचा नाश करणाऱ्या' = 'पुम्नि.विधे'
हा अर्थ सांगणाऱ्यास अनुसन्धन दि-
त्वा आदि य तो ने नेजळ यावर्यावरून
वादितात, प्रयोगादन्त सिद्ध करीत
नाहीत ऋषेदीन वि विधुशब्द बराच
आटवतो. त्याचा अर्थ 'देवगी' असा
दिसतो आणि त्यासन्त पुम्नि विधु

म्हणजे अनेक आहेत देवगा ज्याच्या
तो असा या अशीत वेण्यास बोर्डा अड-
वण दिसत नाही = 'सेवेवर' मुझामध्ये
'साव्यत्वावर' असं आहे. आम्ही इन्द्राची
जी ईश्वरी कर्मण त्याची सेवा करितो
त्यावर असा भावार्थ.

६. 'सुशौर्यासाठी' = 'सुविधे' 'सु-
विधे', 'शौर्यवान् पुत्र' अशा अर्थ या-
गडा सभकतो.

सुवि॒वृतं सु॒नि॒र॒ज॒मिन्द्र॒ त्वादा॑तमि॒श॒रा ।

गवा॒मप॑ व्रज॒ वृ॒धि कृ॒णुष्व॒ राधो॑ अ॒द्रि॒व ॥ ७ ॥

सु॒वि॒वृतं॑ । सु॒नि॒ अ॒ज॒म् । इन्द्र॑ । त्वा॒दा॑त॒म् । इत् । य॒शः॑ ।

गवा॑म् । अ॒प॑ । व्र॒ज॒म् । वृ॒धि । कृ॒णुष्व॑ । रा॒धः॑ । अ॒द्रि॒व॒ ॥ ७ ॥

न॒हि त्वा॒ रोद॑सी उ॒भे ऋ॒घा॒यमा॒णमि॒न्य॑त ।

जे॒ष॒ स्व॑र्व॒तीर॒प॒ स गा॒ अ॒स्मभ्य॑ धू॒नुहि॑ ॥ ८ ॥

न॒हि । त्वा॑ । रोद॑सी इति । उ॒भे इति॑ । ऋ॒घा॒य॒मा॒णम् । इ॒न्य॑त ।

जे॒ष॑ । स्व॑ इ॒ती । अ॒पः॑ । स॒म् । गा॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । धू॒नुहि॑ ॥ ८ ॥

भाषायाम्

७ हे अ॒द्रि॒वजिन्द्र॒ त्वया॑ द॒त्तमे॒व य॒शः सु॒वि॒वृतं सु॒नि॒र॒ज॒ [चास्ति] । गवा॑
व्रजम् [अ॒स्मभ्यम्] अ॒प॒वृत्त॑ कुरु । रा॒ध॒ कुरु॑ [च] ॥

८ ऋ॒घा॒य॒मा॒ण॒ त्वामु॒भे रोद॑सी न॒ही व॒त । स्व॑र्व॒तीर॒पो ज॒य॒ । [ता॒व॒] ना॒
अ॒स्मभ्य॑ स॒धू॒नुहि॑ (=स॒मे॒र॒य॒) ॥

७ हे इंद्रा, तुवां दिलेलेच वैभव सर्वत्र पसरते [आणि] अनायासाने प्राप्त होते. [यस्तव] गाईचा गोठा [आम्हासाठी] उघड [आणि] हे वज्रधारी, [आम्हाला] दौलत दे.

८. तू जेव्हा सत्तापत्तोस तेव्हा पृथ्वी आणि आकाश ह्या दोनी तुला आवस्त्र धरून शकत नाहीत. [तर हे इंद्रा], तू आकाशातील उदकां निकून हरण कर [आणि] [त्या] गाई आम्हास दे.

7. That wealth alone, Indra, which thou givest spreads in all directions [and] is easily obtainable. 'Thou open; then, the cow-fold [and], 'Thunderer, give us wealth

8. Not both the earth and sky are able to overpower thee when thou ragest Conquer thou the heavenly waters and send down to us those cows.

७. 'तुवां दिलेले,' 'व्यादातम्' याचा अर्थ या ठिकाणी 'तुवां शोधिलेले' असा सायणाचार्य करितात. पण आम्हां दिलेला अर्थ सुपुष्पिक आणि स्थूलोचित आदे इतकेच नव्हे, पण दुसऱ्या दोन मंत्रांत खुद्द सायणाचार्यांनाच वेलेल्या अर्थात अनुसमन्त आहे. 'इति विन्मयुमभिजिस्त्वादातमा पशुं ददे' (ऋ १.११०) यावर व 'यदिन्द्र बिभ मेरुनास्त व्यादातमद्वि. । राक्षसत.....आ भर' (ऋ १.१३०) यावर 'त्यां यापयार्थे' (अर्थात् तू देव असतोस ते) असा ते अर्थ कोणताच नो पाहता 'वज्रधारी पसरते' - 'वज्रधारी', आणि 'अनायासाने प्राप्त होणे' - 'सुनिजम्' हे अर्थ भाष्यात अनुसमन्त केले आहेत भाष्यकार धार्यागमनच अर्थ करितात. प्रयोगांतर आःअन नाहीं - 'गाईचा गोठा उ-

घड'म्ह. इंद्राच्या परी गाई पुष्कळ आहेत त्यांचा गोठा उघडून त्या ज्या गाई तीव्र दौलत आम्हांस दे असे म्हणजे म्हणजे अथवा अंतर्हि तात्पर्य सभवते की, आकाशात उदकांवाताळपी गाई ज्या अभ्ररूपी घोट्यांत कोंडून राहिल्या आहेत त्या ती गोठा फोडून बाहेर काढ, म्हणजे पाऊस पाड, मग आम्हांस दौलत सहज मिळेल. पुढचा मंत्र पाहता - 'वज्रधारी,' 'अद्विगान्' हे विशेषण नहूनकमून इंद्रास लाविलेले वेदांत आढळते 'अद्विगान्' याचा पदार्थः अर्थ अदि आदे ज्यास तो अदि म्हणजे वज्र असे सायणाचार्य म्हणतात.

८ मंत्राचा यापार्थ - तू जेव्हा जेव्हा पृथ्वीवर उदतोस आणि भयकर विगुहापात तेच कोणी यावरहात करितोस तेव्हा आकाश आणि पृथ्वी ही भितान आणि मू त्यांचा यावन

आश्रुत्कर्णं श्रुधी हव नू चिदधिष्व मे गिरं ।

इन्द्र स्तोममिमं मम कृष्या युजश्चिदन्तरम् ॥ ९ ॥

आश्रुत्कर्णं । श्रुधि । हवम् । नू । चित् । दधिष्व । मे । गिरं ।

इन्द्रं । स्तोमम् । इमम् । मम । कृष्या । युजः । चित् । अन्तरम् ॥ ९ ॥

विद्या हि त्या वृषन्तमं वाजेषु हवन्श्रुतम् ।

वृषन्तमस्य हूमह ऊति सहस्रसातमाम् ॥ १० ॥

विद्या । हि । त्या । वृषन्तमम् । वाजेषु । हवन्श्रुतम् ।

वृषन्तमस्य । हूमहे । ऊतिम् । सहस्रसातमाम् ॥ १० ॥

आ तू न इन्द्र कौशिक मन्दसानः सुत पिब ।

नव्यमायुः प्र मू तिर कृषी सहस्रसामृषिम् ॥ ११ ॥

आ । तू । न । इन्द्र । कौशिक । मन्दसानः । सुतम् । पिब ।

नव्यम् । आयुः । प्र । मू । तिर । कृषि । सहस्रसान् । ऋषिम् ॥ ११ ॥

भाषायाम्

० हे आश्रुत्कर्ण [त्वमस्माक] इव श्रुणीह । इदानीमेव मम गितो धत्तर ।
हे इन्द्र इमं मम स्तोमं युजो(=मित्रादौ)अप्यन्तर (=समीपतर) कुरु ॥

१० त्वा हि [वय] वाजेषु वृषतम इवन्त्युन [च] विद्या । वृषतमस्य [नर]
सहस्रदातृतमामृतिमाह्वयाम् ॥

११ हे कौशिक इन्द्र [नर] कृषिम् [आयाहि] । मन्दसानो (=हृष्टस्) [नर]
सुत पिब । [मम] नव्यमायुः सम्पन्नतर । [मम] च सहस्रसो(=सहस्रलाभाः नु-
भवन्तम) ऋषि कुरु ॥

नाहीसा होतोस तर वृषालामार, उदके
साला पाड, आणि त्याच गाई आ-
म्हांस दे मेघोदकास वेदांत गाई असे

म्हटले आहे आणि इन्द्र वृषांशी ल-
डून त्या जिंकून घेतो अस अनेक
ठिकाणी वागलेल आहे

९. ज्याचे कान ऐकतात
अशा हे इरा, आमची ही हाक
ऐक; ह्या माझ्या स्तुती आताच
स्वीकारून घे. हे इरा, ह्या माझ्या
स्तोत्राला तूं [आपल्या] मित्राहिपेक्षा
जीवलग कर.

१०. कारण मीं, तूं युद्धसं-
गात परम वीर्यवान् [आणि]
हाक ऐकणारा आहेस हे आम्ही
जाणतो. लणून पुन्हा परम वीर्य-
वंताचा सहस्रावधिरव्यदायक आ-
सा आम्ही मागतो.

११. पे, कौशिक इरा, लव-
कर ये [आणि] आनंद पावून [हा]
आमचा सोम पी. [माझे] तरुण-
वय फार दिवस राख [आणि] ह-
जारो लाभ ज्याला होतील असा
मला करवि कर.

9. O Thou whose ears
hear, hear my call Just
now accept my prayers.
Make this my hymn,
Indra, dearer [to thee] than
even a friend.

10. For we know thee
[to be] most valorous and
attentive to invocation in
battles. We, therefore, im-
plore the protection of
thee the most valorous, that
confers a thousand be-
nefits.

11. Come hither quick,
O Kaus'ika Indra, [and]
with delight drink our
Soma Lengthen [my]
youth greatly [and] make
me - a poet obtaining a
thousand benefits.

१ ही कवा फार सुंदर आहे
तिची भाषा जशी श्राव्य आहे तसाच
तिचा अर्थ फार समीप आहे यांत
सशय नाही. ऋषींची उत्कृष्टता, दृढ
मति आणि भ्रम ही फार उत्कृष्ट दि-
सून येतात - 'मित्रापेक्षाहि जीवलग' =
'गुणधन-तरु' पुनः ही पुनः शब्दा-
ची पंचमी आणि अंतर ही अंत (जव-
ळ या अर्थाचा शब्द) याची 'तर'प्रत्य-
यान्त बोटी. अंत म्हणजे जलचा.
अंतर अधिक जलचा, अंतम अत्यंत
जलचा.

१०. रुचेवा भावार्थ. तुझे उपासक

छटाईत तुला हाक मारितात तेव्हा मी
तू ऐकितोस आणि रपास साहाय्य क-
रितोस. अत एव तुला आम्ही हाक
मारीत आहो तर ज्याच्या पासून
सहस्रावधि लाभ होतात असा आग्रह
तू आम्हास दे.

या ऋचेखाल व वेदार्थात इतकेच
ऋचागमन सिद्ध होते की, ऋचागमनी
ब्रह्मचर्य करारे, क्षत्रियांनी युद्ध आणि
राज्य करार इत्यादि जे आचार मा-
गहून प्रचारात आले ते वेदिक युगात
ठाऊक नव्हते कारण ऋषि जन्मे पण
करीत आणि वेदमार्गींनी देवभक्ति करा-

परि त्वा गिर्वेणो गिरं इमा भवन्तु विश्वत ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ १२ ॥ २० ॥

परि । त्वा । गिर्वेण । गिरं । इमा । भवन्तु । विश्वत ।

वृद्धऽआयुम् । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ १२ ॥ २० ॥

भाषायाम्

१२ हे गिर्वेण एता गिरस्त्वा विश्वत परिभवन्तु । वृद्धायु [त्वाम्] अनु वृद्धयो [भवन्तु] । [त्वया] जुष्टा जुष्टयो भवन्तु ॥

त तत्ते पुच्छि करीत होते, आणि यज्ञांत अर्पण केलेले हवि आणि सोम सेवन करण्यासाठी जसे इद्रादिकोस बोलावीत तसेच ते युद्धांत जाऊन लढत असतांना आपणांस त्या देवांनी मदत करावी आणि यज्ञ थापे अशी प्रार्थना करीत असत

११ ही पण ऋचा फार चमत्कारिक व महत्त्वाची आहे हिजवरून दोन गोष्टी फार महत्त्वाच्या दिसून येतात पहिली—मंत्रकर्ता ऋषि होण्याची इच्छा करितो आणि त्यासाठी इद्रास प्रार्थितो दुसरी—ऋषि म्हणजे केवळ निरपेक्ष तप करून राहणारे महापुरुष होते असा साधारण जनांचा समज आहे त्याला ही ऋचा विच्छा आहे ऋषि शाल्यनि हचारी फायदे

होत होते हे स्पष्ट दिसून येते हे फायदे म्हणजे आमच्या युगांत कवि-जनांस जे लाभ होतात तेच असे समजल पाहिजे

‘कौशिक इद्रा’ या सूक्ताचा कर्ता जो मधुच्छद तो कुशिककुळांतला होता कौशिक म्हणजे, कुशिककुळांत झालेला येथे इद्रास हे विशेषण लावण्याचे कारण असत दिसते कीं, इद्र हा कुशिककुळाचा मोठा मित्र होता व त्यावर त्याची कृपा होती आमच्या युगांतहि ‘पुढळिकाचा मित्र’, असे म्हणण्याची रुढि नाही असे नाही—‘छक्कर ये’ हा अर्थ ‘आ तु’ या अव्ययापासून गम्यमान आहे—‘तद्व-णवप’—‘नय्यम् आयु’ इत्यदश अर्थ ‘नवे वय’

० या मन्त्राचा विनियोग विवाहसंस्कारांत दुपतीस सूत्रवेष्टन करते समयी करितात; परंतु या मन्त्राचा त्या कर्माकडे काय संबंध आहे याचा विचार करितो, ‘परि त्वा’—‘तुझ्या समोताला’ हे शब्द त्यांत आले आहेत इतकेच कारण दिसते

१२. हे गिर्वणा [इंद्रा], [आ-
यच्या] ह्या वाणी तुला सर्व वाजूं-
नीं वेष्टेत. तुझ्या जीवास सुखी
करून [त्या] [आम्हांस] सुखकर
होओत, तुला संतुष्ट करून [मग]
आम्हांस संतोषकारक होओत.

12. May these prayers,
O lover of prayers, crowd
round thee on all sides.
Having increased the
pleasure of thy life may
they then become pleasures
[to us]; having been en-
joyed [by thee] may they
become [our] enjoyments.

१२. भावार्थ—ह्या ज्या या सूक्तात
आम्हां वाणी गाइल्या आहेत त्या तुज-
प्रत प्रविष्ट होओत, आणि तुला सुख
देओत व तुला त्यांपासून संतोष होओ.
तसें झाल्यानंतर मग आम्हांस त्या
सुखकर आणि संतोषकर होओत.
म्हणजे तूं आम्हांस हें सूक्त गृह्ण करून
थेऊन सुख आणि संतोष कर.

‘गिर्वण’ हें इंद्रास आणि अग्नीसं
लाविलेलें विशेषण आढळतें. त्याचा
अर्थ ‘ज्याला स्तुति आवडते तो’. तें
इंद्र आणि अग्नि ह्या देवांचें जणूं वाय

विशेषणामच बनून गेलें आहे. आणि
महत् हें जसें वेदांत देवविशेषांचें
नाव असून मागाहून देवांचें सामान्य-
नाम झालें तसेच गिर्वण हें सामान्यनाम
होऊन देववाचक झालें आहे. त्याप-
रून संस्कृत भाषेस गिर्वणिभाषा (=दे-
वभाषा) असें आपण म्हणत असतां. =
‘सर्व वाजूनवीं वेष्टेत.’ जशा दासी
वेष्टितात तशा. = ‘तुला संतुष्ट करून’.
पदशः अर्थ, ‘तुझ्या करून उपभोगिले-
ल्या अशा [होऊन].’

सूक्तम् ११.

ऋषिर्मधुच्छन्दसः, पुत्रो जेता । इन्द्रो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ॥

* इन्द्र विश्वां अवीवृधन् समुद्रव्यचस गिरः ।

रथितम रथीना वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसम् । गिरः ।

रथितमम् । रथीनाम् । वाजानाम् । सत्पतिम् । पतिम् ॥ १ ॥

सुख्ये ते इन्द्र याजिनो मा भेम शयसस्पते ।

त्वामभि प्र णोनुमो जेता रमपराजितम् ॥ २ ॥

सुख्ये । ते । इन्द्र । याजिनः । मा । भेम । शयसः । स्पते ।

त्वाम् । अभि । प्र । णोनुमः । जेता रम् । अपराजितम् ॥ २ ॥

पूर्वोरेन्द्रस्य रातयो न वि दस्पन्त्यूतय ।

यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो महते मघम् ॥ ३ ॥

पूर्वो । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्पन्ति । ऊतयः ।

यदि । वाजस्य । गोमतः । स्तोतृभ्यः । महते । मघम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्

१ विश्वा गिर समुद्रव्यचस (=समुद्रव्यवशापक) रथिना रथितम वाजानां सत्पतिं पतिमिन्द्रमवीवृधन् ॥

२ हे शयसस्पते (=बलस्पते) इन्द्र [य] याजिन (=शूरस्य) तव सख्ये [तिष्ठतो] मा भेम । [वयम्] अपराजित जेता त्वामभि प्रणोनुम ॥

३ यदीन्द्र स्तोतृभ्यो गोमतो वाजस्य मघ महते (=ददाति) [ताह] तस्य पूर्वो (=विपुला) रातय ऊतयश्च [च] न विदरपति (=विनश्यति) ॥

* या मन्त्राणां विनियोग इन्द्रस्य बलि देव्याच्या कर्मात् कर्तितः

सूक्त ११.

ऋषि, मधुच्छंदाचा पुत्र जेता.
देवता, इंद्र. वृत्त, अनुष्टुभ्.

१. समुद्राप्रमाणे व्यापक, र-
थोंमध्ये उत्तम रथी [आणि] इग्यां-
चा पराक्रमी प्रभु अशा इंद्राला
सकल स्तुतींनी वाढविले आहे.

२. हे पराक्रमी इंद्रा, तुज श-
क्तिमंताच्या मैत्रीत [राहून]
आम्ही न भिकं असं कर जयशाली
[आणि] पराभव न पावणाऱ्याला
तुला आम्ही पराकाष्ठेच्या उत्तुक्ते-
ने स्तवीत आहो.

३. जर गोसंपन्न संपत्तीचे
धन इंद्र स्तोत्रांत [एक वेळ] दे-
ईल तर त्याच्या विपुळ देणग्या
[आणि] त्याचे अनुग्रह [कधी]
संपन्नार नाहीत.

HYMN 11.

To Indra By Jeta, son of
Madhuchandkhandas. Metre Anu-
stubh.

1. Universal praises
have glorified Indra who is
as great as the ocean, who
is the best charioteer of
[all] charioteers [and] the
mighty lord of riches.

2. May we never, O
Indra, lord of might, be
afraid [while] in the friend-
ship of thee the mighty
one. We most earnestly
pray to thee the uncon-
quered conqueror.

3. If Indra [once] gives
to those who praise him
the wealth of a booty con-
sisting of cows, his copious
gifts and kindnesses will
be without end.

१. 'पराक्रमी,' 'सत्यातिम्' हा शब्द
वेदान्त पुष्कळ मंत्रीत आला आहे. ते
सत्य सत्र पाहता येथे केलेला अर्थ बुर
दिसतो. सायणाचार्य 'सत्ता गालकः' असा
अर्थ करितात. हा शब्द लडाईच्या
संबंधाने व क्षीपीच्या संपत्तीने वार
येतो. प्रस्तुत मंत्रीत तरा तसाच सवध
आहे. कारण की 'रथी' म्हणजे रथा-
वर बसून युद्ध करणारा असा अर्थ आहे.
'वाजानो सत्पात पतिम्' म्हणजे 'युद्धा-
चा पराक्रमी प्रभु' असाहि अर्थ
संभवतो

२. 'तुज शक्तिमंताच्या', 'ते पावि-
नः'. पात्रीशब्दाचा अर्थ येथे सायणा-
चार्य अत्रवान् असा करितान; पण तो
येथे नीट बसत नाही. अत्रवताच्या
मैत्रीत राहणाऱ्यांपैकी शक्तिमंताच्या
मैत्राने राहणाऱ्या विशेष निर्भय राहता
हैं सांगण्यास नको. तद्गत वान्नी
म्हणजे शक्तिमन हा अर्थ सायणाचा-
यांनाच अनेक स्थळां दिल्या आहे. अ. ६. ५५. ४, ८. २३. ३८, आणि ९. १० ८.
या संश्लेषीत भाष्य उदात्ताचार्ये पाता.

३. मैत्राचा मातार्थ असा रिमने

पुरां भिन्दुर्युवां कविरमितौजा अजायत ।

इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुंस्रुतः ॥ ४ ॥

पुराम् । भिन्दुः । युवा । कविः । अमितऽओजाः । अजायत ।

इन्द्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुंस्रुतः ॥ ४ ॥

स्वं वलस्य गोमतोपायराद्रिवो विलम् ।

त्वां देवा अविभ्युपस्तुज्यमानास आविषुः ॥ ५ ॥

त्वम् । वलस्य । गोमतः । अप । अवः । अद्रिऽव । विलम् ।

त्वाम् । देवाः । अविभ्युपः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

तथाह शूर रातिभिः प्रत्याय सिन्धुमावदन् ।

उपातिष्ठन्त गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥ ६ ॥

तव । अहम् । शूर । रातिभिः । प्रति । आपम् । सिन्धुम् । आवदन् ।

उप । अतिष्ठन्त । गिर्वण । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥ ६ ॥

भाषायाम्

४ इन्द्र पुरां भेत्ता युवा कविरमितौजा विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुंस्रुतः-
तश्च [अ] अजायत ॥

५ हे अद्रिवन गोमतो (=गवां हर्तुं) वलस्य विल त्वमपावृणो । तुज्यमाना
देवा आभीतवन्तः । [स-तस्] त्वामावु ॥

६ हे शूर तव रातिभिः सिन्धुमावदन्नहं प्रत्यायम् । हे गिर्वण कारव उपा-
तिष्ठन्त । [ते] तस्य तव विदुः ॥

की, जर इद्र एकदा लडाईत यका जन्मपर पुरेह पुन लडाईत जाण्यावी
देऊ गदिची वगैरे हट्ट मिळवून देईल आणि द्रव्य मिळविण्याची गरज ला-
तर मग इद्रानें ती दिखेली सपत्ति गणार नाही.

४. इंद्र [जो जन्मला तो] [शत्रूंची] नगरे फोडून टाकणारा, तरुण, बुद्धिमंत, अमितपराक्रमी, सकल कर्मांचा पोषक, वज्र धारण करणारा, [आणि] बहुतांनें स्तविलेला [असा] जन्मला.

५. हे वज्रधारी [इंद्र], गार्ह घेऊन बसलेल्या वलाचे बीळ तुंच फोडून उघडिता ज्ञातास. त्रासलेले देव निर्भयपणें तुलाच मदद करिते ज्ञाते.

६. हे शूरा, मी तुझ्या प्रसादानिमित्त तुमप्रत सोमाची वाखाणणी करीत करीत आलो आहे, आणि हे गिर्वणा, [इतर] कवि जवळ उभे आहेत; तर ते तुला जाणतात.

4. India was born a destroyer of the [enemies'] towns, youthful, wise, of unmeasured power, a supporter of all actions, a wielder of the thunderbolt [and] praised by many.

5. Thou didst, Thunderer, break open the hole of Vala who possessed the cows. Thee did the distressed gods aid without being terrified.

6. O valiant one, I, proclaiming the goodness of the Soma, have come to thee for thy favours. The poets stood by, O lover of prayers, and they, therefore, know thee.

४. '[शत्रूंची] नगरे फोडून टाकणारा'—'पुरा' 'मन्दः' इंद्रानें शत्रूंची नगरे फोडिली असें येदांत सांगितले आहे. हा नगरे म्हणजे आवाझात जे दग असतात ते होत व त्यावर विजुद्रूपी यज्ञप्रहार वसून ती फोडिली जातात असें रूपक आहे. हा पुरे इंद्रानें फोडिली म्हणून इंद्रास 'पुरंदर' असे नांव पडले आहे.

मंत्राचा भावार्थ असा की, इतरांच्या जन्मासारिखें इंद्राचे जन्म मज्जे. तो जो जन्मला तो एकदमच तरुण, आणि पुरे फोडणारा इत्यादि जन्मला.

५ 'गार्ह घेऊन बसलेल्या वलाचे

बीळ.' "यत्त म्हणून कोणी एक राक्षस. "त्याने देवांच्या गार्ह हरण करून "एका बिळांत म्हणजे गुहेत लपवून "ठेविल्या. इंद्राने त्या बिळासमा- "ताली आणल्या सैन्याने वेढा घातला, "आणि त्या बिळापासून गार्ह बाहेर का- "ढिता झाला." अशी कथा सांगणाऱ्या लिहितात.

वस्तुतः आकाशातून पावसाच्या पाण्याच्या ज्या धारा पडतात त्या गार्ह. त्याला मेघरूपी राक्षस जो वळ तो आणून गुहेत (अभ्यंत) ठेवितो. त्या इंद्र सोडवितो म्हणजे विजुद्रूपी यज्ञप्रहारांनी उदके अभिनीवर पाडितो या गो-

मायाभिरिन्द्र मायिनं त्वं शुष्णमर्षातिरः ।

विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्यतिरः ॥ ७ ॥

मायाभिः । इन्द्र । मायिनम् । त्वम् । शुष्णम् । अर्ष । अतिरः ।

विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषाम् । श्रवांसि । उत् । तिरः ॥ ७ ॥

इन्द्रमीशानमोजसाभि स्तोमां अनुपत ।

सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूर्यसोः ॥ ८ ॥ २१ ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । ईशानम् । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनुपत ।

सहस्रम् । यस्य । रातयः । उत । वा । सन्ति । भूर्यसोः ॥ ८ ॥ २१ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

७. हे इन्द्र त्व मायायिन शुष्ण मायाभिरातार. (=गराजय) । तस्य तव मेधिरा विदुः । तेषां श्रवांसि (=वैभवानि) उत्तर (=वर्षय) ॥

८. स्तोमा ओजसेशानमिन्द्रमभ्यनापिषु । यस्य रातय. सहस्रमुत वा भूर्यस्य. सन्ति ॥

धीचे रूपक हे आहे. = 'मदत करिते झाले' = 'आविषु' म्हणजे बळास मारणाऱ्या काभी.

६ ह्या मंत्राचा शब्दार्थ उघड आहे त्यापि भारार्थ उघड समजत नाही. आम्ही शब्दार्थ अर्थ वरून सावणाचार्याप्रमाणेच केला आहे. तसापि 'रातिभि' याचा अर्थ 'प्रसादाना' असा असता 'प्रसादाकरिता' असा केलेला बरोबर आहे असे दिसत नाही. तसेच तिसऱ्या व चवथ्या वरणाचे तात्पर्य काय आहे ते नीट समजत नाही. सा-

वणाचार्य 'कारव' म्हणजे ऋत्विज असे म्हणतात

एक अर्थ असा समजतो - हे द्वारा, तुझ्या प्रसादकून मेघोदकास (जे तू पाडिलेस म्हणून पुराल मंत्रांत सांगितले त्यास) मी भेटलो, म्हणजे तू मेघ कोडून उदक बाहेर काढिलेस तेव्हा तें मी पाहिले आणि त्यास भेटावयास पुढे आला (प्रति आयम्) आणि त्याची प्रशंसा केली. त्यावेळी दुसरे नवि ऋण जन्मळ उभे होते म्हणून त्यास तुझा महिमा समजला.

७ हे इन्द्रा, तू मायावी शुष्मास
मायेन जिकिता झालास म्हणून
तुला कविजन जाणवात. [यास्तव]
त्याची वैभवे वाढोव'

८ बळाच्या योगाने प्रभु अस्ता
जो इद्र त्याला [आमच्या या] स्तो
त्रांनी स्तविले आहे; ज्याच्या रुपा
सहस्र अथवा त्याहूनही अधिक
[आहेत]

7, With thy designs
thou didst crush the de
signing S'ushna Therefore
the poets know thee Make
their fortunes prosper

8 [These our] prayers
have praised Indra, the
ruler on account of his
power, whose favours are
thousand or even more

७. शुष्म म्हणून एक असुर होता
असे सायणाचार्य म्हणतात शुष्मवध
इन्द्राचे केला या गोष्टीचा उल्लेख वेदोक्त
वहुत ठिकाणा आला आहे शुष्म
म्हणजे पाणी शोषण करणारा भेषरुपी
असुरच असावा - यास्तव' म्ह तू शु-
ष्माला मायेने (=रुपदान) मारिले या
कारणासाठी तुला जो तो शुष्महना

चा पराक्रम तेजोकरून तू कविजात
विरुद्ध झालास आणि ते तुझी कीर्त
नाक लागले

८ 'बळाच्या योगाने प्रभु' = ओ-
जसा ईशानम' म्हणजे ज्याचे प्रभुत्व
उभीच मारलेल आहे, पण सरोवर
त्याला शक्ति आहे म्हणून त्यात प्रभु
असा मानतात

सूक्तम् १२.

ऋषिः कण्वपुत्रो मेधातिथिः । अग्निदेवता । ६ अग्निनिर्मध्योऽग्निराहवनीयश्च ।

गायत्री छन्दः ॥

१ अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥ १ ॥

अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्ववेदसम् ।

अस्य । यज्ञस्य । सुकृतम् ॥ १ ॥

अग्निमाग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्वतिम् ।

हव्यवाहं पुस्तमियम् ॥ २ ॥

अग्निम् अग्निम् । हवीमभिः । सदा । हवन्त । विश्वतिम् ।

हव्यवाहम् । पुस्तमियम् ॥ २ ॥

माधायाम्.

१. [वय] होतारं विश्ववेदसं सुकृतमग्निमस्य यज्ञस्य दूतं वृणीमहे ॥

२. निशति हव्यवाहं पुस्तमियं (=बहुमियं) सदाग्निमाग्निं हवीमभिरक्षयन् ॥

० हा मंत्र गृहमन्त्राणां प्रत्याधिदेवताया आह्वानामध्ये अग्नीच्या आह्वानार्थं योजितेति आह.

सूक्त १२.

ऋषि, कण्वाचा पुत्र मेधाविधि.

देवता, अग्नि. वृत्त, गायत्री.

१. होता, सकलधनसंपन्न
[आणि] कुशल अग्नी या [आम-
च्या] पक्षाचा दूत [म्हाला असैं]
आम्ही इच्छितो.

२. अग्नीला आणि अग्नी-
लाच आहवनेकरून सदा बोल-
वितात, [जो अग्नि] जनांचा प्रभु,
हव्य वाहून नेणारा, आणि बहु-
तास प्रिय [होय]

HYMN 12.

To Agni. By Medhātithi, son of
Kāṇva. Metre Gāyatrī.

1. We choose as the
messenger of this sacrifice
Agni the invoker the pos-
sessor of all riches [and]
possessed of great wisdom.

2. Agni and Agni alone
they ever invoke with
[their] invocations—[Agni]
the lord of men, the bearer
of oblations [and] dear to
many.

१. मन्त्राचा भावार्थ असा आहे की,
आ गतांत जे आम्ही हवि अर्पण क-
रितो ते देवांकडेस पोहचविण्याकरितां
आम्ही अग्नीची योजना करितो, अग्नी-
स आमचा दूत करितो. होता म्हणजे
पक्षसंगदक एक ऋषिज याचे नांव
होय. अग्निहा देव आणि मनुष्य यांच्या-
मध्ये दूतत्व करितो असे अनेक ठिका-
णीं वेदांत सांगले आहे.

२. 'अग्नीला आणि अग्नीलाच' =
'अग्निमग्निम्' नेहमी अनेक प्रसंगी
अग्नीलाच बोलवितात, दुसऱ्यास बो-
लवितात नाहीत. ही केवळ अग्नीची
प्रशंसा आहे. कारण की, वस्तुतः दुसऱ्या
देवांसहि (इंद्र, वायु, इत्यादीकांस)
बोलवितात हे सांगण्यास नकोच. या
प्रकारची प्रशंसा वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं

देत जाईल. द्यापिबयी वेधे सूचना
आम्ही। दली म्हणजे पुरे आहे. कारण
की, कृष्णाचे वर्धन कृष्णभक्त करू ला-
गले म्हणजे कृष्णास सकल देवापेक्षा
उंच, रामाचे वर्धन रामभक्त करू लागले
म्हणजे रामास सकल देवापेक्षा उंच,
शिवाचे भक्त शिवास सकल देवापेक्षा
उंच, विठोबाचे भक्त विठोबास सकल
देवापेक्षा उंच, आणि सडोबाचे भक्त
सडोबास सकल देवापेक्षा उंच करित
असतात हे कोणास ठाऊक नाहीं ?

'आहवनेकरून' = 'हवीमभि.' म्ह-
णजे अग्नीने पावे असा हाका मात्स्य.
आहवने म्हणजे बोलविणे = 'हव्य
वाहून नेणारा' देवांकडेस = 'बहुनास
प्रिय'. पूजकांस.

अग्ने देवो इहा वह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे ।

असि होता न ईडयः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तवर्हिषे ।

असि । होता । नः । ईडयः ॥ ३ ॥

ता उशतो वि बोधय यदग्ने यासि दूत्यम् ।

देवैरा सन्ति वर्हिषि ॥ ४ ॥

तान् । उशतः । वि । बोधय । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् ।

देवैः । आ । सन्ति । वर्हिषि ॥ ४ ॥

घृताहवन दीदिवः प्रति ष्म रिपतो दह ।

अग्ने त्वं रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

घृतं आहवन । दीदिवः । प्रति । स्म । रिपतः । दह ।

अग्ने । त्वम् । रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

अग्निनाग्निः समिध्वते कविर्गृहपतिर्युवा ।

हव्यवाङ् जुहोत्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

अग्निना । अग्निः । सम् । इध्वते । कविः । गृहपतिः । युवा ।

हव्यवाङ् । जुहुः आत्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

३. हे अग्ने [त्वं] जज्ञानः (=जातः) [सन्] देवानिह वृक्तवर्हिष आवह ।
[त्व हि] अस्माकमीश्वो होतासि ॥

४. हे अग्ने यस्मात्तु दूत्य यासि [तस्माद्] उशतस्तान्विबोधय । आ [गत्य च]
देवैः [सह] वर्हिषि निषीद ॥

५. हे घृताहवन दीदिवन्नग्ने त्वम् [अस्माकं] रक्षस्विनो रिपतः प्रति दहस्व ॥

६. कविर्गृहपतिर्युवा हव्यवाङ् जुहोत्योग्निः अग्निना समिध्वते ॥

३. हे अग्नी, तूं उत्पन्न हो-
तोच दर्भांसन घालून वाट पाहाव
वसलेल्या उपासकागवळ देवाला
येथ घेऊन ये. [कारण कों]
तूं आमचा श्लाघ्य होता होत.

४. हे अग्नी, ज्वापेसां त्वां
दूतपण पतकरिले आहे [ज्वापेसां]
त्या उस्तुक देवांस जागे कर; [आ-
णि] म्हासह [या] दर्भांसनावर
येऊन बस.

५. हे घृताहवन, देदीप्यमान
अग्नी, राक्षसाचा सहवास करून
आम्हांस उपद्रव करणाऱ्या [शत्रूंस]
तूं जालून मरम कर.

६. मेधावी, गृहपति, तरुण,
हवि पाहून नेणारा [आणि] ज्वा-
लामुख असा अग्नि अग्नीच्या यो-
गानें येदविला जातो.

3. O Agni, so soon as
thou art born bring hither
the gods to the worship-
per who has prepared a
seat of Kus'as [for thee].
[For thou] art our praise-
worthy priest.

4. Awake, Agni, those
eager gods, since thou be-
comest the messenger. With
them sit down on the
Kus'a-seat.

5. O resplendent Agni,
invoked with ghee, burn
thou away [our] enemies
associating with the devils.

6. By means of Agni is
lighted Agni, the wise, the
lord of the house, the
youthful, the bearer of the
oblation, [and] the flame-
tongued.

३. 'उत्पन्न होनांच.' म्हणजे तुला
आम्ही अर्घ्यांत वर्षणाच्या योगाने उ-
त्पन्न करितांच. अग्नीला अर्घ्यांत उत्पन्न
करीत = 'दर्भांसन घालून वाट पाहान
वसलेल्या उपासकागवळ'. 'युक्तवर्हिषे.'
पदशः 'दर्भ ज्वापे करिजे' (वापून
पसारेजे) आहेत त्यांनाऊ. 'युक्तवर्हिषे'
हे उपासकांचेच पात्रक झाले आहे.

४. 'जागे कर.' 'विबोधव.' येदिक
युगांतील भाविक जन आक्रमणी नव्हते.
ते मोठ्या यशस्वितां जागे होऊन अग्नीला
प्रार्थना करीत आणि देवांसह त्यांना-
वर जागे करून त्यांस यशस्वितां म्हण-

वि पूजा अर्पण करून उपासना करीत.
यशस्वितां उरून देवांची हृष्यादिकानें
उपासना करण्याची चाल उमरोना
पुढें दिसून येईल = 'उरतुक', 'उगत'.
म्हणजे उरून हवि मत्तव्याविषयां इत्यादि
वरणाचे.

५. 'घृताहवन' म्हणजे तूच अग्नि
कामन ज्वाला वीलांत जात तो.

शत्रूंचा नाश कर. आम्हांस उपद्रव
देणाऱ्यां नाशित कर आणि आम्हांस
सुखी कर अग्नि धर्मना येदोन युक्त
भार्याही आहे. ती उमरोना युक्त
येत जाईल.

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे ।

देवममीयचार्तनम् ॥ ७ ॥

कविम् । अग्निम् । उप । स्तुहि । सत्यधर्माणम् । अध्वरे
देवम् । अमीयचार्तनम् ॥ ७ ॥

यस्त्वामग्ने हविर्ष्यतिर्दूत देव सपर्यति ।

तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । हविःष्यतिः । दूतम् । देव । सपर्यति ।
तस्य । स्म । प्रऽआवता । भव ॥ ८ ॥

यो अग्निं देववीतये हविष्मो आविधासति ।

तस्मै पावक मृळ्य ॥ ९ ॥

यः । अग्निम् । देवऽवीतये । हविष्मान् । आऽविधासति ।
तस्मै । पावक । मृळ्य ॥ ९ ॥

स नः पावक दीदिवोग्रे देवो इहा बह ।

उप यज्ञं हविश्च नः ॥ १० ॥

सः । नः । पावक । दीदिऽवः । अग्ने । देवान् । इह । आ । बह ।
उप । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥ १० ॥

भाषायाम्.

७ कविं सत्यधर्माणं देवममीयचार्तनम् (=सौगन्दाशकम्) अग्निमध्वरे उपस्तुहि ॥

८ हे देव अग्ने यो हविर्ष्यतिस्स्यात् दूत सपर्यति तस्यैव [त्वं] प्राविता भव ॥

९. यो हविष्मानग्निं (=हे अग्ने रसो) देववीतये आविधासति तस्मै हे पावक
[त्वं] मृळ्य ॥

१०. स [त्वं] हे पावक दीदिवोग्रे अस्मभ्यं देवानिहास्माकं यज्ञं हविषोपायह ॥

६. 'अग्नीच्या योगान्ते अग्निं पेटयि-
ता जातो,' 'अग्निनाग्ने सम्भिष्यते'
काच भाषार्थं काय असेल तो नीट
रुमजत नाही. इच्छाये स्पष्ट दिसत-
च आहे - 'गृहपति,' म्हणजे यज्ञमा-

नाच्या गृहाच पाळत करणारा असे
सायणाचार्य म्हणतात - 'ज्वालामुख'
अथवा 'ज्वालाजिह्व' ज्वालाच अहि
मुख ह्या जिह्वा ज्वाली तो.

७ मेधावी, सत्यधर्मा [आणि] अनिष्टनाशक जो देव अग्नि त्याचे यज्ञात स्तवन कर.

८. हे देवा अग्नी, जो हविर्युक्त [उपासक] तुला दूताला पूजितो त्याचाच तू संरक्षणकर्ता हो.

९ जो हविर्युक्त [उपासक] देवांस भोजन पौहचाने म्हणून अग्नीला पूजितो त्याला, हे पावका, तू प्रसन्न हो.

१०. म्हणून हे पावका, हे देदीप्पमान अग्नी, तू देवांस येथे आमच्या यज्ञाला आणि आमच्या हवीकडे घेऊन ये.

7. Praise in the sacrifice the wise Agni, whose law is correct, the god who destroys disease

8. O god Agni, be thou the protector of him alone who serves thee with his oblations.

9 He who, in order to feast the gods, serves Agni with his oblations,—to him be favourable, O Pāvaka!

10 Do thou then, O Pāvaka, O resplendent Agni, bring the gods hither to our sacrifice and to our oblation

७. 'सत्यधर्मा', म्ह ज्याची आज्ञा सत्य अथवा सत्यधर्मप्रवर्तक आहे — 'अनिष्टनाशक', म्हणजे रोगादिकांचा नाश करणारा.

८ भावार्थ असा दिसतो की, जो उपासक अग्नीला हवि अर्पण करून भजतो त्याचेच त्याने संरक्षण करावे. इतरांचे म्हणजे अग्नीला हवि अर्पण न करणारे जे अनार्थ वर्गेचे लोक भजत नाहीत त्यांचे वर नये — 'हविर्युक्त [उपासक]', 'हविष्पति.' म्हणजे जो

हवीचा माळक आहे असा भक्त.

९ या मंत्रात प्रथम वादात अग्नी-विषयी तृतीय पुर्वी बोलून तृतीय वादात अग्नीला भावक हें संबोधन करून द्वितीय पुर्वी उच्चार आहे असे प्रयोग वेदांत पुष्कळ ठिकाणी येत जातील — 'पावक' हे अग्नीचे नांव.

१० 'म्हणून ..तू' = 'त [त्वम्]' म्हणजे ज्यापेक्षा तुला पुनर्जात्या हविर्युक्त उपासकाचे संरक्षण तू करितोस आणि त्याच्या प्रसन्न होतोस त्यापेक्षा.

स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा ।

रयि वीर्यतीमिमम् ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा ।

रयिम् । वीर्यतीम् । इमम् ॥ ११ ॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः ।

इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ १२ ॥ २३ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिभिः ।

इमम् । स्तोमम् । जुषस्व । नः ॥ १२ ॥ २३ ॥

भाष्यम्.

११. स [त्वं] नवीयसा [अनेन] गायत्रेण स्तूपमानः [सन्] रयि वीर्यती-
मिष [च] अस्मभ्यमाभर (८आनय) ॥

१२. हे अग्ने [त्व] शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिश्च [च] इममस्माकं
स्तोमं जुषस्व ॥

११. म्हणून, [हे अग्नी],
अगदी नवीन रचलेल्या [या]
आमच्या स्तोत्राच्या योगाने स्व-
विलेला असा तू वैभव [आणि]
शूरपुत्रसपत्न सपत्नीतं घेऊन ये.

१२. हे अग्नी, तू [आपल्या]
शुद्ध तेजाच्या योगाने [आणि]
आम्ही केलेल्या सकल देवसेवाच्या
योगाने हे आमचे स्तोत्र ग्रहण कर.

11 Bring hither then,
praised by [this] our new-
est hymn, prosperity [and]
plenty accompanied by
valorous progeny

12 O Agni, by virtue
of [thy] brilliant splendor
[and] by virtue of all [our]
invocations of the gods,
accept this our hymn

११ हा मंत्र दोन कारणांमुळे ल-
क्षांत ठेवण्याजोगा आहे पहिले, - ऋषि-
जन आपापल्या देवतांची स्तुति करू
लागले म्हणजे जुन सुरू म्हटले तर
देवांस तादृश प्रिय होणार नाही असे
समजून अगदी नवीन रचून सूक्त म्ह-
णत आणि तेणेकरून स्तुति करीत तशा
प्रकारचे हे स्तोत्र आहे दुसरे, - देवापा-
शी मागावयाच्या वस्तु म्हटल्या म्हणजे
भोक्ष, सायुज्य स्थान इत्यादि नहुरवा,
तर धन, दोलत, शूर सत्ता, संपत्ति
घरी मागत असत धाव गोष्टांची
आवश्यकता वैदिक युगांत ज्यास्ती हो-
ती यांत सशय नाही आणि विशेषकरून
शीर्षधान्य पुत्रांची तर आवश्यकता फार
होती कारण की, आमचे आर्य पूर्वज
या देशांत जेव्हा पहिल्याने आले ते-
व्हा त्यांच्या आसपास अन्तर्गत म्हणजे
या देशाचे मूळचे रहिवासी, ज्यांस आनां

आपण महार, कोळी गाढ, मिळ, यंगीरे
म्हणतो आणि ज्यांस ते दस्यु, कृष्ण-
त्यच् यंगीरे म्हणत, ते राहत होते,
आणि हे लोक त्यांच्याशीं हमेशा लढत
असे वेदापकून दिसते त्या त्या लढा-
ईत शूर पुत्रांची जरूर फार पडे हे सां-
गावयास नकोच

१२ मंत्राचा भावार्थ असा की,
अग्नि परम देदीप्यमान आहे आण
त्याची सेवा अनेक वेळ या उपासकाने
केली आहे, तर ही गोष्ट लक्षांत ठेवून
अग्निने हे स्तोत्र स्वीकारून त्याच
म्हणजे जरी अग्नि आपल्या मोठेपणामुळे
उपासकाने स्तोत्र स्वीकारून घेईल न
घेईल याविषया सशय आहे तथापि
उपासकाने अनेक वेळ पूर्वी सेवा व
भजन केले आहे त्यापेक्षा त्या गोमी-
कडे लक्ष देऊन हे स्तोत्र ग्रहण करार

सूक्तम् १३.

ऋषि कण्वपुत्रो मेधातिथि । आप्रीसूक्तम् । देवता—१ इध्म समिद्धो घ्रायि ।
 २ तनूपात् । ३ नराशक्त । ४ इळ । ५ बर्ह । ६ देवीर्द्धा । ७ उवा-
 सानता । ८ देव्यौ होतारो प्रचेतसी । ९ तिस्रो देव्य सरस्वती-
 काभारत्य । १० त्वष्टा । ११ यनस्याति । १२ स्वाहाकृतय ।

गायत्री चण्ड ॥

सुसमिद्धो न आ बर्ह देवां अग्ने हविष्मते ।

होत पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुसमिद्ध । न. । आ । बर्ह । देवान् । अग्ने । हविष्मते ।

होतारिति । पावक । यक्षि. । च ॥ १ ॥

भाषायाम्

१ हे अग्ने सुसमिद्धस् [त्व] देवानस्माक हविष्मते [यजमानाय] आ बर्ह ।
 अग्नि च हे होत हे पावक तान् यज ॥

सूक्त १३.

ऋषि, कण्वकुळत जन्मलेला
मेधातिथि. देवता, १ सुतमिद्ध,
२ तनूनपात्, ३ नराशंस, ४
इळा, ५ बर्हि, ६ द्वार, ७ उषा
आणि रात्र, ८ प्रचेतस, ९ तीन
देवी (सरस्वती, इळा, भारती),
१० त्वष्टा, ११ वनस्पति, १२
स्वाहा. वृत्त, मापत्री.

१. हे अग्नी, तू आतां चांग-
ला पेटला आहेस, तर देवांस
[या] आमच्या हवि देणाऱ्या [य-
जमाना] कडेस घेऊन ये, आणि
हे होत्या, हे पावका अग्नी, तू त्यांस
पूज.

१. 'हे आप्रीसूक्त' होय. आप्रीसूक्ता-
त ज्या देवता येतात त्या वर दिल्या
आहेत त्याच. त्यांपैकी 'सुतमिद्ध' हे
अग्निचे विशेषण होय. 'तनूनपात्' हे-
हि अग्निचे नांव आहे. त्याप्रमाणेच
'नराशंस'. 'बर्हि' म्हणजे दर्भ. 'द्वार'
म्हणजे (ज्या खोलीत यज्ञ करावयाचा
तिची) दारे, दरवाजे. 'उषा' म्हणजे
प्रभात हे प्रसिद्धच आहे. 'सरस्वती'
ही नदीरूपी देवता. भारती ही वाग्म-
यी देवता 'त्वष्टा' म्हणजे देवांचा सु-
तार, विश्वकर्मा. 'वनस्पति' म्हणजे वृक्ष
अथवा वृक्षापासून झालेले लाकूड,
म्हणजे ज्या सावांस यज्ञपशु बांधाव-
याचा तो साव (यूप). आता 'स्वाहा'
हा होमहव्य देतांना वचारावयाचा
एक उगार.

HYMN 13.

By Medhātithi of the family of
Kanyu. To 1 *Sutamiddha*,
2 *Tanūnapāt*, 3 *Narāśansa*,
4 *Īdā*, 5 *Barkis*, 6 *The Doors*,
7 *Ushas and Night*, 8 *Prache-*
tasau, 9 *The three goddesses*
(*Sarasvatī, Īdā, and Bhārati*),
10 *Trashṭā*, 11 *Vanaspati*,
12 *Sadhā*. Metre *Gāyatri*.

1. Well kindled do thou,
Agni, bring the gods hither
to our sacrificer, and, O
brilliant invoker, sacrifice
to them.

आप्रीसूक्ताचा पशुपदाच्या वेळी वि-
नियोग करित होते असे म्हणतात.
आप्रीसूक्तात बहुतकडण ११ कथा अ-
सतात ऋग्वेदाची दहा सडले मिळून
दहा आप्रीसूक्ते आहेत ती येणप्रमाण:-
१.१३; १.१४२; १.१००; २.३; ३.
४; ५.५; ७.२; ९.५; १०.५०.
१०.११०. यांचे कति निरनिराळ्या
कुळांतील निरनिराळे पुरुष होते. 'आग्नी'
हे नांव आप्रीसूक्तात ज्या देवता येतात
त्यांस आपणास प्रिय अथवा अनुकूल
कडून घेवे हा त्या सूक्ताच्या पद्व्यां-
चा उद्देश आहे म्हणून पडले आहे
असे म्हणतात. ही दहा आप्रीसूक्ते अ-
ज्ञापकारची आहेत की, त्यांत वर सांगि-
तलेल्या देवता, वर सांगितलेल्याच ऋ-
माने बहुतकडण येतात. व त्यांच्या ऋ-

मधुमन्तं तनूनपाद्युक्तं देवेषु नः कवे ।

अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुमन्तम् । तनूनपात् । यज्ञम् । देवेषु । नः । कवे ।

अद्या । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन् यज्ञ उषं ह्वये ।

मधुजिह्व हविष्कृतम् ॥ ३ ॥

नराशंसम् । इह । प्रियम् । अस्मिन् । यज्ञे । उषं । ह्वये ।

मधुजिह्वम् । हविःकृतम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे कवे, हे तनूनपात्, [यज्ञम्] अद्य नो मधुमन्त यज्ञं देवाणां वीतये तेषु कुत (=प्राप्य) ॥

३. [अहं] शिवं मधुजिह्व हविष्कृतं नराशंसमिहस्मिन् यज्ञे उपह्वये ॥

वाचा भाषार्थहि एकच असतो. आणि विशेष लक्ष्यात ठेयण्याजोगें इतकें आहे की, ऋग्वेदांत यज्ञात अथवा यज्ञमत्त-गात अनुलक्षून न रचलेली अनेक सूक्ते आहेत व त्यांचा यज्ञाशी वस्तुतः कोही संबंध नाही, तरी ही आशीसूक्ते गव्हेत ती यज्ञाचा अनुलक्षूनच रचले-ली व यज्ञप्रसंगी विनिर्णय्य होत असें दाख दिसते.

‘तू आतां चांगला घेटला आहेस’= ‘सुतामद्’; ‘सुतामद्’ हे वस्तुतः विशेषण आहे व तसेच समजून आम्ही भाषांतर केले आहे. सायणाचार्य ‘सुतामिद्-नामक’ आग्नि अंसा अर्थ करितात. तसा नेळा तरी मूळचा इन्द्राचे सोडण्याचे कारण दिसत नाही—‘आमच्या यज्ञमा-नाकडे’—‘नो हविष्मते.’ सूक्तकर्ता हा एक करि अथवा ऋषि होय व यज्ञ करणारा यज्ञमान निराळा. यज्ञमानागे दक्षिण वारे देऊन कामी लावलेला

ऋषि त्या यज्ञमानाच्या तर्फे अग्नीची स्तुति करीत आहे. अति प्राचीन काळी यज्ञमान निराळा आणि स्तुति करणारा ब्राह्मण (ऋषि) निराळा असे नसे, जो यज्ञ करी तोच आपल्या तर्फे देवांची स्तुति करी. भटानिधुकांचे आणि श्रोत्री ब्राह्मणांचे श्रयोजन मागाहून पटू लागले. पण या आशीसूक्तात यज्ञा वेगळा व यज्ञमान वेगळा असें स्पष्ट होतें. त्याव-हून ही आशीसूक्ते परम प्राचीन (इतर सूक्ताप्रमाणे) नसावीं असें दिसते—‘हे होत्या’. अग्नीस होता असें म्हट. त्याची उदाहरणे पूर्वी आलीच आहेत—‘त्यास पून’. आग्नि देऊन देवांस आ-पणाबरोबर आणितो आणि त्यांचे यजन (पूजन, हवि इत्यादि देऊन भजन) यज्ञमानासाठीं करितो असे वे-दांत अनेक ठिकाणीं सांगितले आहे. अग्नीत टाकिलेले हवि देवांप्रति पोहचते व देवांस अग्नीच प्रसन्न करितो असे मानीत.

२. हे मेधावी तनूनपात् [अ-
गी], [हें] आमचें सोमयुक्त हवि
देवांनीं पक्षावें हाणून तें [तू] आज
त्यांजप्रव प्रविष्ट कर.

३. प्रिय, मधुरवचन [आणि]
हवि निष्पन्न करणारा जो नराशंस
त्याला देयें या [पक्षां]त मी
बोलावितों.

2. O wise Tānnapāt,
do thou this day take [this]
our oblation accompanied
by the sweet Soma to the
gods that they may enjoy
it.

3. I invoke here in this
[sacrifice] Nārāśaṁsa the
beloved, the sweet-tongued
[and] the perfecter of the
oblation.

२. 'मेधावी तनूनपात्' = 'कविरतनू-
नपात्' तनूनपात् म्हणजे तनूनपात् या
नावाचा अग्नि असे सायणाचार्य म्हण-
तात. तें अग्नीचें एक नांव आहे यांत
संशय नाही; पण ते कशावरून पडले
हें निश्चयाने सांगवत नाही. असें म्हण-
तात कीं, स्वताहाच्या शरीराचा म्हणजे
आपला (तन्वाः) पुत्र म्हणून तनूनपात्
होय; कारण अग्नी दुसऱ्यापासून उत्पन्न
झालेला नव्हे, स्वताहच उत्पन्न होतो.
पण यस्तुतः काय व्युत्पत्ति असेल
म्हणे = 'सोमयुक्त' = 'मधुमन्त'. म्हणजे
मधुर सोमरस ज्याबरोबर अर्पण केला
आहे तसें हवि. 'रसयुक्त' असाहि
(सायणाचार्यांनीं केलेला) अर्थ होऊ
नये. मधु म्हणजे सोम 'अम्य' अर्थ
होतो याविषयी ऋ. १.१५.११ याव-
रील सायणाचार्यांचेच भाष्य पाहू.

३. 'प्रिय' म्हणजे देवांचा आवडता
असे सायणाचार्य म्हणतात = 'मधुरवच-
न' म्. देवांनाराज नाडन मधुरवचना-

नी त्यांस मसन्न करून मनुष्यांजवळ
त्यांस आणणारा = हवि निष्पन्न कर-
णारा = 'हविष्मन्तम्' म्हणजे हवि वि-
स्ताराने देवत्याने सिद्ध होतें आणि
नंतर देवास अर्पणीय होतें म्हणून. =
'नराशंस'. हे अग्नीचें एक नांव होय.
परंतु कशावरून पडलें ते निश्चयानें
सांगवत नाही. 'नराणां शंसः' = मनुष्ये
ज्याची स्तुति करितात ती असे सायणा-
चार्य म्हणतात 'नराशंस' हे कवित्
'पुषा' या देवास व्यावर्तेले विशेषण आ-
ढळते. कृतावृक्षांच्या मते 'नरशह' म्हणू-
न जो शूद्र (पारसिकांच्या आद्य) भा-
वंत शब्द आहे तो जाति हा एकच,
आणि मनुष्यांचा राजा असा अर्थ
होय दुसरे किरीटक म्हणताना कां,
त्याचा अर्थ 'सर्व मनुष्यांस इष्ट' 'सर्व
मनुष्यांनीं याविलेला' असा होतो. मूळ
अर्थ कांही असो, 'नराशंस' म्हणजे
अग्नीचे एक नांव अथवा त्याची एक
विष्णू होय यांत संशय नाही.

अग्ने सुखतमे रथे देवा ईळित आ वह ।

असि होता मनुहितः ॥ ४ ॥

अग्ने । सुखतमे । रथे । देवान् । ईळितः । आ । वह ।

असि । होता । मनुःहितः ॥ ४ ॥

स्तृणीत वहिरानुषघृतपृष्ठ मनीषिणः ।

यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥ ५ ॥

स्तृणीत । वहिः । अनुषक् । घृतपृष्ठम् । मनीषिण ।

यत्र । अमृतस्य । चक्षणम् ॥ ५ ॥

वि श्रयन्तामृतावधो द्वारो देवीरसश्वतः ।

अद्या नून च यष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥

वि । श्रयन्ताम् । ऋतवृधः । द्वारः । देवीः । असश्वतः ।

अद्य । नूनम् । च । यष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥

भाषायाम्

४ हे अग्ने, ईळितस् [त्व] सुखतमे रथे देवानावह । [स्व हि] मनुष्यहितो होतासि ॥

५ हे मनीषिणो [यूप] घृतपृष्ठ वहिरानुषक् स्तृणीत । यत्र [वहिषि] अमृतस्य (= अमराणां) चक्षण (= दर्शन) [स्यात्] ॥

६. ऋतवृधका असश्वन्त्यो द्वारो देव्यः अद्य अद्यैव यजनाय विश्रयन्ताम् ॥

४. हे अग्नी, [तू] स्वविलेला [होताता] परम सुखकारक रथात [यसून] देवांस इकडे घेऊन ये. [कारण कीं तू] मनुष्यांस हितकारक असा होवा आहेस.

५. हे बुद्धिमंत [मनुष्यांनो], जे संपाजवर तूप पसरल्याप्रमाणे मृदु आहेत असे दर्भ जवळ जवळ आपरा, [जी] ज्यावर मरणरहित [देवा]ंचे दर्शन [होईल].

६. सत्यधर्मांची प्रवृत्ति करणाऱ्या [आणि] अग्रिम अशा द्वार [रूपी] देवी आज, आतांच यज्ञ व्हावा म्हणून उघडोव.

4. Agni, being praised bring thou the gods hither in the easiest chariot [For thou art a hotri (invoker) favourable to men.

5. Strew, learned priests, the Kus'a grass close, soft as if sprinkled with clarified butter, that we may see the immortal ones thereon.

6. May the divine Doors the promoters of the sacred rito and without an equal, this day, this very time, be opened that we may sacrifice.

४. 'स्वविलेला'—ईच्छित. हा जो ईच्छित शब्द या मंत्रात आहे त्यावरून हा मंत्र शब्दां देवसत अनुलक्षण आहे अशी सूचना समजावयाची—'परमसुखकारक रथात' यावरून इतके सिद्ध होते की, वैदिक युगात रथ होते व त्यांत कौशल्य सर्वाना सुख होई अशी मुक्ति करित असत. म्हणजे कितीएक सुखकारक व कितीएक हालण्याने केशकारक होते असे दिसून येते—'होता' या नांवाचा ऋत्विज होता याचा अर्थ 'बोलायिणारा.' अशील्य होता म्हणण्याचे कारण हे की, होत्याप्रमाणे तो देवांस बोलावितो.

५. 'दर्भ'—'हर्ष' 'बाह' शब्दाचा उच्चार या मंत्रात आला यावरून ही कृत्वा बहिर्नामक अग्नीस अनुलक्षण

आहे असे सापणाचार्य म्हणतात—'ज्यावर देवांचे दर्शन होईल' म्हणजे ज्यावर देव येऊन बसतील. यज्ञात देवांस बैठक घालीत ती दर्भाची घालीत व तिजवर तूप शिंपडल्याप्रमाणे ती मुळमुळीत व नरम असे. दर्भाने आसन घालणे यांत फार आश्चर्य नाही कारण अजून तरी गाळीचा जाथिरणारे लोक थोडेच पण उवाच्याची अथवा शेडीच्या पांताची हातरी नसावयास घालणारे पुष्कळ.

६ ही कृत्वा यज्ञ ज्या सोलीत करीत तिच्या म्हणजे यज्ञशालेच्या दारवा-जायिण्या आहे—'सत्यधर्मांची प्रवृत्ति करणाऱ्या.' म्हणजे दरवाजे उघडण्यावर सत्यधर्मरूपेस म्ह यज्ञास आरंभ होतो म्हणून आणि यज्ञ हाच (आर्य लोकांचा) सत्यधर्म,—'यज्ञ व्हावा म्ह-

नक्तोपासा सुपेशसास्मिन्यज्ञ उषं ह्वये ।

इदं नो बर्हिःसदं ॥ ७ ॥

नक्तोपासा । सुपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उषं । ह्वये ।

इदम् । नः । बर्हिः । आसदं ॥ ७ ॥

ता सुजिह्वा उषं ह्वये होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञ नो यज्ञतामिमम् ॥ ८ ॥

ता । सुजिह्वौ । उषं । ह्वये । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञम् । नः । यज्ञताम् । इमम् ॥ ८ ॥

इळा सरस्वती मही तिष्ठो देवीर्मणोभुवः ।

बर्हिः सीदन्त्वसिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिष्ठः । देवीः । मणोभुवः ।

बर्हिः । सीदन्तु । असिधः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. सुपेशसे (=सुहृषे) नक्तोपासावस्मिन्यज्ञे नो बर्हिःसीदितुम् [अहम्] उपह्वये ॥

८. [अह] तौ (=प्रसिद्धौ) सुजिह्वौ कवी दैव्यौ होतारानुपह्वये । तावत्माकमिम यज्ञ यज्ञताम् ॥

९. इळा सरस्वती मही [रेपेतास्] तिष्ठो मणोभुवः (=सुलोत्पादका) असिधः (=आहृता) देव्यो बर्हिषि सीदन्तु ॥

पूनः—‘यष्टे’ हैं तुमर्ष अव्यय होय. ‘यष्टुम्’ या ऐवजो. यस्तुत. यष्टुम् हैं द्वितीयेच रूप आहे तसेच ‘यष्टे’ हैं चतुर्थीचें होय. अर्थ एकच. तुमर्ष अव्यय-याऐवजो यष्टुम्, यष्टे, यष्टोः आनि

यष्टो ही रूपे येदोत संभवतात. ‘अम-निम्’=‘असधत्’. हा शब्द क्वचित् वठिण आहे. सायणाचार्य निधायपूर्वक अर्थ करीत नार्हात आम्ही प्रयोगान्तरांत अनुसरून बेटा आहे.

७. रूपवती ज्या रात्र आणि उषा त्यांस या यज्ञांत [मी] बोळावितो, [कों त्यांनां] येऊन [या] आमच्या कुशासनावर बसावें.

८. सुजिह्वा, असे जे ते मेधावी दिव्य दोन होते त्यांस [मी] बोळावितो. ते आमचा हा यज्ञ संपादोत.

९. इळा, सरस्वती [आणि] मही [ह्या] तीन कल्याणकारक [आणि] दुःख न देणाऱ्या देवी कुशासनावर बसोत.

7. I invoke the beautiful Night and Dawn in this sacrifice that they may come and sit on this our Kus'a grass.

8. I invoke those two divine hotris, who are good-tongued [and] wise. May they perform this our sacrifice.

9. May Ilâ, Sarasvati [and] Mahî, three blissful and unhurting goddesses sit on the Kus'a seat.

७. 'रात्र आणि उषा' म्हणजे येथे रात्र आणि उषा यांच्या अभिमानिनी देवी समजावयाच्या, रात्र आणि प्रभात हे काळ समजावयाचे नाहीत असे सायणाचार्य म्हणतात. 'त्यांना येऊन बसावें' = 'आसदे.' 'आसदे' हे चतुर्थ्यन्त तुमर्भे अव्यय आहे. 'यष्टे' ही जज्ञी पूर्वाळ ऋचेंत तुमर्था चतुर्थी आहे तशी आसदे हीहि आहे हें लक्षांत ठेविजें पाहिजे. तात्पर्य असे की, रात्र आणि उषा एतद्रूपी देवतांना येऊन या दर्भसनावर बसावें म्हणून त्यांस मी बोळावीत आहे.

८ या मंत्रांत सांगितलेले दोन होते म्हणजे दोन प्रकारचे अग्नी (दैन्यहोतृनामक) असे सायणाचार्य म्हणतात. हेसऱ्या आग्नीसूक्तांत पाहतां हे दोघे 'प्रचेतसनामक' दोघे देव होत. ते दोघे म्हणजे अग्नि आणि आदित्य अ-

थवा अग्नि आणि वरुण अथवा वरुण आणि आदित्य होत. 'सुजिह्वा' म्हणजे सुषके, मोड बोलणारे.

९. 'इळा' (इडा) हे अन्नाचे अथवा स्तुतीचे नांव आहे. येथे स्तुतिरूपी देयतेचे नांव होय. 'सरस्वती' म्हणजे नदीविशेष त्याची देवता. 'मही' शा शब्दाचा मूळ अर्थ 'मोठी'. परंतु या मंत्रांत तो अर्थ नाही. ते एका देवतेचे नांव आहे. अन्य आग्नीसूक्तांत इळा, सरस्वती आणि भारती अशा तीन देवी वाणिल्या आहेत त्यापैकी येथे सांगितलेली मही ही भारतीच घ्यावी की काय? सायणाचार्य तर येतातच. परंतु इतर दोन आग्नीसूक्तांत मही ही देवता आली आहे यास्तव ही स्वतंत्र असावी असे दिसते सायणाचार्य म्हणतात की, या तीन देवी म्हणजे अग्नीच्याच वेगवेगळ्या निमूनी होत.

इह स्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये ।

अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इह । स्वष्टारम् । अग्रियम् । विश्वरूपम् । उप । ह्वये ।

अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

अव सृजा वनस्पते देवं देवेभ्यो हविः ।

प्र दातुस्तु चेतनम् ॥ ११ ॥

अव । सृज । वनस्पते । देवं । देवेभ्यः । हविः ।

प्र । दातुः । अस्तु । चेतनम् ॥ ११ ॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे ।

तत्र देवो उप ह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥

स्वाहा । यज्ञम् । कृणोतन् । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे ।

तत्र । देवान् । उप । ह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥

भाषावाम्.

१० इह अग्रिय विश्वरूप [च] स्वष्टारम् [अहम्] उपह्वये । [स] केवलोस्माकमस्तु ॥

११. हे देव वनस्पते [त्व] देवेभ्य [इद] हविष्यसृज । [तस्य] हविषो दातुश्चेतनं प्राप्तु ॥

१२. [हे ऋत्विज] यज्वनो गृहे इन्द्राय स्वाहा यज्ञं तुस्त । [अह] तत्र देवानुपह्वये ॥

१०. श्रेष्ठ [आणि] विश्वरूप
व्यष्ट्याला [मी] या [यज्ञा]त बोलावि-
तां. [तो] सगळा आमचाच होओ

११. हे देवा वनस्पती, तुं
हें हवि देवाप्रत प्रविष्ट कर. [या]
हविर्दात्या [यजमाना]ची प्रसिद्ध
भरभराव होओ.

१२. यजमानाच्या घरीं स्वाहा
म्हणून इंद्रासाठीं यज्ञ करा; [मी]
सैयं देवांस बोलावितां.

10 I invoke Tvashtri,
the foremost and the mul-
tiform, here. May he be
wholly ours.

11. Give to the gods,
O god Vanaspati, [this] ob-
lation. May the offerer [of
it] prosper.

12 Offer a sacrifice to
Indra in the house of the
sacrificer with [the excla-
mation] Svâhâ; I invoke
the gods thither.

१०. 'स्वष्टा' हा देवांचा सुतार अ-
थवा विश्वकर्मा स्वष्ट्यानें सकळ प्राणी
निर्माण केले, त्याने देवांची हत्यारें वस्त्र-
न दिली (उदाहरणार्थ इंद्राचे यज्ञ),
तो देवांचा शिल्पी होय, तो मनुष्यांची
व जनावरांचीं शरीरें निर्मितो, तो वृद्धि,
वृद्धि, आणि सौंदर्य यांचा दाता होय
हत्यादि वेदांत सांगितलें आहे. स्वष्टा आ-
णि सूर्य एकच असें मागाहून मानू लागले.
त्याला या ऋचेंत 'विश्वरूप' असें म्हटलें
आहे त्याचें कारण बहुतकाल असें
असावें की, तो सकळ परतून रूप
(सौंदर्य) देत असतो असे प्रसिद्ध
आहे. सायणाचार्य स्वष्टा म्हणजे येथें
अग्नीचीच एक विभूति असें म्हणतात =
'तो सगळा आमचाच होओ' इ. तो
इतर उपासकांकडे न जाओ. त्याची
पुर्ण कृपा आम्हांवर, इतरांवर न होओ
असे जेव्हां म्हणायलाचें असतें तेव्हां
वीदक रूपी 'तो सगळा आमचाच
होओ' असा सुंदर प्रयोग बरितोत

११. 'देवा वनस्पती'. हा वनस्पति
म्हणजे वृक्ष म्हणून जो लाडका साय
पक्षी नांवाचा वारिता असतो तो होय.

पण तो साय झाला तरी अग्नीचीच
एक विभूति होय असे सायणाचार्य म्ह-
णतात. यज्ञशालेच्या दरवाजावर जसे
देवत्व आरोपिले तसाच या यूपान्वर
देवत्याचा आरोप केला आहे. यज्ञाला
जो जो उपकरणे लागत तीं तीं सर्व
यज्ञसिद्धीस अपरय आहेत असे समजू-
न त्यांस देव असें कल्पून त्यांस सुनात
गोपिले आहे.

१२. 'स्वाहा म्हणून'. 'स्वाहा' शब्द
वेदांत क्रियाविशेषणाधी आढळतो.
जर मूळशब्द आचारान्त असेल तर
येथे 'स्वाहा' प्रयत्ना नुनिधेने रूप सम-
जलें पाहिजे. यज्ञार्थ अर्घ्य कांतांना
'स्वाहा' असे जे म्हणतात तोच हा
शब्द सायणाचार्य येथे स्वाहा म्हणजे
एक अग्नीचीच विभूति असें म्हणतात.

या आग्नीतुकांत विशेष इतके ल-
क्ष्यान देवपूजांजोने आहे की, त्यांनाच
प्रत्येक कर्तव्य येथेदेखी देवता सांगि-
तली आहे. आद्य वार प्राचीन जं
सके ऋग्वेदान् आहेत त्यांसाठीं हे
केवळ मन्त्रद्वारां स्वपूजाचे सूत्र नव्हे
तर यज्ञाच्या सवधाने स्वष्टेउ आहे.

सूक्तम् १४.

ऋषि कण्वपुत्रो मेधातिथिः । विश्वे देवा देवता । गायत्री चन्द्रः ॥

ऐभि॒रग्रे॒ दुवो॒ गिरो॒ विश्वै॒भिः॒ सोम॑पीतये ।

दे॒वेभि॒र्याहि॒ यक्षि॑ च ॥ १ ॥

आ । ए॒भिः । अ॒ग्रे । दु॒वः । गि॒रः । वि॒श्वै॒भिः । सो॒म॑पी॒तये ।

दे॒वेभिः । या॒हि । य॒क्षि । च ॥ १ ॥

आ त्वा कण्वं अहूषत गृणन्ति विप्र ते धियः ।

दे॒वेभि॒रग्रे॒ आ ग॑हि ॥ २ ॥

आ । त्वा । क॒ण्वः । अ॒हू॒ष॒त । गृ॒ण॒न्ति । वि॒प्र । ते । धि॒यः ।

दे॒वेभिः । अ॒ग्रे । आ । ग॒हि ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने एतैर्विश्वेदेवैः [साकम्] [अस्माकं] दुव (= परिचर्या) गिरः (= स्तुतीश) [च प्रति] सोमपीतये आयाहि । [तान्] यज च ॥

२. हे विप्र कण्वास्त्वामाहूयन्ति । [ते] तव धियः (= त्वयि वा परिचर्या-धियस्तां) गृणन्ति । हे अग्ने त्व देवैः [सह] आपच्छ ॥

सूक्त १४.

ऋषि आणि वृत्त, पूर्ववत्.
देवता, विश्वेदेव.

१. हे अग्नी, [आमची ओं ही]
सेवा [आणि ही] स्वोत्रें त्याजप्रव
त्या विश्वे देवासहवर्तमान सोमपा-
नार्थ ये आणि यज्ञ पूर्ण कर.

२. [हे अग्नी] कण्वानीं तु-
ळा ही हाक मारिली आहे; हे
मेधावी [अग्नी], ते बुद्ध्या विष-
यींच्या भक्तीचा घोष करित आ-
हेत. हे अग्नी, तू देवासहवर्तमान
येथे ये.

१. 'विश्वेदेव' याचा पदशः अर्थ
सगळ देव, पण देवांचा वर्गविशेष या
अर्थी 'विश्वेदेव' याचा प्रयोग आढळतो
याविषयी सूक्त तीन ३. क्र. ७ यावरील
टीप पाहा (पृष्ठ १८)

मनाचा भागार्थ असा कीं, अग्निने
विश्वेदेवांस घेऊन यावे आणि त्याचि
यजन करावे येण्याचे प्रयोजन सोमपा-
न करणे हे होय — 'यज्ञ पूर्ण कर' म्हणजे
मानवी होता जसा यज्ञ संपादितो तसा
आत्मिने येवून यज्ञ संपादित. यज्ञ स-
ंपादण्याची शक्ति अग्निास असल्यावि-
षयी पूर्वी आलेच आहे.

२. 'कण्वानीं तुळा ही हाक मारिली
आहे.' असें दिसून येते की, जो की
अथवा ऋषि सूक्त रवी आणि गार्ग्य
त्याबरोबर त्यांच्या कुटुंबातील सगळे
माणसे ते सूक्त गात. आणि ते सूक्त
कवीने (म्हणजे कवीने) जर एकत्र

HYMN 14.

To the Vis've Devas Author
and Metro as before

1. With those Vis've
Devas come hither, Agni,
to our service [and] pray-
ers for drinking Soma, and
perform the sacrifice.

2. The Kanvas are in-
voking thee; wise Agni,
they are singing forth
their pieties towards thee;
come hither, Agni, with
the gods.

में गाछे तर ते तो आपल्या कुटुंबाच्या
तर्फे गातो अशी समजूत असे. म्हणजे
खिरी लोकामध्ये जशी कुटुंबातील
सर्व माणसे एकत्र जमून प्रार्थना करि-
तात तशी करण्याची चाल माचीन
आर्थ लोकांत होती. आणि बौद्ध्याहि
कवीने सूक्ते रचिली तरी ती त्याच्या
कुटुंबातील धर्मास मागाहून आणली
सूक्त आहेत असें समजून म्हणत असत.
तुलें काढण्यासारखे व बुद्ध्या आर्थप्रदे-
शन भाटानीं रचिलेली कावेता प्रत्येक
राजपुत्रकृताने पुरातन काळापासून चालत
आलेली ती आरली शिग मिळकत असें
समजून गात असतात. व जसें एकाद
परचे पुस्तक अथवा दागिना पराया
बाहेर देण्यास होई नागप अमजान
तशी ती कांता बाहेर जाऊ देत नाहीत.
त. त्याप्रमाणेच कावेदूमादी अथवा
माचीनकाया होय. ज्या ज्या कुटुंबी

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगम् ।

आदित्यान्मरुतं गणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ।

आदित्यान् । मरुतम् । गणम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. [अहम्] इन्द्रवायू बृहस्पति मित्रेण [सहितम्] आग्निं पूषणं भगमादित्या-
न्मरुत गण [च] [द्वये] ॥

ऋषींनी स्तोत्रं रचिला त्याच्या त्याच्या
कुटुंबात व मागाहून वजात ती ती
स्तोत्रं गात आणि प्रार्थना करीत. नंतर
कांहीं काळानें हा सर्ष सूक्ते एकत्र करून
त्यांची संहिता (वेदव्यासानें!) केळी
तेव्हां हें ऋग्वेदाचा सूक्ते अशाच अ-
संहितस्वरितीत होती.

म्हणून ह्या सूक्ताचा कर्ता भेदातिथि
एकदाच होना तरी तो कण्वकुळांतील
असल्यामुळे त्याच्या कुळांतील लोक
त्याजबरोबर प्रार्थनेस बसले होते असें

समजले पाहिजे. — 'घोष करीत आहेत'
म्हणजे हें प्रस्तुत सूक्त म्हणून — 'देवां-
सह्यर्तमान ये.' अग्नि इतर देवांस
घेऊन येतो आणि अर्घण केलेले हवि-
रान त्याजकडून लाववितो, अथवा
त्यात न आणितो ते अन्न घेऊन जातो
आणि देव असतील तेथे पोहचवितो
अशी प्राचीन आर्पणजाची समजूत
इतकी प्रसिद्ध आहे की, ती जिकडे ति-
कडे वेदभवांत व्यापून आहे.

३. इंद्र, वायु, बृहस्पति, मित्र, अग्नि, पूषा, भग, आदित्यगण [आणि] मरुद्गण यांस [मी नो-छावितो].

3. [I invoke] Indra, Vāyu, Brihaspati, Mitra, Agni, Pūshan, Bhaga, the Ādityas and the host of the Maruts.

३. 'बृहस्पति' म्हणजे 'प्रार्थनेचा अथवा स्तुतीचा प्रभु' ही एक देवता होय, आणि ती वेदांत मोठी महत्त्वाची आहे. बृहस्पति हा मनुष्यांनी देवांला अर्पण केलेली स्तुति अथवा प्रार्थना सफल करितो त्यालाच वाचस्पति आणि ब्रह्मणस्पति (ब्रह्मण = स्तुतीचा, पति = 'प्रभु') असेही नांव आहे. तो देवमळाचा कन्याळ आणि भक्तिरहित नास्तिकांपासून रयांचे संरक्षणकर्ता असे यांजले आहे. तो देवाग्रत केलेल्या स्तुतीचा प्रभु असल्यामुळे त्यास देवांचा पुरोहित असे म्हणतात आणि यायस्कनच त्याला मागाहून इद्रादि देवांचा गुरू मानिला आहे, आणि तो मोठा वक्ता आहे असे पुराणांत योगे प्रसिद्ध झाले आहे. दैत्यांचा गुरू शुक आणि देवांचा बृहस्पति असे पुराणादिकांत जे सांगितले आहे व त्या सबधानें ज्या कथा यांजल्या आहेत त्यांचे बीज वेदांत बृहस्पतीविषयां जे सांगितले आहे स्वात आहे = 'पूषा' हीहि वेदामध्ये एक बरीच महत्त्वाची देवता होय पूषा म्हणजे पोषणाची, अभिवृद्धीची व भरभराटीची देवता तो अन्नाचा प्रभु (इक्षस्पति) आहे, त्याच्या घरी अन्न भरलेला आहे, त्याजजवळ संपत्ति विपुल आहे (विश्ववेदा, पुनर्वसु), तो देवांस पेऊन घेतो व मनुष्यांचे रक्षण करितो तो प्रकाश घेऊन येतो, तो सकळ जनांस पाहतो, तो सोन्याच्या तारयातून समुद्रावर व

अंतरिक्षांत चालतो, त्याच्या मागून त्याच्या मार्गाने सूर्य व तारे जातात, तो मनुष्यांचे मार्ग सुरक्षित ठेवणारा होय, इत्यादि त्याविषयां वेदांत यांजले आहे. तें मागाहून उत्तरोत्तर येत जाईल = 'भग' हाहि एक वैदिक देव आहे. तो अदितीचा मुलगा आणि कल्याणाचा दाता. उषा ही त्याची बहीण होय. असं वेदांत सांगितलं आहे = 'आदिरप.' आदित्यशब्दाचा अक्षरशः अर्थ 'अदितिचे पुत्र' असा आहे. पण ते किती आहेत व त्यांची नांवे काय हे निश्चयाने सांगयत नाही केव्हा केव्हा एकदवा वरुणासच आदिरप असे म्हटले आहे. मित्र आणि वरुण यांसच केव्हा केव्हा आदित्य म्हटले आहे इतर ठिकाणी वरुण, मित्र आणि अर्यमा यांस ते नांव दिले आहे, अथवा त्यांजवरून इंद्र हा बीया आदित्य गमिला पातो. केव्हा केव्हा पांच आदित्य सांगितले आहेत, ते सविता, भग, वरुण, मित्र आणि अर्यमा. इतर ठिकाणी सहा सांगितले आहेत ते मित्र, अर्यमा, भग, वरुण आणि दक्ष. कवित्ते सात आहेत असाहि उल्लेख आहे व आठांचाहि उल्लेख आहे. 'वसु' म्हणून जे देव-विशेष वेदांत सांगितले आहेत त्यांजवरून यांचा उच्चार फारकरून येतो = 'मरुद्गण' पूर्वी ६ व्या सूत्रांत ५ व्या ऊंचेवरची टीप पाहा (पृष्ठ ४०)

प्र यो भ्रियन्त इन्दवो मत्सरा मादपिण्वः ।

द्रप्ता मध्वश्चमुषदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियन्ते । इन्दव । मत्सराः । मादपिण्वः ।

द्रप्ताः । मध्वः । चमुषदः ॥ ४ ॥

ईळते त्वामवस्यवः कण्वासो वृक्तवर्हिषः ।

हविष्मन्तो अरक्तः ॥ ५ ॥

ईळते । त्वाम् । अवस्यवः । कण्वासः । वृक्तवर्हिषः ।

हविष्मन्तः । अरम्ऽक्तः ॥ ५ ॥

भाषायाम्

४. [हे देवा] [इमे] मत्सरास् (= तृप्तिकरा) मादपिण्वो द्रप्ता मधुरा-
श्चमुषद (= पात्रस्थिता) इन्दवो युष्मन्म अभ्रियन्ते ॥

५ [हे ओम्] त्वामवस्यवो वृक्तवर्हिषो हविष्मन्तोलकर्तार कण्वा ईळते ॥

४. [हे देव हो], हे जे पात्रांत घातलेले सतोपकारक, माद उत्पन्न करणारे, यययय गळणारे, गोड सोमरस ते तुम्हास अर्पण केले आहेत.

५. [हे अग्नी], [तुझ्या] रुपेविषयी उत्सुक, [तुझ्यासाठी] कुशासन पसरून सिद्ध असलेले, हवि घेऊन तयार असलेले आणि परिचर्पायुक्त [असे] कण्व तुजप्रत स्तवीत आहेत.

4. To you are offered, ye gods, [these] Somas standing in the cup, that are agreeable, intoxicating, falling in drops, [and] sweet.

5. [Agni], the Kanyas, desirous of [thy] favour, ready with the seat of the Kus'a grass, carrying the sacrificial oblation, [and] prepared to sacrifice, are [thus] praising thee.

४. वर तितक्या ऋचेत जे देव सांगितले व पहिल्या आणि दुसऱ्या ऋचा, ते जे देव सांगितले त्यांत या चवथ्या ऋचेत सोम अर्पण केले आहेत. ही ऋचा कड्यांत ठेवण्यायोगी आहे. तंत सोमाने कितीएक प्रसिद्ध गुण वांगले आहेत. एक तर सोमरस 'मत्सर' म्हणजे हर्षकारक, किंवा सतोपकारक हेत. यण इतकेच नव्हे, तर ते 'मादयिष्णु' म्हणजे माद आणणारे, अमळ चढे असे करणारे शिवाय ते 'द्रव्य' म्हणजे यययय गळणारे, व तेणेकरून पानाची इच्छा उत्पन्न करणारे. सोम गाळतांना खाली भांडे (चमस-प्याळा) ठेविले म्हणजे त्यांत ते गळत म्हणून 'द्रव्य' असे त्यास म्हटले आहे. त्याशिवाय सोमरस हे मधुर, गोड ('मधु') होते, आणि ते प्याल्यांत घाललेले आहेत

ते देवांस दितव्य आहेत. यावरून या सोमरसाचे स्वरूप व त्याची मातबरी किती होती ते सहज दिसून येते. 'माद आणणारे' हा सोमाचा गुण नेदामध्ये प्रसिद्ध आहे आणि देवांस सोमरस अर्पण करितोना बहुतकरून हा सोम मादकारक आहे यास्तव तुम्ही त्या भरी प्रार्थना उपासक करीत होते असे अनेक ऋचांवरून दिसून येते. आधुनिक मद्यपी आधुनिक मद्याची प्रशंसा पावेसा चांगली करू शकेल?

५. 'कण्व तुजप्रत स्तवीत आहेत.' म्हणजे कण्वकुळांत उत्पन्न झालेले आम्ही स्तवीत आहो, यास्तव तू ये. देवांस आळविण्याची आणि प्रसन्न करून घेण्याची उत्सुकता मानीत आर्य-जनांची कशी होती ते या ऋचेवरून दिसून येते.

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वरुणः ।

आ देवान्सोमं पीतये ॥ ६ ॥ २६ ॥

घृतपृष्ठाः । मनुःऽयुजः । ये । त्वा । वहन्ति । वरुणः ।

आ । देवान् । सोमंऽपीतये ॥ ६ ॥ २६ ॥

तान्यजत्रो ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि ।

मध्वः सुजिह्व पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजत्रान् । ऋतऽवृधः । अग्ने । पत्नीवतः । कृधि ।

मध्वः । सुजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

ये यजत्रा य ईदृयास्ते ते पिवन्तु जिह्वया ।

मधोऽग्ने वर्षट्स्कृति ॥ ८ ॥

ये । यजत्राः । ये । ईदृयाः । ते । ते । पिवन्तु । जिह्वया ।

मधोः । अग्ने । वर्षट्स्कृति ॥ ८ ॥

भाषायाम्

६ [हे अग्ने] ये घृतपृष्ठा मनोयुजो वरुणो (=वाहास्) त्वा वहन्ति [ते] देवान् सोमपानार्थमा[वह] ॥

७ हे अग्ने यजनीयान्सत्यवर्षकास्तान्पत्निसहितान् [अत्र] स्थापय । हे सुजिह्व [तान्] मधु (=सोम) पायय [च] ॥

८ हे अग्ने ये [ये] यजनीया ये [ये] ईदृया (=स्तवनीयास्) ते [ते] [सवे देवा] वर्षदित्युक्ते सति तव जिह्वया मधु पिवन्तु ॥

६. [हे अग्नी], जे [वृक्षे]
मृदु आणि नरम पाठीचे घोंडे,
[तुझ्या] मनात [संकल्प] येताच जु-
पले जाणारे असे, तुला वाहून नेत
असतात [त्याच्या योगें करून]
देवात सोम पिण्याकरिता येथें
[आण].

७. हे अग्नी, त्या यजनीय
[आणि] यज्ञवर्धक [देवा]त त्याच्या
पत्नींसहित घेऊन ये; [आणि] हे
सुजिह्व [अग्नी], [हा] मधुर सोम-
रस त्यास पाज.

८. हे अग्नी, जे [जे म्हणून]
यजनीय [आणि] जे [जे] स्तुत्य
[असतील] ते [ते सकल देव] [हा]
मधुर सोमरस, वषट् असे म्हण-
ताच, तुझ्या जिह्वेने पिओत.

6. [By means of] the
horses which have backs
as soft and smooth as cla-
rified butter [and] which,
harnessing themselves
promptly according to thy
wish, carry thee, [bring
thou] hither, [Agni], the
gods to drink the Soma.

7. Put here with their
wives those adorable gods
that promote the sacrifice
and, sweet-tongued [Agni],
make them drink of the
sweet Soma.

8. Whatever [the gods],
Agni, that deserve to be sa-
crificed to [and] whatever
[the gods] that deserve to
be praised, may they drink
of the sweet Soma with
thy tongue, so soon as
Vashat is pronounced

६. 'मृदु आणि नरम पाठीचे' =
'मृदुपृष्ठा' पदश. अर्थ, तुषाप्रमाणे
[मुळमुळीत आण नरम] आहे पाठ
ज्याची = 'तुझ्या मनात' येताना जुपले
जाणारे = 'मनोपुनः'. म्हणजे त्यास
हातानें जुपावे लागत नाही जुपण्याचा
सबळी तुझ्या मनात आल्याची ते ला-
गयेच जुपले जातात यज्ञाचा मार्ग
असा आहे का, तुझे सुंदर जे घोंडे तू
रथात जोडीत असतोस आणि जे तुझा
रथ जोडीत असतात ते तू जातल्या
रथात जोडून त्यांना देवांस बसोव
आणि त्यांस वडले घेऊन ये.

७. 'यज्ञवर्धक' = 'ज्वालापृष्ठा'. यज्ञा-

वृष्ठाचा अर्थ बहुतकरून सत्यवर्मा-
पासून म्हणजे यज्ञापासून आनंद पान-
णारे, यज्ञाच्या योगाने सुखा पावणारे
असा नित्य होत असतो साधनाचार्य
यज्ञवर्धक असा अर्थ बरितान तो संभ-
वत नाही असें दिसत नाही यास्तव
तो येथें आह्वा पेटला आहे. परंतु
यज्ञानें तुह होणारे यज्ञतु असा अर्थ
नेत्यास पाठेड = घेऊन ये' = वृष्ठा.
अक्षरार्थ, 'तेव' 'येथें ठेव.' हा-ने 'बो-
धति' पद दुर्वाग्रनेतिम् हे वाक्य
वाक्य आत्मनो वाचसांत अक्षरार्थ
असेल. शिवाय वृत्ति १३ न्या सुवाच्या
२ या मतांत वृष्ठाचा उपयोग असाच

भाकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवो उषर्बुधः ।

विप्रो होतॄह वक्षति ॥ ९ ॥

भाकीम् । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उषः । बुधः ।

विप्रः । होतॄ । इह । वक्षति ॥ ९ ॥

विश्वेभिः सोम्य मध्वग्र इन्द्रेण वायुना ।

पिबो मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना ।

पिब । मित्रस्य । धामभिः ॥ १० ॥

स्य होता मनुर्होतोऽग्रे यज्ञेषु सीदसि ।

सेम नो अध्वर यज ॥ ११ ॥

त्वम् । होता । मनुः । अदितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि ।

स । इमम् । नः । अध्वरम् । यज ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

९ विप्रो होता [अग्निः] उषर्बुधो विश्वान् देवाः सूर्यस्य रोचनात् (= दीप्त-प्रदेवाद्) अत्रावहति ॥

१० हे अग्ने [स्व] पिबे [देवे सह] इन्द्रेण वायुना मित्रस्य धामभिः [वि-भूतिभिश्च सह] मधुर सोम पिब ॥

११ हे अग्ने मनुर्होतो होता एव यज्ञेषु [नि] सीदसि । स [स्वम्] अस्माकमिम-मध्वर यज ॥

केला आहे तो पहिला 'सुजिऊ' म्ह चांगली जज्जा अथवा यवन, बाणी आहे ज्याची सो

८ ही मन्वा कार चमत्कारिक आहे. १ व्या ऋचेत अग्नीस 'विश्वे देवाला' अगण्याविषयी प्रार्थना झाली २ व्या ऋचेत साधारण रीतीने 'देवांस' येऊन ये म्हणून सांगतले ३ व्या ऋचेत इह, वायु, गृहस्पति, मित्र, पूषा, भग आदि-त्पण आणि मरुद्गण हे जे मुख्य देव रणाचा विदेश निदेश वरून त्यास मी बोलावितो असे ज्ञाप म्हणाला ७ व्या ऋचेत परसंगितलेल्या सगळ्या देवांच्या नापका पण आण असे सांगितले इतके

झाले तरी सगळ्या मनांत शका राहिली का, न जाणो याच्या बाहेरहि कांही देव व देवी राहिल्या असतील, व ते मधुर सोमाला चुकतील यास्तव म्हणतो का, जे जे म्हणून पूजनीय, गजनीय, आणि स्तवनीय देव असतील ते सगळे देऊन हा सोम पिओत. आता यानंतर दुसरे राहिलेच नाहीत यांत सङ्गप नाही

वषट् (किंवा वौषट्) हा एक ओम् आणि स्वाहा शब्दाप्रमाणेच परम गूढ आणि संदिग्ध अर्थाचा शब्द आहे याज्येच्या अता त्याचा उच्चार होत्याने केल्यावर अध्वरी हाच अग्नीन टाकाव असा नियम आहे

९. विद्वान् होता [असा जो अग्नि तो] प्रातःकाली जागृत होत असणाऱ्या विश्वे देवांस सूर्य-प्रकाशित स्वर्लोकाहून येथे घेऊन येओ.

१० हे अग्नी, तू विश्वेदेव, इंद्र, वायु [आणि] मित्राच्या विभूती यांसद्वत्तमान [हे] सोमाचे मधुर पेय पी.

११. हे अग्नी, मनुष्यांस हितकारक असा तू होता यज्ञामध्ये वसत असतोस; तर तू हा आमचा यज्ञ संपाद.

9. May the learned priest Agni bring hither from the region of solar light the Vis'va Devas (All the Gods) that awake with the dawn

10. With the Vis'va Devas with Indra, Vāyu, and, with the forms of Mitra, drink thou, Agni, 'this sweet drink of Soma.

11. Thou, Agni, sittest in the sacrifices an invoker beneficent to men Do thou, therefore, perform this our sacrifice.

९. 'प्रातःकाली जागृत होत असणाऱ्या' असे लक्षांत ठेविजे पाहिजे की, आधुनिक आर्यजनांसारिते प्राचीन आर्यजन आळशी व उग्रिर होईपर्यंत बिताण्यावर पडून राहणारे नव्हते. ते मोठ्या पद्धति ठरून देवयजन करीत. त्याप्रमाणे हे सूक्तहि मोठ्या पद्धति म्हणत आहेत असे कल्पिले पाहिजे. आणि पहाटेस उठून यजन करीत आहो, पण देव उठले असतील की नाही अशी कधीस प्रथम शंका आली म्हणून म्हणतो की, देव प्रातःकाली जागृत होणारे आहेत = 'विश्वे देवांस' याचा 'सकलदेवांस' असाहि अर्थ केल्यास चाहेल. पण सूक्त ३ क्र. ७ या वरील टीप १८ च्या पृष्ठावर पाहा.

१०. 'विश्वे देव' सूक्त ३ क्र. ७ या-

वरील टीप १८ च्या पृष्ठावर पाहा = 'मित्राच्या विभूती' = 'मित्रस्य धामभिः'. धाम याचा अर्थ गण असा येथे कोणी करितात. आम्ही सायणांस अनुसम्वन अर्थ केला आहे. मित्राच्या विभूती म्हणजे पूषा, भव, सविता, सूर्य या असाख्या. = 'सोमाचे मधुर पेय' = 'सोम्य मधु' = मधु सोमम् अग्निने घेऊन देवां-साहेत सोम प्यावा म्हणून ऋषि कर्त्री विनवणी करीत आहे ते पाहा.

११. 'मनुष्यांस हितकारक' = 'मनु-हित'. म्ह. देवांस मर्त्य जनांच्या यज्ञा-प्रत बोळवून आणून तेजकहन हित करणाऱ्या = 'वसत असतोस'. साधारण मानवी होता वसत असतो तसा = 'आ-मना', म्ह. कर्त्तव्या.

युक्ष्या ह्यरंषी रथे ह॒रितो दे॒व रो॒हितः ।

ताभिर्दे॒वो इ॒हा व॑ह ॥ १२ ॥ २७ ॥

यु॒क्ष्या । हि । अ॒रंषीः । रथे । ह॒रितः । दे॒व । रो॒हितः ।

ताभिः । दे॒वान् । इ॒हा । आ । व॑ह ॥ १२ ॥ २७ ॥

भाषायाम्.

१२ [हे अग्ने] [त्वम्] अरुषी रोहितो हरितो (=वह्वा) रथे युद्धं हि ।
ताभिर्देवानिह आवह ॥

सूक्तम् १५.

ऋषि. कण्वपुत्रो मेधातिथि । देवता- १ ऋतय । २ मरुत । ३ त्वष्टा ।

४ अग्नि । ५ इन्द्र । ६ मित्रावरुणौ । ७-१० द्रविणोदाः । ११ अभिनौ ।

१२ अग्नि । गायत्री छन्दः ॥

इन्द्र सोम पिब॑ ऋ॒तुना॑ त्वा॒ वि॒द्वान्ति॒न्दे॒व ।

म॒त्स॒रास्त॒दो॒क्ता ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । पिब । ऋ॒तुना । आ । त्वा । वि॒द्वान्तु । इन्द्र॑व ।

म॒त्स॒रातः । तत्त॒दो॒क्ता ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१ हे इन्द्र [त्वम्] ऋतो सोम पिब । मत्सरास् (=तृणिकरास्) तदोक्ता
इन्द्रव (=सोमविन्द्रवस्) त्वामाविशन्तु ॥

१२. हे देवा [अग्नी], विव-
ज्या [आणि] लाल घोड्या तूं
[आपल्या] रथास जोडव [आणि]
त्याच्या योगेकडून देवांस इकडे
घेऊन ये.

12. Do thou, god Agni,
harness thy tawny [and]
red mares to [thy] chariot
[and] bring hither the gods
by means of them.

१२. 'विवज्या' = 'अरुषी'. साय-
णाचार्य जाणारी, चपळ, असा अर्थ
करितात आणि 'हरितः' (घोड्या)
याचा 'नेण्यास समर्थ' असा धातुपार्श्व
अनुसक्त अर्थ सांगतात.

आ अग्नीच्या घोड्या कोणत्या ज्याला
अताच्या असे म्हणण्यास सवल कारणे

आहेत.

देवांस आपल्याविषयी अग्नीची कि-
ती प्रकारे आणि किती वेळ विनवणी
झाली तें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे.
घोड्यावरून, रथातून आणि शेवटा
घोड्याजोडून देवांस घेऊन ये असें आणि
म्हणतो.

सूक्त १५.

ऋषि आणि दृत्त, पूर्ववत्.
देवता-१ ऋतु, २ मरुत्, ३ वटा,
४ अग्नि, ५ इंद्र, ६ मित्रावरुण,
७-१० द्रविणोदा, ११ अग्नी,
१२ अग्नि.

१. हे इंद्रा, तूं योग्य काळीं
सोम पी. [सोमरसाचे] तृप्तिदाय-
क विंदु तुझ्या उदरात, तेंच त्याचे
घर असल्याप्रमाणे, रिघोत.

HYMN 15.

Author and Metre as before.

To the seasons (1), The
Maruts (2), Trishtri (3), Agni
(4), Indra (5), Mitra-varuna
(6), Dravinodas (7-10), The
As'vins (11), Agni (12).

1. Indra, drink the Soma
in season. May the grati-
fying drops [of Soma]
enter thy stomach as if
that were their home.

१. अनुक्रमणिकेप्रमाणे पहिल्या ऋ-
षेची देवता 'ऋतु' म्हणजे वसन्तादि
ऋतु होत. पण तसें म्हणण्यास तोंत
'ऋतुना'. हा शब्द आला आहे या-
शियाय दुसरे कारण काही नाही. वस्तु-
त या ऋषेची देवता इंद्रच समजा-
वयाची.

'योग्यकाळी' = 'ऋतुना'. म्हणजे अ-
र्पण करण्यास योग्य असा जो काळ
आम्ही समजतो आणि ज्या तऱ्या काळीं
आम्ही सोम अर्पण करितों त्या काळा
पी. पिण्यास अथवा शरू मकोस =
'तेंच त्यांचें घर असल्याप्रमाणे'. हे
शब्द ('तद्रोक्ता.') फार चमत्कारिक

मरुतं पिबत ऋतुना पोत्राशुत पुनीतन ।

युय हि धा सुदानयः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबत । ऋतुना । पोत्रात् । युजम् । पुनीतन ।

युयम् । हि । धा । सुदानयः ॥ २ ॥

अभि यज्ञ गृणीहि नो ग्राधो नेष्टः पिबं ऋतुना ।

त्व हि रत्नधा असि ॥ ३ ॥

अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नः । ग्राधः । नेष्टरिति । पिबं । ऋतुना ।

त्वम् । हि । रत्नधाः । असि ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे मरुतः [युयम्] ऋतौ पोत्रात् [सोम] पिबत । यज्ञ पुनीत । युय हि सुदानयः स्थ ॥

३. हे त्वीमन् नेष्टः [त्वम्] अस्माक यज्ञमभियुणीहि । ऋतौ पिब । त्व हि रत्नधा (=रत्नस्य दाता) असि ॥

आहेत. कोणी झाला तरी आपल्या घरात मोठ्या सुखाने, औत्सुक्याने व आनदाने क्षिरती. तसेच हे आम्हां अर्पण केलेले सोमरस मोठ्या सुखाने, औत्सुक्याने व आनदाने तुझ्या पोटात

क्षिरात; म्हणजे त्यामुळे तुला आनंद होईल यात सशय नाही इताने सोम प्यावा म्हणून सूक्ष्मकृत्वाची केवढी उत्सुकता आहे पाहा!

२. हे मरुतानो, तुम्ही पोत्रां.
तून योग्य काळी [सोम] प्या,
[आणि त्या] यज्ञात शोभा आणा;
कारण कीं तुम्ही मोठे दाते आहां.

३. हे पत्नीसहिता नेष्ट्या, वू
आमचा [हा] यज्ञ मान्य करून
घे, [आणि] योग्य काळी [सोम]
पी. कारण कीं तूं उत्कृष्ट संपत्ती-
चा दाता आहेस.

2. Maruts, drink [the
Soma] in season from the
cup, [and] grace the sacri-
fice. For you are great
givers.

3. Accept our sacrifice,
O wife-accompanied Ne-
shtri, [and] drink [the
Soma] in season. For thou
art a giver of excellent
wealth.

२. 'पोत्रांतून,' 'पोशात,' पोत्रवा भा-
ज्यांतून. पोत्र म्हणजे (सायणाचार्य म्ह-
णतात) पोता म्हणून जो ऋत्विज
असतो त्याचे भांडे अथवा पात्र. — 'यो-
ग्य काळी,' यरीळटीप दाहा. 'योग्य काळी
सोम प्या' याच्या संबधानें ऋत्विज
शब्दाची व्युत्पत्ति रुद्धांत ठेवण्याजो-
गी आहे. कारण अर्पण केलिला सोम
देवांनी योग्य काळी प्यावा अशी जशी
उपासकांची इच्छा असे तसाच तो योग्य
काळी अर्पित म्हणजे योग्य काळी यज्ञ
करावा हे मोठे भूषण मानण्याचा प्रचार
होता. त्याचप्रमाणे योग्य काळी (ऋतुना)
यज्ञतो (पजते) म्हणून ऋत्विज असे
भूषणार्थ नांव उपासकांस पडलें — 'कारण
कीं तुम्ही मोठे दाते आहां.' हा अर्थ
आम्हां 'यूय हि षा सुदानव.' या श-
ब्दाचा केला आहे. तो करण्यात श-
ब्दाचा, व्याकरणाची अपर्या अगत्या-
ची कोट्याव अडचण नाही; कि बहुना
तसाच केला पाहिजे असे स्पष्टरूपाने
दिसते. पण 'सुदानव.' हें पद सर्वानु-
दान असल्यामुळे ररावरून त्या अ-
र्थीत अडचण येते. रराच्या विचार

करता 'कारण की, हे मोठे दाते हो,
तुम्ही आहां' असा अर्थ केला पाहिजे.
परंतु 'तुम्ही आहां' म्हणजे काय? यांत
विशेषपद मुळावें नाही. यास्तव 'यूय
हि षा सुदानव.' असा पाठ धरून
आम्हां भाषांतर केलें आहे. असे कर-
ण्यात आम्हांत सबळ कारण असे दि-
सते की, पुढच्या (३ व्या) ऋचेत आणि
५ व्या ऋचेत शेषदृष्ट्या चरणांत प्रस्तुत
ऋचेच्या शेषदृष्ट्या चरणांत असलेल्या
कारणासारितेच कारण सोम पिण्या-
सार्थी साधितले आहे. 'एव हि रत्नधा
असि' आणि 'तथेति सत्यमस्तुतम्'
ही जशी सोम का प्यावा याचा कारणे
आहेत तसेच 'यूय हि षा सुदानव.' हे-
हि कारण आहे, आणि त्या कारणाचा
अर्थ 'सुदानव' असा रराच्या पाठ
पेठल्याप्रमाणे होऊन नाही.

३. या ऋचेत धोर्वादी अडचण
आहे. आम्हा अर्थ पद्ध. केला आहे.
पण 'दन्तिद्विज-नेला' हा कोणत्या-
चाचादीसमान 'नेला' म्हणजे 'राज'
देव (४२ सू. १३ ऋचा १० यादी)

अग्ने देवान् इहा वह सादया योनिषु त्रिषु ।

परिं भूष पिबं ऋतुना ॥ ४ ॥

अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु ।

परिं । भूष । पिबं । ऋतुना ॥ ४ ॥

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिवा सोममृतूनु ।

तवोद्धि सख्यमस्तृतम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिब । सोमम् । ऋतून् । अनु ।

तव । इत् । हि । सख्यम् । अस्तृतम् ॥ ५ ॥

युव दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दुर्धमम् ।

ऋतुना यज्ञमाशाये ॥ ६ ॥ २८ ॥

युवम् । दक्षम् । धृतव्रता । मित्रावरुणा । दुःधमम् ।

ऋतुना । यज्ञम् । आशाये इति ॥ ६ ॥ २८ ॥

भाषायाम्.

४ हे अग्ने [त्वं] देवानिहावह । [तांस्] त्रिषु योनिषु (=स्पष्टेषु) सादय (=स्थापय) । [तात्] परिभूष (=अलंकुरु) । ऋतौ पिब ॥

५ हे इन्द्र [त्वं] राधसो ब्राह्मणाद् (=ब्रह्मपात्राद्) ऋतून्नु सोमं पिब । तवैव हि सख्यमस्तृतम् (=अविनष्टम्) [अस्ति] ॥

६ हे धृतव्रतो मित्रावरुणौ [युवां] दुर्धम (दुष्प्रतारणीय) दक्ष (=बल) [तेन च ?] ऋतौ यज्ञमाशाये ॥

टीका पाहा) आशि 'पत्नीसहित' म्हणजे 'श्रिया ग्याला अहित तो' पण हा श्रिया कोणाच्या ते ते सगित नाहित साधारण 'शा' हे देवसियांचा नाव आ-हे २ साधारण 'नेण' ह एका कस्ति-जाचे नांव आहे पण येथे नेण म्हणजे कस्तिविशेष पेऊन निर्गोह रोगार नारा तेम्ही साधारणचापमाण 'त्वण'

असा अर्थ समजणे भाग दिसते = 'मान्य करून घे' = 'अभि मूनीहि' पदज्ञ अर्थ, 'गासाण,' 'धरा आहे असे म्हण' = 'कारण बी, तू उदक सपनीचा दावा आहेस' हे सोम या अग्नी जी शर्थेना केडी त्याचे कारण अथवा हेतु होय.

४. हे अग्नी, तू देवांस येथे आण, [आणि] तीन ठिकाणी व-
सीव, [आणि] शोभीव. [आणि]
योग्य काळीं [सोम] पी.

५. हे इंद्रा, तू हवी [ठेव-
ण्या]च्या ब्रह्मपात्रातून योग्य काळीं
सोम पी. कारण कीं तुझीच मैत्री
अविनाशी [होय]

६. ज्यानीं [या जगांत] नि-
यम बांधिले आहेत असे हे मित्रा-
वरुण हो, जिची प्रतारणा करितां
येत नाहीं अशी शक्ति तुम्हां दो-
घात प्राप्त झाली आहे [आणि म्हणू-
नच] योग्य काळीं तुम्हांस यज्ञह-
वि प्राप्त होते.

4. Agni, bring the gods
hither, seat [them] in three
places, beautify [them].
And drink [the Soma] in
season.

5. Drink the Soma in
season, Indra, out of the
vessel of the Brahma-priest,
which contains the obla-
tion. For the friendship
of thee only is everlasting.

6. Mitra and Varuna,
who enforce your laws
[in this universe], you
[have attained] a power
that cannot be deceived,
[and therefore you] re-
ceive the sacrifice in sea-
son.

४. 'तीन ठिकाणी'—त्रिषु योनि-
षु. म्हणजे ज्या तीन ठिकाणी अग्नि
अस्तो ती तीन स्थळे—'शोभीव'—परि-
भूष. 'तू हवीच्या सभोती राहा' असा-
हि अर्थ होईलसे घाटे.

५. या मंत्रांत एक शब्दाविषयी
अटकण आहे तितकी सेरीज करून
दाखी सोपा आहे. 'राधस.' हा शब्द
कठिण आहे राध म्हणजे धन, अन्न;
आणि देवांस सापपाचें अन्न (हवि)
असाहि अर्थ होतो. य आम्ही हा शो-
वटका घेतला आहे. पण 'राधसो ब्राह्म-
णात्' हा प्रयोग कठिण आणि शि-
खरा. दुसऱ्या रीतीने अर्थ करण्यास
सुगम मार्ग दिसत नाही. 'ब्राह्मण' म्ह-
णजे ब्रह्म म्हणून जो यज्ञांत कर्तव्यज्
अस्तो त्याचे पार. सापपाचाच 'राध-

सो ब्राह्मणात्' म्हणजे 'धनभूत ब्रह्म-
पात्रातून' असे म्हणतात. पण अन्नमव
ब्रह्मपात्रातून म्हटल्यास शोभेड असें
समजून आम्ही अर्थ केला आहे—
'कारण की तुझीच मैत्री अविनाशी
होय,' इतर देवांची अथवा मनुष्यांची
तशी नव्हे, ती नाशयत आहे. ही वे-
गळ प्रकाश आहे. इद्रास सोम पिण्यास
सांगितले त्याचें हे कारण आहे

६. हा मंत्र बराच कठिण आहे.
काठिन्य हे की, 'दृढम् दृढम्' म्हणजे
काट आणि ज्याचा स्पर्श करतां त्या-
चवाचा ? दृढ म्हणजे शक्ति, बल, प्र-
ताप; आणि दृढम् (दृढ, दृढ-दृढम्)
म्हणजे जिना प्रतापिता येत नाहा ती
दृढ हे द्वितीया-न पर आम्ही 'आश्व-
धे' या द्वितीयाद्वारे (यज्ञम् हे हि कर्म

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ।

यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

द्रविण ऽदाः । द्रविणस । ग्रावहस्तास । अध्वरे ।

यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

द्रविणोदा ददातु नो यमूनि यानि शृण्वरे ।

देवेषु ता वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविण ऽदाः । ददातु । न । यमूनि । यानि । शृण्वरे ।

देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदा पिपीपति जुहोत प्र च तिष्ठत ।

नेष्टादृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविण ऽदा । पिपीपति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।

नेष्टात् । ऋतुभिः । इष्यत ॥ ९ ॥

भाषायाम्

७ द्रविणसो (=द्रव्य याज्यन्तो) ग्रावहस्ता अध्वरे यज्ञेषु [च] द्रविणोदा देवमीळते ॥

८ यानि [कानि] यमूनि शृण्वरे [तानि तानि] द्रविणोदा अस्मभ्य ददातु । [वयं हि] तानि देवेषु (=देवयजनार्थं) वनामहे (=प्रार्थयामहे) ॥

९ द्रावणोदा पिपासति । [यूयं] जुहोत । प्रतिष्ठत च । नेष्टादृतौ [सोम-
स] इष्यत (आसृजत) ॥

आहे तसेच) कर्म समगतीं
परंतु सर्व कवेचा अर्थ ' ज्यांनी
' [या जगात] नियम बांधिले आहेत
' असे हे मित्रावरुण हो, कौशल्याने के-

' छेळा [आपि] कठिण [असा]
' यज्ञ तुम्ही दोघे वेळावर पावत अस-
' ती' असाहि केल्यास चाळेळ.

७. इव्याची इच्छा करणारे [उपासक] इव्यदात्या देवाला हावांत [सोम] पाषाण घेऊन अ-
श्वरांत [आग्नि] यज्ञात स्तवितात.

८. जीं [जीं] [म्हणून] धने ऐकून ठाऊक आहूत [वीं] इव्य-
दाता [अग्नि] आम्हांस देओ. वीं
आम्ही देवमीत्यर्थ वांछितो.

९. इव्यदात्या [अग्नि] [सो-
म] पिण्याची इच्छा झाली आहे.
[तर उपासक हो, तुम्ही] हवन
करा, आणि संमुख उभे राहा.
नेष्ट्रातून पोगव काळी [सोम]
घाला.

7. Desirous of riches [the worshippers] with the [pressing] stones in their hands praise the god who is the giver of riches in the Soma-[and-other] sacrifices.

8. May [Agni] the giver of riches give us whatever riches are heard of. Towards the [service of the] gods we desire them.

9. [Agni] the giver of riches wishes to drink [Soma]. Pour out oblations [to him], and stand forward. Offer from the neshtra-vessel in season.

७. 'इव्यदात्या' = 'द्रविणोदाः.' हे विशेषण सायणाचार्य द्वितीयेने एक यवन आहे असे समजतात. आणि पक्षां प्रथमा समजून 'एवं विव' इतके अध्याहृत पंतात. आम्ही त्यांच्या पाहि-
त्या अर्थास अनुसक्तन भाषांतर केले आहे. पण 'द्रविणोदाः' हे 'द्रविणोदान्' या अर्थी रूप चमत्कारिक आहे यांत संशय नाही. 'द्रविणोदा' हे 'द्रविणोद' यांचे अनेकपचनी प्रथमेने रूप संमुख (अ. १. ५. ३. १ पाहा); परंतु तसे मानितपास ते 'मागहस्नासः' यांचे जे अध्याहृत विशेषण 'नृविज' त्याने विशेषण होईल, आणि नृविज्नास अ-
थवा उपासकांस इव्यदाते हे विशेषण लावण्यांत आणतार नाही. शिवाय कुडीत दोन नृचांत द्रविणोदाः हे मंत्रांत (या कचेत आहे तसे) असून अग्नीष्टा

लाविले आहे. = '[सोम] पाषाण' = माव. सोम ज्ञात कुटीत त्या पाषाणास माव अशी संज्ञा आहे. = 'अश्वरांत आणि यज्ञांत' = 'अश्वरे यज्ञेषु.' 'अपार' म्हणजे सोमयज्ञ आणि 'यज्ञ' म्हणजे दुसरे विशेष यज्ञ असे सायणाचार्य म्हणतात = 'देवाला'. हा देव म्हणजे वेदे अग्नि समजावताचा.

८. 'देवमीत्यर्थ' = 'देवेषु.' भग-
ने पने निजून देयाची सेवा यज्ञादि-
कांनी आम्हांस करितां द्या. पाताळां.
मंत्रवरण्याचा भाषार्थ असा आहे कां,
आमकू प्रजापती पने आम्हांस हे म्हणून सांगवे अश्वर नाही. जीं जे पने लो-
कांच्या देवतांत आम्हांसो ज्ञात
अहित मी मी सर्व तो आम्हांस देओ

९. मंत्रांवा म्हणजे कां, अहित
सोम पिण्याची इच्छा झाली आहे तर

यत्त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे ।

अथ स्मा नो ददिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयम् । ऋतुभिः । द्रविणः । उदः । यजामहे ।

अथ । स्म । न । ददिः । भव ॥ १० ॥

अश्विना पिबत मधु दीवग्नी शुचिब्रता ।

ऋतुना यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिबतम् । मधु । दीवग्नी इति दीदिऽअग्नी । शुचिऽब्रता ।

ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

गार्हपत्येन सन्त्य ऋतुना यज्ञनीरसि ।

देवान् देवयते यज ॥ १२ ॥ २९ ॥

गार्हऽपत्येन । सन्त्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । अस्ति ।

देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥ २९ ॥

भाषायाम्.

१० हे द्रविणोद घस्माद् [वय] त्वा तुरीयमृतुवृत्तौ यजामहे तस्मात् [त्वम्] अस्माक ददि (=दाता) भव ॥

११ हे दीवग्नी (=ग्रीतमानाग्निपुत्री) शुचिब्रतौ यज्ञवाहसौ (=यज्ञवाहकौ) अश्विनी, [युवाम्] ऋतौ मधु (=मधुर सोम) पिबतम् ॥

१२ हे सन्त्य (=दात) [अग्ने] [त्व] गार्हपत्येन ऋतौ यज्ञनीरसि । [तस्मात्] देवयते देवान्यज ॥

लौकर त्वाला नेशातून सोम अर्पण करा = 'नेष्टातून' 'नेष्टा' म्हणून जो यज्ञात ऋत्विज् असतो त्याचे पात्र 'नेष्ट' होय अस सायणाचार्य म्हणतात =

'घाला', 'इष्यत' इष् भातूचा (घालणे, सोढणे, ओतणे) हा अर्थ इतर बऱ्याच ठिकाणी आला आहे

१०. हे द्रव्यदात्या [अग्नी],
ज्याअर्थी आम्ही तुला चवथा [स-
मजून] योग्यकाळीं यज्ञानें भजवों
त्याअर्थी आम्हांस तूं दाता हो.

११. हे देदीप्यमान अग्नीनें
युक्त [आणि] शुचिचरत [आणि]
यज्ञान वाहून नेणारे असे अग्नी
हो, तुम्ही [हा] मधुर सोमरस
योग्य काळीं प्या.

१२. हे [इष्ट] दात्या [अग्नी],
तूं गृहपति या नात्यानें योग्य
काळीं यज्ञनायक आहेस. [तर]
[या] देवभक्तासाठीं [तू येऊन]
देवयजन कर.

10. Inasmuch as, Giver of
riches, we sacrifice to thee
in season as the Fourth,
be thou therefore a giver
to us.

11. As'vins, accompani-
ed by brilliant Agni, ob-
servers of pure laws, [and]
carriers of the sacrifice,
drink in season [this] sweet
Soma.

12. By thy position as
'Lord of the house', O be-
nificent [Agni], thou art
the leader of the sacrifice
in season. [Therefore] sa-
crifice to the gods in be-
half of [this] pious wor-
shipper.

१०. 'चवथा [समजून] ... म-
जवों'. 'चवथा' म्हणजे काय आणि
पहिले तीन कोण? सावणाचार्यांच्या
छपीळ भाष्यात 'तुरीय' (चवथा)
याच्या अर्थावर भाष्यच नाही, ते क-
दाचित् णपतींना चुकून राहिले असावे.
परंतु गार्हपत्यादि जे तीन अग्नी अ-
थवा अग्नीच्या तीन विभूती त्या
तीन आणि द्रव्यदाता अग्नि ('द्रवि-
णोदा:'). हा चवथा असेकसे दिसते.
कारण ७ वी, ८ वी, ९ वी आणि
ही १० वी या कृतांत जो 'द्रविणोदा:'
शब्द आला आहे आणि ज्याचे भा-
षांतर 'द्रव्यदाता [अग्नि]' असे
आम्हां केले आहे ते केवळ विशेषण
समजावयाचे नाही, तर अग्नीचे विशेष-
नामाप्रमाणे नांव समजावयाचे असे
दिसते

११. 'देदीप्यमान अग्नीनें युक्त'
'दीयग्नी.' सावणाचार्य म्हणतात "म-
काशणारे असे आहवनीयादि अग्नी ज्या-
जबरोवर आहेत असे." "शुचिचरत"
म्हणजे ज्याचे निषम अथवा ज्याची
वर्तणूक पवित्र आहे असे - 'अग्नी.' या
देवजोडीविषयी पूर्वी सूक्त ३ म्. १
यावर १४ व्या पृष्ठावर दिलेली टीप
पाहा.

१२. मंत्राचा भावार्थ असा आहे
की, अग्नीला गृहपति अग्नी सत्ता आहे
त्यापेक्षा तो यज्ञाचा नायक म्हणजे सु-
ख्य अधिकारी, पुरस्कर्ता होय. दासतव
त्याचे येऊन मंत्रयक्ता जो देवभक्त त्या-
जकरिता देवांस यज्ञ करावा यात
गृहपति- (अथवा गार्हपत्य) - शब्दावर
श्रेष्ठ आहे अग्नीला यज्ञ संपादण्याची
शक्ति आहे व तो पुरोहित आणि होता

सूक्तम् १६.

ऋषि. कण्वपुत्रो मेधातिथि । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्द ॥

आ त्वा व॒हन्तु॑ हर॒यो वृष॑ण॒ सोम॑पीतये ।

इन्द्र॑ त्वा सूर॑चक्ष॒सः ॥ १ ॥

आ । त्वा । व॒हन्तु॑ । हर॒यः । वृष॑णम् । सोम॑पीतये ।

इन्द्र॑ । त्वा । सूर॑चक्ष॒सः ॥ १ ॥

भाषायाम्

१ वृषण त्वा हरय सोमपानार्थमावहन्तु । हे इन्द्र सूर्यसदृशास् [ते] त्वाम्
[आवहन्तु] ॥

आहे असे पूर्वी पुष्कळ ठिकाणी आले-
च आहे - 'देव भक्तासाठा' = 'देवपते'
देवपन् म्हणजे देवाची भाक्त करणारा

आण जे अनर्थ देवाची भक्ति अधवा
देवांस यज्ञ करीत नसत त्यांचे नांव
अदेवपन् असे आहे.

सूक्त १६.

ऋषि आणि वृत्त, पूर्ववत्
देवता, इन्द्र.१ हे इन्द्रा, [तुझे] पिवळे घो-
डे तुला बलवताला सोम पिण्या-
साठी येथे वाहून आणोत, सूर्या-
प्रमाणे दिसणारे [वे घोडे] तुला
येथे [आणोत]

HYMN 16

To Indra Author and Metro
as beforeI May [thy] tawny
horses, bring hither thee,
who rit manly, for drink-
ing Soma, [may they] bril-
liant as the sun [bring]
thee, O Indra

१ मंत्राचे तात्पर्य इतकेच की, सूर्याप्रमाणे ज्यांची कांति तिकडे तिकडे एकदम पसरते असे इन्द्राचे गिळे घोडे बलवत इन्द्राला सोमपानार्थ मंत्रप्रकृत्या-जवळ आणोत, म्हणजे ते घोडे आपल्या रथास जोडून इन्द्र येथी आणि सोम पिओ

‘बलवताला’=‘वृषणम्’ हा शब्द वैदिक भाषेत मोठ्या महत्त्वाचा आहे. वृषन् म्हणजे मूठ अर्थ वर्षण करणारा, ळ्णारा या अर्थी वृषन् हे विशेषण मेवाळा लाविलेले आढळते (ऋ १ १८१ ८) आणि धारा आणि गाईच्या शोसेसहि लाविलेले आहे त्यानंतर वर्षण म्हणजे सेचन, (= रेंताचे सेचन) करण्यास समर्थ असा जो तो असा अर्थ होतो, म्हणजे पुरुषत्व ज्याला आहे, जो नपुंसक नव्हे तो या अर्थी वृषन् हे पुरुषजातीच्या प्राण्यास (जेसे पुरुषास, घोड्यास, बैलास) लाविलेले आढळते नंतर केवळ शक्तिमान् असा याचा अर्थ होतो या अर्थी ते मनुष्यास महद्गुणस व इतर देवांस लागत, व वस्तूलाहि लागते (उदाहरणार्थ सोम, रथ, वज्र, पाषाण, ध्वज, शस्त्र इत्या-

दि) य भाषावाचक विशेष्यालाहि लागते (उदाहरणार्थ स्वोम=लुग, धरति, यज्ञ, तेज, सपदि इत्याद) नंतर वृषन् याचा नाम्नाप्रमाणे प्रयोग केलेला आढळतो, आणि त्याचा अर्थ पुरुषत्व ज्याला आहे असा पुरुष, नपुंसक नव्हे तो, जो पद (=वधि) नव्हे तो, नंतर स्त्रीची कामना ज्याला आहे असा मनुष्य, कामातुर पुरुष, नंतर मादीची इच्छा करणारा कोणत्याहि जनावराजातीचा नर वृषन् हे विशेषण इन्द्राला, आलीला येथे देवांस लाविलेले पुष्कळ ठिकाणी आढळते त्याचा अर्थ धीरवान्, शूर, पुरुषत्वोपेत असा समजला पाहिजे परंतु साध्याचार्य वृषन् शब्दाच्या भावार्थास अनुळभून वर्षण करणारा, कामीना म्हणजे मनुष्याचे हेतु पूर्ण करणारा असा अर्थ करून पुष्कळ ठिकाणी निषाद् करतात

पुरुषत्व ज्याला आहे तो म्हणजे नवऱ्याचे काम वजाविण्याच्या स्थितीत जो असतो तो बलवान् होय अशी कल्पना सर्वाकां सधे देशा आहे म्हणूनच पुरुषत्ववाचक अथवा पतितत्वाचक नितके शब्द आहेत

इमा धाना घृतस्नुवो हरीं इहोप वक्षतः ।

इन्द्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतस्नुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः ।

इन्द्रम् । सुखतमे । रथे ॥ २ ॥

इन्द्रं प्रातर्हवामहे इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

इन्द्र सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । प्रातः । हवामहे । इन्द्रम् । प्रयति । अध्वरे ।

इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

उप नः सुतमा गृहि हरिभिरिन्द्र केशिभिः ।

सुते हि त्वा हवामहे ॥ ४ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गृहि । हरिभिः । इन्द्र । केशिभिः ।

सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. हरी इन्द्रमेता घृतस्नुवो धाना (= भृष्टवतण्डुलान्) [प्रति] सुखतमे रथे अत्रोपवृत्तान् ॥

३. इन्द्रं प्रातर्हवामहे । इन्द्रं प्रयति (=प्रारब्धे) अध्वरे [हवामहे] । इन्द्रं सोमस्य पानार्थं [हवामहे] ॥

४. हे इन्द्र [त्वम्] अस्माकं सुतम् (=अभिपुत्रं सोम) [मति] केशिभिर्हरिभिरागच्छ । [सोमे] सुते (=अभिपुत्रे) [सति] हि [यय] त्वा हवामहे ॥

तितके बलवाचकं होतात याचे उच्चम
उदाहरणं मालवणी कोकणी भाषेत आ-
हे तिकडचे लोक म्हणतात की, 'माका
उताक धोपाण नाय' = मळा उतावयाला

घोषण नाही. घोषण म्हणजे घोषण,
घोष म्हणजे नवरा त्यावरून घोषण
म्हणजे नवरेपणा = शक्ति. त्याप्रमाणे शि-
वाहि आपल्याविषयी मोळत असतात

२. तुषाने षपथपीत अशा द्या लाद्याजवळ पिवळे घोडे इंद्राला परम सुखकारक रथातून येथे वाहून आणोव.

३. इंद्राला आम्ही प्रातःकाळी, इंद्राला यज्ञ चालू होताच, इंद्राला आम्ही सोमपानार्थ बोलावीत असतो.

४ हे इंद्रा, तू [आपल्या] अपाळी पिवळ्या घोड्यांच्या योगाने आमच्या [द्या] सोमाप्रत ये; कारण की, सोम पिळून काढताच आम्ही तुला बोलावीत आहो.

2 To these grains of parched corn suffused with clarified butter may Indra's pair of tawny horses bring him down in the easiest chariot.

3. Indra we invoke in the morning, [invoke] Indra at the commencement of the sacrifice, Indra for drinking the Soma.

4. Come up, Indra, to our extracted Soma by means of thy maned tawny horses. For we are calling thee directly the Soma is extracted.

२. 'तुषाने षपथपीत अशा लाद्याजवळ'. देवांस अर्पण करावयाचे पदार्थ अति प्राचीनकाळी काय काय होते त्याचा हा चांगला मातला आहे. अति प्राचीन काळी गुरे, दोरे, त्यापासून झालेले अथवा केलेले त्या पदार्थ आणि धान्य हीच आर्यलोकांची मुख्य संपत्ति होती. य तशा संपत्तीचे भाग ते आपल्या देवांस अर्पण करीत. जे उत्तम अन्न, मिष्टान्न समजून ते स्वतः खात तेच त्या काळी ते आपल्या देवांस अर्पण करीत आणि त्यासच ते यज्ञ असे म्हणत. लाद्या आणि तुष अर्पण करण्याचा जो प्रचार पूर्वकाळी चालू होता तो अजून बद पडला नाही. कारण अस्त-ता, लाद्या आणि पृत यांशिवाय कोणती पूजा, वीणती क्रिया, आणि कर्म आपण करीत असतो?

३. सायणाचार्य म्हणतात की, "प्रा-तःकाळी कर्मांरभी म्हणजे प्रातःस-

"वनाच्या वेळी आम्ही इंद्राला बो-
लाविता; तसाच सोमपानास आरंभ
"होताच म्हणजे माध्यदिन सवन म्ह-
"णून जे दोनप्रहरी यज्ञ व्हावयाचे
"त्यावेळी इंद्राला आम्ही बोलाविता;
"तसाच यज्ञाच्या समाप्तीच्या वेळी
"म्हणजे तृतीयसप्तत्याच्या वेळी सोम-
"प्रामार्थ इंद्राला बोलाविता." असा
अर्थ इष्ट दिसतो सरा. आम्ही त्यासच
अनुलक्षून पण पद्या अर्थ केला आहे.

४. "कारण की, सोम पिळून काढ-
ताच" इत्यादि हे कारण लक्षात ठेवण्या-
जोगे आहे. उपासक म्हणतो की,
आम्ही सोम काढून इतर देवांस अजून
अर्पण केला नाही अथवा आम्हीह
प्यालो नाही, काढताच प्रथम तुला
हाक मारितो आहे. यारतव हे इंद्रा,
तू ये

वैदिक युगातील परम प्राचीन काळी
सोमरास कसा तयार करीत हे नवी सम-

सोमं नः स्तोममा गृह्येदं सर्वनं सुतम् ।

गौरौ न तृपितः पिव ॥ ५ ॥ ३० ॥

सः । इम् । नः । स्तोमम् । आ । गृहि । उप । इदम् । सर्वनम् । सुतम् ।

गौरः । न । तृपितः । पिव ॥ ५ ॥ ३० ॥

इमे सोमांस इन्द्रवः सुतासो अधि वहिषि ।

तां इन्द्र सहसे पिव ॥ ६ ॥

इमे । सोमांसः । इन्द्रवः । सुतासः । अधि । वहिषि ।

तान् । इन्द्र । सहसे । पिव ॥ ६ ॥

अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदिस्पृगस्तु शतमः ।

अथा सोमं सुतं पिव ॥ ७ ॥

अयम् । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिस्पृक् । अस्तु । शतम् ।

अथ । सोमम् । सुतम् । पिव ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

५. स [इवम्] अस्माकमिमं स्तोममिमं सुतम् (=अभिपुत्र) सोम [च] उप-
गच्छ । [त्व] तृपितो गौर इव [त सोम] पिव ॥

६. इमे इन्द्रवः सोमा अधि वहिषि सुता (=अभिपुत्रा) [सन्ति] । हे इन्द्र
[त्व] तां सहसे (=बलाय) पिव ॥

७. अयमग्रियो हृदिस्पृक् स्तोमस्तुभ्यं शतपोस्तु । अनन्तरं सुतम् (अभिपुत्र) सोमं पिव ॥

जत्यास फार बागळे होईल यांत सक्षय
नाहीं ऋग्वेदाचे सगळे नववें मढळ
सोमाभिप्राय आहे, य त्याशिवाय इतर
मढळांतहि पुष्कळ सूक्त व सूक्तभाग
सोमाभिप्राय आहेत. तूर्त इतके दिग्द-
र्शन करणे आहे की, सोमयज्ञी आणून
माथे म्हणून जे वापाण असत त्यानि-
मध्य कुरंग मग ते तुकडे एका बाळ-

णी सारख्या पात्रांत ठेवून त्याजवर
पाणी घालीत आणि त्याला एक द्रोण
म्हणून पात्र ठेवीत. त्यांत सोमाचे बिंदु
गळत, ते आंबट असले असे दिसते.
मग त्यांत दही, पीठ बगैरे पदार्थ घालू-
न अमळ चढे अशा रीतीने त्यास
विजवीत मग तो अमली शाखार
देवांस अर्पण नरी व आपण पीत

५. तर [हे इंद्रा], तू आमच्या ह्या स्तुतीप्रत, आमच्या ह्या सोम-सवनाप्रत ये, [आणि] वाहानेलेल्या गौरमृगाप्रमाणे [सोमरस] पी

६. हे सोमविंदु दर्भावर गाळून काढिले आहेत. ते वळ घेण्यासाठी, हे इंद्रा, तू पी.

७. [हे इंद्रा], हे उत्तम [आणि] अंत करणास्त वेधणारे स्तौत्र तुला परमसुखकारक होओ. त्यानंतर [ह्या] पिळून काढिलेल्या सोम तू पी.

5 Come therefore thou to this our prayer, to this our sacrifice of the expressed Soma. Drink like a thirsty stag

6 These dropping Somas have been expressed on the Kusagrass Drink then, Indra, to obtain strength.

7 May this prayer [which is] excellent [and] touching to the heart be most agreeable to thee Drink then, [Indra], the expressed Soma

५ मन्त्राचा भावार्थ असा आहे की, आम्ही तुम्ही जी ही स्तुति करित आहो आम्ही तुम्हा जो हा सोम अर्पण करित आहो ती स्तुति आणि तो सोम ग्रहण करण्याकरिता तू ये आणि गौर-मृग ताहानेलेला असून पाणी पितो तसा तू हा सोम पी—'गौरमृग'='गौर' हे शोणते जनावर होते ते निध-याने सांगवत गाहा पण अक्षरज्ञा पाहता ते एक प्रकारचे शकते जनावर अथवा सारज असावेसे दिसते इति पाणि विळ लागेल म्हणजे मोठ्या क्ष-पाट्याने एकदम पथ्यळ पीत म्हणून प्रसिद्ध आहेत. षोडशासारखे अथवा बीडासारखे मद मद पीत मस्तते—'तर तू'='स [त्यम्]' सू. १ ऋचा १ पात्रपरीक्ष टीप पृष्ठ ६ वर, आणि सू. ८ ऋ. १ पात्रपरीक्ष टीप पृष्ठ २० वर पारा. 'स इमम्' याचा सहितापाठो-नीळ 'सिमम्' हा सधि छत्याने ठेवण्या-जोगा आहे

६ 'दर्भावर गाळून काढिले आहे-त', 'स्तुतास्त अधि नादपि' म्हणजे गाळून दर्भावर पानाने ठेरिले आहेत—'वळ घेण्यासाठी ..पी'='तहते विव.' ते पी म्हणजे तुला वळ घेईल असा भावार्थ सोमशान वेळ्याने वळ घेते, आंगत क्षति घेते व पराक्रम करण्याचा अभेक्ष प्राप्त होतो असे पूर्वी सांगितले-च आहे

७. मन्त्राचा भावार्थ असा आहे की, या ठिकाणी दोन वस्तु तुला अर्पण केल्या आहेत, पांढरी व सूर्यदा दे-लेली स्तुति, आणि दुसरी ही वी, गाळून तयार केलेला सोम. हे स्तौत्र तुला अगोदर मान्य होओ आणि ते मान्य झाल्यावर तू हा सोम पी

सूत्रप्रकरणाच्या मते त्याचे सूत्र किती चांगले आहे आणि कसे मनोरोषक आहे व त्यामुळे ते इद्रास वसे माघ होण्याजोगे आहे ते लक्षात ठेविते पारिने

विश्वमित्सर्वं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति ।

वृत्रहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वम् । इत् । सर्वम् । सुतम् । इन्द्रः । मदाय । गच्छति ।

वृत्रहा । सोमपीतये ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. इन्द्रो विश्वमपि सुतं सर्वम् (=अभिपुत्रं सोमं) [प्रति] मदाय गच्छति ।

वृत्रहा सोमपानाय [गच्छति] ॥

८. जेथे जेथे सोम काढितात तेथे तेथे तेथे तो सोम प्यावा म्हणून [आणि] मादयुक्त व्हावे म्हणून वृत्रघ्न इद्र जात असतो.

8 To every expressed Soma whatsoever India the killer of Vritra goes, that he may drink the Soma [and] be intoxicated.

८. 'जेथे जेथे सोम काढितात तेथे तेथे'—'विश्वमित्सवनं सुतम्' पदशः, 'पिऊन काढिलेल्या प्रत्येकहि सोमाप्रत' म्हणजे सर्व उपासकांकडेस सोम पिऊन मादोत्पन्न हर्ष पावण्यासाठी इद्र जात असतो कितीहि उपासक असले तरी त्या सर्वांचा सोम पिण्यास इद्र जातो एकाचा सोम पिऊन आतां माझी तृप्ति झाली, आतां दुसऱ्या कडेस मी जात नाही असे म्हणत नसतो—'वृत्रघ्न'. गृत्राला मारणारा वृत्र हा शब्द वेदांत मोठ्याच महत्त्वाचा आहे त्याचा अक्षरशः अर्थ, 'वेष्टणारा', 'वेष्टणारा' वेदांत असे एक आहे की, आकाशांतून मेघोदके जां जमिनीवर पडतात त्याच कोणी गाई होत त्या आकाशांत वृत्र हा घेऊन अडवितो, त्यास साठी येऊ देत नाही मग इद्र वृत्राशी लढतो आणि त्याला आपल्या यत्नाने पहार करून मारितो त्या यज्ञाच्या भारास सुवर्णसारखी कृति आहे. इद्राने गृत्राला मारिताने उदके (अथवा उदकस्वरूपी गाई) साठी येऊन जमिनीवर नाही लागतात या वृत्राशी इद्र युद्ध करितो तेव्हा सकल पृथ्वी आणि आकाश भरघोर कोपतात

आतां हे जे रूपक सांगितले त्यान-

हून त्या दिसून येईल की, वृत्र म्हणजे ज्यांत उदकें आवरून राहिल्याप्रमाणे भासतात तो ढग अथवा मेघ इद्राचे वृत्र म्हणजे विघ्नता, आणि वृत्रघ्न-इद्र म्हणजे मेघाची जी गर्जना होते ती, इद्राचे आणि वृत्राचे युद्ध म्हणजे पाऊस पडण्यापूर्वी विजाचे जे गडगडाट आणि मेघगर्जना होतात तेच होय. आणि इद्र म्हणजे या सर्व गोष्टी आकाशांत जिच्या प्रतापाने होतात ती दिव्यशक्ति

नंतर वृत्र हे पुराणांतरी व इतिहासांत येथे एका असुराचे नांव झाले आणि इद्राने त्याला मारिले त्याप्रमाणे विस्ताराने कथा रचल्या गेल्या

आम्ही जो प्रथम वृत्र शब्दाचा अर्थ सांगितला त्यावरून साधारण शत्रूचेहि नांव वृत्र असे पडले आणि अज्ञा अर्थां वेदांत पुष्कळ स्थळी तो शब्द वापरलेला आढळतो व प्रस्तुतस्थळी तरी सायणाचार्य 'वृत्रहा' याचा अर्थ 'शत्रूस मारणारा' असा (आम्हीस वाटते जरूर नसतो) करित

'मादयुक्त व्हावे म्हणून' हा उद्देश लक्षांत ठेवण्यायोग्य आहे यांत संशय नाही

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो ।

स्ववाम त्वा स्वाध्वः ॥ ९ ॥ ३१ ॥

सः । इमम् । न । कामम् । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः । शतक्रतो
इति शतऋतो ।

स्ववाम । त्वा । सुऽआध्वः ॥ ९ ॥ ३१ ॥

भाषायाम्.

९. स [त्व] हे शतक्रतो गोभिरश्वैश्च [च] इमम् (= एतादृश= गोशतत्र
न्धाम्) अस्माकं काममापूरय । [यय] त्वं सुबुद्धयः स्ववाम ॥

सूक्तम् १७.

तावि वृष्यपुत्रो मेधातिथि । इन्द्रावरुणे देवता । छन्द -

१-३-६-२ गायत्री । ४५ पादनिवृत्त ॥

इन्द्रावरुणयोरेहं सम्राजोरव आ वृणे ।

ता नो मृळात ईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयो । अहम् । सम्राजोः । अर्वा । आ वृणे ।

सा । नः । मृळावः । ईदृशे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१ अहं सम्राजोऽइन्द्रावरुणयोरव (= अवनम्) आवृणे । तावस्मादृशे
[जनाय] मृढताम् । अथवा । तादीदृश्यः अस्मभ्यं मृढताम् ॥

९. तर हे शतप्रज्ञ [इन्द्र],
तू आमची ही इच्छा गाई [आणि]
घोडे देऊन पूर्ण कर. तुला आम्ही
भाविक अंतःकरणाने स्वकीय राहू.

9. Do thou, therefore,
possessed of a hundred
wisdoms, fulfil this our de-
sire by [giving us] cows
and horses. With pious
hearts we will be prais-
ing thee.

१. 'शतप्रज्ञ', पूर्वी सू. ४ मन्त्रा ८
गोतीळ 'बहुमेधावी' शब्दावरील टीप
पाहा = 'ही' = 'इमम्' म्हणजे गाई, घोडे
मिळवि ही इच्छा. दुसरी इच्छा घर
प्रदाशित केलेली नाही. इमम् म्हणजे
येथे 'एतावृक्षम्' असा अर्थ करावा.
'गौभिरथैः एतावृक्षम्' (= एतत्संबन्धि-
नम् = गोशतबन्धिन) कामम्' असा
अन्वय देऊन 'अर्थ' करावा. 'इमम्'

याजुर्विषयी पूर्वी ३४ व्या पृष्ठावर ९ व्या
अनेवरील टीप पाहा. = 'गाई घोडे
देऊन'. पदशः, 'गाईनी [आणि] घो-
डानी'. इतक्या मोठ्या देवापाशी
एवढे मोठे स्तोत्र वचन शेषटी लूकव-
का मागतो काय ते पाहा. पण परम
पुरातन वैदिक युगांत गुरे दोरे हीच
गोटी संपत्ति असे, यागुडे दुसरे काहीच
नसे हे आपण लक्षांत ठेविणे पाहिजे.

सूक्त १७.

अपि आणि वृत्त, पूर्ववत्.
देयता-इन्द्रावरुणौ (इन्द्र आणि वरु-
ण हे उभयतां).

१. मी महाराजे इन्द्रावरुणाची
रुपा भाकिलो. ते आम्हां सारि-
ख्यावर दया करोत.

HYMN 17.

To Indra and Varuna. Author
and Metro as before.

1. I wish for the sup-
port of the great kings
India and Varuna. May
they favour such persons as
we are.

१. 'कृपा भाकिलो.' 'अपि आहूते.'
रक्षण इच्छितो, इत्यादी भासे रक्षण
करावें असे मी इच्छितो = 'आम्हां
साहित्यावर' = नः इच्छो. 'सुखेदीन
इष्टुं' शब्द चारव ठीकरीत आल्या
आहे आणि तो अर्थात प्रयोगी अनु-

र्णित आल्या आहे. त्या सर्वा स्थानांत
रक्षण देऊन आम्हां येथे माणाने देऊ
आहे. त्या वास्तव्यून तन्नेस्व सुप्र-
हसिना इतीरति । उदेदुते गगन वरम्
(म. ६. ४९. ५) ही मन्त्रा सुप्रती
वचन पाहा. दुसऱ्या वेदांत हा इष्ट

गन्तारा हि स्थोवसे हवम् विप्रस्य मावतः ।

धर्तारा चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

गन्तारा । हि । स्थः । अवसे । हवम् । विप्रस्य । मावतः ।

धर्तारा । चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

अनुकामं तर्पयेथामिन्द्रावरुण राय आ ।

ता वाम् नेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

अनुकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । राय । आ ।

ता । वाम् । नेदिष्ठम् । इमहे ॥ ३ ॥

युवाकु हि शर्चीनां युवाकुं सुमतीनाम् ।

भूयाम वाजुदात्राम् ॥ ४ ॥

युवाकु । हि । शर्चीनाम् । युवाकुं । सुमतीनाम् ।

भूयाम । वाजुदात्राम् ॥ ४ ॥

भाषायां.

२ [हि इन्द्रावरुणी] चर्षणीनां (=मनुष्याणां) धर्तारी [युवा] हि मत्त-
दृशस्य विप्रस्य हवम् अवसे (=अवनास्य) गन्तारी स्थः ॥

३ हे इन्द्रावरुणो [युवा] राय अनुकाममातर्पयेथाम् (=तृप्तिर्पथा स्वा-
सया आपूरयतम्) । ता वाम् [वयं] नेदिष्ठमीमहे (=याचामहे) ॥

४ [वयं] हि युवयो शर्चीनाम् (=अवनवर्मेणां) युवयो वाजुदात्रा
(=वाजस्य दात्रीणां) सुमतीनां [य] भूयाम ॥

येतो तो सुतां बहुतफलं चतुर्ध्वन्त
येतो

शा ऋचेतीळ प्रार्थना विनी नम्य
आणि भागिक आहे पाहा. रक्षण कर-
णारे देव 'महाराज' होत, म्हणजे मो-
ठगा शास्त्रीने व अधिकाऱ्याने राजे होत;
आणि ज्याने. रक्षण करावयाचे तो
राज. दास, शीश्याच्या स्थितीत आहे
असे उपासक भक्तवत्सल (नेपातिथि

अति) म्हणतो हा जो देवमजब पाह
रवाळा, आणि देवाधिदेव विष्णूच्या
अग्नीवर प्राप्तीने त्याम मारिली आणि
तेजःफलं जे क्षत पडते तो एक अर्ध-
वारच आहे असे समजून विष्णू ते
क्षत विद्ध वारण बाळगिते आणि
तो आपल्यावर प्राप्तीचा प्रसाद देता
आम मागिते वा अगोर पाहकरी
बघेता किती अजर आहे पाहा ।

२. कारण कीं, जनाचे प्रभु
असे जे तुम्ही ते मजसारख्या
कवीच्या हाकेला [ऐकून], रक्षण
करण्यासाठी, जात असतां.

३. हे इंद्रावरून' हो, तुम्ही
[आमच्या] इच्छेप्रमाणें [आम्हां-
स] धन देऊन वृद्ध करा लघु.
म्हणून तुम्ही [आमच्या] अविस्-
निध असावे असें आम्ही प्रार्थितो.

४. कां कीं, तुमच्या पराक्रमा-
चे आम्ही [विषय] होऊ, तुमच्या
द्रव्यदात्या प्रसादांचे [आम्ही वि-
षय होऊ] असें करा.

2. For, protectors of the
people you [O Indra and
Varuna,] go at the call of
a poet like me in order to
protect [him].

3. You will, Indra and
Varuna, satisfy us by the
grant of riches accord-
ing to [our] desire We
therefore pray you [to be]
nearest [to us].

4. For may we belong
to your prowess, may we
belong to your wealth-
bestowing favours.

२. इंद्रावरुणाची कृपा भाकतो
असे जें पूर्वश्रुतेत सांगितले त्याचें का-
रण या ऋचेत आहे. तें हे की,
मजसारख्या दीन कवीने इंद्रावरुणास
हाक मारिली की, तिजसारशीं ते त्याचें
संरक्षण करण्यासाठी जात असतात.
ही मन्त्रवक्त्याची भाविक भक्ति छद्मार्थ
देण्याची आहे.

३. 'अतिसंनिध असावे,' 'नेदि-
धम्' = 'म्हणून तुम्ही. असावे' = 'ता
वाम' = 'नेदिधमीमहे' याचा 'आम्ही
तुम्हांस अगदी जवळचे नातलग सभ-
जून तुम्हांजवळ धने मागत आहो'
असाहि अर्थ होऊ शकेल. आणि तो
वर दिलेच्या अर्थापेक्षा चांगला दिस-
तो. नेदिध म्हणजे अगदी जवळच्या
नातलग, परम सगा, परम प्रिय असा
सवधी कसाहि अर्थ केला तरी 'नेदि-
धम्' हे घेथे क्रियाविशेषण घेणें अव-
श्य आहे. परम प्रिय सगा अमेळ

तो जशी मनकामता पूर्ण करील तशी
दुसरा कोणीहि केवळ 'अगदी संनिध'
असल्या कारणानेंच करणार नाही.

आम्ही वर केलेला अर्थ साधना-
चार्यांस अनुसरून केला आहे.

४. या भन्नांत 'युवाकु' शब्द आहे
त्याचा अर्थ 'तुम्हा होपांचा' असा
समजून आम्हां भाषांतर केले आहे
'युवाकु' म्हणजे 'युवघो' असा जरी
घडीचा अर्थ आहे तरी ते येथें अच्यय
आहे = 'युवाकु' हा शब्द असाच अ-
व्यवधानी पद्य चतुर्थी ऐवजी आगली
एकदा ऋग्वेदांत आला आहे तो "दुही-
यन्मित्रांपितये युवाकु रावे च नो मिमीत
वाजवली" (ऋ १ १२०, २) यांत
आहे = 'तुमच्या पराक्रमाने आम्ही
[विषय] होऊं असें करा' - 'युवाकु
शचीना मूषाम'. पदक्ष. अर्थ, 'आम्ही
तुमच्या पराक्रमाचे दहावे असे करा'
म्ह आम्हांसाठी तुम्ही पराक्रमाची

इन्द्रः सहस्रदात्रां वरुणः दास्यानाम् ।

ऋतुर्भवेत्युक्थः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

इन्द्रः । सहस्रदात्रां । वरुण । दास्यानाम् ।

ऋतुः । भवेति । उक्थः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि ।

स्यादुत प्ररेचनम् ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अवसा । वयम् । सनेम । नि । च । धीमहि ।

स्यात् । उत । प्ररेचनम् । ॥ ६ ॥

इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे ।

अस्मान्सु जिग्युषस्कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । वाम् । अहम् । हुवे । चित्राय । राधसे ।

अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

५. इन्द्रो वरुणश्च [च] सहस्रदातृणां दासनीयानां [मध्ये स्तः] । [तयोः] ऋतुः (=प्रज्ञा) उक्थो (=स्तयनीयो) [भवति] ॥

६. तयोरिव अवसा (=अवनेन) वयं [धनं] सनेम (=सन्तुषाम) निदधीमहि च । अपि च प्ररेचनमस्तु ॥

७. हे इन्द्रावरुणो अहं चित्राय राधसे युवामाहुयामि । [युवाम्] अस्मान्सु [यथा स्वाचथा] जिग्युषो (=जितवतो=जयतुकान्) कृतम् ॥

कृत्ये करावी = तुमच्या द्रव्यदातृणां प्रसादावे आम्ही [विषय] होऊ असे करा = वाजदात्री युवाकु सुमतीनां भूयाम' म्हणजे तुम्हा आम्हांवर तुमचे द्रव्यदाते प्रसाद (=ज्यापासून द्रव्यमाप्ति होते असे प्रसाद) करावे

सायणाचार्य—“कारण की, प्रचीनां “[म्हणजे आमच्या] कर्मांचे [जे “सौमह्यी हवि ते] युवाकु म्हणजे “वसतीवरी उदकांनीं आण दूध “सातू इत्यादि दुसऱ्या द्रव्यांनीं मिश्रित [आहे] [त्या यमागेच] सुमतीनां म्हणजे सुमतिपुत्र अशा “करिज्यांवर [सौमह्य वचनहि] यु-

“वाकु आहे, म्हणजे मानाविध इत्य “गुणांना मिश्रित [आहे], स्वाधेक्षा “हे इन्द्रावरुण हो, तशा प्रकारचे हवि “हरीकारण्यादे जे तुम्ही त्या तुमच्या “[प्रसादे करून] वाजदात्री म्हणजे अ “अमद पुरुषांमध्ये आम्हा [मुस्य] “होऊ अस करा”. युवाकु शब्दाचा अर्थ ते “मिश्रित” असा करितात, आणि “सौमह्य हवि” आणि “सौमह्य वचन” आणि “मुस्य” हे शब्द शब्द अभ्यासत येतात. परंतु “युवाकु” शब्दाविषया मूळ ३ क्रमा ३ यावर दिशेडी १६ त्या दृष्टावरची “तुमचे” या विषयीची टीप पाहा

५. सहस्रावधि द्रव्यात् देणारे
[आणि] स्तवनीय जे [देव]
त्यातून इद्र [आणि] त्यातून वरु-
ण हा [आहे]. [याची] प्रज्ञा
स्तुतिपात्र [आहे].

६. त्याच दोघाच्या रूपेने
असे घडो कीं, आम्हास [पुन]
मिळो आणि आम्हास [त्याचा]
समृद्ध करितां येओ, आणि त्याहून
नाहि आमच्या जवळ अधिक उरो.

७. हे इद्रावरुणानो, मी सर्व-
प्रख्यात संपत्ती [मिळव्या]साठीं
तुमचा धावा करित आहे. तुम्ही
आम्हास उत्तम यशस्वी करा.

5. Indra [is one] of
those [gods] that bestow a
thousand-fold wealth [and]
deserve to be praised Va-
runa [too] is [one] of them.
[Their] wisdom deserves
to be praised

6. Through their favour,
then, may we obtain
[wealth] and may we lay it
by, nay, may we have even
a surplus.

7. Indra and Varuna,
I invoke you for famous
wealth. Make us great
victors

५. आम्ही होईल तितका पदार्थ
आणि सरळ अन्वय घडून अर्थ केला
आहे. सायणार्थ अन्वय किंचित्
निराळा वेतात. ते म्हणतात "सहस्रा-
" वधि द्रव्यात् देणारे जे त्यात इद्र
" धनदानावा कतु म्हणजे कर्ता होय,
" म्हणजे पुष्कळ धन देतो असा अर्थ.
" तसाच वरुण स्तुत्य जे आहेत त्या
" जमक्ये उक्थ्य म्हणजे स्तुतिपात्र
" आहे, म्हणजे परम स्तवनीय असा
" अर्थ. "कतु" शब्दाविषयी पृष्ठ २६
याजवर ८ व्या क्रमेवर 'बहुमेवापी'
शब्दाविषयी दिडेळी टीप पाहा

६. मंत्रवक्त्याचा भावार्थ असा
आहे कीं, 'इद्रावरुणाच्या रूपेने आम्हा-
स धन मिळो म्हणजे आम्ही त्याचा
उपयोग घेऊं असें होओ, आणि उप-
योगाने सम्राट ठेवितो येईल असें

घडो आणि इच्छेप्रमाणे संपत्ती ठेवि-
ल्यानंतरहि आणसी धन उरो'. देवांच्या
रूपेने आपले अमुक कल्याण होओ
किंवा आपणात अनुकाची प्राप्ति होओ
असे प्राचीन आर्प प्राधीत त्याचा हा
चांगला मासळ आहे.

७. या मंत्रात प्रथमाधीत क्रियापद
व त्याचा कर्ता हे एकवचनी आहेत.
पण शेवटच्या परणेत 'महा' यशस्वी
करा असे न म्हणता 'आम्हास' यशस्वी
करा असे म्हटलें आहे. याचे कारण
इतकेंच कीं, प्रथमाधीत जें एकवचन
आहे तें वृत्तसुलार्थ समजावयाचें. कार-
ण कीं, हे सूक्त जरी मेघादिधीने रचिले
तथापि तो ज्या कुळातला पुढव होता
त्या कुळातील सर्व मनुष्यांच्या वतीनें
तो बोलत आहे म्हणून अनेक वचनच
एक आहे. पृष्ठी १४ व्या सूक्तातील

इन्द्रावरुण नू नु वां सिषासन्तीषु धीष्वा ।

अस्मभ्यं शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नू । नु । वाम् । सिषासन्तीषु । धीषु । आ ।

अस्मभ्यम् । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

प्र वामभ्रोतु सुस्तुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे ।

यामृधायै सधस्तुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥ ४ ॥

प्र । वाम् । अभ्रोतु । सुस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । याम् । हुवे ।

याम् । ऋधायै इति । सधस्तुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

८. हे इन्द्रावरुणौ [युवाम्] अस्मभ्य यां सिषासन्तीषु धीष्वा (=धीषु अधिकरणे) शीघ्रमेव शर्म (=रयलं) यच्छतम् (=दत्तम्) ॥

९. हे इन्द्रावरुणौ [अह] यां सुस्तुतिं हुवे (=उच्चारयामि) सा युवामभ्रोतु (=प्राप्नोतु) । याम् (=अपि च तां) सहस्तुति [युवाम्] ऋधुतम् ॥

२. या ऋचैत 'वृषाणां तुला ही हाक मारिळी आहे' याजवर दिळेही टीप की, ज्याजकडे लोक पाहतात आणि पाहा = सर्वप्रख्यात सपत्नीसार्ता, 'चि- त्याची प्रदासा व प्रख्याति कारितात.

८. हे इंद्रावरुणानो, तुम्हां दोघाची प्राप्ति व्हावी असे जे मनोरथ त्यात तुम्ही आम्हांस लौकर लौकर स्थळ द्या.

९. हे इंद्रावरुणानो, [ही] जी मी [तुमची] चांगली स्तुति गाव आहे [ती] तुम्हाप्रत प्रविष्ट होओ; आणि ही [तुम्हांदोघाची] एकत्र केलेली स्तुति तुम्ही सफल करा.

8 Indra and Varuna, give us a place quickly in those desires which wish for you both.

9 Indra and Varuna, may this good praise which I am singing reach you both; and may you fulfil that prayer addressed to you both.

८. 'तुम्हां दोघाची प्राप्ति व्हावी असे जे मनोरथ त्यात' इ० = 'यां सिवासन्तीषु धीषु आ'. 'याम्' ही त्यग्याची द्विवचनी द्वितीया क्तवेचा भावार्थ असा आहे कीं, 'तुमची प्राप्ति व्हावी अशा ज्या बुद्धी त्यांत आम्हांस जागा द्या'. म्हणजे तुमची प्राप्ति करून देण्याविषयी आम्हांस बुद्धी द्या. धीषु ही जर सतिसप्तमी केली तर 'तुम्हां दोघाची प्राप्ति व्हावी असे आम्हाचे मनोरथ असल्यामुळे तुम्ही आम्हांस लौकर लौकर आशय द्या' असे भाषांतर करावे. परंतु सतिसप्तमी करण्यास 'आ' याची अठ्ठवचन आहे. सतिसप्तमीच्या मागून 'आ' घेत नसतो, आणि हा 'आ' 'यच्छतम्' याजबरोबर उत्तरपादांत येणे बरोबर दिसत नाही.

९. मंत्राचे तात्पर्य इतकेंच की, हे इंद्रावरुणानो, ही चांगली स्तुति तुमची दोघाची मिळून मी एकत्र केली आहे ती तुम्ही सफल करा = 'चांगली स्तुति' = 'स्तुति' । म्हणजे जी चांगली, सुश्राव्य, मधुर, आणि तुम्हांस मग्य व्हावी म्हणून मी धम करून

रचिली आहे अशी सूचयला आपल्याच सूचायी आपणच प्रज्ञा करता असे समजावयाचें नाही, तर जी चांगली होण्याविषयी आपण फार धम केले आहेत ती असा भावार्थ = 'जी गात आहे' = 'यां हुवे'. 'याम्' हें कर्म आणि 'हुवे' हे क्तिपापद 'हुवे' याचा अर्थ बहुत करून 'बोलावितो' असा होतो, परंतु केव्हा केव्हा त्याच संबंधाचे दुसरेहि अर्थ होतात. आणि उच्चारणे, गाणे, हाहि अर्थ होतो तो आम्हांस देणें घेतला आहे. (उदाहरणार्थ, 'आदित्यानां नाम अक्षे' असें ऋ. ३. ५६. ४ यांत, 'अन्धास भर-सहयत्' असें ऋ. १. ११७ १८ यांत, 'वो गाम हुवे' असें ऋ. ७ ५६. १० यांत आले आहे ते पाह्या) परंतु सायणाचार्य हुवे याचा धात्वर्थ 'बोलावितो' हा कायम ठेवून 'यां स्तुति [प्रति] हुवे' असा अन्वय करून 'प्रति' याचा (आम्हांस घाटतें कीं कारण नसतों) अग्राहार करितां = 'आणि ती..... सफल करा' = 'याम् कभाये'. 'एकत्र केलेली स्तुति', 'सप्तस्तुतिम्.' सप्त = सात

सूक्तम् १८.

ऋषि कण्वपुत्रो मेधातिथि । १-३ ब्रह्मणस्पति । ४ ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्च
 सोमश्च । ५. ब्रह्मणस्पतिर्दक्षिणा च । ६-८ सदसस्पति । ९ सदसस्पति-
 र्नसाक्षसो वा । गायत्री च्छन्द ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।

कक्षीवन्तं य औशेजः ॥ १ ॥

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मण । पते ।

कक्षीवन्तम् । य । औशेजः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१ हे ब्रह्मणस्पते [त्व] सोमान (= सोम सुतवन्त) [मा] कक्षीवन्तम्
 [इव] स्वरण (= प्रकाशनवन्त) कुरु । यः [कक्षीवान्] औशेज [आसीत्] ॥

सूक्त १८.

ऋषि आणि वृत्त पूर्ववत्.
देवता—१-५ ब्रह्मणस्पति (परंतु
चवथीत इंद्र आणि सोम ह्या आणि
पाचवीत दक्षिणा ह्याहि देवता
आहेत); ६-९ सदसस्पति (परंतु
नववीमध्ये सदसस्पति अथवा
नराशस ही देवता होय).

१. हे ब्रह्मणस्पति, सोम अर्पण
करणारा [जो मी त्या मंडला
औशज कक्षीवाना [प्रमाणे] तेजः-
पुंज कर.

१. या मंत्रात धोडीशी अडवण
आहे आणि ती ही की, त्यांत दोन
मुख्य शब्दांचा अभ्याहार केला पाहिजे.
मंत्राचा पदशः अर्थ, 'हे ब्रह्मणस्पति जो
औशज होय त्या सोम अर्पण करणा-
ऱ्या कक्षीवानाला तेज पुंज कर.' परंतु
हा मंत्र कक्षीवानाने केलेल्या सूक्तात
नाही. कण्वकुलोत्पन्न मेघातिथीने
केलेल्या सूक्तात आहे म्हणून 'मंडा'
(=मेघातिथीला) हे एक आणि 'प्रमाणे'
हे एक अशी दोन पदे सामनाचार्या-
प्रमाणे अभ्यासत येऊन आम्ही निर्वाह
केला आहे. परंतु तसे करण्यास नि-
श्चय आणि सामनाचार्यांचा आधार
पाहिवाय कारणे नाहींत असे म्हणजे
सामंत अवश्य आहे.

'औशज कक्षीवाना [प्रमाणे]' =
'कक्षीवर्त य औशज.'. औशज म्ह-
णजे (सामनाचार्य म्हणतात) 'उशि-
जेचा पुत्र.' ऋ. १. ११२. ११ याज-
वरील भाष्यात ते म्हणतात की, "उ-

HYMN 18.

To *Brahmanaspati* (1-5, with
Indra and *Soma* in 4 and
with *Dakshinā* in 5), *Sada-*
saspati (6-9, but in 9 *Sada-*
saspati or *Narad's amsa*).

1. *Brahmanaspati*, make
[me], who offer Soma, bril-
liant [like] *Kakshivān* the
son of *Us'ij*.

शिज् म्हणून दीर्घतमा ऋषीची बायको." पण कया अशी आहे की, कडिग देशाच्या एका राजास पुत्रसंतान नसल्यामुळे त्याने आपल्या दासीला दीर्घतमा या नांवाच्या ऋषीकडेस जावयास सांगितले. पण तो ऋषि वार्षक्यामुळे वेगळे कमनीय नव्हता म्हणून तिने त्याजवळ आपली उशिज् नांवाची दासी पाठविडी. तिच्या पोटी दीर्घतमापासून झालेला जो पुत्र त्याचे माव कक्षीवान. तोच मागाहून कक्षीवान ऋषि म्हणून प्रसिद्ध झाला. हा कक्षीवान पुष्कळ वेदसूक्तांचा कर्ता होय. आणि तो शत्रिपात्राच्या दासीचा पुत्र होता म्हणून त्याची सूर्ते शत्रू सूक्तापेक्षा कमी पूजनीय आहेत असे मानीत नाहींत.

'ब्रह्मणस्पति' पूर्वी १४ व्या सूक्ताच्या तिसऱ्या ऋचेवर दिलेली टीका पाहा.

यो रेवान्पो अमीवहा वंसुवित्पुष्टिर्वधेनः ।

स नः सिपक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः । रेवान् । यः । अमीवहा । वंसुवित् । पुष्टिर्वधेनः ।

सः । नः । सिपक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणवर्त्यस्य ।

रक्षो णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य ।

रक्षः । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

स घो वीरो न रिप्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः ।

सोमो हिनोति मर्त्यम् ॥ ४ ॥

सः । घ । वीरः । न । रिप्यति । यम् । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः ।

सोमः । हिनोति । मर्त्यम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२ यो रेवान् [अस्ति] य अमीवहा (= रोषपातको) वंसुवित् (संपत्तेर्दा-
ता) [य] पुष्टिर्वधेन यश्च [य] तुरो (= वक्रवान्) [अस्ति] स [ब्रह्मण-
स्पतिः] अस्मान् सिपक्तु ॥

३ हे ब्रह्मणस्पते अस्मान् अररुषो (= दुष्टस्य) मर्त्यस्य शंसो धूर्तिश्च [य] मा
प्रणक् (= मा संप्रणक्तु) । [यम्] अस्मान् रक्ष ॥

४ स एव वीरो [भवति] न [य] रिप्यति (= विनाशयति) यमिन्द्र
ब्रह्मणस्पति सोमश्च [य] हिनोति (= मृच्छति) ॥

२. जो संपत्तिमान्, जो रोग-नाशक, जो द्रव्य मिळवून देणारा, जो अभिवृद्धि करणारा, [आणि] जो शक्तिमान् [होय] तो [ब्रह्मणस्पति] सदैव आमचे पाठबळ असो:

३. दुष्ट मर्त्याचा शाप [अथवा] उपद्रव आम्हांस न वाधो. हे ब्रह्मणस्पती, तूं आम्हांस रक्ष.

४. ज्या मर्त्यावर इद्र, ब्रह्मणस्पति [आणि] सोम [हे] लोभ करितात तोच [मर्त्य] शूर [होतो आणि तोच मर्त्य] नाश पावत नाही.

2. He who is wealthy, who destroys disease, who is liberal, [and] increases prosperity, and who is valiant, may that [Brahmanaspati] be our constant helper.

3. May neither the curse nor the harmful imprecation of the wicked mortal injure us. Protect us, Brahmanaspati.

4. That mortal alone becomes a hero and does not perish whom Indra, Brahmanaspati [and] Soma love

२. ब्रह्मणस्पति हा संपत्ति मिळवून देतो, रोग दूर करतो, आणि उपासकांची भरभराट करितो असें येदांत सांगितले आहे—‘तदेव आमचे पाठबळ असो’—‘न सिपकतु.’ अक्षरार्थः अर्थ, ‘नित्य आमच्या बरोबर असो,’ म्ह. ओ. मंचे रक्षण करण्यासाठी नित्य सिद्ध असो

३. ‘उपद्रव’—‘धूर्ति’ सावणाचा अर्थ ‘धूर्ति’ हे ‘शस्त्र’ या शब्दाचे विशेषण होय असें समजून ‘उपद्रवकारक शाप’ असा ‘धूर्त. शस्त्र.’ याचा अर्थ करितात परंतु प्रयोगांतराकडे लक्ष देऊन आम्हांस आपले भाषांतर केले आहे—‘मर्त्याचा’ मरणशील जो मनुष्य त्याचा ‘मर्त्य’ हा उत्कृष्ट शब्द आलीकडे व्यवहारातून गेला आहे, पण

मूळ क्रमेचा अर्थ यथायोग्य होण्यासाठी अग्रसिद्ध असला तरी. चांगला दृष्टार्थदर्शक आहे म्हणून आम्ही तो प्रचारात आणण्याच्या हेतूने येथे यावरला आहे. व दुसरेहि असेच कितीएक निबडक शब्द या भाषांतरात यापरीत आरु.

४. आर्यजनांचे देवांवर किती अवलंबन होते ते या मंत्रावरून दिसून येते. त्यांची अशी पत्नी खात्री आणि दृढ भक्ति होती की, जर देव करितीळ तरच आपल कल्याण होईल—‘लोभ करितात’—‘हिनीति’ या धातूहून ‘हित’ (‘लोभ उघेलेला, मीत ज्यावर केली आहे तो, अर्थात् स्नेही) हा शब्द संख्याला आहे. आणि ‘मीति करीत नाही तो’ अहित=शत्रु=तोम=

त्वं तं व्रक्षणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यम् ।

दक्षिणा पातृंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

त्वम् । तम् । व्रक्षण* । पते । सोम* । इन्द्र । च । मर्त्यम् ।

दक्षिणा । पातु । अहंस ॥ ५ ॥ ३४ ॥

*सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

सनिं मेधामयासिषम् ॥ ६ ॥

सदस । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।

सनिम् । मेधाम् । अयासिषन् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५ त मर्त्य है व्रक्षणस्पते त्वम् [अहंसो] (=दुःखितात्) [पाहि] । इन्द्रश्च दक्षिणा [च] अहंस पातु ॥

६ अद्भुतमिन्द्रस्य प्रिय काम्य सदसस्पतिम् [अह] सनिं (=धन) मेधा [च] याचे ॥

‘सोम’ वेध सोम ही सोमस्तावरची | मन्त्रा २ यांतीळ ‘सोम’ शब्दावरीळ
देवता समजावयाची पूर्वाळ सूक्त ४ | टीप २२ व्या पृष्ठावर पाहा

* या मन्त्राचा विनियोग अनुपयक्षनीय होमांत करितात

५. त्या मर्याला, हे ब्रह्मण-
स्पती, तूं संकटापासून [रक्ष];
[आणि] सोम, इंद्र [आणि] दक्षिणा
हीं हि रक्षोव.

६. आश्वयंकर [आणि] इ-
राचा प्रिय आवडता जो सद-
स्पति त्याजवळ मी सपत्नी
[आणि] बुद्धी ह्या मागत आहे.

5. Brahmanaspati, pro-
tect thou and may Soma,
Indra and Dakshinā [too]
protect that mortal from
danger.

6 I pray to the wonder-
ful Sadasaspati, the dear
[and] beloved [friend]
of India, for wealth [and]
wisdom

५. 'त्या मर्याला' म्हणजे ज्याजवर
ब्रह्मणस्पति, सोम, इंद्र हे लोभ ठेवितात
असे पुण्याळ मंत्रांत सांगितले त्या भावे-
क उपासकाला 'दक्षिणा' सायनाचा-
र्थ वेधे "दक्षिणा या नांवाची देवी"
इतकेच म्हणतात. यज्ञांत ब्राह्मणांला जी
गाय वान देत, तिने मांव दक्षिणा त्या-
नंतर याई न देता दुसरी देणगी ब्राह्म-
णास दिली तरी तिचेहि नांव 'दक्षिणा'
असे पडले. प्रस्तुत ठिकाणी 'दक्षिणा'
म्हणजे दक्षिणा जी देणगी तहूणी देव-
ता. दक्षिणेत देवता केली यांत आश्वयं
मानण्यायोगे काही नाही. कारण मनु-
ष्यांनी प्यातयाचा आणि देवांस पाया-
वपाचा जो सोम तोहि देव होऊन
चसला य या 'दक्षिणे' देवीवरोबर या
मंत्रांतच सनिध आहे.

६. 'आश्वयंकर' = अद्भुतम् 'दृष्टी-
ला अगोचर', 'अदृश्य', 'दृष्टी न पड-
णारा' असाहि अर्थ होईल = 'सदस-
स्पति' या पदाचा अक्षरार्थ अर्थ 'प-
राचा पति.' हे परावरच्या देवतेचे नांव
होय. जसा 'सोम' म्हणजे सोमरसाव-
रची देवता, 'अग्नि' म्हणजे आगीची
देवता, 'वायु' म्हणजे वाऱ्याची देवता,

'ब्रह्मणस्पति' म्हणजे स्तुतीची देवता,
तशी 'सदसस्पति' म्हणजे गृहदेवता अ-
थवा घराची देवता. सदसस्पतीला (ब्रह्म-
णस्पतीला बृहस्पति जशी तशी) सद-
स्पति अशीहि सज्ञा आहे त्याला इंद्राचा
प्रिय मित्र आणि आश्वयंकारक कां
म्हटले आहे कळत नाही सायन
म्हणतात इंद्राबरोबर तो सोम पीतो
म्हणून तो त्याला प्रिय होय वस्तुतः
सदसस्पति इंद्राला ज्या यज्ञांत यथेष्ट
सायनाला अन्न आणि पिण्याला सोम
मिळतो तसा यज्ञ यजमानाकडून कर-
वितो. म्हणजे घरांत विपुलता असले-
ली पाहून यज्ञ करावा अशी प्रेरणा
उपासकाला होते, म्हणून सदसस्पति
हा इंद्राला प्रिय आणि आवडता ज्ञा-
ला असावा. आणि इंद्रासारख्या दे-
वाचा प्रिय आणि आवडता अशी सद-
स्पतीसारख्या शुद्ध देवाची पासा-
णणी करणे हे साम्याधिक आहे कारण
की, कोणाहि मनुष्याची आणि स्तुती
करू लागलों म्हणजे तो मनुष्य अमुक
एक मोठ्या मनुष्याच्या किंवा राजाच्या
प्रीतीतिला आहे असे म्हणण्याची चाल
आहेच. = 'मायन आहे' = अयातिपम्'

यस्मादुते न सिध्यन्ति यज्ञो विपश्चितश्चन ।

स धीनां योगमिन्यति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपश्चितः । चन ।

सः । धीनाम् । योगम् । इन्यति ॥ ७ ॥

आर्द्धधोति हविष्कृतिं प्राञ्च कृणोत्यध्वरम् ।

होत्रा देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आर् । ऋद्धोति । हविःकृतिम् । प्राञ्चम् । कृणोति । अध्वरम् ।

होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७ यस्मादुते निषधितोपि (=विदुषोपि) यज्ञो न सिध्यति स [सदस्सतिः] विषो (=मत्स्यात्मकबुद्धीनां) योगं (=प्रयोगम्) इन्यति (=प्रेरयति)॥

८, अनन्तर [सदस्सतिः] हविष्कृतिमृधोति । अध्वरं [च] माञ्च (निर्गन्तव्यं चलन्तं) करोति । [तदनन्तरमरमाकं] होत्रा (=स्तुतिः) देवेषु गच्छति ॥

सायणाचार्य भाषणे, प्रार्थने हा अर्थ न शक्ति गैलौ, प्राप्त झालों असा करितात, आणि सगळ्या मन्त्रांचे भाष्य "मेधा मिश्रिण्यामार्ता मी सदस्-
" इति न पठ्ये प्राप्त झालों आहे; जो
"सदस्सतिं आध्वर्यवर, इन्द्राद्य धिय,
"बन्धीय, धनदाता (सन्नि)असा होय"

असं कोरतात. पण 'या' धातूचा अर्थ भाषणे, प्रार्थने, इच्छने असा होतो याविषयी अनेक प्रयोग आहेत. त्यातून ऋ. १.२४११ आणि १. ५८. ७ यांत सुद्धा सायणाचार्यांनी या धातूचा अर्थ याचने, भाषणे असा केला आहे तो पाह्या. दुसरे प्रयोग अनेक आहेत.

७. ज्याखेरीज प्रज्ञावताचा-
हि यज्ञ सिद्धीस जात नसतो तो
[सदसस्पति] [प्रथमतः] नु
द्दीप्त यजन करण्याविषयीची प्रेरणा
करितो;

८ आणि नंतर यज्ञपाक
सिद्ध करितो [आणि] यज्ञ
चालू करितो. [आणि मग आम-
ची] प्रार्थना देवांप्रत जाते.

7 He without whom
the sacrifice even of a wise
man does not prosper—
that [Sadasaspati] [first]
prompts the exercise of
the pious feelings;

8 and then he perfects
the sacrificial food [and]
sets the sacrifice in mo-
tion [Our] prayer [then]
reaches the gods

७ मन्त्रवक्त्याचा भावार्थ असा आ-
हे की, देवांस यजन करून भजारे अग्नी
ची बुद्धीस प्रेरणा होते ती प्रथम सद-
सस्पति करितो, (नंतर काय करितो
तें पुढच्या मन्त्रांत पाहा) आणि त्या
सदसस्पतीचा पराक्रम असा आहे की,
त्याच्या मोठ्या विद्वानाचाहि यज्ञ
सिद्धीस जात नाही सदसस्पति ती प्रे-
रणा करी करितो आणि त्यापासून यज्ञ-
सिद्धि होत नाहीं हा पराक्रम त्याला
कोठून प कसा आला हें स्पष्ट सांगवत
नाहीं पण घरांत सर्व सुख असले म्हणजे
यज्ञ करण्याची प्रेरणा होते असा भावार्थ
असावा, आणि यज्ञसिद्धीस अवश्य
असलेला साधन (धान्य, गोम, सोम
इत्यादि) सदसस्पतीहून न मिळतील
नर (म्हणजे घरांत नसतील तर) यज्ञ
सिद्धीस जाणे नाही असा भावार्थ
आहे असे दिसते

८ यज्ञ करण्याविषयी बुद्धीला सद-
सस्पति प्रेरणा करितो अतें पूर्वांश मन्त्रा-
ंत सांगतछ त्यानंतर काय होत तसें अतः
मन्त्रांत सांगतो प्रेरणा देव्यावर सदस-
स्पति यज्ञसिद्धि सिद्ध करितो म्हणजे
सर्वांकडून तयार करावितो आणि यज्ञ
चालू (पाव) करितो आणि नंतर
आम्हां की देवांची स्तुती करितो ती
देवांप्रत प्रविष्ट होते म्हणजे इति तयार
होतांर आम्हां देवांस येण्याविषयी
आणि ते प्रार्थन करण्याविषयी प्रार्थना
करितो

सदसस्पति म्हणजे ज्यापेक्षा म्हणजे
देवता अथवा ज्यांत यज्ञात्मकी असते
त्या घराची देवता होय, त्यापेक्षा तो
होत तयार करावितो आणि यज्ञ चालू
करावितो असे म्हणण्यांत अर्थोपपत्ती
आहे यांत शक्य नाहीं

नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमम् ।

दिवो न सद्यमखस्तम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥

नराशंसम् । सुधृष्टमम् । अपश्यम् । सप्रथःस्तमम् ।

दिवः । न । सद्यःस्तमम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥

भाषायाम्.

९ [अह] नराशंस सुधृष्टम् (=अतिशयेन धार्ष्ट्ययुक्तं) सप्रथस्तम (=वि-
हतीर्णतम) दिवः सद्यमखस्तमिदमपश्यम् ॥

मूक्तम् १९.

कण्वपुत्री मेपातिपिक्रिये । अग्निमहती देवता । गायत्री चण्ड ॥

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीशाय प्र हूयसे ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ १ ॥

प्रति । त्वम् । चारुम् । अध्वरम् । गोपीशाय । प्र । हूयसे ।

मरुद्भिरः । अग्ने । आ । गहि ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१ [त्व] त्व (=त त प्रसिद्ध) चारुमध्वर प्रति (=अध्वरमध्वर प्रति)
गोपीशाय (=सीमपानाय?) मरुयसे । [तामात्] हे अग्ने [त्व] मरुद्भिः
[सङ्] आगच्छ ॥

९. परमधारिष्टवान्, [आणि]
अति विस्तीर्णं नराशंस [अत्रि]
मला दुलोकाच्या स्यानातील ते-
जानें भरलेला असा दृष्टीस
पडला.

9. I have seen the most
valiant [and] the most ex-
tensive Narāśaṁsa [to be]
full of the splendor of the
centre of heaven.

९. हा मंत्र कठिण आहे. परंतु स्वप्ने
प्रथमचे दोन चरण सोपे आहेत. शैव-
टल्या चरणाचाच अर्थ कठिण आहे.
'दिवो न सद्यमखसम्' यांतील विशेष-
णाचा आणि उपमेचा अर्थ काय आहे
तो कळत नाही. सद्यमखसम् म्हणजे
सापणाचार्य सन्नमहसम् = प्राप्ततेजरकम्
असा अर्थ करितात; आणि शैवटील
पादाचे, " [सूर्यचंद्रादि] दिव्य लो-
काप्रमाणे तेजस्वी असा जो नराशंस
त्यास" असे भाष्य करितात.

वस्तुतः भावार्थ असा दिसतो की,
'मी नराशंस पाहिला तो इतका अति-
प्रचंड (सुवृद्ध) आणि इतका परम
विस्तीर्ण (समर्थतम) होता की, तो

सूर्यलोकाप्रमाणे देदीप्यमान दिसला.'
परंतु सद्यमखसम् याचा अर्थ फार संदि-
ग्ध आहे यांत सशय नाही.

कितीएकांच्या मते सद्यमखसम् म्हणजे
'सदना' (=यज्ञशालेत) मख (=पत्नी)
चरणारा' असा अर्थ. परंतु 'दिवो न'
याचा अर्थ मग नीट होणार नाही. कते-
हि कळून या अंत्यचरणाविषयी निर्वा-
ह करणे आहे असे म्हणजे भाग आहे.
'नराशंस' हें अग्नीचे नांव आहे
याविषयी सू. १३ अ. ३ यावरील
टीप पाहा.

नराशंस मंत्रयकत्याच्या दृष्टीस पडला
व तो सूर्यलोकाप्रमाणे तेज पुंज होता
तो कसा याची कल्पना करणे आहे

सूक्त १९.

ऋषि आणि वृत्त पूर्वीप्रमाणे.
देवता अग्नि आणि मरुतः.

१. जो जो म्हणून सुंदर यज्ञ
असतो त्या त्या यज्ञाप्रत सोम
पिण्यास तुला बोलावीत असतात;
[तर] हे अग्नी, मरुतांसह तू
येथे ये.

HYMN 19

To Agni and the Maruts. Author
and Metre as before.

1. To every handsome sa-
crifice thou art invoked to
drink the Soma; come
hither, Agni, with the
Maruts.

१. 'जो जो म्हणून सुंदर यज्ञ अ-
सतो त्या त्या यज्ञाप्रत,' = 'त्ये चारुम-

'धरम्' 'त्ये' हे सर्वनाम जरी 'स'
या अर्थी आहे त्याचें त्याचा भावार्थ

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः ।

मरुद्भिस्त्र आ गहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुम् । परः ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्भुहः ।

मरुद्भिस्त्र आ गहि ॥ ३ ॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्भुहः ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२ महस्तव क्रतु (=प्रज्ञा) पर (=परस्तात्) देवो न हि [अस्ति] मर्त्य [अपि] न [अस्ति] । [तस्मात्] हे अग्ने [एव] मरुद्भि [सह] आगच्छ ॥

३ 'ये अद्भुहो (=देवराहिता) देवा [मरुत] महतो रजसो (=महतो-न्तरिक्षलोकस्य) विदुः (=निवासस्थानत्वेन जानन्ति) । हे अग्ने [एव] [तै] विश्वे (=सकलै) मरुद्भि [सह] आगच्छ ॥

आम्हों येथें दिल्याप्रमाणे असतो

ऋगेचा भावार्थ असा आहे का 'हे अग्नी, जो कोणी सुंदर यज्ञ करितो तो तला आपल्या यज्ञाप्रत सोम पिण्यास बोलावीत असतो यास्तव मरुतांस ये ऊन तू या आमच्या यज्ञाप्रत ये' 'गो-पीयाय' याचा अर्थ 'सोम पिण्यास' हा

सापण्याचार्याप्रमाणे केला आहे परंतु 'दूध पिण्यास' असा अर्थ चांगला समजतो

मरुत् म्हणजे सामान्य देव नव्हेत, तर वायुस्थी देवता होत याविषयी पृष्ठ ४० सूक्त ६ मंत्र ५ यातील टीप पाहा

२. कारण की महान् असा
जो तू त्या तुझ्या प्राज्ञेपलीकडे
[कोणी] देव नाही, [कोणी]
मर्त्य नाही; [तर] हे अग्नी,
मरुतासह तू येथे ये.

३ हे अग्नी, जे [मरुत्]
देव महान् अंतरिक्षात राहत अ-
सतात [आणि] जे कोणाचे वा-
ईट करणारे नव्हेत त्या सकल
मरुतासह तू येथे ये

2 For neither god nor
mortal is above the wisdom
of thee, who art great, come
hither, Agni, with the
Maruts

3. Those that dwell in
the vast ethereal regions
[and] are harmless,—come
hither, Agni, with all those
divine Maruts.

२ या ऋचेचा भावार्थ असा आहे
की, 'हे अग्नी, तू शतका बुद्धिमान् आ-
हेस का, तुझ्या बुद्धीच्या पलीकडे देव
जाऊ शकत नाही आणि मर्त्य मनु-
ष्यहि जाऊ शकत नाही यास्तव हे
अग्नी, तू मरुतांस येऊन आमच्या या
यज्ञाप्रत ये'

या ऋचेत जो 'पर' शब्द आहे
त्याचा अर्थ आम्हा. पलीकडे' असा
अध्ययायी केला आहे सायणाचार्य
'पर' म्हणजे 'उत्कृष्ट' असा अर्थ क-
रितात, आणि 'कर्तुम्' म्हणजे कर्मावि-
शेष' असा अर्थ करून 'उत्कृष्ट' (=उ-
त्कृष्ट कर्तुम्) या पदान्चा अभ्याहार
करितात परंतु पर' हें येथे अतोदात्त
पद आहे, त्याचा अर्थ अध्ययायी
'वर', 'पलीकडे', 'आधक' असा होतो
आणि 'श्रेष्ठ' या अर्थाचा 'पर' शब्द
आद्युदात्त (पर) आहे याविषया सूक्त
८ ऋचा ५ याजवर दिलेली ५४ व्या
पुनर्वरील टीप पाहा

कर्तु' शब्दाचा अर्थ 'बुद्धि' असा

होतो याविषयी पूर्वी पुष्कळ ठिकाणां
सांगितलच आहे पृष्ठ ३४ सूक्त ५ मंत्र
८ याजवरील टीप पाहा

३ 'जे महान् अंतरिक्षात राहत
असतात,'='जे महो रजसो विबु' अ-
क्षरा अर्थ, 'जे मोठ्या अंतरिक्षात
जाणतात' म्हणजे ज्यास मोठ्या अत-
रिक्षाचा परिचय आहे 'जे अंतरिक्ष
प्रदेशात राहतात' हे विशेषण वापुष्पी
देवांस योग्य आहे यांत सशय नाही

'कोणाचे वाईट करणारे नव्हेत,'=
'अद्रुह' म्हणजे निरुपद्रवी,=दुसऱ्या
देवांप्रमाणे दुसऱ्या देणारे नव्हेत, कल्या-
ण करणारे

सायणाचार्य 'जे महो रजसो विबु'
याचा अर्थ 'जे वर्षेण प्रकार जाणतात'
असा करितात परंतु 'रज' म्हणजे
अंतरिक्षादि लोक असा अर्थ यास्कीनी
केला आहे आणि मरुत् हे अंतरिक्ष
प्रदेशात राहतात असे पुष्कळ ठिकाणीं
वेदांत आले आहे

य उग्रा अर्कमानुचुरनाधृष्टास ओजसा ।

मरुद्भिर्ग्र आ गहि ॥ ४ ॥

ये । उग्राः । अर्कम् । आनुचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ४ ॥

ये शुभ्रा घोरवर्षसः सुश्रवासां रिशादसः ।

मरुद्भिर्ग्र आ गहि ॥ ५ ॥ ३६ ॥

ये । शुभ्राः । घोरवर्षसः । सुश्रवासाः । रिशादसः ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ५ ॥ ३६ ॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते ।

मरुद्भिर्ग्र आ गहि ॥ ६ ॥ *

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

४ ये उग्रा (=प्रचण्डा) [स्वेन] ओजसा (=बलेन) अनाधृष्टा (=अ-
तिरस्कृता) [मरुत] अर्कमानुचु (=गगन जगु), हे अग्ने [त्व] [तै]
मरुद्भि [सह] आगच्छ ॥

५ ये [मरुत] शुभ्रा (=शोभमाना) घोररूपा सुबला रिशादसः (=श-
त्रुघातकाश्) [च], हे अग्ने [त्व] [तै] मरुद्भि [सह] आगच्छ ॥

६ ये देवा [मरुत] नाकस्योपरि रोचने (=तेजस्थिति) गुह्योक्ते आसते,
हे अग्ने [त्व] [तै] मरुद्भि [सह] आगच्छ ॥

४. हे अग्नी, जे प्रचंड [मरुत्] गायन गीत असतात [आणि] ज्याचे बळ इतके आहे की, त्यास कधीहि कोणी जिंकिलेले नाही, त्या मरुतासह, तू येथे ये.

५. हे अग्नी, जे तेजस्वी, घोररूपधारी, सुप्रतापी [आणि] शत्रूंचे खाऊन टाकणारे [असे होत], त्या मरुतासह तू येथे ये.

६. हे अग्नी, जे मरुदेव आकाशावर [असलेल्या] देदीप्यमान स्वर्गा [आहेत], त्या मरुतासह तू येथे ये.

4 [Those] mighty [Maruts] that sing the song [and] that by virtue of their power remain unconquered—come hither, Agni, with those Maruts

5 [Those] who are resplendent, have frightful shapes, are great in power, [and] are destroyers of the enemy—come hither, Agni, with those Maruts.

6 [Those] divine [Maruts] who sit in resplendent heaven above the sky—come hither, Agni, with those Maruts

४. ऋचेषा भावार्थ असा आहे की जे मरुत् प्रचंड होत, जे अंतरिक्षात वायु-मर्जनरूप गायन गातात आणि ज्यांचे बळ इतके अनिष्टार्थ आहे की, त्यास कोणी जिंकू शकत नाही असा मदतासह, हे अग्नी, तू येथे ये.

'गायन गीत असतात' = 'अर्कम् आनुचु.' 'अर्क' शब्दाचे अर्थ दोन आहेत, फिरण आणि गायन. आणि 'अर्क' शब्द ज्या अर्थ धातूपासून निघाला आहे त्याचेहि दोन अर्थ होतात. प्रकाशणे, आणि गायन. दोनही अर्थ वेदांत प्रसिद्ध आहेत. 'आनुचु' हा पूर्ण-भूतकाळ रीतिवर्तमान काळाच्या अशी घोषित आहे. य असे प्रयोग वेदांत अनेक ठिकाणी येतात, त्यांची उदाहरणे पुढी दिलीच आहेत = 'न्यायेन बळ इतके आहे की, त्यास कधीहि कोणी जिंकिलेले नाही'. हा अर्थ 'अनापृणतः

ओजसा' या दोन शब्दांचा आहे. 'अनापृणत' म्हणजे, तुम्ही माझ्या बरोबर छद्म्यास या असत ज्यास म्हणण्यास कोणताहि धैर्य होत नाही ते आम्ही केलेले भाषांतर असुरा नाही. शत्रू अर्थ समजावा म्हणून विस्तराने केले आहे

५ या मरुता मरुदेवांस धारिलेली तेजस्वी, घोररूपधारी इत्यादि विशेषणे छद्म्यात देवप्राज्ञांनी आहेत 'घोररूपधारी', 'सुप्रतापी', आणि 'शत्रूंचे खाऊन टाकणारे' ही विशेषणे विष्णू आणि वृष्ण देवतेस कितीहि अचूक असली तरी ती मरुतांसारख्या देवतांस शोभताना वाट संशय नाही.

६. मरुतांचा भावार्थ असा आहे की, आकाशावरील असे असा जो दुनोह त्यास वास करणाऱ्या मदतांसह अग्नी यांचे. नित्या मरुत मरुदेव अंतरिक्षा

य ईद्वयन्ति पर्वतान्तिरः समुद्रमर्णवम् ।

मरुद्भिर्ग्र आ गृहि ॥ ७ ॥

ये । ईद्वयन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गृहि ॥ ७ ॥

आ ये तन्वन्ति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजंसा ॥

मरुद्भिर्ग्र आ गृहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तन्वन्ति । रश्मिभिः । तिरः । समुद्रम् । मोजंसा ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गृहि ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७ ये [मरुतः] पर्वतान् (= पर्वतान्) तिर अर्णव समुद्र (= शुग्ध समुद्रम्, अन्तर्लक्ष्यपिण समुद्रात्परस्तात्) ईद्वयन्ति (= ममयन्ति), हे अग्ने [त्व] [ते] मरुद्भिर् [सह] आगच्छ ॥

८ ये [मरुतः] रश्मिभि (= स्वकीयतेजसः किरणैः) ओजंसा [च] तिर समुद्रम् [आत्मानम्] आतन्वन्ति (= प्रसारयन्ति), हे अग्ने [त्व] [ते] मरुद्भिर् [सह] आगच्छ ॥

राहतात अर्धे संगितले त्यास येथे वस्तुन विरोध येत नाही, कारण की, कोणत्याही देवतेची प्रशंसा करून लागले म्हणजे अर्वाचीन कवीप्रमाणे प्राचीन

कवी सुद्धा तसेचतर असलेल्या गुणांपेक्षा अथवा योग्यतेपेक्षा अधिक गुणांचा अथवा योग्यतेचा आरोप त्या त्या देवतांवर करित असतात

७. जे [मरुत्] पर्यतांस खवळले-
ल्या समुद्रापलीकडे हाकून नेतात
त्या मरुतांसह, हे अग्नी, तू येथे
ये.

८ जे [मरुत्] [आपल्या]
किरणानीं [आणि] तेजानीं सर्व
व्यापून समुद्रापलीकडे जातात
त्या मरुतांसह, हे अग्नी, तू येथे
ये

7 [Those Maruts] who
drive away the mountains
across the waving sea
—come hither, Agni, with
those Maruts

8 [Those Maruts] who
spread themselves beyond
the ocean with [their]
rays [and] splendor—come
hither, Agni, with those
Maruts

७ या कचेचा भावार्थ असा आहे
की, अंतरिक्षरूपी समुद्रापलीकडे मेघरू-
पी पर्यतांस हाकून लावणारे जे मरुत्
त्यांसह अग्नीने पावे

‘पर्यतांस’, ‘पर्यतान्’ ‘पर्वत’ शब्दाचा
अर्थ मेघ असा अर्वाचीन संस्कृतात
सर होतोच पण तो कशाकरिता होतो
त्या कारणाचे बीज या व अशा प्रकार-
च्या मन्त्रात आहे ते लक्षात ठेवण्या-
योग्य आहे जे जे शब्द पर्वतवाचक
ते ते याप्रमाणेच मेघवानक झाले आहे-
त = ‘खवळलेल्या’, ‘अर्गवम्’ हा ‘अर्ग-
व’ शब्द येथे विशेषणार्थी आहे,
साधारण संस्कृतात नेहमी नामार्थी
असतो, व उदक असाच त्याचा अर्थ
होतो

‘समुद्रापलीकडे’ = तिर समुद्रम्’
‘तिर’ हे शब्दयोगि अव्यय असून
त्याचा सवध द्वितीयांत नामांश होतो
सापणाचार्य ‘तिर’ हे क्रियाविशेषण
समजून ‘कुर्वन्ति’ अर्थां क्रियापद अग्न्या
दत्त घेतात, आणि ‘अर्गव’ म्हणजे
“उदकयुक्त समुद्रात तिरस्त्रुत करितात
म्हणजे खवळवितात” असा अर्थ व

रितात पण तसे करण्याचे काही कारण
दिसत नाही ‘तिर’ हे शब्दयोगि
अव्यय आहे यास्तव ‘पर्यतान् तिर अ-
र्गव समुद्रमीक्षयति’ असा अवयव
करणे उचित आहे

मरुत् म्हणजे वायुरूपी देवता मेघ-
रूपी पर्यतांस अंतरिक्षरूपी समुद्रापली-
कडे हाकून लावीत असतात ही केवळ
स्वभावोक्त आहे, तेव्हा त्याविषया
विशेष सांगायचास नको

८ मन्त्राचा भावार्थ —मरुत् आपडे
किरण आणि आपल तेज अंतरिक्षरूपी
समुद्रापलीकडेहि पसरतात, म्हणजे
ज्याच्या तेजाचे किरण सर्व अंतरिक्ष
व्यापून त्याच्या पलीकडेहि पोहचतात
त्या मरुतांसह अग्नीने येथे पावे

मरुतांस तेज म्हणजे बल आहे अस
म्हणजे ह योग्यच आहे, पण र्पाच्या
प्रकाशाने किरण सर्व आकाश व्यापून
त्या पलीकडेस पसरतात असे म्हणजे
ही केवळ मरुतांची प्रशस्ति दिसते या
मेळाने तरी समुद्र’ म्हणजे अंतरि-
क्षरूपी समुद्र समजला पाहिजे

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।

मरुद्भिरग्र आ गहि ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १ ॥

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । सृजामि । सोम्यम् । मधु ।

मरुद्भिरभि । अग्रे । आ । गहि ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१ पूर्वपीतये (=सर्वेभ्योपि देवेभ्य पूर्व पातुम्) मधुः सोमं त्वामभि सृजामि
(=आयर्जयामि) । [तस्मात्] हे अग्रे त्वं मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

सूक्तम् २०.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषि । ऋमयो देवता । गायत्री छन्द ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रैरिषिरासया ।

अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयम् । देवार्प । जन्मने । स्तोमः । विप्रैरिभिः । आसया ।

अकारि । रत्नऽधातमः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१ अयं रत्नधातमः (=रत्नारण्यमतिशयेन दानृतम) स्तोमं विप्रैः (=अस्मा-
भिः कविभिः) [ऋमवात्मने] दिव्यजनाय आसया (=समक्षम्) अकारि
(=रक्षितोदितः) ॥

९. [सर्वाध्या] अग्नौदेर [तुला]
प्यावयास मिळावें म्हणून [ह] सो-
मरसाचें मधुर पेय मी तुला अर्पण
करित आहे; तर हे अग्नी, तू
मस्तांसह येथे ये.

9. To thee I pour out
the sweet drink of Soma,
that thou mayest drink
first [of all]—come hither,
Agni, with the Maruts.

९. मज्जाचा भावार्थ स्पष्टच आहे.
पण त्यात लक्षात ठेवण्याजोगे इतके
आहे की, मनवका क्षणिक एकादा लाठ-
क्या मुळाचे प्रीतिपूर्वक गीड शब्दा-
नी लाळन करितात तसें अग्नीचे लाळन
करण म्हणतो की, तसे देवांस अर्पण
करण्यापूर्वी तुला सोम अर्पण करित

आहे, यास्तव मस्तांस घेऊन तू ये
आणि सोमपान कर.

गात सोमपानासाठी अग्नीनें मस्त-
तांसह यावे म्हणून कर्षणी कशी विन-
यणी केडी आहे तिच्याकडेच लक्ष्य
दिले पाहिजे.

सूक्त. २०

अग्नि आणि वृत्त पूर्वप्रमाणे.
देवता ऋभु.

१. अत्यंत विपुल संपत्तीस
देवविणारें हे स्तोत्र [या ऋभु-
च्या] दिव्य गणासाठीं स्तोत्र्यानीं
[ऋभुच्या] समस्त राखिलें आहे.

HYMN 20

To the Ribhus Author and
Metro as before

1. This hymn, the best
giver of wealth, is compos-
ed extempore by the
poets in honour of the
divine race of the Ribhus.

१. हे सूक्त ऋभु या देवाविषयी
आहे. ऋभु हे प्रथम ऋष्य असून
मागाहून देव शाले असं वेदांत सांगि-
तलें आहे. ते निषे आहेत; एकाचे
नाव ऋभु, दुसऱ्याचे त्रिभु आणि तिस-
ऱ्याचे नार यान. ते देवांचे कारिग-
र होत त्यांनीं वृक्षात रस आणि थोडे
कच्चे दिले त्यांच्या बापांचे नार
'आगिरस सुधन्वा' ऋभुस सुधी
अंमर केले त्यांनीं आदित्या आहेत या-
चांस मृदयदात पुत्र. तस्तु केले. ते

त्यांचा देवांचे शिष्य होत. तरण्याने
एक यज्ञाग्र (चमस) वेडें होत, त्याचा
ऋभूनीं आपल्या चातुर्थाच्या पोषाचे
चार घांर केडी म्हणून स्वयंज्ञात लाज
वाटली आणि त्यामुळे त्यांचा ऋभूम
माण्याचा प्रयत्न केला ऋभु हे आ-
ज्ञात सातव्या धरितात त्यांनीं अनेक
वेगवेगळ्या मागाचीं संकटे निवारिण,
असे कितीएक सूत्रांत सांगतले आहे
ऋभुविषयाचा सवे चार चमसज्ञागि
अहो. या पुढे येत जाईल.

य इन्द्राय यचोयुजां ततक्षुर्मनसा हरीं ।

शमीभिर्वृक्षमादाव ॥ २ ॥

ये । इन्द्राय । यचःऽयुजा । ततक्षुः । मनसा । हरी इति ।

शमीभिः । यज्ञम् । आदाव ॥ २ ॥

तक्षन्नासन्त्याभ्यां परिग्नानं सुखं रथम् ।

तक्षन्धेनुं सवर्द्धुषाम् ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासन्त्याभ्याम् । परिग्नानम् । सुखम् । रथम् ।

तक्षन् । धेनुम् । सवःऽदुषाम् ॥ ३ ॥

भाषायायाम्.

२. ये इन्द्राय यचोयुजां (=यचसेय युज्यमानौ) हरी (=हर्षयौ) मनसा (=मन सकल्लेग मनधातुदेग वा) ततक्षु (=अकार्षु) [ते क्रम्य] [तावृक्षी-भिः] शमीभिः. (=चातुर्वर्कर्मभि) यज्ञमादाव (=पशियत्वा प्रापु) ॥

३. [ऋभव] नासत्याभ्यां परिग्नान (=परिगन्तार) सुख रथमतक्षन् [ते] सवर्द्धुषां (=क्षीरस्य दोग्ध्री) धेनुमतक्षन् ॥

या वहिष्या मरुचे तावर्ष असे आहे वी, तूक गागरे जे आम्ही रया आम्हा कवीनी हे सूक्त ऋभुगणासाठी घेवल्या येथेच ऋभुममक्ष रचिले आहे, म्हणजे पूर्वी पाठ करून ते आता या तिकाणा आम्ही म्हणत आहो असे माही; आतांच्या आतांच रचून म्हणत आहो

ऋभूच्या समक्ष आतांच्या आतांच सूक्त रचून गात आहो हा जो अर्थ सांगितला तो छद्मात ठेविला आहे कारण की, त्यावरून वेदांतील सर्व सूक्ते अन्नादि असे जे म्हणजे ते कम गिद्ध होत असा प्रथम निपत्ते.

'अत्यंत विपुल संपत्तीने देवींवाटे', 'परमपावन'. अक्षरार्थ अर्थ, 'संपत्तीने

अतिशयेकरून देवांने' म्हणजे हे स्तोत्र आम्ही वाडले, म्हणजे आम्हांत ऋभूदेव अति विपुल संपत्ती देतील '[ऋभूच्या] दिव्य गणासाठी,' 'देवांपाच जन्मने' म्ह. ऋभूदेवांचा जो वध रयासाठी

'समक्ष'='आसपास' म्हणजे 'तोडा-वर', 'समुत्त' अक्षरार्थ, 'तोडाने' 'स-मक्ष' हा पर्यायसहित अर्थ प्रयोगांतरावर लक्ष देऊन वेला आहे

'स्तोत्रांती'='विशेषि', म्हणजे आम्ही जे कवी त्याही सूक्त रचणारा आणि गाणारा वस्तुतः एकलाच मेधा-तिथि आहे, तथापि 'आम्ही स्तोत्रांती' हा अनेकवार हा प्रयोग का केला या-विषया पूर्वी सांगितलेच आहे

२. जे [ऋभु] तोंडानें आज्ञा केल्याबरोबर जुपली जाणारी घोड्याची जोडी इंद्राकरितां मनः-संकल्पानें निर्मिते झाले ते [ऋभु] आपल्या कौशल्यकृत्यांच्या योगानें यज्ञाप्रत पावले.

३. ते सभोवताली फिरणारा सुखकारक रथ अर्ध्याकरितां निर्माण करिते झाले. ते दूध देणारी गाय निर्माण करिते झाले.

2. [The Ribhus] who by their wisdom fashioned for Indra his pair of tawny horses that yoke themselves at his command, attained the sacrifice by their acts of skill.

3. They fashioned for the truthful As'vins their chariot, circumambient and easy. They fashioned the cow that gives ambrosia.

२. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, ऋभूंनी इंद्राचे घोडे करून दिले हैं जे त्यांचे कौशल्याचे कृत्य त्या कृत्यामुळे आणि दुसऱ्या अज्ञात कौशल्याच्या कृत्यामुळे ते देवत्व पावले आणि त्यानंतर त्यांत मनुष्ये यज्ञ करू लागली.

‘तोंडाने आज्ञा केल्याबरोबर जुपली जाणारी,’ ‘वचोयुग’. म्हणजे ज्यांत हाताने जोडावपाचे अवश्य नाही, जोडले जा असे सांगितले म्हणजे आपले आपण रथात जोडले जातात अशा घोड्यांची जोडी

इंद्रासाठीं घोडे करून दिले हा ऋभूचा पराक्रम या मंत्रात वांगला आहे आणि प्रथम मनुष्य असून आपल्या कौशल्याने देवांसाठीं घोडे यंत्रे करून दिले म्हणून ऋभु देव झाले असे सांगण्याचा भावार्थ आहे.

३. या मंत्रात ऋभूंनी अधिदेवांस रथ करून दिला हा त्यांचा पराक्रम वांगला आहे. आणि क्षीर देणारी भेनू

त्यांनी निर्माण केली हाहि पराक्रम वांगला आहे. ही भेनू कोणती व कोणासाठी त्यांनी निर्मिली ते या मंत्रेवरून समजत नाही. जिज्ञा मागाहून कामभेनू म्हणूं लागले आणि जिच्या विषयी पुराणांतरी बरे अनेक कथा आपण वाचतो तीच ही! किंवा जसे इंद्राला घोडे करून दिले, आणि अश्वींस रथ करून दिला तशीच ही गाय दुसऱ्या एकाद्या देवांस अथवा एकाद्या उपासकास करून दिली ते समजत नाही.

‘सभोवताली फिरणारा’ म्हणजे पृथ्वीसभोवताली फिरणारा, सूर्याप्रमाणे पृथ्वीसभोवताली प्रदक्षिणा करणारा, अथीस आकाशातून पृथ्वीसभोवताली नेणारा

‘अर्ध्याकरितां’ अथी हे कोण देव नाहीत त्याविषयी पूर्वी टीप दिली आहे ती पृष्ठ १४ वर सूक्त ३ ऋचा १ यावर पाहा.

युवा॑ना पि॒तरा पुनः॑ स॒त्यम॑न्त्रा ऋ॒जुष॑वः ।

ऋ॒भवो॑ वि॒ष्ट्य॑कृत ॥ ४ ॥

युवा॑ना । पि॒तरा । पुनः॑ । स॒त्यम॑न्त्राः । ऋ॒जुष॑वः ।

ऋ॒भवः । वि॒ष्टी । अ॒कृत ॥ ४ ॥

सं वो म॒दासो॑ अ॒मृते॑न्द्रेण च म॒रुत्व॑ता ।

आदि॒त्येभि॑श्च रा॒जभिः॑ ॥ ५ ॥ १ ॥

सम् । वः । म॒दासः । अ॒मृत । इ॒न्द्रेण । च । म॒रुत्व॑ता ।

आदि॒त्येभिः॑ । च । रा॒जऽभिः॑ ॥ ५ ॥ १ ॥

उत॑ त्वं च॒मसं॑ नव॑ त्वष्टु॒र्देव॑स्य नि॒ष्कृत॑म् ।

अ॒कर्त॑ च॒तुरः पुनः॑ ॥ ६ ॥

उत॑ । त्वम् । च॒मसम् । न॒वम् । त्वष्टुः । दे॒वस्य॑ । नि॒ष्कृत॑म् ।

अ॒कर्त॑ । च॒तुर । पुनः॑ । ॥ ६ ॥

भाषापाठः.

४ सत्यमन्त्रा (=सत्यवचना) ऋजुषव (=ऋजव) ऋभवो विष्ट्या (=चातुर्य-
कर्मणा) राजीयो पितरौ पुनर्युवानावकार्यु ॥

५ [हे ऋभव] मदयुक्तो सोमा मरुत्वता इन्द्रेण च राजभिरादित्यैश्च
सह युष्मान्तमगच्छन्त ॥

६ उत (=अथ च) त्वं (शक्तिः) देवेन त्वष्टा कृतं नवं चमसं [सूर्यं]
पुनश्चतुर अकृतम् ॥

४. सत्यवचनी [आणि] प्रामाणिक ऋभु कौशल्यया योगाने [आपल्या] आर्द्रबापांस पुनः तरुण करिते झाले.

५. [नंतर हे ऋभुदेव हो], मरुसुक्त इंद्रावरोवर [आणि] राजे आर्द्रस्य यांजवरोवर तुम्हांस मदकारक सोम प्राप्त झाले.

६. शिष्याय स्वष्ट्या देवानें तयार केलेला जो तो नवा पेंला त्याचे तुम्ही पुनः चार पेंले करिते झालां.

4. The truth-speaking, honest Ribhus made [their] parents young again by their [skilful] work.

5. [Then O Ribhus] you came to be offered the intoxicating Somas, in company with Indra accompanied by the Maruts, and with the kingly Adityas.

6. Besides, you again made into four that new bowl fashioned by the god Tvashtā.

४. ऋभूनीं आपल्या आर्द्रबापांस वृद्धयांत पुनः तरुण केले हा एक त्यांचा पराक्रम पुष्कळ ठिकाणीं वेदांत सांगितला आहे तोच या मंत्रांत आला आहे.

‘सत्यवचनी’=‘सत्यमन्वाः.’ याचा ‘ज्यांची पोजना विनवूक आहे ते’ असाहि अर्थ होण्याचा संभव आहे.

‘कौशल्यया योगाने’=‘विधी.’ हे ‘विधी’ पद येथें तृतीयान्त क्रियावचनेपण आहे. अक्षरार्थः स्वर्ध, ‘कृत्यानि’, ‘क्रामाने’ असा आहे. त्याचमन कौशल्य-कृत्यानि असें तात्पर्य

५. या मंत्राचा भाषार्थ असा आहे की, वर सांगितलेला वर्ये ऋभूनीं वेदानंतर ऋभूंस जमरुतय प्राप्त झाले आणि त्यांस इंद्रादि देवाप्रमाणे सोम अर्पण होऊ लागला.

‘मरुसुक्त इंद्रावरोवर’ म्हणजे ज्या-जवरोवर मरुत आहेत असा इंद्रासह.

‘आर्द्रित्वावरोवर’ इ०. त्यापना-

चार्य म्हणतात कीं, “ऋभूंस इंद्रादि-“ त्यांसह तृतीयपत्तनाच्या तृती सो-“ मपान भसते ” ‘आर्द्रित्य’ यावि-पयीं सू. १४ ऋ. ३ पादरीड पृष्ठ १०२ वर टीप पाहा.

या मंत्रांत आर्द्रित्वांत राजे असें म्हटले आहे त्याचकडेस लक्ष्य द्यावे, ऋग्वेदांत देवांस ‘राजे’ म्हणण्याची चा-ल पुष्कळ आहे. उदाहरणार्थ.—“राजन् एनांसि शिप्रथः कृतानि ” असें वदनास म्हटले आहे (१. २४. १४. पाच सूक्तां ७. ८. १२. १३ हे मंत्र पाहा). न व राजा इन्द्रः आ दभत् १. १७८. २. शुम्भी राजा वरहा सोम-पाशा ५. ४०. ४, असे इंद्रादिपर्वी म्ह-टले आहे; वरुण मित्र. अर्धमा क्षत्रे राजानः आशत ७. ६६. ११, आणि यि दुर्गो यि इषः पुरो प्रग्निरा राजान एषाम् १. ४१. ३ असे आर्द्रित्यावि-पयीं म्हटले आहे. माहिताप तुमरे अनेक प्रयोग आहेत. देवांस राजा अ-

ते नो रत्नानि धत्तन् त्रिरा साप्तानि सुन्वते ।

एकमेकं सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । न । रत्नानि । धत्तन् । त्रिः । आ । साप्तानि । सुन्वते ।

एकम् एकम् । सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

अधारयन्त वहुषो भजन्त सुकृत्यया ।

भागं देवेषु यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥

अधारयन्त । वहुषः । अभजन्त । सुकृत्यया ।

भागम् । देवेषु । यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

७ ते [यूयम्] [अस्माकमेताभिः] सुशस्तिभि अस्माक सुन्वते (=यजमानाय) त्रिरा (=त्रि आवृत्तानि) रत्नानि एकैक धत्त (=दत्त) । त्रिरापृत्तानि साप्तानि (=सप्तसप्त्याकाणि कर्माणि) [सपादयत च] ॥

अथवा । ते [यूयम्] [अस्माकमेताभिः] सुशस्तिभि अस्माक सुन्वते (=यजमानाय) त्रिरापृत्तानि साप्तानि (=सप्तसप्त्याकाणि) रत्नानि धत्त (=दत्त) ॥

८ वहुष (=वहुष्य सपादयितार) [क्रमव] आधारयन्त (=मरणाद्रक्षिता) । सुकृत्यया (=सुकर्माभिः) देवेषु यज्ञिय भागमभजन्त ॥

धवा राजे असे महर्ष्याचे तात्पर्य असे की, देव हे आम्हा मनुष्यांचे राजे होत आणि राजा जसा प्रजांचे पाळन करितो तसे आम्हें पाळन ते करितात आणि प्रजाप्रमाणे पाप न करण्याविषयी य सन्मार्गाने चालण्याविषया वरीर त्यांच्या आज्ञा आम्हा पाळित्या

पाहिजेत.

६ त्वष्टा हा देवांचा शिल्पी होय. तो देवांचा विश्वकर्मा सृष्ट १३ मंत्र १० पृष्ठ १८ याजघरील टीप पाहा त्वष्टाने केलेला सोम पिण्याचा पेला एक होता त्याचे ऋभूनी चार केले असे पूर्वी सांगितलेच आहे.

७. तर [हे ऋभून्तो], तुम्ही [आमच्या या] सुस्तवनाच्या योगेकरून आमच्या यजमानाला क्रमानें एक एक अशीं त्रिवार धनं द्या; [आणि] सातसातपट जीं त्रिवार कर्में तीं संपादन करा.

८. यज्ञनिष्पादक [ऋभु] अमर्य ज्ञाले, [आणि] [आपल्या] चातुर्थाच्या योगानें देवांमध्ये यज्ञ-संबंधी हविर्भाग पावले.

7. Confer, therefore, ye [Ribhus], by [virtue of these our] good prayers, the three-fold riches upon our sacrificer, one by one; [and] accomplish the thrice seven-fold works.

8. Accomplishers of the sacrifice [the Ribhus] were preserved [from death]; by [their] skill they obtained a part of the sacrifice among the gods

७. या मंत्रातील सर्व शब्द सोपे आहेत आणि पदशः अर्थ स्पष्ट दिसत आहे तथापि भावार्थ कठिण आहे. आम्हीं सायणांस अनुसरून अर्थ केला आहे. परंतु आमच्या मनाची खात्री हो अर्थ नीट आणि सर्वांशी सरा असेल अशी होत नाही तथापि दुसरा अर्थ असा आम्हांहि सांगू शकत नाही 'की, ज्यामध्ये कांहींच अडचणी येणार नाहीत. आम्हांस यादतो तो सरळ' अर्थ असा — "तर [हे ऋभून्तो], तुम्ही आमच्या या " सुस्तवनाच्या योगेकरून आमच्या य- " जमानास क्रमानें एक एक अशीं " त्रिवार सातपट धनं द्या. " परंतु " त्रिवार सातपट " म्हणजे काय आणि तीं कोणतीं धनें! आम्हीं जो सायणांस अनुसरून वर अर्थ दिला आहे त्यांत सायणाचार्याप्रमाणे त्रिवार धनें म्हणजे उत्तम, मध्यम आणि क- निष्ठ मिळून त्रिवार. आणि 'सातपट जीं त्रिवार कर्में' (हा इतका अर्थ केवळ 'सायानि' इतक्या एका शब्दाचा त्रि- वार हे पुनः अप्यादत घेऊन ते करि-

तात) म्हणजे " अग्न्याधेय, दर्शपूर्ण- मास इत्यादि जे सात हविर्पत तो एक वर्ष, औपासना होम, वैश्वदेव इत्या- दि सात पाकयज्ञांचा दुसरा वर्ष, आणि अग्निधोम, अत्यग्निधोम इत्यादि सात सोमसंख्य यज्ञांना तिसरा वर्ष. " परंतु 'सात' यांत 'सातसंख्याक कर्में' इतक्या अर्थाचा समावेश लक्षणेनं तरी या स्थलीं होईल असें आम्हांस यादत नाही. शिवाय 'एकमेकम्' हे पद सायणा- चार्थ 'त्रिवार' धनोक्तेस मात्र येतात. कर्मांक्तेस त्याचा संबंध लावीत नाहीत, आणि. अन्वयाक्ते पाहू गेलें असता 'सातपट त्रिवार कर्में' याजक्तेसच त्याचा संबंध लावावा हें योग्य दिसते.

८ या मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, ऋभु हे आपल्या कौशल्याच्या योगानें (म्हणजे होमास अवश्य अशा चमत्कारादिक वस्तू निर्माण करून असें सायणाचार्य म्हणतात) अमरत्व प्रथम मनुष्य असतांहि पावले आणि मग सहजच मानवी प्राणी त्यांस इतर देवांप्रमाणे यज्ञहविर् अर्पण करूं लागले. ते देवांपैकी झाले.

सूक्त २१-

ऋषि आणि वृत्त पूर्वाप्रमाणे.
देवता इंद्राग्नी.

१. मी इंद्राग्नीस येथें बोला-
वितों. आम्हास त्याचेच स्तोत्र
आवडते. [कारण कीं], ते दो-
घेहि अत्यंत सोम पिणारे [होत].

२. त्याला [च] यज्ञांमध्ये
स्तवा; हे वीर हो, इंद्राग्नीचें [च]
गौरव वाढवा; त्याला [च] [तु-
म्ही आपल्या] गायत्रांत गा.

HYMN 21.

To Indrāgni (i. e. Indra and Agni). Author and Metre as before.

1. I invoke here Indra and Agni; we love their praises exclusively. [For] they are both the greatest drinkers of Soma.

2. Them ye shall praise in your sacrifices; ye heroes, ye shall glorify Indra and Agni. Sing their praises in [your] *gā-yatras*.

१. ही ऋचा लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. तिचा भावार्थ स्पष्टच आहे. इंद्र आणि अग्नि हे सोम फार पीत असतात यास्तव त्यांच्याच स्तुती करणे हें आम्हास आवडतें, इतरांच्या आवडत नाहीत म्हणून त्यांस मी बोलावितों असे मंत्रयक्त्याचे ह्मण. सोम फार पिणारे आहेत म्हणून इंद्राग्नी हे ऋषींस प्रिय होत व स्तुत्यर्ह होत हें कारण लक्षांत ठेवण्याजोगे होय.

'इंद्राग्नीस' म्हणजे इंद्र आणि अग्नि यांस, वेदांत कितीएक देवांची जोडणी येतात. जसे अग्निषोमौ, सूर्या-चन्द्रमसी, मित्रावरुणी, इंद्रावरुणी; त्यांपैकीच इंद्राग्नी हे आहे. सूक्त २ मंत्र ८ याजवरील टीप १२ व्या पृष्ठावर पाहा.

'आम्हास त्यांचेच स्तोत्र आवडते.' 'तयोऽरिस्तोममुपमति.' म्हणजे इतरांचे आवडत नाही. ही केवळ प्रशंसा आहे. याच ऋचिने पूर्वील सूक्ताने मरुतांची व ऋभूची स्तुति केली आहे व इतर

देवांचीहि या पूर्वीच्या सूक्तांत केली आहे ती पाहा. या प्रशंसिविषयी सूक्त १२ ऋचा २ यावर दिळेडी. ८२ व्या पृष्ठावरची टीप पाहा.

'अत्यंत सोम पिणारे होत'='सोमं सोमपातमा.' सोमं या द्वितीयेचा संबंध सोमपातमा. याही करावयाचा. सायणाचार्य विचिताम् या क्रियापदाचा अध्याहार करून त्याच्याशी सोमम् याचा संबंध छाविताने, पण तसें बरण्याचे काही कारण दिसत नाही.

२. 'त्याला [च]'='ता' म्ह. इंद्राग्नी-लाच. 'हे 'वीर हो,'='नरः' हें संबोधन कण्वकुञ्जोर्वीळ जो मेधातिथि या सूक्ताचा वक्ता त्याजवरील गानारे जे छोक होत त्यांचें आहे. 'गायत्रांत गा'='गायत्रेषु गायत.' गायत्रे म्हणजे एक प्रकारची गायने, फारकरून गायत्रवृत्तामध्ये असलेली गायने, या सूक्ताने. मागे सूक्त. गायत्रसूक्तावर सूक्त १० ऋचा १ यावर दिळेडी टीप ६४ व्या पृष्ठावर पाहा.

ता मित्रस्य प्रशस्तये इन्द्राग्नी ता हवामहे

सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे
सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

उग्रा सन्ता हवामहे उपेदं सर्वमं मुतम् ।

इन्द्राग्नी एह गच्छताम् ॥ ४ ॥

उग्रा । सन्ता । हवामहे । उपे । इदम् । सर्वम् । मुतम् ।
इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

ता मुहान्ता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्षं उद्भजतम् ।

अग्रजाः सन्त्रक्षिणः ॥ ५ ॥

ता । मुहान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षं ।
अग्रजा । सन्त्रक्षिण ॥ ५ ॥

भाषायाम्-

३ ताविन्द्राग्नी मित्रस्य प्रशस्तये (= कीर्तये) [वय] तौ [इन्द्राग्नी]
महे (= आह्वयाम) । सोमपा [तौ] सोम पातु [हवामहे] ॥

४ उग्री (= ओजस्विनी) [सतावपि] सन्तौ (= साधू) [इन्द्राग्नी]
इदं मुतम् (= अमृतम्) सोमं प्रति हवामहे (= आह्वयाम) । [तौ]
इह आगच्छताम् ॥

५ हे इन्द्राग्नी तौ महादौ सदस्पती (= गृहपती) [युवां] रक्ष
(= अधीमुखं पालयतम्) । अक्षिण (= भक्षकां राक्षसां) अग्रजां सतु ॥

३. मित्राची प्रसन्नता प्राप्त
व्हावी म्हणून त्या इंद्राग्निस, त्या
[इंद्राग्निस] [आग्नी] बोलावितो; त्या
सोम पिणान्या [इंद्राग्निस] [आग्नी]
सोम पिण्यासाठी [बोलावितो].

४ बलवान् [आहेत तरीहि]
कल्याण करणारे [जे] इंद्राग्नो
त्यास गालून काढिलेल्या या
सोमाप्रत आग्नी बोलावितो. [तर]
इंद्राग्नो येथे येओत.

५. तर हे इंद्राग्नो हो, मोठे
[आणि] गृहपती [असे जे]
तुम्ही वे राक्षसांना नाहींसे करा.
[आग्नीस] लाऊन टाकणाऱ्या
राक्षसांचे निस्तान होओ.

3. These Indra-agni, these,
we invoke for the favour
of Mitra; [we invoke] the
two Soma-drinking [gods]
to drink the Soma.

4. We call the mighty
[but] kind [India and
Agni] to this sacrifice of
extracted Soma May
India and Agni come
hither.

5. Ye, therefore, India
and Agni, great protectors
of the house, suppress the
Rakshas May the de-
structive demons be void
of issue.

३. 'मित्राची प्रसन्नता व्हावी म्हणू-
न' = 'मित्रस्य प्रशस्तये' म्हणजे मित्राने
आम्हांवर प्रसन्न व्हावे या उद्देशाने.
मित्र हा एक वैदिक देव आहे. या-
क्षिण्या पूर्वी सूक्त २ कन्वा ७ याजवर
दिलेली टीप ११ व्या पद्यावर पाहा.

'सोम पिणान्या [इंद्राग्निस].'
सोम पिणारे हे विशेषण आदरायी येथे
काढिले आहे. उपासकाने अर्पण केले-
ला सोमरस पिणारे असे तात्पर्य.

'[आग्नी] बोलावितो.' सूक्त म्ह-
णणारा एकटाच (मेधातिथि) आहे,
तथापि त्याजबरोबर त्याच्या कुटुंबाची
दुसरी भाणसे अनेक होती म्हणून अ-
नेकवचन घातले आहे. पूर्वी सूक्त १४
मंत्र २ याजवर पृष्ठ १०० यांत दिले-
ली टीप पाहा.

४. 'बलवान् [आहेत तरीहि]
कल्याण करणारे' = 'उमा सन्ता' सन्ता
(= सन्तौ) याचा अर्थ 'कुशल', 'चतुर'
असाहि होईल. तसा केल्यास 'बल-
वान् आणि चतुर' असा अर्थ द्यावा =
'गालून काढिलेल्या या सोमाप्रत' म्ह-
णजे ज्या यज्ञांत सोम काढून अर्पण
केला जातो अशा यज्ञाप्रत

५. 'गृहपती' = 'सदृश्यती', म्हणजे
उपासकाच्या घराचे रक्षण करणारे यज्ञ
करण्याच्या घरादाराचे रक्षण करि-
तात असे = 'नाहींसे करा' = 'उज्जतम्'
अक्षरज्ञाः पापांसार्वे माडा, चिरदून
टाका. सू. १. ८५ ९ याजवरील साप-
णाचार्यांचे भाष्य पाहा.

'आग्नीस लाऊन टाकणाऱ्या राक्ष-
सांचे निस्तान होओ.' ही गिनती क.

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे ।

इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

तेन । सत्येन । जागृतम् । अधि । प्रचेतुने । पदे ।

इन्द्राग्नी इति । शर्म । यच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्राग्नी तेन सत्येन [युवा] प्रचेतुने पदे (=प्रज्ञापके स्थले) अधि जागृतम् । [युयामस्मभ्य] शर्म (=आरण्यमान) यच्छत (=दत्तम्) ॥

इत्येत देवण्याजोगी आदे. हे राक्षस शः अर्ध 'खाऊन टाकणारे' असा म्हणजे कोण? 'अस्तिन्' याचा शब्द- आदे.

सूक्तम् १२.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्कवि । देवता १-४ अधिनो । ५-८ सधिता । ९-१०
अग्नि । ११ दैव्य । १२ इन्द्राग्नीवह्णान्यग्नाव्य. । १३ १४ वावा-
पृथिव्यौ । १५ पृथिवी । १६ विष्णुदेवो या । १७-२१ विष्णुः ।
गायत्री चछन्दः ॥

प्रातर्पुजा वि वींध्यमाश्विनावेह गच्छताम् ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

प्रातःऽपुर्जा । वि । वींध्य । अश्विनौ । आ । इह । गच्छताम् ।

अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. प्रातर्पुजी (=प्रातः काले अथवा रथे योजवन्तौ) अधिनो विवीधय (=प्रबो-
धय) । [तौ] अधिनो अस्य सोमस्य पानाय अत्र आगच्छताम् ॥

६. आणि हे [वर म्हटलेले] खरे आहे तर तुम्ही प्रसिद्ध स्थानांना जागृत राहा. हे इंद्राग्नीहो, [तुम्ही आम्हांस] आश्रय द्या.

6. And since that is true, be ye wakeful, Indra and Agni, in a conspicuous place. Indra and Agni, give [us] protection.

६. 'हे [वर म्हटलेले] खरे आहे तर'—तेन सत्येन.' म्हणजे तुम्हांविषयी जे आम्हां या सूक्तात सांगितले ते खरे आहे त्यापेक्षा. म्हणजे आम्ही तुम्हांविषयी मनःपूर्वक स्तुती करीत आहो त्यापेक्षा.

'प्रसिद्ध स्थानांना'—अग्नि प्रचेतुने पडे.' म्हणजे ज्या ठिकाणाहून आम्हांस

तुम्ही नीट पाहू शकाळ अशा प्रमुख स्थळां. मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, 'ज्यापेक्षा आम्ही तुमची स्तुती मनःपूर्वक प्रीतीने करीत आहो त्यापेक्षा तुम्ही प्रसिद्ध स्थळां आम्हांसाठी जागृत राहून आम्हांस आश्रय द्या, आग आमचे संरक्षण करा.'

सूक्त २२.

ऋषि आणि वृत्त पूर्ववत्. देवता—
१-४ अश्वी, ५-८ सविता, ९-१० अग्नि, ११ देवी, १२ इंद्राणी, वरुणानी, अग्नीनी, १३-१४ द्यावा-पृथिवी, १५ पृथिवी, १६-२१ विष्णु (१६ विष्णु अथवा देव).

१. प्रातःकाळी [आपला रथ] जुंपणाऱ्या [अश्वी]ला जागृत कर; अश्वी येथे येओव; हा सोम पिण्यासाठी [अश्वी येथे येओव].

१. 'प्रातःकाळी [आपला रथ] जुंपणाऱ्या'—'प्रातर्गुजा.' म्हणजे जे अश्वी प्रातःकाळी आपल्या रथास बोटें जोडून गमन करीत असतात. 'अश्वी' विषया सूक्त ३ मंत्र १ पुन. १४ पाज-

HYMN 22.

To the As'vins (1-4), Savitā (5-8), Agni (9-10), Devī (11), Indrāni, Varuṇāni and Agnīni (12), Dyādyapṛithivī (13-14), Pṛithivī (15), Viśṇu (16-21) in the sixteenth Vishnu or Deca.

1. Wake [the As'vins] that harness [their chariot] in the morning. May the As'vins come hither to drink this Soma.

बरीच टीप पाहा. 'प्रातर्गुजा' याचा अर्थ "प्रातःसवमाने संयुक्त" असा सायणचार्य करितात.

'अश्वीला जागृत कर.' 'हे होता अश्वीला म्हणत आहे' असे सायणा.

या सुरधा रथितयोमा देवा दिविस्पृशा ।

अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

या सुरधा । रथितयोमा । उमा । देवा । दिविस्पृशा ।

अश्विना । ता । हवामहे ॥ २ ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सुनुतावती ।

तया यज्ञं मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

या । वाम् । कशा । मधुमती । अश्विना । सुनुतावती ।

तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

नृदि वामस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः ।

अश्विना सोमिनो गृहम् ॥ ४ ॥

नृदि । वाम् । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः ।

अश्विना । सोमिनः । गृहम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. पाशुभाषिणी देवो सुरधा रथितयो दिविस्पृशा (=शुलोकरुशो) [चरन्] तां [अश्विनीयव] हवामहे ॥

३. हे अश्विनीयवयो कशा (=पतोद) मधुमती सुनुतावती (=प्रिय-
धनिपुत्रा) [वारित] तया [इमे] यज्ञं मिमिक्षतम् (=लेकुमिच्छतम्) ॥

४. यद् सोमिनो गृहं [प्रति] [युवां] रथेन गच्छथः तद् हे अश्विनी
यवयोर्द्वे तास्ति हि ॥

पार्थ मृणतात. 'अर्थास (रथोत्ताने?)
जागृत कर' पावकन चोदणारा मोठ्या
परिंत्स उठून देवमजन वरण्यास सिद्ध
ह्याम्हा आहे हे सांगवपास नवीच.
आपडे पूर्ण दाटिस उठून देवमजन
रथीत यावपर्यंत पूर्ण आम्ही सांगित.

लेच आहे.

'हो सोम पिण्यासाठी' मृणजे जो
सोम अर्पण करीत आहे तो असा अर्थ.
देवांना बोटावण्याचे मुख्य मयोजन
म्हटले मृणजे त्यांना देऊन हविरा
व्याव गाथि सोम प्यावा असं होत.

२. ज्यांचे रथ चांगले, जे रथींमध्ये उत्तम रथी [असे] उभयता आकाशस्पर्शी अश्वी देव, त्यास [आम्ही] बोलावितो.

३. हे अश्वी हो, जो तुमचा चावूक मधुररसानें भरलेला [चाणि] मजुळ ध्वनि करणारा तेज-कलन [द्या] यज्ञावर सेचन करा.

४. कारण कीं, हे अश्वी हो, सोमरस वाडून अर्पण करणाऱ्या [भजका]चे घर तुम्हास दूर नाही, का कीं, [तुम्ही] तेथे रथांत बसून जात असतां.

2. Those two gods, possessed of a good chariot; [and] excellent charioteers [and] touching the sky [with their chariot] we invoke those As'vins.

3 With your whip, As'vins, which is full of sweet juice [and] has a sweet sound, sprinkle this sacrifice.

4. For to you, As'vins, the house of the Soma-sacrificer, whither you go in your chariot, is not far off.

२. मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, ज्यांचे रथ चांगले आहेत आणि जे रथ हाकण्यानिपटारी अति कुशल आणि ज्यांचे रथ इतके धोडे आणि उंच आहेत कीं, ते आकाशापर्यंत पोहचतात असा दोगाही अश्वी देवांस आम्ही येथे यज्ञास बोलावितो.

‘जे रथींमध्ये उत्तम रथी’ कितीहि मोठा शूर अथवा योद्धा असला तरी प्रस्तुतकाळी आपण त्याची प्रशंसा करून लागलो म्हणजे त्याला गाडी बांगली हाकता येते असे अर्थाने म्हणणार नाही. परंतु प्राचीन काळच्या योद्धांचे वर्णन होऊ लागले म्हणजे तो उत्तम रथी म्हणजे गाडी चांगली हाकणारा असे अर्थाने पाहण्यास येते. याचें कारण काय ? याचे उत्तर इतकें आहे की, प्राचीन काळी रथी आतां आहेत

तसे सुद्धा बांधलेले नसत. रानांत जावड-धोवड रस्त्यावरून गाडी हाकणे म्हणजे अजूनहि कठिण काम आहे मग प्राचीन काळी तर (अर्पणे येथे अडचणी पार असल्यामुळे) पारच कठिण असले यांत संशय नाहीं. म्हणून मानवी शरीरास जे निक्षेपण लागणें तेच द्या सुकोण्या करणें सहजच अर्थास लागिले आहे. अश्वी हे उत्तम रथीत बसून आकाशमार्गांनं यजन करितात असे वेदांत वर्णन आहे.

३. अर्थास प्रसन्न उत्तम रथ आहे असे आर्द्रजन म्हणत, तसेच रथाच्या मधुररसानें भरलेला आणि मधुर ध्वनीनं युक्त असा चावूक आहे असेहि म्हणत असत, तेच या मंत्रांत सांगितले आहे. कारण धोडे आणि रथ अगोरी राखिले जावयास्तोच येथे पाडेल ?

हिरण्यपाणिमृतये सवितारमुप द्वये ।

स चेत्ता देवता पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हिरण्यपाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । द्वये ।

सः । चेत्ता । देवता । पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि ।

तस्य व्रतान्युश्मासि ॥ ६ ॥

अपाम् । नपातम् । अवसे । सवितारम् । उप । स्तुहि ।

तस्य । व्रतानि । उश्मासि ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५ [अह] हिरण्यपाणिं सवितारमृतये आह्वयामि । देवेषु [हि] त पदस्य
(=अस्माक स्थानस्य) चेत्ता (=द्रष्टा भवति) ॥

६. अपां नपात (=पुत्र) सवितारम् अवसे (=रक्षणाय) उपस्तुहि । तस्य
व्रतानि (=कर्माणि) [हि] [वपम्] उश्म (=कामयामहे) ॥

चाबकाने 'दा यज्ञावर सेचन करा' म्हणजे दा आमच्या यज्ञावर अनुग्रह करा मधुररसाने म्हणजे गोडीने भरलेला चाबूक आहे तेणेकरून जर यज्ञावर सेचन केलें तर चाबकांत असलेली गोडी यज्ञांत येईल असा भावार्थ आहे या ठिकाणां यज्ञ म्हणजे देवांस अर्पण करायला जे अन्नादिपदार्थ ते असा अर्थ समजावयाचा

४ मन्त्रांचे तात्पर्य असें की, 'जो भग

यज्ञांत अर्थास सोमरस अर्पण करीत असतो त्याचे घरा अशी हे रथांत वसून जातात, त्यापेक्षां अर्थास तें घर लांब आहे असें नाहीं अतएव घरच्या मनांत जी प्रार्थना केली ती आमची प्रार्थना अशी सहज मान्य करू शकतोह.

ग्राचीन आर्य लोक आपल्या आराध्य-देवतांची बरी विनवणी करीत त्यांचा हा एक चांगला मोसल आहे.

५. ज्याचे हात सुवर्णमय [आहेत] त्या सवित्यास [आमचे] रक्षण करण्यासाठीं मी देवें बोलावितों. देवामध्ये स्थान जाणणारा तो होय.

६. उदकाचा पुत्र असा जो सविता त्याला [आमचे] रक्षणासाठीं स्वव. त्याचीं व्रते आम्हांस भावळतात.

५. या सूक्तातील ५ पासून ८ पर्यंत ऋचा 'सवित्या' देवाविषयी आहेत. सविता हा वैदिक देव मोठ्या महत्त्वाचा आहे याजविषयी वेदांत पुष्कळ सूक्तें येतात सविता म्हणजे सूर्याभिमानी देवता, म्हणजे सूर्यरूपी देव. सविता देव सकळ यस्तृच्या अंगां प्राण निर्माण करितो. सूर्याचे जे किरण तेच सवित्याने हात त्याला निवडणानु म्हणजे विघ्नविघ्न रंगाचा प्रकाश ज्याचा आहे तो, असें नांव आहे त्याला 'मृचक्षा' ('मनुष्यांस पाहणारा'), 'हिरण्य-हस्त', 'हिरण्यपाणि', 'हिरण्यदास', 'सुपाणि', 'सुजित', 'सुरता', 'पूर्णमस्ति', 'विधर्मा', 'विधानर', 'विधर्मि' (पट्टकणारा) इत्यादि विशेषणे लाविणें आढळतात.

या सवित्या देवाल 'हिरण्यपाणि' म्हणजे सोन्याच्या हाताचा म्हणजे योग्य आहे. बारण बी. सूर्यकिरण हे सुवर्णाच्या बीतीने असतात.

'देवामध्ये स्थान जाणणारा तो होय'—'स रेवा देवता पदम्' देवात हे या दिकाता विषयविशेषण अर्थ होय, 'देव' वा अपी. 'देवामध्ये स्थान

5 I call the golden-handed Savitā hither for [our] protection; among the gods he is the one that sees the place

6. Praise Savitā the son of the waters for protection. We love his ordinances.

जाणणारा तो होय' म्हणजे सकळ देवांपैकी हा देव उपासकांचे स्थान कोठे आहे हे जाणणारा होय असा अर्थ. सायण्यचार्य या तृतीयपादाचा अर्थ करितात तो—'येनेमर्माने'—'तो सरिता' "देव या मंत्रात संगितलेली देवता" "होऊन पदम् म्हणजे पदमाना." "जे ज्या पदामत पाषाणे त्या पदामन" "म्हणजे स्थानाला घेना म्हणजे "दासविगाय होती." "हिरण्यपाणि" याचाहि सायण्यचार्य पदमानाला देव्याकरितां हातीत सुवर्ण धारण करणारा असा अर्थ करितात

६. 'उदकाचा पुत्र... त्याला'—अप्री नपातम् 'उदकाचा पुत्र' हे विशेषण नित्य अप्रिपायक असते. त्याचा अर्थ उदकात जन्मलेला म्हणून उदकाचा पुत्र असा होतो. आकाशात मेघादकें असतात आणि त्यात विगुहूषी अप्रीची उरपनि होते म्हणून त्यास उदकात जन्मलेला असें समजून 'उदकाचा पुत्र' अशी संज्ञा अप्रीच्या मिळाळी आहे. परंतु सवित्या देवाम याविषी हे विशेषण ज्याने आहे असा हा एकच प्रयोग दिसतो—[आमने] रक्षणा-

विभक्तारं हवामहे वसोऽश्वित्रस्य राधसः ।

सवितारं नृचक्षसम् ॥ ७ ॥

विभक्तारम् । हवामहे । वसोः । अश्वित्रस्य । राधसः ।

सवितारम् । नृचक्षसम् ॥ ७ ॥

सखाय आ नि पीदत सविता स्तोम्यो नु नः ।

दाता राधांसि शुम्भति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । पीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः ।

दाता । राधांसि । शुम्भति ॥ ८ ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरप ।

त्वष्टारं सोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उप ।

त्वष्टारम् । सोमपीतये ॥ ९ ॥

भाषाणान्.

७. वसुनः (=समीचीनस्य) चित्रस्य (=सुन्दरस्य) [च] राधसः (=धन-
स्य) विभक्तारं नृचक्षसम् (=नरणां द्रष्टारं) सवितारं [षष्] हवामहे ॥

८. हे-सखाय, आ[गच्छत] निपीदत [च] । सविता[दि] अधुना अस्माभिः
श्नक्तीय । राधसां (=धनानां) दाता [स] शुम्भति (=शोभते) ॥

९. हे अग्ने, देवानाम् उशतीः (=आकन्तुमिच्छन्तीः) पत्नीः त्वष्टारं [च]
सोमपानाय इह उग्रवह ॥

साठी रत्न'—अपसे उग्रतुहि.' हे मय-
षका जाळ असलेल्या दुसऱ्या उपास-
काम सांगतो आहे अशी वरुणा करा-
यी.—'स्वार्थ प्रते आम्हास आयडनात.'
इंगजे सवित्याच्या प्रीत्यर्थ जो वार

कसे वरापयाचा असतात ती वरणे
हे आम्हांस आयडते. ती कसे म्हणजे
अमुक वेळे सवित्यास सोमादि अर्पण
करून त्यास मज्जे, इत्यादि.

७. चांगली [आणि] सुंदर
संपत्ती वाटून देणारा [आणि]
मनुष्यातें पाहणारा [जो] स-
विता त्याला [आम्ही] बोलविता

८. हे मित्रांनो, या वस्तू,
आतां आम्हांस सवित्याची स्तुति
गावयाची आहे; [तो] संपत्ती-
चा दाता तेजःपुंज प्रकाशत
आहे.

९. हे अग्नी, [इकडे येण्या-
विषयी] उत्सुक [ज्या] देवाच्या
पानी त्यास, [आणि] वृश्चास
सोम पिण्यासाठी येथें घेऊन ये.

7. We invoke Savitā
the distributor of beneficent
[and] beautiful wealth,
[and] the observer of men.

8. Friends, come [and]
sit down; Savitā has now
to be praised by us, [he]
the bestower of riches is
shining brightly.

9. Agni, bring hither
the anxious wives of the
gods [and] [the god] Tva-
shṭā to drink [our] Soma.

७. मन्वाचा भावार्थ अस्त आहे
कीं, सविता म्हणजे सूर्य उगवला म्हणजे
या जगांत जी संपत्ति आहे ती निरनि-
राख्या मनुष्यांत जणु काय वांटली
आते. कारण सूर्य उगवण्याच्या पूर्वी
अथार असल्यामुळे सर्व वस्तु एकत्र
बोटाख्यांत पडल्यासारख्या असतात,
आणि सूर्य उगवताच प्रत्येक मनुष्यास
आपणें काय आणि दुसऱ्यांचे काय ते
समजतें, त्यामुळे सूर्यदेवता सविता हा
संपत्ती वाटून देतो जणु काय असें
कल्पिते आहे

‘मनुष्यातें पाहणारा,’ म्हणजे कोण
मनुष्य काय करितो हे आपण प्रत्यक्ष
पाहणारा. हे विशेषण सूर्यरूपी जो
सविता देव त्याला ठनम रीतीने योग्य
दिसते हे सांगण्यास नकोच

८ मन्वर्कत म्हणतो आहे की, ‘हे
मित्र हो ‘या, आपण सवित्याची स्तुती’
करीत बसू या; तो संपत्तीतें देणारा स-

विता उगवून प्रकाशित आहे. यास्तय
स्तुतीचा समय झाला आहे.’

हा मन्वर्क म्हणतो ठेवून घ्याचा वि-
चार करण्याजोगा आहे. ऋग्वेदातील
सूक्तें सगळीं कुटुंबाचीं मागते. मिळून
अथवा सगळी मित्रमंडळी मिळून गात
होते अग्नि जिस्ती लोकांसारितें सा-
माजिक मार्थता करीत होते असे सूक्त
१४ मन्वर्क याजवरीक टिपेन (पृष्ठ
१०० या स्थळी) सांगितले आहे त्याला
हें प्रमाण विशेष आहे.

९. ही आणि पुढची (दाहवी)
ऋचा अग्नीविषयी आहे मन्वर्का म्ह-
णतो की, ‘देवांच्या धिया हा आमचा
सोम पिण्यासाठी यावयास आधीच
उत्सुक आहेत, तर त्यांस आणि त्या-
जबरोबर वृश्चा देवास सोमपानार्थ.
इकडे आमच्या यज्ञानयक घेऊन ये.’

त्या हा कोण आहे याविषयी पूर्वी
सांगितलेच आहे. सूक्त १३ ऋचा १०

आ ग्रा अग्रे इहावसे होत्रा यविष्ठ भारतीम् ।

वरुन्त्री धिषणा वह ॥ १० ॥ ५ ॥

, आ । ग्राः । अग्रे । इह । अवसे । होत्राम् । यविष्ठ । भारतीम् ।

वरुन्त्रीम् । धिषणाम् । वह ॥ १० ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

१०. हे यविष्ठ अग्रे, ग्राः (=देवपत्नी.) अवसे (=रक्षणाय) आ[वह] ।
होत्रा भारती वरुन्त्री धिषणा [च] [आ]वह (=आनय) ॥

यावरची टीप पृष्ठ ९८ यावर पाहा.

सोम पिण्यासाठी अग्नीने देवांस व
देवांच्या बायकांस उपासकाजवळ घेऊन
येणे हे अग्नीचें काम वेदांत प्रसिद्ध आहे.

देवपत्नीविषयी उक्तेरा जो वेदांत
येतो ती त्वष्टादां (या ऋचेत आहे

तसा) येतो. याविषयी ऋ. ७. ३५.

६ 'त्वष्टा प्राप्ति इह गृणेत्तु' १०. ६६.

३ 'त्वष्टा नो प्राप्तिः सुविताय जिन्यतु,

१. १६१. ४ 'त्वष्टा प्राप्ति अन्तः नि

आनजे,' ही स्थळ पाहा.

१०. हे परम तरुण अग्नी,
[तू] देवपत्नींस [आमच्या] रस-
णासाठीं येये [आण]-होत्रा, भार-
ती, वरूत्री [आणि] धिषणा पास
घेऊन ये.

10. O youthful Agni,
bring the goddesses hither
for [our] protection, [bring]
Hotra, Bhârati, Varûtri
[and] Dhishanâ.

१०. 'परम तरुण अग्नी,' = 'यवित
अग्ने' अशीला 'यवित' अति तरुण हें
विशेषण पुष्कळ ठिकाणीं लागलेले आ-
ढळतें. त्या विशेषणाच्या योग्यतेविषयी
सांगायला नकोच; कारण की, अनादि
काळापासून अग्नि आहे तरी तो पुरातन
काळा होता तसाच अजूनही, तरुणच
आहे.

'होत्रा' म्हणजे आहुताची देवता,
हाकेची देवता. देवतांत रतांते जी हाक
मारितात तहूनी एक मानिलेली देवता.

'भारती' म्हणजे वामपुत्री देवता.
पूर्वी सूक्त १३ मंत्र २ वाचरीक टीप
२६ च्या पुढावर पाह.

'वरूत्री' म्हणजे संरक्षणाची देवता.
संरक्षण करण्याविषयी जिला मनुष्यें
बोळावतात अशी एक वैदिक देवता.

'धिषणा' होहि एक वैदिक देवता
आहे. हिने काम मनुष्यांस संपत्ती प्राप्त
करून देणे आणि मनुष्यांवर देवांची
कृपा करून देणे. साधनाकार्य धिषणा
म्हणजे वामपुत्री देवता असें म्हणतात.
आणि ते सत्य आहे, कारण की मनु-
ष्यांच्या वाचा म्हणजे देवांप्रत केलेल्या
प्रार्थना देवांचा प्रसाद मनुष्यांवर होई
असें करून देवांकडून त्यांत इत्थं
मिळवून देतात, असा आर्यजनांचा

मर्यादा होताच.

आता च्या देवपत्नी (स्त्राः) मंत्रांत
सांगितल्या त्या होत्रा, भारती, वरूत्री
आणि धिषणा ह्याच किंवा देवपत्नी
वेगळ्या आणि ह्या देवता वेगळ्या हें
ह्या मंत्रावरून स्पष्ट होत नाही, पण
एकच असाव्या असें दिसते. देवपत्नी-
स घेऊन ये असे साधारण रीतीने सांगू-
न मग देवपत्नीं पैकीं किती एकांची नांव
सांगितली आहेत असें दिसते.

आहुताची देवता म्हणजे काय
आणि ती कशाळा कल्पिली, आणि
भारती व धिषणा ह्या वामपुत्री देवता
कशाळा कल्पिल्या, आणि वरूत्री ही
संरक्षणाची देवता कल्पण्याची आवश्यक-
ता काय आहे? असा प्रश्न निघेल
तर आर्यजनांच्या शीतळा देवी वशाळा
कल्पिल्या! माता जोगणी (जादूचा
उपद्रव न होऊ देणारी), माता सोडि-
यार (सोडकर मनुष्यांपासून उपद्रव हो-
ऊ न देणारी देवी) (गुनराधेत),
मरी (पटकीची देवी), वाघजार (वा-
घाचा उपद्रव न होऊ देणारी) आणि
सटयार (सड्याचा दिवशी मूळ मळ
न देणारी) ह्या व दुसऱ्या देवा कशा-
ळा पाहिजेत आणि त्या कशाळा क-
ल्पिल्या! हेच त्या प्रश्नाचे उत्तर

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः ।

अच्छिन्नपत्ताः सचन्ताम् ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । मह । शर्मणा । नृपत्नीः ।

अच्छिन्नपत्ता । सचन्ताम् ॥ ११ ॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।

अग्रायो सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणीम् । उप । ह्वये । वरुणानीम् । स्वस्तये ।

अग्रायीम् । सोमपीतये ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११ महतो देवो नृपत्य. अवसा (=प्रसादेन) शर्मणा (=कल्याणेन)
[च सह] अच्छिन्नपत्ता अस्मानभित्तन्ताम् (=आभिमुख्येन सेवन्ताम्) ॥

१२ [अहम्] इन्द्राणी वरुणानीम् अग्रायो [च] स्वस्तये सोमपाताय
[च] अत्रोपाह्वयानि ॥

११. मोठ्या [अशा ज्या]
मनुष्याच्या स्वाभिनी देवी [त्या]
प्रसादासहित [आणि] कल्याणास-
हित अच्छिन्नपक्ष येथें आम्हाकडेस
येओत.

१२. इंद्राणी, वरुणानी [आणि]
अग्राणी यास [आमचे] कल्याण
कारण्यासाठी [आणि] सोम पिण्या-
साठी मी येथें बोलावितों.

11. May the goddesses,
the protectresses of men,
come hither unto us swift-
ly with their protection
[and] support.

12. I invoke here In-
drāni, Varuṇāni [and] Ag-
nāyi for doing good [to us]
[and] for drinking [our]
Soma.

११. 'मनुष्यांच्या स्वाभिनी देवी'
म्हणजे वरुणा (१० व्या) मंत्रात
ज्या देवपत्नी म्हणून सांगितल्या त्याच
येथें समजावयाच्या. 'मनुष्यांच्या स्वा-
भिनी' म्हणजे मनुष्यांचें पाळन करणा-
ऱ्या असे सायणाचार्य म्हणतात = 'अ-
च्छिन्नपक्ष' म्हणजे ज्याचे पक्ष टिन्न
(तुटले) नाहींत अशा. यात या
देवीस पक्षांची साम्यता विपक्षित
आहे. 'अच्छिन्नपक्ष येओत' म्हण-
जे जसे पक्षी अच्छिन्नपक्ष असले
तर लवकर येतील तशा येओत =
'प्रसादासहित [आणि] कल्याणास-
हित.' म्हणजे प्रसाद आणि कल्याण
बेकून येओत. येओत आणि आम्हांस
प्रसन्न होऊन आमचे कल्याण करीत
असें ठासवें = 'येथें आम्हांकडेस येओ-
त' = 'नः अभितचन्ताम्' शब्दशः अर्थ,
'मदतीसार्ता आम्हांकडेस येओत'

मनुष्या कसेत देवांच्या पत्नींचे आ-
लून केले आहे त्यात 'देवानां पत्नी'
असे शब्द आहेत, आणि या अवरा-
च्या मंत्रात 'नृपत्नी.' (= नृणां पत्नी)
असे शब्द आहेत. त्यावेक्षा त्या मंत्रात

देवपत्नीरूपी देवी आणि या मंत्रात
नृपत्नी म्हणजे मनुष्यपत्नीरूपी देवी
असा अर्थ होण्याचा चांगला समय
आहे. 'आणि तसें केले तर नृपत्नी म्ह-
णजे कोणी मनुष्यांच्या स्त्रिया मळत,
जसे 'वितर' हे (देव झाले तशा), देवी
झालेल्या देवी असे समजावे

१२. इंद्राणी, वरुणानी आणि अ-
ग्राणी ह्या अनुक्रमे इंद्र, वरुण आणि
अग्नि यांच्या बायको. 'इंद्राणी' शब्दा-
चा अर्थ 'इंद्राची बायको.' त्याप्रमाणेच
वरुणानी आणि अग्राणी यांविषयी सम-
जावयाचें. परंतु इंद्राची ही जी बायको
तिचे नांव काय आणि अग्निच्या ग वरु-
णाच्या बायकोचे नांव काय आहे तें
समजत नाहीं. मागाहून झालेल्या मंत्रा-
त इंद्राची बायको 'शची' अशी कथा
आहे, आणि 'रवाहा' ही अग्नीची बाय-
को असे सांगितलें आहे. परंतु 'शची'
शब्दाचा अर्थ प्रथम काय होता आणि
मागाहून शची म्हणजे इंद्राची बाय-
को कशी द्याविण्या पुढे सांगण्यांत
येईल.

म॒हती द्यौः पृथि॒वी च॑ न इ॒मं य॒ज्ञं मि॑मिक्षताम् ।

पि॒पुतां नो॒ भरि॑मभिः ॥ १३ ॥

म॒हो । द्यौः । पृथि॒वो । च॒ । न॒ । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । मि॒मि॒क्षता॑म् ।

पि॒पुता॑म् । न॒ । भरि॑मभिः ॥ १३ ॥

तपोरि॒द्वत्प॒थो वि॒प्रां रि॒हन्ति॑ धी॒तिभिः॑ ।

गन्ध॒र्वस्य॑ ध्रु॒वे प॒दे ॥ १४ ॥

तपोः । इत् । ध्रु॒वस्वत् । पथः । वि॒प्राः । रि॒हन्ति॑ । धी॒तिभिः॑ ।

गन्ध॒र्वस्य॑ । ध्रु॒वे । प॒दे ॥ १४ ॥

भाषायाम्

१३ महती द्यौः [महती] पृथिवी च अस्मावमिम यज्ञं मिमिक्षतां (स्नेह-
मिच्छतां=सिञ्चताम्) । भरणीरस्मान्पूरयताम् ॥

१४ तयोरेव धृतवत् (=रसवत्=स्निग्धरसार्द्रं) पथो विप्राः (=मेधाविनो)
गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे (=आकाशे) लिहन्ति ॥

० ही ऋचा पुष्पाह्वाचनांत कलशाराधनसमयी योजिनी आहे.

१३. मोठ्या [यज्ञा न्या]
द्यावापृथिवी त्या उभयदा आम-
च्या या यज्ञावर [मधुर रसाचे]
सेचन करोत. त्या आम्हास पोष-
णांनी भरपूर करोत.

१४. त्याचेंच स्निग्ध पण दे-
वभजक लोक आपल्या मत्कीच्या
योगाने गंधर्वांच्या अचल स्थला-
च्या ठापीं चाटीत असतात.

13 May the great Heav-
en and Earth sprinkle
[with sweetness] this our
sacrifice; may they fill us
with nourishments

14 It is the fatty milk
of these two that the sing-
ers taste in the eternal
home of the Gandharva

१३. 'मोठ्या' हें स्वभावोक्तियुक्त
विशेषण येथे द्यावापृथ्वीस लाविले तें
यथापौन्य आहे पात शक्य नाहीं—[म-
धुररसाचे] सेचन करोत, 'मिमिक्षताम्',
'अक्षरज्ञा', 'सेचन करोत', 'भिजवोत',
'आर्द्र करोत' म्हणजे यज्ञांला (सोम-
रस इत्यादि जे पदार्थ यज्ञांत देवांस
अर्पण करावयाचे त्या पदार्थांला) मधुर
करोत 'मिमिक्षताम्' या द्विपदान्या
अर्थाविषयी याच सूक्ताच्या ३ व्या म-
त्रावरील टीप पाहा—'वेषणांनी भरपूर
करोत' म्हणजे पुष्टिकारक पदार्थांनी
आम्हांस भरून टाकोत.

१४ 'रपांचेच' म्ह. द्यावापृथिवी-
चेच = स्निग्ध पण' म्ह. चिकण दूध.
'देवभजक लोक...चाटीत असतात'=
'विप्राः सिंहन्ति' या शब्दाचा भावार्थ
काय आहे ते स्पष्ट समजत नाहीं आणि
द्यावापृथिवीचे चिकण दूध तें कोणनें
य तें देवभजक वसें चाटितात ते मोठे
समजत नाहीं आम्हांस सावज्जत अनु-
सूक्त इन्द्रास अर्पण केला आहे जे
म्हणतात वा, "गंधर्वांचे अचल स्थल
' म्हणजे अजरित, म्हणजे आकाश;

"आणि द्यावापृथिवीचे दूध म्हणजे
"उदक" गंधर्वांचे स्थल म्हणजे आ-
काश हा अर्थ खरा दिसतो आणि म-
ग्राचे तात्पर्य असें दिसतें की, देवभक्तांस
जे मिष्ट उदक आकाशांतून पडत म्हण-
जे वर्षत असलेले व्यावपात मिळते ते
द्यावापृथिवीचेच दूध होय. अथवा या
जगांत सपत्तिरूप मिष्ट दूध जें देवभ-
क्तांस व्यावपात मिळते ते आकाशांतून
पडणारे द्यावापृथिवीचेच मिष्ट दूध होय
किंवा हे चिकण दूध म्हणजे सोमरस
असाहि कवीचा भावार्थ असेल

'गंधर्वांचे अचल स्थल' = गंधर्वांस
धन पदम्' गंधर्व म्हणून एक प्रकारचा
देवकीर्तीतील प्राणी आहे. आणि गंधर्वां
ही एक प्रकारची देवांची विशेष जाति-
हि आहे अर्थाचीच म्हणजे पुराणादिक
सधोत गंधर्व हे स्वर्गाचे गायक होता
आहेत असा सांगितले आहे परंतु दे-
वांस गंधर्व हा एकच व्यक्ति आहे असें
बहुनकाल सोमजालेंल आढळते आणि
स्वर्गोद्गात गंधर्वांवरवीं जे उभेत आ-
हेत त्यांचे नातावर्य त्यांच्या उतपन्न दे-
व आहे.

० स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निवेशनी ।

यच्छा । नः । शर्म । सप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

भाषापर्यायम्.

१५. हे पृथिवि [त्वम्] अस्मभ्यं स्योना (=सुखा) अनृक्षरा (=अवष्टका) निवेशनी (=विधान्तिस्थलवती) [च] भव । [अस्मभ्यं] विस्तृतमभयं [च] [३] यच्छ ॥

“गंधर्वाणां सवध सूर्याशी फार आहे. ती सूर्याच्या बौद्ध्याचा लगाम आपल्या हातीत धरून रथ हाकतो, आणि तो आकाशात अति उंच स्पर्श असतो. त्याच्या हातीं उत्तलवतीत शस्त्रे असतात. त्याच्या अगाधर सुवासित आणि उत्तलवतीत बसले आहेत, आणि तो पृथ्वीपर उक्तेच पाडतो ती आकाशातून मोठ्या स्वराने वाढतो आणि त्याला आकाशातून येतगा ह्वाटून घेते उडत पाणारा जो सुपर्ण (=पक्षी) म्हणजे सूर्य त्याची उपमा दिलेली आढळते साविता, पूषा आणि सोमदेव यांच्याशा यावा सवध फार येतो. आणि सोमाची उपमा स्वाहा दिलेली आढळते

‘गंधर्वांस स्वर्गाचीं उदकें (=मेघोदकें) देत असतात आणि ती उदकें त्याच्या समस्त सारखा भूमीवर वाहतात असे सांगितले आहे. आणि ही जीं सगळी वाहणारीं उदकें त्यात दिव्य सोमरस असतो अशी विपक्षा पुष्कळ सूचित दिसते. त्या सोमाचा रसक आणि दाता गंधर्व आहे असें सांगितले आहे असेंहि सांगितले आहे कीं,

सोमवकीच्या अर्धा दिव्य सोमज्ञा किं येई असें करणारे गंधर्व कितीएक आहेत. त. गंधर्व म्हणून जो कोणी आहे त्याची वायको अप्सरा असें सांगितले आहे. तिलाच ‘अप्या योषा’ आणि ‘अप्या योषणा’ असे नांव आहे. ‘गंधर्व’ आणि ‘अप्या योषा’ यांच्या पासून मनुष्यजातीचे जे पहिले जोडपे पम आणि पमी त्यांची उत्पत्ति झाली. ‘गंधर्व’ याचा अधिकार अधिष्ठाहित कन्येवर मोठा असतो. अधिष्ठाहित युवति प्रथम ‘गंधर्व’ याची असते, मग ती सोमाची होते आणि त्यानंतर अग्नीची होते. आणि विवाहसमयी नवरी नवऱ्याच्या स्वाकीन कन्याच्या पूर्वी गंधर्वाची प्रार्थना केली पाहिजे. गंधर्वांची विशेषण ‘विधावतु’ (सर्व द्रव्ये व्याजवळ आहे ती), ‘दिव्य, आणि ‘वायुकेत’ अर्शी आढळतात गंधर्वांच्या गायनाविषयीहि कल्पित रथला उक्तेच येतो (अ. १०. १७७. २) गंधर्वांस देवीची मुष्ण ठाऊक असतात इत्यादि वेदांत सांगितले आहे.”

० या ऋचेचा उपयोग याज्ञिक मूर्खभोजनाकडेस करितात.

१५. हे पृथ्वी, [तू आम्हांस]
सुखकारक, कंठकारहित [आणि]
विश्रांती घेण्यास स्थल देणारी
हो; आम्हांस विस्तीर्ण आश्रय दे.

15. O Earth, be thou
blissful, thornless, [and]
haubouring [unto us], give
unto us an extensive abode.

१५. 'आम्हांस विस्तीर्ण आश्रय
दे' म्हणजे आम्हांस पुष्कळ आस्ता
मिळो; जेणेकरून आम्हांस सुख होई
असे विस्तीर्ण स्थल तुझ्या पाठीवर

आम्हांस मिळो. यांत केलेली प्रार्थना
पृथ्वीला उद्देशून करण्याजोगी आहे
यांत संशय नाहा.

० अतो देवा अवन्तु नो यनो विष्णुर्विचक्रमे ।

पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

अत । देवा । अवन्तु । न । यनो । विष्णुः । विचक्रमे ।

पृथिव्या । सप्त । धामभिः ॥ १६ ॥

भाषाणाम्.

१६ यस्मात् [स्थलाद्] विष्णु विचक्रमे (=पदानि स्थापितवान्) तस्मात्
[स्थलात्] देवा पृथिव्या सप्त धामभिः (१) अस्मादयत् ॥

० या ऋचैषानूत या मृत्वाच्या समाधीयत सहा ऋचांस विष्णुसूक्त मृहण-
तात व यांतील अतो देवा०" व इदं विष्णु०" या श्रुतीचा उपयोग याज्ञिक
प्रायश्चित्तहोमांत व यज्ञोपवाताभिन्नत्रगांत दगोरे अनेक ठिकाणां करितात

१६. जेथून विष्णूने पावले
टांकिलीं तेथून [येऊन] देव
पृथ्वीच्या सप्त धामांनीं आम्हास
रक्षोत.

16 May the gods protect us with the seven places of the earth, from thence whence Vishnu put his steps

१६. येथपासून ते सूक्ताच्या शेवट-
पर्यंत मंत्र विष्णूविषयी आहेत असें अ-
नुक्रमणिकेवरून दिसून येईल.

हा सोळावा मंत्र पदशः अर्धे घेऊन
पाहिले तर सोपा आहे आणि भावार्थ-
हि सोपा आहे. कारण की, देव आ-
म्हास रक्षोत हेच तात्पर्य आहे. पण
'जेथून विष्णूने पावले टांकिली' ती
जागा कोणती आणि 'पृथ्वीची सप्त
धामे' म्हणजे काय ?

सावनाचार्यांचे भाष्य आहे ते असें.-

“ विष्णु म्हणजे परमेश्वर सप्त धामांनी
“ म्हणजे गायत्री वगैरे सात वृत्तांच्या
“ साधनांनी ज्या पृथ्वीवरून म्हणजे
“ पृथ्वीच्या ज्या प्रदेशावरून पावले
“ टांकितो झाला त्या भूप्रदेशातून देव
“ आम्हास रक्षोत.

“ तैत्तिरीय ब्राह्मणांत असें सांगितले
“ आहे की, ' विष्णूस पुढे घालून देव
“ वृत्तांच्या योगाने हे अजकब लोका
“ जिविते झाले.' पृथिवीच्या प्रदेशा-
“ तून रक्षण म्हणजे भुलोक असले-
“ त्या वायापासून रक्षण असा अर्थ "

परंतु 'जेथून विष्णूने पावले टां-
किली तेथून देव पृथ्वीच्या सप्त धामांनी
आम्हास रक्षोत' हा पदशः अर्धे सधु-
निक आणि स्वयं व अर्धद्वय दिसतो

विष्णु ही देवता वैदिक पुष्पानतर-
च्या नाहीं जशी शरयात आणि प्रमुस
आहे तशी वेदांत नाही वेदांत विष्णु
हा श्वर देवांप्रमाणे एक देव आहे १६-

बहुना तो श्वर कितीएक देवांप्रमाणे कमी-
च मानिलेला आहे. अग्नि, इन्द्र, मित्र,
वसुध, अश्वी, उषा, सोम (सोमरत्नाची
देवता) यांचे जितके माहात्म्य वेदांत
आहे तितके सुद्धा विष्णूचे वैदिक पुष्पांत
नव्हते असें दिसून येते.

ब्रह्मवेदांत विष्णूविषयी जें सांगितले
आहे त्यास आणि पुराणांत वगैरे त्याज-
विषयी सांगितलेल्या कथांस पुष्कळ अ-
ंतर आहे विष्णूस अजून बायलेची व
मुलांची आणि सत्कार करण्याची जरूर
छानली नव्हती तो ब्राह्मणातून उधा
मालून घेऊन स्वयंच आपला मान
आहे असे मानून वेद्यास शिकला
नव्हता.

वेदांत त्याविषयी सांगितले आहे
त्याचा सारांश येणेप्रमाणे-तो तीन पा-
वले टांकितो आणि तीन पावलांत सक्-
क भुवनाचे आक्रमण करितो तो ज्या
ज्या ठिकाणां आपले पाऊल ठेवितो
तेथे तेथे मुले असतात तो सकल श्र-
ण्यांचे एकठा रक्षण करितो त्याचे फार
उच्च पाऊल जेथे पडते तेथे पुण्यवत
मनुष्य राहून असतात विष्णु हा ईश-
वा सत्ता होण, आणि तो ईश्वराबरोबर
सोम स्वामी आणि इद्रास वृत्र मारण्या-
ला मदत करितो वेदांत वेदांत त्याला
इद्राने शक्ति दिली व कोळकोले इद्रास
त्याने दान दिली असेहि सांगितले
आहे. इद्रासतां विष्णु सोम सिद्ध क-
रितो असेहि सांगितले आहे विष्णूचे

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।

समूहमस्य पांसुरे ॥ १७ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् ।

समूहम् । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

भाषायां.

१७ इदं [जगत्] विष्णुः विचक्रमे । [एतस्मिन्] त्रीणि पदानि निदधे ।
अस्य [विष्णोः] पांसुरे [पदे] [इदं जगत्] समूहम् (=समादृतम्) ॥

आश्वान पूर्वा देवास्तद् द्वारं कल्पन् होते; केव्हा केव्हा मरुत् आणि स्वरा पांज-
वरीवर होते. स्वरा हा त्रिपांच्या पोटी
गर्भ उत्पन्न करितो आणि विष्णु गर्भा-
शय उत्पन्न करितो (विष्णुर्गोत्रि कल्प-
यत् स्वरा कृपाणि गिरानु क. १०.
१८४ १). विष्णुचे आह्वान सविता,
यात, सूर्य, अथी वगैरे देवांदोवरहि
होत असते

पावकन असं दिसून येईल की, विष्णु
म्हणजे सूर्यरूपी देवता सूर्य उगवतो
तेव्हा त्याचे पडिले पाऊल (पद) पडते
असे समजावयाचे; तो मध्याह्ना आका-
शमध्यांत येतो तेव्हा ते दुसरे पाऊल,
आणि तो पावकला म्हणजे ते तिसरे
पाऊल, आणि हा तिन्ही पावले झाल्या
म्हणजे सूर्यरूपी विष्णु सकल भुवनाचे
आक्रमण संपवितो म्हणजे तीन पाव-
ळांना सकल भुवन चालून जातो हे
सरेच आहे त्याप्रमाणेच सूर्य जेथे जेथे
असतो तेथे तेथे त्याच्या प्रकाशाच्या
योगे वरून जाति आणि लल्ल वाढते
यास्तव सूर्यरूपी जो विष्णु तो जेथे
जेथे पाऊल टाकितो तेथे तेथे सुखे अ-
सनात हे सरेच (दोन चार दिवस

सूर्य मुळांच उगवला नाही अशी कल्प-
ना करा म्हणजे आपला किती सुखे
अंतरातील ती पाहू) त्याप्रमाणेच सू-
र्याचे अति उच्चरधान जे मध्याह्नाचे
स्थान तेच तद्रूप विष्णुचे अति उच्च
पाऊल. ते अति उच्च प्रदेशी असल्या-
मुळे पुण्यवत प्राणी य देव तेथे राहत
असतील असे समजणे हे साहजिक
आहे विष्णु सकल प्राण्यांचे सरक्षण
करितो हे सरेच. कारण सूर्य जर पा
जगातून नाहीसा होईल तर सर्व प्राणी
मरून जातात आणि तो इद्राबा स्नेही
हेहि सरेच कारण की, सूर्य नसेल
तर सोन कसा उत्पन्न होईल, आणि
पाऊल कसा पडेल!

आणि पावकन विष्णु जेथून पावले
टाकितो तेथून येऊन देव आम्हांस
रक्षित, म्हणजे तात्पर्य असे की, नेधन
देव येतील तर ते सुखे येऊन येतील.

जर समितलेल्या सारांशावरून वि-
ष्णूच्या वामनायताराची अथवा त्रिवि-
कभावताराची कथा कधी राबवली गेली
हे वाचकांच्या लक्षात सहज येऊन
चुकेल नि-तीन, विक्रम=पाऊल=तीन
पावळांचा देव अर्थात् सूर्यरूपी देवता

१७. या [भुवना] वरून विष्णु
चालत असतो, [आणि] तीनदा
पाऊल टाकितो [सकल भुवन]
त्याच्या धूलिमय [पावला]च्या आत
झाकून जाते.

17. This [universe] Vish-
nu traverses; he puts his
triple step. [This universe]
becomes collected within
his dusty [triple step].

१७ वरील रिपेटील सारांशात जें
सांगितले आहे तेच वेधे आले आहे.
भावार्थ असा आहे की, 'तूर्यस्वपी विष्णु
तीन पावले चालून सर्व भुवन व्यापून
टाकितो. आणि तो इतक्या झपाट्याने
चालतो की, त्याच्या पावलांची जी
धूळ उडते तीत सकल भुवन झाकून
जाते.'

'तीनदा पाऊल टाकितो' = 'त्रेधा निद-
धे पदम्' हे जे शब्द आहेत त्यांत वा-
मनावताराचे आणि त्रिविक्रमावताराचे
बीज आहे हें लक्षात ठेविले पाहिजे.
'आत झाकून जाते,' 'समूहम्' म्ह-
णजे पाऊल या भुवनाच्या बाहेर जातं

आणि भुवन पावलापेक्षा लहान दि-
सते असे तात्पर्य

'त्रिविक्रमे' आणि 'पद निदधे' या
क्रियापदांचा अनुक्रम कालानुसार 'चालत
असतो' आणि 'पाऊल टाकितो' असा
रीतिवर्तमानकाळी अर्थ केला आहे.
वैदिक संस्कृतांत पूर्णभूत अथवा पूर्णवर्त-
मान काळी असलेल्या क्रियापदांचा
रीतिवर्तमानकाळी असल्याप्रमाणे अर्थ
करावा लागतो याद्विषया पूर्वी लिहिलेच
आहे. उदाहरणार्थ सूक्त ६, मंत्र ८
यावर दिलेली (पृष्ठ ३८) 'पुन-
निपजतात' यावरची टीप पाहा.

ग्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोषा अदाभ्यः ।

अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

ग्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोषाः । अदाभ्यः ।

अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १८ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यते ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पश्यते ।

इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१८, अहम्भनीयः पालको विष्णुस्त्रीणि पदानि विचक्रमे । [पदधिक्रमणं कुर्वन्] अतः (=त्रयाणां पदानां स्थले) धर्मान्धारयति ॥

१९, विष्णुः यतः [स्थानाद्] [युष्माकं] व्रतानि (=कर्माणि) पश्यते [तत्र] तस्य कर्माणि [यूप] पश्यत । [स हि] इन्द्रस्य युज्यः, (=प्रियतमः) सखा [भवति] ॥

१८. [सर्वांचा] अप्रतारणीय रक्षिता विष्णु तीन पावले चालतो, आणि [जेथे जेथे त्याची पावले पडतात] तेथे तेथे तो धर्माचे संरक्षण करीत असतो.

१९. [हे मित्रांनो], ज्या ठिकाणाहून विष्णु [तुमचीं] कामे पाहतो तेथे त्याचे पराक्रम [तुम्ही] पाहा. तो इंद्राचा जीवलग मित्र [होय].

१८. सूर्यरूपी देव विष्णु सर्वांचे रक्षण करितो म्हणून १६ व्या कवेच्या टिपेत सांगितलेच आहे. द्रष्टा, विष्णु आणि महेश्वर अशी त्रिमूर्ति सांगितली पुराणादिकांत प्रसिद्ध झाली त्यांतून विष्णूचे काम रक्षण करणे हे हीच अशी जी रचना आहे तिचे बीज या मंत्रात 'मोपाः' या शब्दात आहे. ऋग्वेदात इतर ठिकाणीहि विष्णूच्या रक्षकपणाविषयी सांगितले आहे.

'अप्रतारणीय रक्षिता' म्हणजे जो विष्णु अशा प्रकारचा रक्षण करणारा आहे की, त्याला कोणी ठकवू शकत नाही. विनम्र राखणाऱ्या, ज्याने केलेले रक्षण निषेध होय.

'जेथे जेथे त्याची पावले पडतात तेथे तेथे' अतः अक्षरार्थः अर्थ 'तेथे,' म्हणजे 'जीणि पदा विनम्र' याच्या अधिकारस्थळी.

'धर्माचे संरक्षण करित असतो,' म्हणजे सूर्य उगवतो म्हणून सगळे काही व्यापार चालतात. तो नसेल तर व्यापार म्हणजे काहीच काम, क्रिया, कामे येथे चालणार नाहीत व मग धर्म

18. Vishnu the undecivable protector, traverses three steps, preserving the sacred laws wherever he goes.

19. See the deeds of Vishnu [therefrom] whence he observes [your] works. He [is] the intimate friend of Indra.

चालणार नाहीत. 'धर्माचे संरक्षण करित असतो' असे जे तेथे (व अन्य स्थळांही वेदांत) सांगितले आहे ते लक्षात ठेवण्याजोगे आहे. कारण जेव्हा धर्माचा हात राक्षसादिनांच्या दुष्टपणामुळे होतो तेव्हा तेव्हा विष्णु अप्रतारने येथे धर्माचे पुनरुज्जीवन करून धर्मसंस्थापना करितो अशा ज्या प्रसिद्ध कथा पुराणांतही येथे आढळतात त्यांचे मूळ यात आहे.

१९. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, विष्णु (म्हणजे सूर्य हाच कोणी एक देव) मनुष्यांनी केलेली कृत्ये-यज्ञादि, पापपुण्यादि, आकाशातून चालत असतो पाहतो. आणि तो जेव्हा पाहतो तेथे म्हणजे आकाशात सूर्ये काय काय पराक्रम करित असतो ते म्हणजे तीन पावलांनी सकल भुवनांचे आक्रमण करणे, सकलांचे रक्षण करणे इत्यादि पराक्रम तुम्ही पाहा.

'तो इंद्राचा जीवलग मित्र [होय]' = 'इंद्रस्य युज्यः सखा.' म्हणजे तो इंद्राबरोबर सौमरस ध्याय्यास उपासकाकडे-

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूर्यः ।

दिवीव्र चक्षुराततम् ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूर्यः ।

दिवीव्रश्च । चक्षुः । आश्रितम् ॥ २० ॥

तद्विप्रासो विपन्पर्वो जागृवांसः समिन्धते ।

विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ २१ ॥ ७ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्पर्वः । जागृवांसः । सम् । इन्धते ।

विष्णौ । यत् । परमम् । पदम् ॥ २१ ॥ ७. ॥

भाष्यम्.

२० तद् विष्णोः परमम् (=उच्चैस्तमम्) पदं (=पदप्रक्षेप) दिवि आतत
(=विस्तृत) चक्षुरिव सूर्य सदा पश्यन्ति ॥

२१ विष्णोः परमम् (=उच्चैस्तमम्) पदम् [इति] यद् [यदन्ति] तद् रिप-
न्धव (=स्तुतिकृत) जागृक्का विप्रा (=मेधावान्) समिन्धते (=अदिरूपेण
समिन्ध कुर्वन्ति) ॥

स जातो आणि वृत्राणां मारण्याच्या
कर्मा इद्रास फार मदत करितो यर
१६ व्या मंत्रावरील टिपटील विष्णु-
वृत्राणां सार्धश पाहा 'उद्राचा
जीवलय मित्र' हे शब्द मोठ्या गह-
न्याने आहेत कारण वीं, पुराणांत

इतहासांत व काव्यात वगैरे कोणी
असुरांना पृथ्वीचा देवाचा वगैरे छळ
मांडला म्हणजे इद्र विष्णूकडे सद्वा
विचारण्यात जात असतो त्या कपेचे
ह बीज आहे.

२०. विष्णूचें [जे] अति उंच पाऊल तें, आकाशांत लावून ठेविलेल्या मोठ्या डोक्याप्रमाणे, विद्वज्जनाच्या नित्य दृष्टीस पडत असतें.

२१. विष्णूचें अति उंच पाऊल ज्याला म्हणतात ते [देवगुण] गायक [आणि] जागरूक विद्वज्जन प्रदीप्त करित असतात.

20. That highest step of Vishnu the learned always see like a broad eye fixed in heaven.

21. That which is the highest step of Vishnu the pious [and] watchful singers kindle.

२०. मंत्रांचे तात्पर्य असे आहे कीं. 'विष्णूचें अति उंच पाऊल कशाला म्हणावे? तर त्याला उभार हे कीं, नित्य सूर्य मध्याह्नी आकाशाच्या शिखरावर चढतो त्यालाच कुपजन विष्णूचें 'परमं पदम्' (अत्युच्च पाऊल) असे म्हणतात तो जो मध्याह्नीचा आकाश-शिखरावर असलेला सूर्य तो, जणु काय इद्राचा अथवा वरुणाचा डोक्या आकाशांत पसरून ठेविल्याप्रमाणे दिसतो.' फ्र. १.११५.१, १.१३६.२ पाहा. 'लावून ठेविलेल्या मोठ्या' हा अर्थ 'आनतम्' यापासून गम्यमान आहे.

२१. मंत्रांचे तात्पर्य असे दिसते कीं, विष्णूचें अति उंच पाऊल म्हणजे

मध्याह्नीचा आकाशशिखरावर चढलेला जो सूर्य त्याला देवपजन करणारे गायक लोक प्रदीप्त करितात. म्हणजे अग्नीला प्रदीप्त करितात. मध्याह्नीचा जो प्रस्तरतेजस्क सूर्य तद्रूपी अग्नीस पेटयितात. म्हणजे यज्ञ करणारे लोक यज्ञासाठीं अग्नि म्हणून जो पेटयितात तो मध्याह्नीचा प्रस्तरतेजस्क सूर्यच 'अथवा तद्रूपी विष्णूचें अति उंच पाऊलच होय' असे समजावयाचे असा भावार्थ आहे.

'जागरूक' = 'जागृताः' म्हणजे योग्यवानां देवपजन करण्याविषया तत्पर.

सूक्तम् २३.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । देवता—१ वायु । २-३ इन्द्रवायू । ४-६ मिना-
 वरुणौ । ७-९ इन्द्रो मरुत्वान् । १०-१२ विधे देवा । १३-१५ पूषा ।
 १६-२३ आप । २३-२४ आग्नि । छन्द—१-१८ गायत्री । १९ पुरउ-
 पिणक् । २० अनुष्टुप् । २१ प्रतिष्ठा । २२-२४ अनुष्टुप् ॥

नीत्राः सोमस आ गह्यादीर्वन्तः सुता इमे ।

वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

नीत्रा । सोमस । आ । ग॒ह्ये । आशीर्ष्वन्तः । सुता० । इमे ।

वायो इति । तान् । प्र॒स्थितान् । पि॒ब ॥ १ ॥

उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उ॒भा । दे॒वा । दि॒वि॒स्पृ॒शौ । इन्द्र॒वायू इति । ह॒वामहे ।

अ॒स्य । सोम॑स्य । पी॒तये ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१ [अमी] सोमास्तोक्षणा [सन्ति] । [तस्माद्] [हे वायो] [त्वम्]
 आगच्छ । इमे सुता (=अभिषुता सोमा) आशीर्वन्तः (=पक्कदुग्धमिश्रिता)
 [सन्ति] । हे वायो तान् [एतान्प्रमृतान्] पिब ॥

२ उभा दिविस्पृशौ (=तुलोकस्पृशौ) देवाविन्द्रवायू अस्य सोमस्य पानाय
 [यय] हवामहे (=आह्वयाम) ॥

सूक्त २३.

ऋषि, पूर्ववत्. वृत्त, गायत्री;
पण १९ च पुराणिक, २० च
अनुष्टुप्, २१ च प्रतिष्ठा आणि
२२-२४ च अनुष्टुप्. देवता—
१ वायु, २३ इंद्रवायु, ४-६
मित्रावरुण, ७९ मरुदुक्त इंद्र,
१००-१२ विश्वे देव, १३-१५ पूषा,
१६-२३ आपो देवी, २३-२४ अग्नि.

१. [हे] सोमस्त तीक्ष्ण
[आहेत], [तर हे वायू] तू येथे
ये, हे सोमस्त दुग्धमिश्रित [आ-
हेत] [तर] हे वायू, हे अर्पण
केलेले [सोमस्त तू] पी.

२. आकाशस्पर्शी [जे] दोघे
देव इंद्रवायू त्यांस हा सोम पि-
याकरिता [आम्ही] बोलावितों.

१. हा मंत्र म्हणवाना आहे. ऋ-
ण कीं, पावस्तन सोम कसा असला
म्हणजे आणि त्यांत काय काय घातले
म्हणजे तो देवांस पिय होईल असे
आमचे पूर्वज आर्यजन समजत ते
दितुन येत. प्रथमतः ऋषि म्हणतो की,
हे सोमस्त तीक्ष्ण आहेत, म्हणजे आ-
वट गायवा वुरट आहेत, केवळ मुळ-
वट नाहीत. पण नुस्ते तीक्ष्णच नाहीत,
तर त्यांत ऊन वृष मिसळले आहे-
पावस्तन दूध ऊन कस्तन सोमस्तात घा-
लीत असे दिसते.

हा दोन गुणांनी युक्त असे हे सोम-

HYMN 23.

To Vāyu (1), Indra and Vāyu
(2-3), Mitrāvaruṇau (4-6),
Indra accompanied by the Ma-
ruts (7-9), the Vis'va-Devas
(10-12), Pūshā (13-15), Āpas
i. e. the Waters (16-23), and
Agni (23-24). Metre—Gāyā-
trī, but the Pura-uśhuk in 19,
Anuśtup in 20, Pratiśthā
in 21 and Anuśtup again in
22-24. Author as before.

1. [These] Somas [are]
sharp, come hither, [Vāyu],
these extracted juices [are]
mixed with boiled milk.
Drink them Vāyu, [as
they are] offered [to thee.]

2. We invoke the two
gods Indra and Vāyu that
reach the sky, in order that
they may drink this Soma.

रस्त आहेत, यास्तव हे वायू, तू ये
आणि हे तू पी, असे तात्पर्य.

२. "आकाशस्पर्शी," = "दिविस्पृश्या."
म्हणजे जे इतके मोठे आहेत अथवा
ज्यांचे गमन इतकें आहे कीं, ते आका-
शापर्यंत जाऊन पोहचतात. सूक्त २२
कथा २ आणि त्याचरील टीप पाहा —
"हा सोम" म्हणजे हा जो आम्ही
अर्पण केला आहे तो — "आम्ही बोला-
वितो" मंत्रकर्ता ऋषि एकदाच आहे
तरी अनेकवचनीं प्रयोग असण्याचे का-
रण सूक्त १४ मंत्र २ चाररील टीपेंत
१०० व्या पृष्ठापर पाहा.

इन्द्रयापू मनीजुवा विप्रां हवन्त ऊतये ।

महस्त्राक्षा धियस्पती ॥ ३ ॥

इन्द्रयापू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये ।

सहस्रऽभक्ता । धियः । पती इति ॥ ३ ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमं पीतये ।

जज्ञाना पुवदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमंऽपीतये ।

जज्ञाना । पुवदक्षसा ॥ ४ ॥

ऋतेन धावतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती ।

ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधौ । ऋतरप । ज्योतिष । पती इति ।

ता । मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः ।

करतां नः सुप्रथमः ॥ ६ ॥

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

करताम् । नः । सुप्रथमः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

३ मनोजयी सहस्राक्षो धियस्पती (=देवयजनबुद्धे पती) इन्द्रयापू ऊतये विप्रा (=मेधाविन) आद्रयन्ति ॥

४ वयं मित्रं वरुणं [चेत्नेतौ] जातमात्रौ पुवदक्षौ (=परिवारमतस्की) सोमपानाय आनुषाम ॥

५ यौ ऋतेन (=सत्यधर्माचरणेन) ऋतावृधौ (=ऋतेन सत्येन वर्धमानौ=सम्बर्धयौ) ऋतरप ज्योतिष (=सत्यस्य प्रकाशस्य) पती [स्त] तौ मित्रावरुणौ [गृहम्] आद्रयामि ॥

६ वरुणो मित्रश्च [च] विश्वाभिरुतिभिः (=ऋतेन) प्राविता (=प्रक्षिता) भवतु । [तावुषी] ऋतमान् सुप्रथमः (=प्रभुतघनवत्) वरुताम् ॥

३. [जे] मनाप्रमाणं चपल,
[आणि] ज्यांस हजार डोळे आहेत
[आणि] भजनबुद्धीचे प्रभु [असे
जे] इंद्रबायू त्यांस विद्वज्जन
[आपल्या] संरक्षणासाठीं बोला-
वितात.

४. जन्मतः पवित्र मनाचे जे
मित्र [आणि] वरुण त्यांस आम्ही
सोम प्यावयास बोलावितां.

५. सत्याचरणानें प्रसन्न हो-
णारे [आणि] सत्य प्रकाशाचे
स्वामी जे ते मित्रावरुण त्यांस [मी]
बोलावितां.

६. वरुण [आणि] मित्र
सकल संरक्षणांसहित [पेऊन]
[आमचे] संरक्षिते होओव. ते
आम्हांस चांगले संपत्तिमान करोत.

3. The pious singers in-
voke for protection India
and Vayu who are as quick
as the mind, who have a
thousand eyes [and] who
are the lords of prayer.

4. We invoke Mitra
[and] Varuna born pure of
mind, that they may drink
[our] Soma.

5. I invoke that Mitra
[and] that Varuna who are
pleased with the practice
of truth, [and] who are
the lords of the true light.

6. May Varuna [and]
Mitra become [our] pro-
tectors with all [their] pro-
tections; may they make
us possessors of great
riches.

३. या मंत्रांत इंद्रबायस लायिलेडी
विशेषणें लक्ष्यांत ठेवण्याजोगीं आहेत.
'ते मनाप्रमाणें चपल' आहेत म्हणजे
त्यांस उपासनाजयळ येण्यास गेलें
ह्यागत गाई, मनाप्रमाणे प्रांशून येतात.
तसेच त्यांस हस्त भेज आहेत, म्हणजे
ते सर्वत्र पाहू शकतात. आणि ते भजन-
बुद्धीचे प्रभु होत; म्हणजे देवभजनाची
जी वीर्य मनुष्यामध्ये उत्पन्न होते
तिचे प्रेरक तेच होत, आणि सर्व भक्ति
त्यांसच आणि वरुणास योग्य होय.

४. 'जन्मतः पवित्र मनाचे,' 'ज-
ज्ञाना पुनर्दत्ता.' म्हणजे जे जन्मदे
तेच पवित्रमनरा असे जन्मदे, वरुण-

प्रमाणे जन्मानंतर विद्याभ्यासानें अथ.
या सत्संगानें धर्मो ज्ञानें मन पवित्र
झालेले आहे असे नव्हेत. यात 'जना-
ना पुनर्दत्ता' हे शब्द महत्त्वाचे
आहेत. सर्वजनार्थारथी जसां जन्म-
रक्षादि मोठ्यात तसेच इंद्रबायूविषयी
कृपि गेयें बोलत आहे.

५. 'सत्याचरणानें प्रसन्न होणारे'
'अनेक ज्ञानाकृपी' यात 'अनेक' हे
पद पुनर्दत्त (अनर्थ गाईं असे) आ-
हे. तथापि असे प्रयोग साधारण भेद-
मध्ये जसे पुनर्दत्त अज्ञानान् हतोप
येदीनर्ह पुनर्दत्त येनात उदाहरण 'यम-
ना वसुधतः', इ. सत्याचरणानें प्रसन्न

मृत्त्वन्तं हवामहे इन्द्रमा सोमं पीतये ।

मत्तूर्गणेनं नृम्यतु ॥ ७ ॥

मृत्त्वन्तम् । हवामहे । इन्द्रम् । आ । सोमं पीतये ।

सऽङ्गः । गणेनं । नृम्यतु ॥ ७ ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवांसः पूर्परातयः ।

विश्वे मम श्रुता हवम् ॥ ८ ॥

इन्द्रज्येष्ठाः । मरुद्गणाः । देवांसः । पूर्परातयः ।

विश्वे । मम । श्रुता । हवम् ॥ ८ ॥

हत वृत्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा मृता ।

मा नो दुःशंस ईयात ॥ ९ ॥

हत । वृत्रम् । सुदानवः । इन्द्रेण । सहसा । मृता ।

मा । नः । दुःशंसः । ईयात ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. मृत्त्वन्तमिन्द्रं सोमपानाय आह्वयामः । [स] [मरुता] गणेन सङ्गः
(=पुङ्गवः सङ्गः) नृम्यतु ॥

८. हे इन्द्रज्येष्ठाः मरुद्गणाः (=मरुद्गणाः) विश्वे मरुद्गणा देवाः, मम
हवम् (=माह्वानं) श्रुतम् ॥

९. हे सुदानवः (=अश्वमेधदानपुङ्गवः) [मरुताः] इन्द्रेण युजा (=मित्रेण)
[सह] वृत्रं (=वृत्रं) सहसा (=चलेन) हत (=नाशयत) । दुःशंसः (=दुःशब्द-
पुङ्गवः) अरमान् मा ईयात (=प्रभवतु) ॥

हीणारे म्हणजे आर्यधर्मरूपी जें सत्य
स्वाच्या आचरणानें संतुष्ट हीणारे.

‘सत्यप्रकाशाचे स्वामी’=ऋतस्य
ज्योतिषः पती. यात कर्तॆ ज्योतिः
म्हणजे काय ?

६. ‘संरुद्ध संरक्षणासहित,’=वि-
धाभिन्नतिभिः म्हणजे संरक्षण करण्या-
ने जे जे राने अनेक प्रकार आहेत

त्यांसहित. उदाहरणार्थ, अन्न देकन,
सुसज्ज देकन, संकटातून पार पाडून
इत्यादि.

‘हे आम्हांस चांगले संपात्तिमान
करोत.’ देवांपाशी मागावयाचा मुख्य
प्रसन्न आर्यजनांचा हाच असे हे पूर्वी
आम्हांस सांगितलेच आहे.

७ मरुद्भुक्त इन्द्रास सोम पि-
ण्यासाठी [आम्ही] इकडे बोला-
वितो. तो. [मरुदाच्या] गणास-
हित तृप्ती पावो.

८. ज्यांजमध्यें इंद्र श्रेष्ठ आहे
[आणि], ज्यात पूषा [उत्कृष्ट]
दाता आहे असे अहो देव मरु-
द्भुक्त हो, [तुम्ही] सर्वजण माझी
[ही] हाक ऐका.

९. हे महा उदार देवांनो, तुम-
चा मित्र जो इंद्र त्याच्या साहाय्याने
पराक्रम करून [आमच्या] डाग-
ला मारा. दुष्टाचा अधिकार आ-
म्हांवर न चाले असे करा.

7. We invoke hither
Indra with his Maruts to
drink the Soma. May he
be gratified together with
that host [of his friends].

8 Ye divine hosts of
Maruts, with Indra at your
head [and] among whom
Pūshā is [most] liberal,
hear all ye this my call.

9. O liberal gods, do ye,
aided by your friend Indra,
slay our enemy with your
might. May not the wicked
govern us.

७. 'मरुद्भुक्त इन्द्रास' = 'मरुद्भुक्तम्
इन्द्रम्' म्हणजे ज्यांजमदीनर मरुद्भुक्त
अस्तो त्या इन्द्रास = [मरुतांच्या]
गणासहित, 'सजुः गजेत.' 'सजु' हे
विशेषण होय = 'तृप्ती पावो' म्हणजे
येऊन सोम पिओ आणि सोम पिऊन
तृप्ती पावो.

८ 'ज्यांजमध्ये इंद्र श्रेष्ठ आहे' =
'इन्द्रज्येष्ठाः.' म्हणजे ज्यांचा श्रेष्ठ इंद्र
आहे, इंद्र ज्यांचा नायक अथवा प्रभु
होय असे. 'ज्यात पूषा [उत्कृष्ट]
दाता आहे असे' = 'पूषराज्यः' म्हणजे
ज्यापैकी पूषा हा दाता आहे. 'पूषा'
कोण आहे याविषयी मूळ १४ मंत्र ३
याजुवरील टीप १०२ व्या पृष्ठावर
पाहा. पूषदेव म्हणजे सूर्य देवाचीच
एक धिभूति होय असे समजावपाचे.
या मंत्रात इतके लक्ष्मी

जोने आहे की, मरुद्भुक्त हे अनेक-
वचनी आहे आणि पूषाच्या मंत्रात
एकवचनी आहे त्यात इंद्र आणि
पूषा हे देव आणि तसेच इतर देव
आहेत या कारणास्तव अनेकवचन
आलावे असे वाटते.

'[तुम्ही] सर्वजण माझी [ही] हाक
ऐका' = 'विधे मम धुवा इवम्' यांत
मंत्रवक्त्याची धाक आणि देवांविषयी
ब्रह्म नेवटी आहे ती पाहा.

९. 'महा उदार देवांनो' = 'सुदान-
नय.' इन्द्रास. अर्थ 'ज्यांचे दान
चावळे आहे ते', म्हणजे मोठे दान-
शाली. हे सर्वोपन मदद्भुक्तास आहे असे
सावण्याचार्थ म्हणतात. आणि अनुक्रम-
विकीर्णन पाहता तसेच आहे असे
दिसते.

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमं पीतये ।

उग्रा हि पृथिव्यातरः ॥ १० ॥ ९ ॥

विश्वान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमं पीतये ।

उग्राः । हि । पृथिव्यातरः ॥ १० ॥ ९ ॥

जयतामिव तन्यतु मरुतामेति धृष्णुया ।

यत्तुभं पाथना नरः ॥ ११ ॥

जयतामश्च । तन्यतुः । मरुताम् । एति । धृष्णुया ।

यत् । तुभम् । पाथनम् । नरः ॥ ११ ॥

हस्काराद्विद्युत्स्पर्शतो जाता अस्मान् नः ।

मरुतो मृळयन्तु नः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । विद्युर्वः । परि । अत । जाताः । अस्मान् । नः ।

मरुतः । मृळयन्तु । नः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१० [वयम्] विश्वान् मरुतो देवान् सोमपानाय आह्वयामः । [ते] पृथिव्या-
तर वमा (= ओजस्विनो) हि ॥

११ हे नर (= शूरा) मरुतो यदा [यत्] शुभ (= यत्) पाथ [तदा]
यस्मात् तन्यतु (= शब्दो) जयतां [तन्यतु] इव धृष्णुया (= बलवत्तया)
एति ॥

१२ हस्कारात् (= हसनकृत्वा) विद्युतो (= विशेषेण दीप्यमानाद्) अत
[अन्तरिक्षलोकात्] जाता [मरुतः] अस्मान् वन्तु । मरुतः अस्मभ्यः मृळयन्तु
(= अस्मान्नुलपन्तु) ॥

प्राजोती आहे साधारण शत्रूंस मारणे | साहाय्य जसेल तर तसे प्रदत्त वेईक
आणि दुष्ट लोकांचा अधिकार आपणा- | अशी भावना आमच्या आर्य पूर्वजांची
वर ग बालू देणे या कामी देवांचे | या मन्त्रावरून उघड दिसून येते.

१०. सकल मरुदेवांस [आम्ही] सोम पिण्यासाठी विला-
वितो. कारण की, [ते] पृथ्वीचे
पुत्र शक्तिमंत [आहेत].

११. हे शूर मरुतानो, तुम्ही
जेव्हा पन्नाला जावा तेव्हा तुमची
गर्जना जप मिळालेल्या वारांच्या
[गर्जने]सारखी आवेशाने नि-
घत असते.

१२. हे जें हास्यमुख [आणि]
देदीप्यमान [अंतरिक्ष] त्यापासून
उत्पन्न झालेले [मरुत्] आम्हांस
रक्षोत, मरुत् आम्हांवर रुपा करोत.

10. We invoke all the
Marut gods to drink our
Soma. For they, the sons of
Pris'ni, are mighty.

11. When, bravo Ma-
ruts, you go to the sacrifice,
your shout proceeds loudly
as [that] of conquerors

12. May the [Maruts]
born from that laughing
[and] resplendent [region]
protect us, may the Ma-
ruts favour us.

१०. 'पृथ्वीचे पुत्र' = 'पृथ्वीमातर',
म्हणजे मरुत् देव. 'पृथ्वी' हे मरुता-
च्या आईचे नांव. या शब्दाचा मूळ
अर्थ 'चित्रविचित्र रंगाची' असा आहे.
त्यावरून चित्रविचित्र रंगाची माय,
चित्रविचित्र रंगाची अशी भेपरूपी
माय. मरुतांची आई म्हणजे बहुत
रङ्गून चित्रविचित्र रंगाचा दग असाच
अर्थ समजावयाचा आहे.

११. आम्ही या मंत्राचे भाषांतर
सायणाचार्यांच्या भाष्यास अनुसरून
केले आहे. त्याचा भाषार्थ असा आहे
की, जेव्हा मरुत् उपासकाच्या यज्ञास
साययास निघतात तेव्हा त्यांची गर्जना
जशी काय शुद्धीत जप मिळालेल्या
योद्धाप्रमाणेच गभीर ऐकू येते.

परंतु 'यज्ञास' हा अर्थ ज्याचा केला
आहे तो शब्द 'शुभम्' हा आहे. आ-
णि त्याचा तसा अर्थ होईल अशी

सात्री सांगत नाही. 'शुभम्' अथवा
'शुभे' हे रूप पुष्कळ ठिकाणी आलेले
आहे आणि त्याचा प्रयोग तुमर्ध अव्य-
यासारखा होतो असें दिसते. आणि
त्याचा अर्थ, 'शोभविषयास', 'अलंकृत
करण्यास', 'अलंकार घालण्यास' असा
दहावा असें दिसते. परंतु मरुत स्थळी
तसा अर्थ नीट दिसत नाही म्हणून
आम्ही सायणाचार्यांस अनुसरले आहे.
'आवेशाने' = 'धृष्ट्या'. 'धृष्ट्या' हे
क्रियाविशेषणाच्या अर्थाचे तृतीयान्त
अव्यय आहे.

१२. 'हास्यमुख.....पासून' =
'हरकारात.' हे विशेषण आहे आणि
'त्या अंतरिक्षापासून' हा अर्थ 'अत.'
या अव्ययानून आम्ही भाष्यास अनु-
सरून घेतला आहे. तसा मय्यमान
दिसतो असे आम्हांस यादते.

'उत्पन्न झालेले' = 'जाना'. अक्षरः

आ पूषाश्चित्रवाहिपमर्षणे धरुणं दिवः ।

आजो नटं यथा पशुम् ॥ १३ ॥

आ । पूषन् । चित्रऽर्वाहिपम् । आर्षणे । धरुणम् । दिवः ।

आ । अज । नटम् । यथा । पशुम् ॥ १३ ॥

पूषा राजानमार्षणिरर्षमूढहं गुहा हितम् ।

आविन्दश्चित्रवाहिपम् ॥ १४ ॥

पूषा । राजानम् । आर्षणि । अर्षऽमूढहम् । गुहा । हितम् ।

आविन्दत् । चित्रऽर्वाहिपम् ॥ १४ ॥

उतो स मर्यामिन्दुभिः पटयुक्तो अनुसेषिषत् ।

गोभिर्पर्वं न चर्कषत् ॥ १५ ॥ १० ॥

उतो इति । स । मर्याम् । इन्दुभिः । पट् । युक्तान् । अनुसेषिषत् ।

गोभिः । पर्वम् । न । चर्कषत् ॥ १५ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१३ हे आपृणे (=देदीप्यमान) पूषन् दिवो धरुण (=धारक) चित्रवाहिप
मर्षं पशु यथा इह आज (=आनय) ॥

१४ आपृण पूषा गुहायो [नि]हितमर्षगूढ (=मिथुत) राजान चित्रवाहि-
पमविन्दत् ॥

१५. अपि च स मर्याम् इन्दुभिः (=सोमै) युक्तान्पट् [कृतान्] गोभि
(=वलीपर्व) यथ (=यवक्षेत्र) यथा पुन पुन कृषति [तथा] अनुसेषिषत्
(=पुन पुन गापन्) [वर्तते] ॥

अर्षं अग्निरेखा असा आदे ह विज्ञे-
पण मर्यामाच आदे वारण त्पावस्तुन
अस दिमन् पेत का, मर्यादे देव

आहेत तपाप ते अनादि नव्हेत, जन्म-
लेले आहेत.

१३. हे जाज्वल्य पूषा, आकाशाते धारण करणारा जो विचित्रपक्ष [सोम] त्याला चुकार जनावराप्रमाणे इकडे हाकून आण.

१४. जाज्वल्य पूषा गुहेमध्ये लपवून ठेविलेल्या विचित्रपक्ष राजा [सोमा]ला शोधून काढिता झाला.

१५. आणि तो मजसाठी [सोम]विदुंनी युक्त भशा रहा [ऋतुस], बैलानी ज्ञात नागरस्याप्रमाणे, नित्यशः आणीत असतो.

13. Resplendent Pūshan, drive hither [Soma] of variegated feathers, the supporter of the sky, as [one drives] back a stray animal

14 The resplendent Pūshā found out the variegated-feathered king [Soma] [though] concealed in the cave

15 And he always brings me the six [seasons] accompanied by Soma-drops, as a man ploughs a field with bullocks.

१३. 'जाज्वल्य पूषा.' पूषा हा जो देव आहे त्याविषया वर ७ व्या मंत्रावरील टीप पाहा.

'[सोम]' = 'विचित्रपक्षम्.' भाष्यास अनुसरून अर्थ केला आहे, पण सोम म्हणजे या ठिकाणी व्याख्याचा जो सोम तो व्याख्याचा की बर्या व्याख्याचा ते निश्चयाने सांगवत नाही, आणि कोणताही अर्थ घेतला तरी 'सोमास' चुकाला गुराप्रमाणे पूषा देव वसा आणणार तोही सांगवत नाही. आणि 'सोम' (कोणत्याही अर्थी घेतला तरी) आकाशाते धारण करणारा वसा तोही राजांनी सांगता येत नाही. विचित्रपक्षः याचा पदशः अर्थ विचित्रदर्शनी युक्त असा सायणाचार्य करितात.

'इकडे हाकून आण' = आ अज. या शब्दाचा आम्हां केव्हापसनाचे अर्थ प्रयोगान्तरावरून येतो द्रष्ट अन्तर्ग सायणाचार्य हे समजतील. असा अर्थ वचन 'आ द्र' (= हा आण)

असे द्विपद की अध्याहत घेतात कळत नाही

१४. 'गुहेमध्ये लपवून ठेविलेल्यास' = 'गुहा हितम् अपगूढम्' सायणाचार्य म्हणतात की, गुहेसारखा दुर्गम जो सुटोक ठेवें असेलेला सोम असा अर्थ व्याख्याचा. सोम पृथ्वीवर पूषा देवाने आणला असा त्याचा भावार्थ.

१५ हा मंत्र वारं वार आदि आदि आणि त्याचा भावार्थ जगातील शब्दावरून तर समजत नाही. आम्हां भाषांतर देऊन सायणाचार्यास अनुसरून नेऊ आहे व वादविवाद मंत्राचा अर्थ द्रष्ट करणाऱ्यांसाठी म्हणून ते कोठेच सांगत नाहीत 'ऋतुस' हे अध्याहत पद आम्हां सायणाचार्याने घेतले आहे, पण असा प्रकारचा अध्याहत कधीच लावले म्हणजे अर्थ समजत नारा असे कळत काचेच होत असो द्रष्ट पाहिजे 'देवा' विचारक कठिन मंत्र आहे त्याची हा टीप होत.

अध्वर्यो यन्त्वध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् ।

पृञ्चतीर्मधुना पर्यः ॥ १६ ॥

अध्वर्यः । यन्ति । अध्वऽभिः । जामर्यः । अध्वरिऽग्रताम् ।

पृञ्चतीः । मधुना । पर्यः ॥ १६ ॥

अमूर्या उप सूर्ये यामिर्वा सूर्यः सह ।

ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । यामिः । वा । सूर्यः । सह ।

ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

अपो देवीरुप द्वये यत्र गारुः पिबन्ति नः ।

सिन्धुभ्यः कर्त्वं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । द्वये । यत्र । गारुः । पिबन्ति । नः ।

सिन्धुभ्यः । कर्त्तव्यम् । हविः ॥ १८ ॥

भाषाणाम्.

१६. अध्वरीयताम् (=अध्वरेण देवयजन कर्तुमिच्छता) जामयः (=मिया) अध्वर्यो (=मातरः) मधुना [स्वीकृत्य] पर्यः पृञ्चत्यो (=मिश्रयन्त्यः) अध्वरिर्न्यन्ति ॥

१७. या अमू (=एताः) सूर्येण सह यामिः सह-सूर्यो वा [अस्ति] ता आपो-रमाकमध्वरं हिन्वन्तु (=साधयन्तु) ॥

१८. यासु [असु] अस्माकं गारुः पिबन्ति ता अपो देवीः [अहम्] आह्वयानि । [ताभ्यः] सिन्धुभ्यः हविः कर्त्तव्यम् [अस्ति हि] ॥

तेरा, चवदा आनि पराहे मत्रसो-
मादिष्या नसता मेधाविषयो असतील
असे रिशेद समयने. 'आवाशने पारण
करण्या' आणि 'विचित्रपक्ष' मेधास
'रि' उपासकावडे 'आजने' याव

चांगला अर्थ जाहे. तसाच 'विचित्रपक्ष
राजा [मेधा]ला' गुहेतून पूषा 'शोधन
बादिता झाला' यातहि अर्थ योग्य
दिसतो.

१६. यज्ञेच्छु जनांच्या प्रिय माता [अशा ह्या आपो देवी] माधु-
यनि [आपले] पय मिश्र करीत
करीत मागनि जात आहेत.

१७. ह्या ज्या [आपो देवी]
सूर्योजवळ [अस्ततात] अथवा ज्या-
जवळ सूर्य [अस्ततो] त्या आमच्या
यज्ञास साहाय्य करीत.

१८. [मी] आपो देवींस येथें
बोलावितों, कारण कीं, आमचीं गुरें
त्यांजवळ पीत असतात. [त्या]
नद्यास हाने देणें योग्य [होय].

16. The [sacred waters],
dear mothers of the sacri-
ficers, are going by the
way, mixing their milk
with sweetness.

17. Those [goddesses of
the sacred waters] who
[are] near the sun or to
whom the sun [is] near—
may they promote our sa-
crifice.

18. I invoke hither the
goddesses, [the sacred]
waters, at which our cows
drink. A sacrifice deserves
to be offered to these
rivers.

१६. हा मंत्र 'आपो देवी' विषयी
आहे. 'आपो देवी' म्हणजे उदके जां
त्याच कोणी देवी त्यास यज्ञकर्त्याच्या
प्रिय माता म्हणजे हे योग्यच आहे.
कारण जसें मातेचें दूध जीवनोंपासभूत
आहे, तसे नद्यांचें उदक जीवनोंपासभूत
आहे. आधुनिक आपाची पक्की नदी-
च्या वगैरे पाण्यावर मक्ति आहे (म्ह-
णूनच ते नद्यांस पवित्र मानितात)
तशीच प्राचीन आर्यजनांची प्रीतिपूर-
सर मक्ति उदकावर असे. म्हणूनच
उदके या देवता होत असें ते मानित.

१७ 'ज्या...सूर्योजवळ ..अथवा
ज्याजवळ सूर्य'. म्हणजे येथें भेषोदके

जी त्याच कोणी देवी असें समजावया-
चें. आणि भेषोदके तर सूर्योजवळ म्ह-
णजे आकाशात अस्ततात म्हणून सांगि-
वयास नकोच.

१८. या मंत्रात जे 'कारण कीं आ-
मचीं गुरें त्यांजवळ पीत असतात' =
'यज्ञ भावः पिबन्ति नः,' असे शब्द
आहेत त्यावरून 'आपो देवी' म्हणजे
केवळ उदके, दुसरे कांहीं नाहीं हें स्पष्ट
होतें या ठिकाणें नद्या ज्या तद्रूपी
'आपो देवी' समजावयाच्या. यर १७
ज्या मंत्रात सांगितलेल्या 'आपो देवी'
म्हणजे भेषोदके जी तद्रूपी समजावया
च्या असें दिसतें.

अप्स्वन्तमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये ।

देवा भवत वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्स्व । अन्तः । अमृतम् । अप्सु । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रशस्तये ।

देवाः । भवत । वाजिनः ॥ १९ ॥

० अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशामुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥ ११ ॥

अप्स्व । मे । सोमः । अन्नवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा ।

अग्निम् । च । विश्वशामुवम् । आपः । च । विश्वभेषजीः ॥ २० ॥ ११ ॥

आपः पृणीत भेषजं वरुणं तन्वे इ मम ।

ज्योक्च सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरुणम् । तन्वे । मम ।

ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

१९. अपामन्तः अमृतम् अपामन्तः भेषज [मयति] । हे देवा (= दिव्या ऋविजः) अपा प्रशस्तये (= कीर्तये) वाजिनो (= बलवान्तो) भवत ॥

२० अपामन्तर्विश्वानि भेषजानि विश्वशामू (= पिथेषां सुखकरः) अग्निं [चा-
स्तीति] आपश्च विश्वभेषजवत्यः [सन्तीति] सोमो ममाग्रवीत ॥

२१. हे आप. मम करीराय वरुण (= रसककचभूत) भेषज पृणीत
(= अर्पयत) । ज्योक् (= चिह्नं) दर्शनाय च सूर्यम् [अर्पयत] ॥

० या मन्त्रापासून पुढील तीन ऋचा सध्याचदनवर्मात मार्जेनास्त वेतात.

१९. आपो देवींच्या अंगीं अ-
मृत [आणि] आपो देवींच्या अंगीं
औषध [आहे]. आणि हे देव हो,
आपो देवींची स्तुती करण्यासाठीं
[तुम्ही] शक्तिमान् व्हा.

२०. मला सोमानें सांगितलें
आहे [कीं], आपो देवींच्या अंगीं
सकल औषधे [आहेत], आणि
सर्वांचें कल्याण करणारा अग्नि
[त्यांत आहे असे] आणि आपो
देवी सकलौषधसंपन्न [आहेत असे
सांगितलें आहे]

२१. हे आपो देवी हो, माझ्या
शरीराचे संरक्षण करणारे असें
औषध मला द्या आणि सूर्य फार
दिवस माझ्या दृष्टीस पडे असे
करा.

19. [There is] ambrosia
in the waters, [there is]
medicine in the waters. Be,
ye gods, powerful in order
to glorify the waters.

20. Soma has revealed
to me that in the waters
are all medicaments and
Agni the benefactor of all,
[and that] the waters are
possessed of all medicines.

21. Waters, grant unto
me a medicament that
shall be an armour to my
body and [grant] the sun
that I may behold it long.

१९. 'देव.' हे 'देव' म्हणजे
कृतिवज्ज असा अर्थ आहे असें सापणा-
चार्य म्हणतात. आणि 'शक्तिमान् व्हा'
म्हणजे 'वेगवत व्हा,' 'औकर प्रशंसा
करा' असा अर्थ आहे म्हणून
म्हणतात.

२०. 'मला सोमानें सांगितलें आ-
हे' म्हणजे काय? सोमानासून उत्पन्न क्षा-
तेल्या हर्षांत मी असताना मला सम-
जले कीं, उद्भात सकल औषधे आणि
सकल जनांचा हितकर्ता अग्नि आहे,
असे उतर आहेत वाटते.

उद्भात औषधे आणि अग्नि आहे
असे उद्देश अनेक ठिकाणी येत जातात.

त्याचा अर्थ असा कीं, उद्भातें वनस्प-
ति, वृक्ष इ. वाढतात आणि वनस्पति व
वृक्ष योशिलाय औषधे व अग्नि नाहीं
हे सांगण्यात नकोच.

२१. चार्पाय असा आहे कीं, 'ज्या
औषधाच्या योगेकडून माझ्या आंगावर
कवच घातल्याप्रमाणे माझे संरक्षण हो-
ईल अशा रीतीने औषध मला द्या,
आणि मी फार दिवस जेजेन असे करा.'

'सूर्य फार दिवस माझ्या दृष्टीस पडे
असे करा'—[पूनीत] ज्योक् च सूर्य
दृष्टो. पदशः, 'सूर्य मला या कीं मी
त्याला पार दिवस पाहीन' असा अर्थ.

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा श्रेष उत्तानृतम् ॥ २२ ॥

इदम् । आप । प्र । वहत् । यत् । किम् । च । दु । इतम् । मयि ।

यत् । वा । अहम् । अभिऽदुद्रोह । यत् । वा । श्रेषे । उत्त । अर्नृतम्

॥ २२ ॥

आपो अद्यान्वचारिणं रसेन समं गम्यहि ।

पर्यस्वानग्र आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ २३ ॥

आप । अद्य । अर्नु । अचारिणम् । रसेन । सम् । अगम्यहि ।

पर्यस्वान् । अग्रे । आ । गहि । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ २३ ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मै अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ २४ ॥

॥ १२ ॥ ५ ॥

सम् । मा । अग्रे । वर्चसा । सृज । सम् । प्रजया । सम् । आयुषा ।

विद्यु । मे । अस्य । देवा । इन्द्र । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥

॥ २४ ॥ १२ ॥ ५ ॥

भाषाणाम्.

२२ हे आप यत्किं च मयि दुरितम् [अरित] यत् [किं च] वा [अहम्] अभिदुद्रोह (=द्रोहस्य षाप कृतगानरिम) यत् (=किं च) वा [अह] श्रेषे अर्नृत वा [वमाये] [तरलकल] [यूय] प्रवहत ॥

२३ हे आप [अद्य] अग [युष्मान्] अन्वचारिणम् (=अनुचरितवानरिम) । रसेन (=उदकरसेन) [वष] सगता रस [हे अग्ने] [स्व] पयसा सह आगच्छ । आन्तरं च मा वर्चसा (=तेजसा) ससृज (=संयोजय) ॥

२४ हे अग्ने, मा वर्चसा ससृज (=संयोजय) । प्रजया संसृज । आयुषा संसृज । आन्तरं च देवा मा विदु । ऋषिभिः सह इन्द्रो विद्यात् ॥

२२. हे आपो देवी हो, जें कां-
ही पातक माझ्या अंगां [असेल]
अथवा जे मी [दुस्त्याचें] वाईट
केलें आहे, अथवा जे मी शाप दि-
ले आहेत आणि [जें] खोटें [बो-
ललों असेन] तें [तुम्ही] सर्व
- पाहून घ्या.

२३. हे आपो देवी हो, आज
मी तुमचा शोध केला [आणि]
आम्ही उदकसाराप्रव पावलों. हे-
अग्नी, तूं आज उदकरस घेऊन ये
- आणि मग मला तेजानें युक्त कर.

२४. हे अग्नी, मला तेज दे,
मला संतती दे, मला आयुष्य दे.
आणि मग ऋषींसहित मला देव
जाणोत, आणि इंद्र जाणो.

22. Waters, whatever
sin there is in me, what-
ever ill-will I may have borne
[to others], whatever im-
precations I may have ut-
tered and whatever false-
hoods [I may have told],
wash it away all [from me].

23. Waters, I sought
[you] to-day, [and] we have
obtained the juice. Come,
Agni, with the milk [of the
waters] and then fill me
with splendor.

24. Agni, confer upon
me splendor, confer pro-
geny, confer life. And
then may the gods know
me, may Indra know me
among the poets.

२२. या मंत्रांत जी आपो देवाची
मार्थना केली आहे ती उदकांत अनुल-
क्षून करण्यायोगी आहे. मात्र सकल
पातकें उदकाच्या योगे वरून नाहीर्वा
होतीत असा भावार्थ नाही. परंतु अशा
प्रकारच्या समजुतीचे बीज या मंत्रांत
आहे यांत संशय नाही.

२३. सायणाचार्य ही ऋचा अवधू-
षाच्या वेळीं (यज्ञाच्या शेवटीं जें यज्ञ-
कर्त्यानें स्नान करावयाचें त्यावेळीं)
म्हणावयाची अशा समजुतीनें अर्तें ता-
त्पर्य सांगतात कीं, “मी आज अवधू-
षासाठीं पाण्यांत शिरलों; शिस्त

“जकाचें जें सार ते आम्ही पावलों.
“हे अग्नी, उदकांत जें सारखे दुग्ध
“आहे त्यासहित तूं आज ये. आणि
“अवधूषस्तान् म्हणजे जो मी त्या
“मला तेज दे”

२४. ‘ऋषींसहित मला देव जा-
णोत’ सायणाचार्य, ‘ऋषीगणांसहित देव
मला जाणोत’ असा अर्थ करितात.
पण ‘मला ऋषींनरोवर’ जाणो, म्हणजे
मला ‘ऋषीप्रमाचें गणो,’ ‘मी ऋषीं
होईं अर्तें करो,’ ‘इतरांस ऋषी केलें
तत्ता मलाहि केलें’ असा अर्थ सांगला
संभवतो.

सूक्तम् १४.

अजीमर्तपुत्र शुन शेष ऋषि (कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरात्) ॥

देवता—१ प्रजापति । २ अग्नि । ३-५ साविता । ५ मणो वा । ६ १५

वरुण ॥ छन्द—१ २ ६-१५ त्रिष्टुप् । ३-५ गायत्री ॥

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारुं देवस्य नाम ।

को नो म॒ह्या अ॒दितये पुनर्दा॒त्पितरं च दृ॒शेयं मा॒तरं च ॥ १ ॥

कस्य । नूनम् । क॒तमस्य । अ॒मृतानां । मना॑महे । चारुं । दे॒वस्य ।
नाम ।

क । नु । म॒ह्यौ । अ॒दितये । पुनः । दा॒त् । पि॒तरम् । च । दृ॒शेयम् ।
मा॒तरम् । च ॥ १ ॥

भाषाध्यायम्.

१ नूनम् (=अधुना) कस्य [नाम], अमृतानाम् (=अमराणां) [देवा-
नां] [मध्ये] कस्य देवस्य चारुं (=श्रेष्ठं) नाम मनामहे (=ध्यायाम) । को
मो महर्षे अदितये (=पृथिव्यै) पुनर्देवाद् [येन] [अहं] पितरं च मातरं च
पुनः पश्येयम् ॥

सूक्त २४.

ऋषि, अजीगर्ताचा मुलगा शु-
नःशेष, ज्याला विश्वापित्राने दत्त-
क घेऊन देवरात असे नाव दिले
होते. देवता-१ रुद्र ऋचेची प्र-
जापति असे समजण्याची चाल
पडली आहे, २ रीची अग्नि, ३-५
ची सविता पण ५ वीची सविता
अथवा भग, १-१५ची वरुण वृत्त-
१.२.६-१५ त्रिष्टुप्, ३-५ गायत्री.

१. आवां कोणाचे नाव, - अ-
मरातून कोणत्या देवाचे प्रियकर
नाव आम्ही मनात आणू ? आ-
म्हास पुनः मोठ्या पृथ्वीच्या स्वा-
धीन कोण करील की जेणेकरून
मी [माझ्या] बापाला आणि आई-
ला [पुनः] पाहीन ?

१. या सूक्ताचा कर्ता अजीगर्तपुत्र
शुन शेष होय. अजीगर्ताची कथा ऐतरेय
ब्राह्मणात, सांख्य्यापन सूत्रांत आणि
दुसऱ्या सर्वांत दिली आहे. ती संक्षे-
पाने सांगतो :- वेदसाक्षा मुळगा हरिश्चंद्र
म्हणून राजा होता. त्याला अमर बाप-
का होत्या तरी त्याला भुवना होत
नव्हता. त्याच्या घरी पर्यंत आणि
नारद हे मुनी राहत असत त्याने
नारदांला विचारिले की, पुत्रगोण स-
र्वांस असते तर पुत्रोत्पत्तीपासून काय
साप आहे ? नारदाने उत्तर दिले की,
"पुत्रमुक्त राहिल्याने बाप कमसुख
होतो, आणि अमर होतो; पृथ्वी, आणि
आणि उदकें यांपासून जे उगमण होताने

HYMN 24.

To Varuna; but Praydpati is
conventionally regarded as
the deity of 1, Agni is the
deity of 2, and Sastā of 3-5,
but of 5 Sastā or Bhaga. By
S'anas's'epa the son of Aj-
garta, otherwise called Deva-
sāta the adopted son of
Tas'admitra. Metre of 1, 2,
G-15 Trishūp; of 3-5 Gāyatrī

1. Whose name, of which
of the immortal gods
should we contemplate the
dear name? Who will de-
liver us back to the vast
Earth that I may see both
my father and mother?

स्वपिता पुत्रोत्पत्तीपासून अधिक उप-
भोग मिळतात; पुत्रउत्पत्तीपासून तमाचा
नाश होतो; पण ही एक अज्ञाने भरले-
ली नौकाच होय; गृहस्थाश्रमाद आश्र-
मांत काय अर्थ आहे ? तब कल्याण
काय अर्थ आहे ? मुळगा हाव हर्य,
वास्तव ब्राह्मणांनी पुत्राची इच्छा करावी.
अज्ञानासून ज्ञान, अज्ञानासून रक्षण सु-
वर्णापासून सौंदर्य, आणि मृतांपासून
संयत्ति होते, तरी म्हणजे एक मित्र
होय, ज्याचा मान स्मरणाने ब्रह्म होताने,
परंतु पुत्र म्हणजे केवळ अल्प-
आकाशमधील व्योमीच होय; नारा
आपल्या बापकोल्या पोटा दुखवतो
दहाव्या महिन्यात पुत्र जन्मतो,

आपल्या बायकोच्या पोटी पुत्ररूपाने नवरा जन्मतो (जायते) म्हणून तिळा "जाया" असे म्हणतात; देव आणि कृपी हे तिच्या अंगां मोठे तेज भरितात, देवांनी मनुष्यास सांगितले आहे की, तुमच्या बायकोच्या पोटीच तुम्ही जन्म पावाळ अपुत्रकाळा स्वर्ग नाही ही गोष्ट पशूहि जाणतात, आणि त्यांजमध्यें पुत्राचा सवध मातेशीं आणि भावाचा सवध बहिणीशीं होत असतो; ज्यास पुत्रलाभ होऊन दुसऱं नसते त्यास कीर्ति प्राप्त होते, ही गोष्ट पशुपक्ष्यांसहि ठाऊक आहे म्हणूनच ते मातेशीं तुला संवध करितात" याप्रमाणे नारदांनीं सांगितल्यावर हरिश्चंद्र म्हणाला, तर मग मला पुत्रप्राप्तीचा मार्ग सांग. नारद म्हणाला, तूं राजा वरुणाकडे जा, आणि मला पुन दे म्हणजे तो मी तुला बळी देईन असें सांग. हरिश्चंद्रानें त्याप्रमाणें केल्यावर वरुणानें तें मान्य केलें. मग हरिश्चंद्रास पुन झाला त्याचेगांय रोहित. मग वरुण म्हणाला तुला आता पुत्र झाला आहे तो मला बळी दे. हरिश्चंद्र म्हणाला पण दहा दिवसांचा झाल्यावर पक्षास धोय होतो हा माझा पुत्र दहा दिवसांचा होऊ दे म्हणजे याला बळी देईन. वरुण म्हणाला बरे आहे. तो दहा दिवसांचा झाला. नंतर त्याला बळी दे असें वरुणानें सांगितलें. हरिश्चंद्र म्हणाला पशूस दात आले म्हणजे तो पक्षीयोग्य होतात, बाळा दात येऊ दे म्हणजे बाळा बळी देईन. रोहितास दात आल्यावर वरुणाने मागणें केलें. तेव्हा हरिश्चंद्र म्हणाला पशूने दात पडते म्हणजे तो पक्षीयोग्य होतो, याचे दात पडें दे म्हणजे मी याला बळी

देईन. दात पडल्यावर वरुणानें मागणें केल्यावरून हरिश्चंद्र म्हणाला पशूस पुनः दात आले म्हणजे तो पक्षीयोग्य होतो, याला पुनः दात येऊ दे म्हणजे याला बळी देईन. दुसरे दात आल्यावर पुनः वरुणानें मागणें केल्यावरून हरिश्चंद्र म्हणाला क्षत्रियाचा मुलगा कवच धारण करण्यास योग्य झाला म्हणजे तो बळीयोग्य होतो, त्याप्रमाणें माझा मुलगा झाल्यावर बळी देईन. रोहित कवचधर झाल्यावर वरुणानें आतां मुलगा मला बळी दे असे सांगितल्यावरून हरिश्चंद्र बोलला, बरे आहे. असें म्हणून त्यानें रोहितास आपणापाशीं बोलावून सांगितलें कीं, "तू या वरुणाच्या योगानें मला प्राप्त झाला आहेस. म्हणून तुला मी याच्या प्रीत्यर्थ बळी देतों. रोहित म्हणाला "नको देऊ", आणि धनुष्य घेऊन अरण्यांत पळून गेला, आणि एक वर्षपर्यंत तसाच फिरत होता. इकडे वरुणानें हरिश्चंद्रास पारिलें, त्यामुळें त्याला उदरव्याधि झाली. हे ऐकून रोहित अरण्यांतून गांभीं आला. त्याला इद्र मनुष्याचें रूप घेऊन भेटला, आणि म्हणाला अरे रोहिता, जो मनुष्य फिरत नसतो त्याला सुस नाही, असें आम्हां ऐकिलें आहे; जो मनुष्य फिरत नाही तो पापी होय, आणि जो फिरतो त्याचा सत्ता इद्र होय, यास्तव तू फिरापयास जा. हे ब्राह्मणवचन आहे असें समजून रोहित पुन एकवर्षपर्यंत तसाच अरण्यांत फिरत राहिला, आणि मग गांभीं आला. तेव्हां इद्र मनुष्यरूपानें त्यास पुन भेटला आणि म्हणाला, जो फिरतो त्याचे पाप प्रकृति वृक्षजातीप्रमाणे असतात, आणि तो फळीचा वृक्षाचाच उप-

भोक्ता होतो, आणि त्याची सर्व पातळीं चाळतां चाळतां मार्गांतच नष्ट होताना; तर तू चळ आणि फिरत राहा. त्याप्रमाणे रोहित अरण्यांत तिसरें वर्ष सपेपर्यंत फिरला, आणि मग गांवां आल्यावर त्यास इद्र पूर्वाग्रमाणे मनुष्येषानें भेटून म्हणाळा, जो मनुष्य बसून राहतो त्याचे भाग्य बसतें, जो उठतो त्याचें उठतें, जो निजतो त्याचे निजते, आणि जो चाळत असतो त्याचें भाग्य चाळतें; तर तू जा आणि चाळत राहा. त्याप्रमाणे चवथें वर्ष अरण्यावासांत घाळून रोहित पुनः गांवी आल्यावर पुनः इद्र मनुष्येषानें त्याला भेटून म्हणाळा, जो मनुष्य निजतो तो कळि होय, जो जागृत असतो तो द्वार होय, जो उठतो तो त्रेतायुगाप्रमाणे होय, परंतु जो चाळत राहतो तो कृतयुगाप्रमाणे होय, तर तू चाळत राहा. त्याअग्येचें पांचवे वर्ष रोहितानें अरण्यांत घाळून परीं आल्यावर पुनः मनुष्यरूप घेऊन इद्र त्यास भेटला आणि म्हणाळा, जो फिरतो त्यास मय मिळतो, आणि जो फिरतो त्यास गौड अक्षीर मिळतात; पाह्या कीं सूर्ये निरव फिरतो आणि धकत माहीं व सुखी असतो, तर तू फिरावपास जा. त्याप्रमाणे तो अरण्यांत जाऊन आणसी एक वर्षभर फिरला, आणि पूर्वाग्रमाणेच इद्रानें आणसी सांही उपदेश केल्यावरून सातवें वर्ष फिरला फिरतां फिरतो त्याचें मुकेंनं भरत होता असा सयवसावा पुनः अजीगर्त या नांवाचा एक क्षत्रि पाहिला. त्याला शुनपुच्छ, शुनशेप, आणि शुणोष्णपुच्छ, असे तिथे पुनः होते रोहित म्हणाळा हे क्षत्री, मी तुला शंभर माई देतो, या

तिची पुत्रीतून एक पुत्र मला दे म्हणजे मी त्याच्या योगानें आपली मोकळीक करून घेईन. ऋषि वडील पुत्रास आळिगन देऊन म्हणाळा हा मिळणार नाही; त्याप्रमाणेच कनिष्ठ पुत्राला आर्त्त देईन आळिगन देऊन हा मिळणार नाही असें म्हणतें नंतर मधला जो शुन शेष त्याला देण्याविषयी आर्त्तबापांनीं ठराविले त्याप्रमाणे रोहिताने शंभर माई देऊन शुन शेष विकत घेतला, आणि त्यास घेऊन अरण्यातून गांवी गेला. आणि बापाजवळ जाऊन म्हणाळा, हा पुच्छ देऊन मी आपली मोकळीक करणार हरिश्चंद्र वरुणापाशी जाऊन म्हणाळा हा पुच्छ मी तुला बळी देतो. वरुणाने हात्रिपापेक्षा प्रादान बळी बांगला असें म्हणून ते बोलणे माग्य केळे, आणि राजसूय यज्ञ करामयास सांगितले. मग शुन शेषास बळी द्यावयास पतभूमीकडे गेले

या प्रसंगी हरिश्चंद्राचा होता विधामित्र ऋषि असे, अध्वर्यू जमदग्नि होता, प्रज्ञा पतिष्ठ होता, आणि उग्रता अपास्य ऋषि होता शुनशेषास तयार करून आणिल्यावर त्याला पुत्राळा बांधण्यास कोणी कवूळ होईना, तेव्हा शुनशेषाचा बाप अजीगर्त म्हणाळा पर शुण्डी मला आणसी शंभर माई द्याल, तर मीच द्याला बांधीन. त्याला आणसी शंभर माई दिल्या. रपावरून त्यानें शुनशेषास द्याला बांधिलें, पुढें त्याला मारण्याची वेळ आली तेव्हा मारण्यास बोली पुढें होईना. पुनः अजीगर्त म्हणाळा, आणसी शंभर माई मला द्याल तर मीच द्याला मारिन रपावरून रपास आणसी शंभर माई दिल्या. तो नष्टवार तयार वरून

आपल्या मुळास मारावयास आला ते-
व्हा शुन शेपास आता आपणास खरो-
खरच मारितात असे वाटले, आणि
त्याने सर्व देवांमध्ये प्रथम देव जो
प्रजापति त्याचा धावा (कसब नून ३०
हा पाहला मंत्र म्हणून) केला प्रजा-
पतीने त्याला सांगितले, आणि हा देवा-
तून अगदी जवळचा देव आहे, त्याचा
तू धावा कर. त्याने अग्नीचा धावा
(अग्नेर्वेष प्रथमश्च ३० हा द्वितीय मंत्र
म्हणून) केल्यावरून अग्नि म्हणाळा,
सवाचा उत्पन्नकर्ता सविता देव आहे,
त्याचा तू धावा कर सवित्याचा धावा
(मंत्र तिसरा अग्नि त्वा देव ३०) के-
ल्यावरून सविता म्हणाळा, तुला वरु-
णासाठी बोधिले आहे, त्याचा धावा
कर त्यावरून वरुणाचा धावा केला
वरून म्हणाळा, अग्नि हे देवांचे मुख हो-
य, आणि तो फार दयाळू आहे त्याची
स्तुती कर म्हणजे आम्ही तुला मोकळा
कर त्याप्रमाणे अग्नीचा धावा केल्यावर
अग्नि म्हणाळा विधेदेवाचा धावा कर
म्हणजे आम्ही तुला सोडू विधेदेवाचा
धावा केव्हावर विधेदेव म्हणाळे, इद्र
हा सर्वात मोठा, बलिष्ठ आणि दयाळू
आहे, त्याची स्तुती करायीत तर तुला
सोडू त्याने इद्राची स्तुता केली नंतर
इद्र मत्तज झाला, आणि त्याने त्याला
सुवर्णाचा एक रथ आपल्या मनात दिला,
त्यावरून शुन शेपाने त्याचे आभार एक
रुचा रचून मानिले इद्र म्हणाळा तू
अग्नीची स्तुती कर म्हणजे तुला सोडू
अग्नीची स्तुती केल्यावर अग्नी म्हणाळे,
तू जेव्हाची स्तुती कर म्हणजे तुला सोडू
त्यावरून त्याने जेव्हाची स्तुती केली
नंतर त्याने पाश हळूहळू तुटू लाग-
ले, आणि प्रत्येक रुचेवरून हरिथ-

द्राचें उदरहि लहान लहान होत गेले.
शेवटची कचा म्हटल्यावरून शुन शेप
अगदी मोकळा झाला, आणि हरिथ-
हि बरा झाला.

नंतर त्या दिवसाचा यज्ञ शुन शे-
पाच्या हाताने विश्वामित्रादि ऋषींना
करविला, आणि विश्वामित्राने शुन शे-
पास आपल्या मांडीवर बसवून दत्तक
पेतले अनीवर्त आपला मुळगा आ-
यणास परत मिळवाय म्हणून पुष्कळ
प्रयत्न करू लागला, व त्याने शुन शे-
पालाहि पुष्कळ सांगितले की तू आपले
कुळ सोडून दुसऱ्या कुळात जाऊ नकोस.
परंतु शुन शेपाने सांगितले की, तू हातात
तळवार घेऊन आपल्याच मुळाळा मा-
रण्यास आलास हें शूद्रानेहि करण्यास
अयोग्य असें कस केलेंस त्यापेक्षा मी
वेत नाहीं. विश्वामित्र म्हणाळा या
शुन शेपाळा देवांना मरणापासून सोड-
वून घळा दिलें आहे त्यापेक्षा हा
देवरात (देवांना दिलेला) माझा दत्त
पुत्र झाला; आता हा परत मिळणार
नाही

या कथेविषयी आम्हांस प्रथमत असें
सांगवण्याने आहे की, प्रस्तुत मूळ सम-
जेनास झालें तेव्हा ही कथा ऐतरेय
ब्राह्मणात नव्वेरी मागाहून पुष्कळ दिव-
सांनी रचिली गेली अशी शका वाटते
तथापि इतके खरे आहे की या सूत्राचे
आरंभाने जे यज्ञ आहेत ते आणि किती-
एक नंतरचेहि शुन शेपाच्या संकटाता-
रित्या संकटात असलेल्या कोणा तरी
मनुष्याविषयी आहेत आणि त्यावरूनच
शुन शेपाचा कथा उत्पन्न झाली असा-
वा असें म्हणण्यास कारण दिसते

परंतु ही सर्व कथा पडलेल्या गो-
ष्टीचा अनुवाद असो, अथवा पडले-

त्या लहानशा एकाद्या गोष्टीच्या बीजा-
यत्न केलेला कल्पनाविस्तार असो;
इतकें खरें आहे की, तीत फार
प्राचीनकाळा पासून होत्या अशा कि-
तीएक चमत्कारिक गोष्टींचा उल्लेख
आहे तो लक्ष्यांत ठेवण्याजोगा आहे.
पहिली ही कां, प्राचीनकाळां वैदिक
युगांत (कृतयुगांत) पुरुषमेध करण्याची
म्हणजे मनुष्यास बळी देण्याची भयकर
चाल होती, की जिने नांवपेटले असतां
आधुनिक आर्यजनांतून अगदीं जंगली
छोकांच्याही आंगावर शाहूरे उठतील.
दुसरी ही कां, तर्ष युगांत उत्तम युग जें
मानितात, त्या युगांत ऋषिजन शें दोनशें
गार्द घेऊन आपल्या पोटाचीं मुळे बळी दे-
ण्याकरितां जी विकत मागेल त्यास विकी-
त होते इतकेंच नव्हे, पण आतांच्या
वेळचे आति नीच मानिलेले साहिक सुद्धां
जें काम कधीहि करणार नाहीत तें आप-
ल्याच मुळास आपल्या हातातें तळवार
घेऊन मारायपाचें काम भोडक्याच गो-
ळासारवें करण्यास तयार होते. तिसरी
ही कां, ब्राह्मणकुळांतीळ मुळगा क्षत्रिय
कुळांत (विधामित्र क्षत्रियकुळांतीळ
होता) दनक पेटला जाण्यास कांही एक
हरकत नव्हती.

चवथी एक गोष्ट ध्यानीत ठेवण्या-
जोगी अशी आहे की, यज्ञांत जे बळी
देत त्यास पुन. जीवत करण्याची शक्ति
आणि बाल पुतातन काळच्या लोखनि
होती म्हणून जशी प्राणी मारून हत्या
करण्याची चाल होती तशीच मारले-
ल्या प्राण्यास फिल्लन जीव आणण्या-
चीहि शक्ति असे असे सांगतकाळां
मानितात; परंतु खाला राई आघार
आहे अस दिसत नाहीं कारण की,
जर असा नर शुन देणस मारल्या-

नंतर आपण पुन जीवत होईन या
भरवझावर तो उगीच राहिला असता.
अथवा हरिश्चंद्राचा मुलगा रोहित यास
मारला असता तरी काय अडचण
होती ? तो पुन- जीवत झाला असता.
तो सहा सात वर्षेपर्यंत पळून कां जात
असे ? शिवाय जर पुन. जीवत करितां
आलें असतें, तर मला मारिले तरी
दे यक्षणा मला पुनः जीवत कर असें
शुन.क्षेपाने म्हटले नसतें काय ?

पहिल्या झवेचा भावार्थ असा आहे
कां, मी संकटांत पडलों आहे, तर आतां
मी कोणत्या देवाचा थांवा करूं की जेजें-
करून माझी मुक्ति होईल, आणि माझी
आईबावे माझ्या पुनः दृष्टीस पडतील.
या मंत्रांत “आम्हां” आणि “आम्हांस”
ही जी अनेकवचनें आहेत ती केवळ
वृत्तसुसार्थ आहेत. परंतुतः मोळगान्या-
च्या मनांत ‘कोणत्या देवाचे श्रियकर
नांव मी मनांत आणूं मला पुनः मोठगा
पृथ्वीच्या स्वाधीन कोण करील?’ असें
च आहे. ही गोष्ट ‘मी माझ्या बापाळा
आणि आईला पुनः पाहीन’ असे जे
झेवटी एकवचन आहे त्यावरूनहि
उघड होते. — ‘पुनः मोठगा पृथ्वीच्या
स्वाधीन कोण करील?’ असे समजावया-
चे कां मोळगारा मोठगा संकटांत आहे,
आणि मृत्यूच्या मुतां गेला आहे, तेज-
करून हा मूळोक जता राई त्याला
सुटलाच आहे. त्या या मूळोकाच्या
स्वाधीन त्यास केला म्हणजे तो सहजच
संकटांतून सुटला असे समजावयाचे

या मंत्रांतीळ प्रधानी कोमलता आ-
णि शब्दांची सरणी फार सुंदर आहे.
आणि अनेक देवांतून कोणत्या देवाचे
श्रिय नांव घेतल्याने आपली मोबळीक
होईल हे जणू प्रभ विवाग्नायास दाऊ-

अग्नेर्नयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारुं देवस्य नाम ।

स नो मद्या अदितये पुनर्दापितरं च दृशेयं मातरं च ॥२॥

अग्नेः । दयम् । प्रथमस्थं । अमृतानाम् । मनामहे । चारुं । देवस्यं । नामं ।

सः । नः । मद्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् ।
मातरम् । च ॥ २ ॥

अभि त्वां देव सवितरीशानं वार्षाणाम् ।

सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सविवः । ईशानम् । वार्षाणाम् ।

सदा । अवन् । भागम् । इमहे ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. अमृतानां (=मरणरहितानां) [देवानां] [मध्ये] प्रथमो योभिर्देवस्तस्य चाह (=प्रिय) नाम मनामहे (=ध्यायाम्) । स नो महर्षि अदितये (=पृथिव्यै) पुनर्दापयति [येन] [अहं] पितरं च मातरं च पुनः पश्येयम् ॥

३ हे देव सवितः हे सदा अवन् (=रक्षक) वार्षाणां (=भेषाणां धनानाम्) ईश त्वा अभि (=त्वां प्रति) [यय] भाग्यमीमहे (=याचामहे) ॥

क तत्त्व्यासारितं दितते, तथापि कोणी तरी एकादा देव आपणास सोडवीळ आणि आपल्या आईबापांचें मुल आपणास पुन दासवीळ अशी रवाची सातरी दिसून येते आणि देवाच्या नांवाविषयीहि त्याचें प्रेम उपट दिसून येतें.

या मंत्राची देवता प्रजापति असें मानण्याची चाळ पडली आहे त्याचें सरोरार कारण असें की, यांत 'वर्य' हा शब्द आहे आणि त्याचा अर्थ 'कचा' असा (रवा चाळीत अनुसंग) करीत असतात, 'क' म्हणजे प्रजापति असें म्हणतात. परंतु 'क' शब्दाचा अर्थ प्रजापति असा आहे ही समजून भाषाहून पडली, अति मारीची वाही नरहती. आणि इतकें तरी सरे कां, या मंत्रांत 'प्रजापतीचा' अर्थ काही नाहीं ह्या मंत्राचा अर्थ

केल्याने व याचा आणि पुढील मंत्राचा संबंध काय आहे त्याचा विचार केल्याने एकदम दिसून येईल.

जर जी ऐतरेय ब्राह्मणांतून शुन शोपाविषयी कथा सांगितली आहे तीत शुन शोपानें आपली सुटका होण्याविषयी प्रथम प्रजापतीची प्रार्थना केली असें जें सांगितलें आहे तें 'क' म्हणजे प्रजापति आणि तीच या पहिल्या मंत्राची देवता आहे या समजुतीनें होय परंतु 'वर्य' म्हणजे 'प्रजापतीचा' असा अर्थ होत नाहीं, व व्यायपाचाहि नाहीं, तेव्हां या ब्राह्मणकथेची मातवरी किती आहे तें सांगण्यास नको. ब्राह्मणांत ज्या कथा असतात त्या बहुतकडून अज्ञान तद्देव्या असतात.

२. देवामध्ये पहिला असा जो
आमि त्याचे प्रियकर नाव आम्ही
पनात आणू; जो आम्हास पुनः
मोठ्या पृथ्वीच्या स्वाधीन करील,
कों जेणेकरून [पुनः] भी माझ्या
बापास आणि आईस पाहीन.

३. हे देवा सक्रिया, हे नित्य
रक्षण करणाऱ्या, उत्तम घनाचा
स्वामी जो तूं त्या तुजजवळ आम्ही
माग्य मागतो.

2 Of Agni, the first
among the gods, we will
contemplate the dear name
He will deliver us back to
the vast earth that I may
see both my father and
mother

3 Divine [and] ever pro-
tecting Savitā, from thee,
the lord of all that is de-
sirable, we ask for wealth,

२. पहिल्या मंत्रात जो प्रथम विचारिला कीं कोणत्या देवाचा धांवा केला असतो आपली सुटका होईल, त्याचे उत्तर प्रथम विचारणाऱ्या आपणच या मंत्रात देतो, आणि म्हणतो आपण अग्नीचा धांवा केले म्हणजे तो आम्हांस सोडवील = 'देवामध्ये पहिला. , त्याचें' = 'प्रथमस्य अमृतानाम्' ही केवळ प्रशंसा आहे असें नाहीं अग्नीस सकल देवामध्ये मोठा असे म्हटल्यास नवल नाहीं कारण कीं 'यदुणासास्त्रिसेहि मोठे देव यशस्वी होतात ते अग्नीच्याच योगानें होतात' = 'त्वया हि अग्ने यदुणो धत्तवतो मित्र शशद्रे अर्पेमा सुदमव.' १४१.९, इत्यादि अग्नीच्या श्रेष्ठत्वाविषयी मंत्र वेदांत आहेत.

प्रजापतीनें अग्नीची स्तुती करावयास सांगितल्याप्रमाणे शुन शेषाने ही मंत्रा अग्नीविषयी म्हटली असे (ऐतरेय ब्राह्मणानें सांगितल्याप्रमाणे) म्हणण्यास काहीच सूचक नाहीं इतकेच नव्हे, पण तो काहीच न घडतां पाहल्या मंत्रांत मोलवारांने जो प्रथम विचारला त्याच

आपणच या मंत्रात उत्तर दिठे आहे असें स्पष्ट दिसून येते, ते खरे न मानिलें तर या सुंदर मंत्राचे सर्व सौंदर्य, माधुर्य आणि प्रसाद हीं सर्व व्यर्थ जातील असे दिसते.

३. या मंत्रात जो 'आम्ही.... मागतो' असा अनेकवचनी प्रयोग केला आहे तो 'मी.....मागतो' या एकवचनापासि असेल यांत सशय नाहीं. धृक्सुप्तासार्थी सुद्धा असे प्रयोग पुष्कळ ठिकाणी येत असतात परंतु अग्नीनें सवित्याची स्तुती करावयास सांगितली त्याप्रमाणे या सवित्या मंत्रांत सांगितलेली स्तुति शुन शेषाने केली असें (ऐतरेय ब्राह्मणकथेंत सांगितल्याप्रमाणे), समजण्यास त्या कथेंत शक्य दुतारा काहीच आधार नाहीं

'उत्तम घनाचा स्वामी' = 'ईशान या-
गौणाम्' अक्षरार्थ अर्थ 'शोणनीय व-
स्तूचा प्रभु' म्हणजे ज्या ज्या म्हणून
कातूची बांण करणाय योग्य आहे
त्या सगळ्या प्रभु, म्हणजे त्या त्या
देवांत. इतक्या एका मंत्रांत एतितो देव

यश्चिद्दि तं इत्या भगः शशमानः पुरा निदः ।

अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चिद् । दि । ते । इत्या । भगः । शशमानः । पुरा । निदः ।

अद्वेषः । हस्तयो । दधे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४ एतु किञ्चित् हि पर प्रशस्त द्वेपरहित भाग्य पुरा निदः (=निन्दकानां बा-
धा न स्यादिति) तव हस्तयोर्दधे (=धृत) [तत् वयम् ईमहे] ॥

पृथ्वीपासून, उदकापासून आणि बुलो-
कापासून वांछनीय संपत्ती आम्हांस
पाठवितो अशा अर्पणें प्रार्थना आहे
(अस्मभ्य तद्विषो अद्भ्य पृथिव्यास्त्व-
या दत्त काम्य राध सा गात् । २ ३८
११) सविता देव सर्व सुखमय

आहे आणि तो संपत्ती देतो असे पुष्कळ
तिकाणी वेदांत आले आहे

या मंत्रात 'भाग्य मागतो' म्हणून
म्हटले आहे, ते कोणते भाग्य हे पुढ-
च्या मंत्रात सांगितले आहे तो मंत्र
व त्यावरील टीप पाहा.

४. निंदकांनीं निंदा करूं नये म्हणून जें जें, उत्तम सौंदर्य वा खाणिलेले भाग्य तूं सदैव होऊन [आपल्या उपासकांसाठीं] हातांत धरिवोस [तें तें आम्ही मागतो].

४. हा मंत्र कठिन आहे. आणि आम्ही होईल तितके प्रेम करून भाषित करू केले आहे. तें अर्थसमजावा म्हणून बरेच विस्ताराने कटाक्ष लावले आहे, तथापि असे म्हटले पाहिजेच की, झाले आहे त्यापेक्षा चांगल्याची अपेक्षा आहे. बरील मंत्रात भाग्य मागतो म्हणून सांगितले, तें भाग्य कोणते त्याचा सुखासाठी वा चवथ्या मंत्रात सांगितला आहे असे दिसते. उपासक म्हणतो की, ज्या रवा दिवलेल्या भाग्याची कविजन कार प्रशंसा करितात. आणि तुम्हा उपासकांची निंदा त्यांच्या निंदकांनी करू नये म्हणून तूं आपल्या हातांत धरितोस (म्हणजे जे देण्यास तूं नेहमी तयार असतोस), आणि ज्यामध्ये तुम्ही दया मरलेली असते ते भाग्य आम्ही मागतो भाग्य असा आहे की, तुम्ही सविरम्याची सेवा कशाळ्य करिता, तो तुम्हास काय देणार आहे? असे सवित्या देवाच्या उपासकांची निंदा करणारे लोक म्हणतात; तर आपली सेवा स्वार्थ होत नाही असे निंदकांस दाखवण्याकरिता सविता देव आपल्या हातांत भाग्य घेऊन देण्यास तयार असतो, आणि तें उत्तम चांगले असतं की, कविजन त्याची स्तुती करीत असतात आणि स्वात सवित्याची दया पारंपूर्ण मरलेली असते.

'निंदकांनीं निंदा करू नये म्हणून' = 'पुरा निंद'. म्हणजे पदज्ञः अर्थ 'नि-

4. [We ask for] whatever wealth, which is so much praised, and is filled with kindness, is held in thy hands [by thee] [for thy worshipper] against [the attacks of] the slanderer.

दकाविद्म' असा आहे. 'पुरा' हे शब्द-योगी अव्यय असून पञ्चम्यत शब्दापूर्वी येत असते. त्याचा प्रसिद्ध अर्थ जरी 'पुरा' असा आहे तथापि पर्यायसिद्धार्थ 'विद्म' असाहि होतो उदाहरणार्थः- पनस्व क्षीम देवपीतये धृषा इन्द्रस्य हादि सोमधानम् आ विशा । पुरा नो बाधाद् दुरिता अति पारय इ० म. ९. ५०. १. शिवाय क. ४. ३. १ हेहि स्थल पाहा. = 'उत्तम रीतीने वात्सागिलेले' = 'हरया शशमानः'. या शब्दाचा अर्थ 'इतकें वात्सागिलेले' असा आहे. 'इतके' म्हणजे लोकांत प्रसिद्ध आहे अशा रीतीने. अर्थात् 'कार' = 'सदैव होऊन' हा अर्थ 'अद्वैतः' यामधून येतला आहे. अद्वैतः हें 'भवः' असा जो भाग्य या अर्थी शब्द आहे त्याचे विशेषण आहे. त्याचा अर्थ 'ज्यांत द्वेष नाही', म्हणजे 'ज्यांत कृपा आहे' असे तात्पर्य.

या मंत्रांत जे 'यसिद्धि' असे शब्द आहेत त्यांचा अर्थ 'जरी तो' असा अथवा अशा जवळ जवळ असेल असे वाटते. कारण की 'यसिद्धि' याचा अर्थ नेहमी 'जरी' असा होतो. साळा सूक्त २१ मंत्र १ आणि सूक्त २८ मंत्र ५ पाहा. आणि आम्ही केलेल्या अर्थपेक्षा चांगल्या अर्थाची अपेक्षा आहे म्हणून सांगितले आहे, तो अर्थ कोणी झोपून वादण्याचा प्रयत्न करील तर त्याचा वा गोष्टीचा विचार करण्यासारखा आहे.

भगभक्तस्य ते वृषमुद्रशेमु तवर्वसा ।

मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

भगभक्तस्य । ते । वृषम् । उव् । अद्रशेम् । तवर्व । अर्वसा ।

मूर्धानम् । रायः । आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

नहि ते क्षत्तं न सहो न मन्युं वयश्चनामी पतयन्त आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये वार्तस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् ॥ ६ ॥

नहि । ते । क्षत्तम् । न । सह । न । मन्युम् । वयः । चन । अमी

इति । पतयन्त । आपुः ।

न । इमाः । आपः । अनिमिषम् । चरन्तीः । न । ये । वार्तस्य । प्रमि-

नन्ति । अभ्वम् ॥ ६ ॥

भाषायाप्.

५ तत्र अरसा (= रक्षणै) [हे सवित] भगभक्तस्य (= धनयुक्तस्य) तव [अरसा] वय राय (= सपत्ने) मूर्धानम् (= अग्रम्) उद्रशेम् (= प्राप्नुयाम) [यथा त मूर्धानम्] आरभामहे (= गृहीत्वा तिष्ठेम) [तथा] ॥

६ तव क्षत्तं (= षड्) हि अभी पतयन्तो (= अन्तरिक्षे गच्छन्तो) ययोपि (= पक्षिणोपि) न आपु (= न प्राप्ता) । [तव] सह (= पराक्रमण) न [आपु] । [तव] मन्यु (= क्रोध) न [आपु] [तव] अनिमिष (= सर्वदा) चरन्त्य-
इमा आप न [आपु] । वार्तस्य अभ्व (= शय) ये प्रमिनन्ति (= अतिक्रम-
न्ति) [ते अत्रादयोपि] न [आपु] ॥

५ [हे सवित्या] धनयुक्त, जो तु त्या तुझ्या आश्रयानें आम्हास संपत्तीचें शिखर प्राप्त होओ, कीं जेणेकरून तें आम्ही धरून राहू

६ कारण कीं, हे [आकाशात पाहिजे तिकडे] उडणारे पक्षी-हि तुझ्या शक्तीप्रत पावत नाहीत, वळाप्रत पावत नाहीत, कोथाप्रत पावत नाहीत; हीं सतत चालणा रीं उदकें देखील पावत नाहीत; वायूचें सामर्थ्य नाहीतें कारणे जे ते देखील पावत नाहीत.

5 [O Savitā,] may we under the protection of thee, who art rich in wealth, obtain the best of prosperity that we may seize it

6 For not even these birds that fly attain to thy power, nor to thy valour, nor to thy rage, nor have these waters, that flow without interruption, nor they that overcome the strength of the wind

५ मन्त्राचा भावार्थ असा आहे की, सवित्याचा आश्रय मिळव्या आणि तेणेकरून बोलणाऱ्यास उत्कृष्ट संपत्तीची प्राप्ति होऊन ती त्याच्या हातीं राह्यावी असें रहावे

‘धनयुक्त जो तु त्या तुझ्या’ = भग-भक्त्युक्त ते’ हा अर्थ साधनाचार्याप्रमाण आम्हीं कैला आहे परंतु ‘देवार्त्ता व-लेली जी तिचें’ असा अर्थ वरून ‘राय’ याचे विशेषण घेतां येईल = का जेणेकरून ते आम्ही धरून राहू’ हा अर्थ ‘आरभे’ या तुमर्थ अन्वयवापासून वाढिला आहे

या मन्त्राचा अर्थ असामिह सभवेळ का, ‘संपत्तिपुक्त जो तु त्यातुझे [अकि-त असे] आम्ही तुझ्या कुरीं आर-भोच दीलतीच्या झितरास पाहचूं अस कर’

या पवित्र्या मन्त्राची देवता सविता आहे अथवा भग आहे म्हणून सूक्तारभा साधनले आहे अथवा या मंत्रास सवि-

त्याचें देवतात्व स्पष्ट आहे पण ‘भग’ देव याची देवता कशी होते असा प्रश्न निघतो त्याचे उत्तर इतकच कीं, या पवित्र्या मन्त्रात भग हा शब्द भगभक्त्य या समासात आला आहे पण या स्थळां भग शब्दाचा अर्थ भगदेव असा होत नाही भाग्य असा होतो केवळ शब्दसाम्यावरून भग देवता मानण्याचा संप्रदाय आजपर्यंत पडला आहे

६ अनुक्रमणिकेंत या ऋचेची देव-ता वरून असे सांगितलें आहे, आणि त्याप्रमाणें आम्हीं सूक्तारभा दर्शविलेच आहे व ऐतरेय ब्राह्मणांत सांगितल्या प्रमाण साधनाचार्याहि म्हणतात की, या ऋचेपासून पुढे उरलेले ८ सगळे सूक्त व याच्या पुढचे (पश्चिमांश) सूक्त उच्चारून शुभ शेषा। पन्नाशी स्तुती केली यातून ही ऋचा व उरलेल ती सूक्त यत्नदेवतेविषया आहे यातु गावता मन्त्र ज्या (सवित्या) देवता-

अनुभ्रे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पुतदक्षः ।

नीचीनाः स्थुरिति बुध्र एषामस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥

॥ ७ ॥

अनुभ्रे । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् । ददते । पुतदक्षः ।

नीचीनाः । स्युः । उपरि । बुध्रः । एषाम् । अस्मे इति । अन्तः । निहिताः

ताः । केतवः । स्थुरिति स्युः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. पुतदक्षः (=विजयको) राजा पश्यः वनस्य (=वनस्पिणो मेघमण्डलस्य) ऊर्ध्वं स्तूपं (=शैलं) अनुभ्रे (=मूलादृतेषु) ददते (=धारयति) । एते केतवः (=किराः) नीचैर्मुखाः (=अधोमुखाः) [अ]स्युः (=तिष्ठन्ति) तेषां केतूनां बुध्रः (=मूलम्) उपरि (=उर्ध्वमुखं) [तिष्ठति] । एते केतवः अस्मासु अन्तः निहिताः स्युः (=तान् अस्माकं मध्ये निधापय) ॥

पक्षी आहे त्याविषयीच हा सहावा मंत्र आहे असे म्हणण्यास काही अडचण दिसत नाही. किंबहुना अर्धसंदर्भावरून हे दोन्ही मंत्र एकाच देवाविषयी आहेत असे दिसते, आणि या सहाव्या मंत्राने जे काय सांगितले आहे ते असे पशूनास लागेल असे म्हणता येईल त्याप्रमाणेच सवित्यास लागेल.

‘हे उडणारे पक्षी.’ सायणाचार्य हे पक्षी म्हणजे येनादिपक्षीच समजतात, आकाशातून फिरणारे नक्षत्ररूपी अथवा वायुमयी पक्षी समजत नाहीत. उडणा-रीपक्षी सांगितले आहे त्यापेक्षा सहस्र-संख्यापर्यंत सायणानाचार्यांचा अर्थ पुढे दिसतो तसा.

‘मायूचे सामर्थ्य नाहीसे करणारे जे’ ‘ये वातरथ घमिनन्ति अम्बम्’ हे श्लोक! अर्थादि जे चपट पशु ते असावे

असे दिसते.

मंत्राचे तात्पर्य असे दिसते कीं, ‘चपळ पक्षी, चपळ उडके आणि चपळ अथादिक पशु हेहि तुझ्या गतीची, बळाची, पराक्रमाची आणि क्रोधाची बरोवरी करू शकत नाहीत.’

आतांच्या काळी एकाद्या छद्मानसान देवाविषयी जरी आम्ही प्रशंसा करू लागली तरी ‘हे अमुक देवा, सर्व पात-रे, सर्व उडके आणि जनावरे तुझ्या बळाची आणि क्रोधाची बरोवरी करू शकत नाहीत,’ असे आपण बहुतकरून म्हणणार नाही, पण अशा प्रकारच्या स्तुतिपेक्षा अधिक साधी स्तुती आतां आम्हांस करिता येणार नाही आणि या साधेपणांत एक प्रकारचे सौंदर्य आहे यांत संशय नाही.

७. ज्याचें बल पवित्र होय.
तो राजा वरुण मेघमंडलाचा घु-
मट बुडाशिवायच अंतराळीं धार-
ण करितो. हे किरण अधोमुख
आहेत [आणि] ह्याचें बूड वर
आहे; ते आम्हांमध्ये स्थापिले जा-
ओत.

7. King Varuna, of sa-
cred might, holds up the
dome of the forest (=cloud-
region?) without a bottom.
These rays stand head
downwards, their bottom
being upwards; may they
be fixed in us

७. या मंत्राचा शब्दार्थ फार कठिण
आहे असें नाहीं, पण तात्पर्य काय
आहे ते समजणें कठिण आहे. परंतु
जें समजतें तें असें दिसतें की, 'हें जें
अंतरिक्षरूपी अरण्य आहे तें बुडाशि-
वायच वरुण अंतराळीं धारण करितो;
आणि सूर्यकिरणरूपी र्णां हों इयदें दिस-
तात त्यांची डोकी म्हणजे अग्रे सालीं
असून त्यांची बुडे वर आहेत हाहि
प्रताप वरुणाचाच आहे. तर हे जे
किरण ते आम्हांवर राहोत.' बुडाशि-
वाय अंतरिक्ष वरचेवर धारण केले
आहे, आणि सूर्यकिरणांची बुडे वर क-
हून शेवट सालीं वरुण ते भूमीवर
जिकडे तिकडे पसरले हे वरुणाचे दोन
पराक्रम वात्सल्यगुणांचे या मंत्रकर्त्याच्या
मनांत आहे.

परंतु 'वनस्य' म्हणजे अक्षरशः अर्थ
'वनाचा' असा जसनां अंतरिक्षरूपी
वनाचा असा अर्थ न रावा लागतो, आणि

'हे किरण' म्हणजे 'सूर्याचे हे किरण'
असें विवक्षित आहे तरी 'सूर्याचे' असें
दर्शविण्यास शब्द नाही परंतु सूर्याचे
न ज्याचे तर दुसरे समस्त नाहीत = 'ते
आम्हांमध्ये स्थापिले जाओत' ह्याचा
भावार्थ आम्ही सूर्यकिरणांशिवाय राहू
असें न होओ असा असण्या.

शुन शेणासारख्या सकटरुध मनुष्या-
ने वरुणासारख्या मोठ्या देवाचा धावा
करितेवेळीं हा मंत्र म्हणावा असें या
मंत्रांत कोही दिसत नाहीं त्यानें आप-
ल्या सकटाच्या प्रसंगी हा मंत्र म्हटला
असेल की नाही याविषयी संशय घेण्या-
स बरीच जागा आहे असे आम्हांस
वाटते व असेच या सूक्तातील किती-
एक कर्त्तविषयी म्हणणे भाग आहे.
सकटाच्या वेळीं न म्हणावयाची जी
सूक्ते अनेक आहेत त्यांनील मंत्रांप-
माणेच हा व दुसरे मंत्र या सूक्तांत
आहेत

उ॒रुं हि रा॒जा वरु॑णश्च॒कार॒ सूर्या॑य प॒न्था॒मन्वे॑त॒वा उ॑ ।

अ॒पदे॒ पादा॑ प्रति॒धात॒वेक॑रुताप॒वक्ता॑ हृ॒दया॑विधिश्चि॒त् ॥ ८॥

उ॒रुम् । हि । रा॒जा । वरु॑णः । च॒कार॑ । सूर्या॑य । प॒न्थाम् । अ॒नु । ए॒तवै॑ ।

उ॒म् इति॑ ।

अ॒पदे॑ । पादा॑ । प्र॒ति॒धा॒त॒वे । अ॒कः । उ॒त । अ॒प॒व॒क्ता । हृ॒द॒य॒वि॒धः ।

चि॒त् ॥ ८ ॥

भाषायाम्

८ राजा वरुणो हि सूर्याय अन्ययनार्थम् उरु (=विस्तीर्णं) पन्थानं चकार ।
अपि च पादरहिताय [सूर्याय] पादौ अकाशा । अपि च [स] हृदयविधिश्चि
(=हृदयभेदिनं शत्रुणोपि) अपवक्ता (=रक्षिता) [अस्ति] ॥

८. कां कीं राजा वरुण सू-
र्पोला गमन करण्यासाठी रूंद रस्ता
करून देता झाला, [आणि] पा-
दहीन सूर्याला चालण्यास पाय
देता झाला, आणि तो हृदयभेदी
[शत्रू] पासूनहि रक्षण करणारा
होय.

8. For king Varuna
made the broad path for
Sūrya (the sun) to go
along, he gave feet to the
footless [Sūrya] to go on;
and he is a defender from
that [foe] even that breaks
the heart.

८. या मंत्राचा भावार्थ तोपा आहे.
तो हा की, आकाशातून ज्या मार्गाने
सूर्य जातो तो रूंद मार्ग सूर्यासाठी
वरुणाने करून दिला, आणि त्या
मार्गाने जाण्यास सूर्यास पाय नव्हते
ते त्याला वरुणानेच दिले; आणि आ-
म्हास न कळत जर आमचा शत्रु
आमचे हृदय फोडून टाकील तर तशा
शत्रूपासून अथवा रोगापासून आमचा
बचावहि वरुणच करित असतो.

या तीन गोष्टीतून पहिल्या दोन
गोष्टींचा विचार करून पाहू. उगलें
तर सर्वाचीन काळीं वरुणाविषयी जी
कल्पना आहे ती, तो केवळ समुद्राची
आणि इतर जडत्वाची देवता होय ति-
ला आणि वेदांत वरुणाविषयी सांगि-
तले आहे त्याला बरेच अंतर आहे

वेदांत वरुण देवता मोठ्या महत्त्वाची
आहे; आणि तो आकाश निर्माण करि-
तो आणि सूर्यास पाय देऊन त्यास
चालवितो हा त्याचा मोठा पराक्रम
वागंला आहे. व त्यास 'राजा' असेंहि
म्हटले आहे तो पापपुण्याचा पाहणारा
आहे, आणि गुप्तगने नाश करू शक्ति-
मान्या शत्रूपासून अथवा रोगापासून
सुद्धा संरक्षण करणारा होय.

'हृदयभेदी [शत्रू] पासूनहि रक्षण
करणारा' = 'अपचका हृदयाविधधित्.'
याचा अर्थ 'हृदयभेदी [रोग] पासूनहि
रक्षण करणारा' असाहि होऊं शकेल.
वरुण रोगापासून मुक्ती करितो आणि
तो मोठा वैज आहे याविषयी मुळाव-
मंत्र पाहा

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रं मुर्वी गभीरा सुमतिर्दे अस्तु ।

वार्षस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा । सुमतिः ।
दे । अस्तु ।

वार्षस्व । दूरे । निःऋतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र ।
मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. है राजन् [वरुण] तुभ्य शत सहस्रं [वापि] भिषज (=भेषजानि) [कान्तु] । तुभ्यम् उर्वी (=दीर्घा) गभीरा सुमतिः (=सुप्रसाद) [अस्मदर्थम्] अस्तु । [त्य] निर्ऋतिं (=पाप्मान) दूरे वार्षस्व (=परागमय) । कृतं चित् (=अस्माभि कृतमपि) एन. (=तापम्) अस्मत् प्रमुमुग्धि (=प्रमोचय) ॥

९. हे राजा [वरुणा], [आम्हां-
साठी] तुझ्या जवळ शेकडो [आ-
णि] हजारो औषधे [असोत], [आ-
म्हाविषयी] तुझी कृपा मोठी [आणि]
गंभीर असो; निर्मळतास जवळ
येऊ न देता दूर हटवी; [आणि]
[आमच्या हातून पाप] घडले अरी
असेल तरी ते आम्हांपासून दूर
काढून टाक.

9 O king [Varuna] [may
there be] with thee a hun-
dred, [may] a thousand me-
dicines [for us]; may thy
kindness be great [and] un-
fathomed, chase away Nir-
riti far off [from us]; [and]
snatch away from us sin
that has even been com-
mitted.

१. भावार्थ—'आम्हांस कोणताहि
रोग झाला तरी तो बरा करण्यासाठी
तुजजवळ हजारो औषधे असोत; आ-
म्हांवर तुझी कृपा असो, आणि ती
मोठी आणि अगाध असो; आम्हां
पातक करावी म्हणून आम्हांस शिक-
विण्यास पापदेवता निर्मळतास या नांवा-
ची आम्हांजवळ येत असेल तर
तिच्या दूर हाकून दे, आणि जी पातक
आमच्या हातून घडलेली असतील ती
आम्हांपासून काढून टाक.'

हा मंत्र चमत्कारिक व महत्त्वाचा
आहे. पात घडणेदेखतेची कामे आणि
रोग देणाचे अधिकार व त्याच्या शक्ती
सांगितल्या आहेत. रोग झाल्यास ते बरे
करणे हें घडणाचें काम; घडणाची
कृपा होईल तर ती मोठ्या जलशया-
प्रमाणे विस्तीर्ण आणि अगाध असते;
पाप करण्याविषयी वाटा उलट कर-
ण्यास निर्मळतास येईल तर तिला हाकून
देण्याची शक्ति त्याला आहे; आणि
जे पाप मनुष्याच्या हातून घडून येऊ
असेल त्याची क्षमा करण्याचा अधिकार
त्याला आहे

'निर्मळतास' हे शब्द विशेषनाम आहे.

या शब्दाचा साधारण अर्थ नाश असा
होतो; त्यावरून नाश निष्पत्ती घेऊन
होतो अशी पापहारी एक देवता; नि-
जपासून आपली मुक्ति व्हावी असें
ऋषिजन वेदांत पुण्यळ तिकाणी म्हणत
असतात त्यावरून अर्वाचीन संस्कृती-
त निर्मळतास म्हणजे राक्षस असा अर्थ
होऊ लागला. व 'निर्मळतास' या शब्दांत
देवता अपवा पिशाचे व्हा दिशेस राह-
तात असे समजू लागले त्या दिशेचे
नाव त्यावरूनच 'निर्मळतास' दिशा असें
पडले.

'पाप घडले असेल तरी ते आम्हां-
पासून दूर काढून टाक' अशी मारुणा
घडणाची करण्याचें तार्थ्य असें आहे
की, पाप घडले म्हणजे घडण तें पाहतो
आणि त्यावरून शिक्षा करितो अशी
वेदिक काळी समजून असल्याविषयी
वेदावरून समजून येत अर्वाचीन काळा
पापपुण्याचा न्याय वरून शिक्षा अथवा
सुखसुख देण्याचे काम समजते आठ
आहे तें अति प्राचीन काळा घडणावरून
स होते. पाप म्हणून जी देवता आरण
मानितो तिचा आणि प्राचीनकाळाचा
वेदमार्गा उद्भूत नाहीं

अमी प ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृशे कुहं चिद्विषेयुः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशाच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥

॥१०॥१४॥

अमी इति । ये । ऋक्षा । निऽहितास । उच्चा । नक्तम् । ददृशे । कुहं ।

चित् । दिवा । इयु ।

अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशात् । चन्द्रमा । नक्तम्

एति ॥ १० ॥ १४ ॥

भाषाव्याम्

१० अमी ये ऋक्षा (ऽसर्पयो नाम नक्षत्राणि) उच्चे निहिता नक्त (ऽरात्रौ) दृश्यन्ते [ते] दिवा (ऽदिवसे) कापि गच्छन्ति । विचाकशात् (ऽदेदीप्यमानश्च) चन्द्रमा नक्तं (ऽरात्रौ) एति (ऽआपति) । [तस्माद्] वरुणस्य व्रतानि (ऽशासनानि) अदब्धानि (ऽअप्रतिहतानि) [वर्तन्ते] ॥

१०. हे जे ऋक्ष उच्चस्पृशीं स्थापिलेले रात्रीच्या वेळीं दिसत असतात ते दिवसा कोठें तरी जात असतात. वरुणाचे नियम कोणी मोडीत नाही; देदीप्यमान चंद्रमा रात्री येत असतो.

10. These Bears (the *Ursa-Major* and *Ursa Minor*) which are visible at night placed high above, disappear somewhere during the day. The ordinances of Varuna are inviolate; in all her effulgence the moon comes at night.

१०. मंत्राचा भावार्थ.—हे जे रात्रीच्या वेळीं आकाशात उच्च ठिकाणीं स्थावर नांवाचे तारे आमच्या दृष्टीस पडतात ते दिवसाला कोठे तरी जात असतात. कारण कीं, दिवसाला ते दृष्टीस पडत नाहीत. तसाच दिवसाला दृष्टीस पडत नसतो अत एव दिवसास कोठे तरी जात असेल, अथवा दृष्टीस पडणाच तरी निस्तेज असा दृष्टीस पडतो, तो चंद्रमा रात्रीच्या वेळीं नियमित काळीं विनचूक येत असतो आणि त्या ज्या गोष्टी घडून येतात त्या वरुणाच्या हुकुमावरून घडून येत असतात यास्तव वरुणाचे नियम अथवा हुकुम कोणी मोडीत नाही असें म्हटलें पाहिजे.

'ऋक्ष' या शब्दाचा मूळार्थ फाडून टाकणारा; त्यावरून आरवळ असा अर्थ होतो, याचे उदाहरण, 'मीढुष्म-तीव पृथिवी पराहता मदन्त्येत्यस्मदा । नक्षो न वो मरुत क्षिमीर्यो अभो दुध्रो गौरिव भीमपुः' इ. १५६ ३. त्यावरून ज्याला आधुनिक भाषेमध्ये सप्तर्षि असें अथवा मराठीत सातलेश्याजळे असें नांव पडले आहे, ते सात तारे नंतर 'ऋक्ष' हे साधारण कोणत्याहि नक्षत्राचें नांव पडले आहे, आणि त्यावरूनच नक्षत्राज म्हणजे नक्षत्रपति असें चंद्रा-

चें नांव पडले आहे.

हा मंत्र सोठ्याच महत्त्वाचा आहे. कारण कीं, 'ऋक्ष' हें जे 'सप्तर्षी' नांव येथे आहे या गोष्टीवरून असें सिद्ध होतें कीं, या नक्षत्राचे हें नांव ग्रीक आणि रोमन लोकांनीं आम्हांकडून घेतलें असेल एक, अथवा ज्या वेळां आर्य लोकांच्या ग्रीक आणि रोमन यां बाला वीर्य आर्य लोकांस (हिंदूंस) सोडून पश्चिमेकडेस गेल्या त्यापूर्वीच या नक्षत्रास 'ऋक्ष' हे नांव आर्यलोकांनीं दिले होते; आणि तें वीर्य आर्य पूर्वकडेस (हिंदुस्तानाकडेस) आले तेव्हां त्यांनीं इकडे आणिलें आणि पश्चिम आर्य म्ह. ग्रीक व रोमन पश्चिमेकडेस (युरोपांत) गेले तेव्हां ते पश्चिमेकडे घेऊन गेले. माहीं तर या मसिद्ध नक्षत्रास संस्कृतांत (ऋक्ष), ग्रीक भाषेत (आर्क्ट्यन) आणि लाटिन भाषेत (अर्सा) एकच नांव असण्याचे कारण काय असावें! आम्हीं हे नांव पश्चिम आर्य लोकांकडून घेतले हे तर अगदा म्हणता येणार नाही, कारण ऋग्वेदासारख्या पुरातन संस्कृत ग्रंथांत तें आढळतें. आणि जर अति पुरातन ग्रीक अथवा रोमन ग्रंथांत ते सांपडत नसेल तर आमच्या वडून ग्रीक लोकांनीं आणि ग्रीक लोकांकडून नंतर रोमन

तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्त्रे यजमानो हविर्भिः ।
अहेळमानो वरुणेह बोधुर्दशं मा न आयुः प्र मोषीः ॥ ११ ॥
तत् । वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्त्रे । यजमानः ।
हविःभिः ।

अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुं दशं । मा । नः । आयुः ।
प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

तदिन्नक्तं तदिवा मर्यामाहुस्तदयं केतो हृद् आ वि चंटे ।
शुनःशेषो यमह्वरुभूतिः सो अस्मान्नाला वरुणो मुमोक्तु ॥ १२ ॥
तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मर्याम् । आहुः । तत् । अयम् ।
केतः । हृद् । आ । वि । चंटे ।
शुनः शेषः । यम् । अह्वरु । मुमोक्तः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः ।
मुमोक्तु ॥ १२ ॥

भाषायाय्.

११. [हे वरुण] [अह] ब्रह्मणा (= स्तोत्रेण) द्वां वन्दमान. [ए] उद् यामि (= याचि), यजमानो [ऽपि] हविर्भिः. [ए] तद् आशास्त्रे (= याचते), [यद्] इह उरुदास (= अह्वरुत) वरुण [त्व] अहेळमान (= अक्रुध्यन्) इह (= अस्म-
न्निषे) बोधि (= बुध्यस्व = अस्मान् शृणु) । अस्माकम् आयु मा मोषीः (= मा चोरय) ॥

१२. [ए] नदेव नक्तम् [अपि च] [ए] नदेव मद्य दिवसे [जना] आहुः [अपि च] हृदयस्य अग केत (= वाच्य) [ए] तद् आविचंटे (= आह) [यद्] गृहीत [सन्] शुनःशेष य [वरुण] अह्वरु (= आह्वयत्) स यदणो राजा अस्मान्मुमोक्तु (= भोचयेत्) ॥

लोकार्ता ते पेनळे असे म्हणजे भाग पडेळ आणि आम्हां राक्षिचक्राचे ज्यो-
तिव सर्ग मीक लोकांकडून पेनळे असे
जे किनीपुराजे म्हणजे आदे त्याच्या
रुपांत ते नोव असे तिद्ध करील की,
जर हिंदवी मीक लोकांमस्तु सर्वांसा
अर्वांची व वारी ज्योतिषाचे कोई विषय
पेनळे तर मीक लोकांमिदि त्यापुर्विच
हिंदुनाम्न किनीएक ज्योतिषाच्या मोदी
पेनरता होया

ह्मणी महरसाची मोट अर्दी आदे

की 'देदीप्यमान चद्रया रात्री येत अ-
सतो' असे म्हटले आहे त्यापेक्षा ही
नका राचिडी गेली तेव्हा हिंदुलोक
हिंदुनामासारिण्या उष्ण प्रदेशांत रात्रत
होते. कारण जर मध्य एशियासारि-
ख्या जति थंड प्रदेशांत रात्रते तर
अंलंदादि देशांत असतो तसा चद्रमा
विहट आणि निस्तेज असता, आणि
त्याला 'देदीप्यमान' असे आर्गहो-
वार्ता म्हटले नसते असे आम्हांस वाटते.

११. भी यंदन करून तुज-
बळ स्तोत्राने हेच याचिती, यज्ञ
करणारा[हि] . हवीच्या योगानें
हेंच मागतो, [कीं] हे वरुणा,
तूं अब्हेर न करिता या इकडेस
रुपादृष्टी कर, [आणि] हे बहु-
स्तुता [वरुणा], आमचें आयुष्य
हरण करू नको.

१२. मला रात्री हेंच [आणि]
दिवसा[हि] हेंच सांगतात, [आणि]
[माझ्या] हृदयांतिलही इच्छा [सुद्धा]
हेंच सांगते, [कीं] शुनःशेषाला
परिलें तेव्हा त्याने ज्याला हाक
मारिली तो राजा वरुण आम्हास
मुक्त करो.

11 This is what I with ad-
oration ask of thee through
my hymn, [and] this is
what the sacrificer seeks
by his oblations,—[viz]
Varuna, look down hither
without anger and, O thou
praised by many, do not
deprive us of our life.

12. This is what they
have told me at night,
this in the day time, this
is what the desire of
[my] heart perceives.—[viz]
may that king Varuna,
whom S'unas's'epa invoked
[when] seized, liberate us.

११. भावार्थ असा आहे की, 'भी'
हा नमस्कार करून आणि हे स्तोत्र
गाऊन जे मागतो आहे आणि यज्ञ कर-
णारा जे मागतो तें हें की, हे अनेकांनी
स्तविलेल्या वरुणा, तू इकडे कृपावळी-
कन कर आणि आमचा (म्हणजे माझा)
जीव घेऊ नको'

'स्तोत्राणे' = 'ब्रह्मण' हा 'ब्रह्म' शब्द
मोठ्या योग्यतेचा आहे. ब्रह्मज्ञानाचा
जो अगदी मूळचा अर्थ आहे तो या ठि-
कानी आला आहे तो हा की, 'स्तोत्र',
'प्रार्थना', 'स्मृति'. आगिती जो करी
त्याचे नांव 'ब्राह्मण', मग तो वीणी असो
'ब्राह्मण' याचा अर्थ अमुक एक जाती-
चा मनुष्य असा आरंभी होत नव्हता
हा मग सादाच्या वेळा म्हटला
होता असे म्हणवोवया सांगाय एव-

सा यज्ञाच्या प्रसंगी म्हटला असावा असें
चांगलें समजते कारण मंत्र बोलणारा
आपण आणि यज्ञ करणारा (यजमान)
यांमध्ये विरोध दर्शवून आपण धन
वरून प्रार्थना करित आहे आणि यज-
मान हवीच्या आहुती देत आहे असे
दाखवून दोघांचेहि मागणें एकच जाहे
की, वरुणाने कृपावळीकन करून दोघा-
ंच्याहि आयुष्याचें रक्षण करणे, असे
म्हणतो आहे असे दिसते.

आयुष्य रक्षण अथवा उपास नेणे
हे हका जाणव घेताच्या रसाधीन आहे
असे समजतों, पण ते काम घाचीन
वाचीं वरुणाकडेस होते असें या मंत्रा-
वरून दिसून येईल.

'बहुस्तुत' म्हणजे पुनः पुनः स्तुत
ची स्तुती करीत गताना तो हे [१२]-

शुनःशेषो ह्यहंभूतस्त्रिष्वदित्यं दुपदेषु वृद्धः ।

अवेनं राजा वरुणः ससृज्याद्विद्वो अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेषः । हि । अहंभूतः । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् । दुःस्पदेषु । वृद्धः ।
अवे । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् । अदब्धः । वि ।
मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३. शुन शेषो हि गृहीत [सन्] त्रिषु दुपदेषु (=त्रिषु दूपदेषु) वृद्धश्च
[च सन्] आदित्य (=अदिते पुत्र) [वरुणम्] [एव] अहत् (=आह्वयत्)
[यथा] विद्वान् अदब्ध. (=केनापि अग्रतारित.) राजा वरुण एन [शुन शेष]
अवसृजेत् पाशांश्च विमोचयेत् ॥

पण इद्रास आणि इतर कृतीएक देवांस
छाविडेले वेदांत आढळते.

१२ भंत्रवकत्याचा भावार्थ असा
आहे की, 'मला राजाद्विजस छोक असो
सांगत आले आहेत आणि माझी मनो-
देवताहि असे सांगते की, शुन शेषाने
ज्या वरुणाचा धोवा केला त्याचा धोवा
जर आम्हां केला तर शुन शेषाची
बेडी तशी आमचीहि हो मन्दी करील'

'शुन शेषाला धरिले तेव्हा त्याने
ज्याला हाक मारिली तो राजा वरुण
आम्हांस मुक्त करो', यावन्न हा मज
शुन शेषाने केलेला अथवा म्हटलेला
मत्सवा आणि जर म्हटलाच असेल
तर त्याला दूपाळा बांधिला आणि

मारावयास काढिला तेव्हा तरी निदान
म्हटलेला नसेल, पुढे एकाचा प्रसंगी
म्हटला असेल सापणाचार्य तर ऐतरेय
ब्राह्मणांतील कथेस अनुलक्षून हा मज
शुन शेषाने दूपवधाच्या सकटाच्या वे-
ळीच म्हटला असे म्हणतात आणि
त्याप्रमाणे अर्थ काढून 'आम्हांस मुक्त
करो' म्हणजे मला शुन शेषाला मुक्त
करो असाच अर्थ करितात परंतु अर्थ
तसा करण्यास ऐतरेय ब्राह्मणांतील
बाहेर शुन शेषाच्या वधेचेतरीन दुसरा
आधार कोही नाही आणि या सूक्ताव-
न्न ती कथा उत्पन्न झाली असेल
असे म्हणण्यास बराच कारणे व इतर
सूक्तांची उदाहरणे आहेत

१३. कारण कीं जेव्हां शुनः-
शेपाला धरून तीन खावांजवळ
बाधिला, तेव्हा त्याणे [या]
आदित्याचा धावा केला, [कीं]
'राजा वरुण, जो [सर्व] जाणतो
[आणि] ज्याला कोणीहि ठकवू
शकत नाही, तो या [जना]ला
सोडवो [आणि] पाश सोडून
टाको'.

13 For S'unas's'epa
[when] seized [and] tied at
the three posts invoked
[this] Âditya, [that] king
Varuna, who knows [all]
[and] whom none can de-
ceive, might liberate him,
[and] loosen his bonds

१३. मंत्रवक्त्याचा भावार्थ—'जेव्हां
शुन शेपाला धरून खावांस बाधिलें
तेव्हां त्या शुन शेपाले वरुणाचा असा
धावा केला की 'हे राजा वरुणा, तू
सर्व जाणतोस, आणि तूला कोणीहि
ठकवू शकत नाही. तू मला सोडीव
आणि तू माझे पाश सोडून टाक'.
असा या वरुणाचा प्रताप आहे यास्तव
तो आम्हांसहि तारो.' आमच्या मते
हा मंत्र शुन-शेपाला धरून घेणारा
बाधिला तेव्हां म्हटलेला नव्हे, तर
दुसऱ्या प्रसंगा शुन शेपाले अथवा दुस-
ऱ्याच कोणी मनुष्याने म्हटलेला आहे,
आणि शुन शेपाला वरुणाने कसा रक्षि-
ला त्याचा दाखला या मंत्रात दिला
आहे.

'तीन खावांजवळ' = 'तेथे' 'दुपदे' =

हे तीन खांबे कोणते? 'दुपद' या पदा-
ची व्युत्पत्ती सायणाचार्य 'द्रो' = वाघाचे, 'द-
'पदम्' = स्मृत, अशी कारितात परतुतीन
कोणतीं स्थळे ते ते सांगत नाहीत क-
सेहि असो दुपद म्हणून जे देशाचे
नांव आहे, आणि ज्यावरून द्वैपदी
हे पांडवांच्या वायकोचे नांव पडलें ते'
याच शब्दावरून झालें आहे. पण त्या-
चा सवध या स्थलाशी काय आहे ते
समजत नाही—'[या] आदित्याचा' म्ह-
णजे वरुणाचा. वरुण हा एक आदित्या-
पैकी आदित्य आहे याविषयी पृ-
क्त १४ व्या सूक्तांतील ३ या मंत्रावर
पृष्ठ १०२ येथें उच्चरीकडे 'आदित्य'
शब्दावरची टीप पाहा. तेथे हांगितछेप
आहे की, 'जेव्हां केव्हां एकदा वरु-
'णासच आदित्य असे म्हटले आहे'

० अवं ते हेळो वरुण नमोभिर्वं यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।

क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनासि शिश्रथः कृतानि ॥ १४ ॥

अवं ते । हेळ । वरुण । नमःऽभि । अवं । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः ।

क्षयन् । अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेत । राजन् । एनासि ।

शिश्रथ । कृतानि ॥ १४ ॥

भाषायाम्

१४ हे वरुण, [वय] तव हेळ (=क्रोध) नमोभि (=नमस्कारै) अयेमहे (=अपगच्छतिविति याचामहे) । [तथा] यज्ञै अयेमहे हविमश्च अयेमहे । हे असुर (=देव), हे प्रचेत, हे राजन्, [वय] क्षयन् (=प्रमयन् सन्) [अस्माभि] कृतानि एनासि (=आपानि) अस्मभ्य शिश्रथ (=शिश्रिणीकुट=मोचय) ॥

० हा मज उपाकर्मोत स्ताविधीत गृहीत आहे परंतु याचा सवध त्याज्ञां विती आहे त्याचा विचार वेळा तर या स्मार्तविनियोगाविषयां कर सांगायचास नवो असं दिसू वेईल

१४. हे वरुणा, तुझी अवस्था न व्हावी म्हणून आम्ही नमस्कारांनीं प्रार्थितां, यजनकरून प्रार्थितो, [आणि] हवींच्या योगानें प्रार्थितो. हे देवा, हे बुद्धिमंता राजा [वरुणा], [आम्ही] केलेल्या पापांची [आम्हांपासून] सुटका करून त्यांची आम्हांला क्षमा कर.

14. We propitiate thy anger, Varuna, by adorations, propitiate by sacrifices, [and] by oblations. Forgive us, O God, O wise king, the sins committed [by us] and slacken their bonds.

१४. या मंत्राचे तात्पर्य असे आहे कीं, 'हे वरुणा, तुझा कोप आम्हांवर न व्हावा म्हणून आम्ही तुला नमस्कार करितो, तुजशीत्यर्थ यज्ञ करितो, आणि तुला हवि देतो; तर हे बुद्धिमंता राजा वरुणा, आम्हीं केलेली पातके आम्हांस माफ कर आणि त्या पातकांचे जे पाश आम्हांस बांधित आहेत ते, तूं शुनःशेषाचे पाश सोडविलेत तसे, सोडून सोड कर.' आमच्या मते हाहि मंत्र शुनःशेषापास घृणला बांधिला त्या संकटाच्या वेळी शुनःशेषाने म्हटलेला नव्हे, तर दुसऱ्यानेच अन्य प्रसंगी म्हटला असेल. आणि यांत शुनःशेषाचा दाखला द्यावा असे मंत्रयज्ञस्याच्या मनांत विरहित असेल असें दिसतें.

यांत एक शब्द मोठा चमत्कारिक आहे. तो 'असुर' हा होय. याचेंच आम्हां 'देवा' असे माघांतर केले आहे. साधारण संस्कृतांत 'असुर' शब्दाचा अर्थ देव असा होत नाहा. तर देवांचे जे शत्रु दैत्य ते असा होतो. विद्वज्जनांस ठाऊक आहे कीं, पारसिकांच्या धर्मांत हिंदूंच्या देवांस देव असे म्हणतात; परंतु त्यांच्या भाषेत देव शब्दाचा अर्थ भूत, दैत्य असा होतो. आणि ते

आपल्या स्वताहाच्या देवांस असुर (अहुर) असे म्हणतात. पायलून, आम्ही वेदाभाळीकडील संस्कृतांत आमचे देव सेरीज करून जे इतर देव त्यांस असुर असे म्हणतों आणि आमच्या देवांस ते देव (=दैत्य) म्हणतात असे झाले. दुसरी 'असुर' शब्दाविषयी अशी चमत्कारिक गोष्ट लक्ष्यांत ठेवण्याची. ती आहे कीं, ऋग्वेदांत आणि इतर वेदांत 'सुर' शब्द मुळीच येत नाही. तो मागहून 'असुर' शब्दापासून उत्पन्न झाला असे म्हटले पाहिजे. तो वेणुप्रमाणे, - प्रथम 'असुर' असे सर्व देवांस आपण म्हणत होतो. नंतर तो शब्द दुसऱ्या लोकांच्या (पारसिकादिकांच्या) देवांस गवचा वार्द देवांस म्हणजे दैत्यादिकांस लुज्जनाची लावूं लागलो, आणि त्यांहून जे भिन्न म्हणजे आमचे (चांगले) देव त्यांस नांव पाहिजे ते 'असुर' यापासूनच आम्हां काढिले. असुर याची सरी व्युत्पत्ती अस् घातूपासून असलेली क्षणभर विसरून 'असुर' शब्दांत जो 'अ' आहे तो 'न' या अर्था आहे असे पुर समजून 'सुर' शब्द निर्माण केला आणि 'असुर' म्हणजे वार्द देव नव्हेत ते

उत्तमं वरुण पाशमस्मद्वोधमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

उत् । उत्तमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अथ । अधमम् । वि ।

मध्यमम् । श्रथय ।

अथ । वयम् । आदित्य । व्रते । तव । अनागस । अदितये ।

स्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१५ हे वरुण, उत्तमम् (=उपरि वर्तमान) पाशम् अस्मद् उच्यते । अधमम् (=अधो वर्तमान) पाशम् अवश्रथय । मध्यमम् (=मध्ये वर्तमान) पाश विश्रथय । अथ (=तदनन्तर) हे आदित्य [वरुण], वयम् अनागस (=निष्पाप सन्त) तव व्रते (=शासने) अदितये (=अखण्डतत्वात्=उन्नतये) स्याम ॥

‘सुर’ असें समजूत ‘सुर’ हे नांव आम्हा आपल्या देवांस लाविले याप्रमाणेच दुसरा उदाहरण – ‘अदिति’ शब्दापासून ‘दित’ आणि तिचे पुत्र ‘दैत्य’ हे आपण निर्माण केले, तसाच ‘विषवा’ शब्दापासून (हा शब्द वि धवा असा झाला आहे अस गैर समजूत) ‘धा’ म्हणजे नवरा आम्हीं निर्माण केला आहे, आणि त्यानंतर मा धव, रमा धव, इमा धा हे प्रचारांत आले आणि तिसरे उदाहरण हे का, ‘नादार’ नव्हे तो ‘दार’ म्हणजे पैसा मरणापासून समर्थ असा शब्द नुकाच उत्पन्न होऊन आम्हा कोर्टांत प्रचारांत येत चालला आहे

येईत वरुणास राजा वा म्हणतात त्याच कारण या भवापासून समजूत

येईल कारण जसा प्रजाना केलेला अपराध राजा माफ करितो तशीं मनुष्याना केलेला पातक वरुणराजास क्षमा करण्याविषया या ऋचेत त्याची प्रार्थना केली आहे

‘पापांची [आम्हांपासून] सुटका करून त्यांची आम्हांला क्षमा कर’ = ‘क्षयन् अस्मभ्य. एनांसि क्षिप्रम्’ शब्दज्ञार्थे ‘आम्हांस माफ करून पापांची [आम्हांपासून] सुटका कर’ ‘पापांची सुटका कर’ यांत पापान्नी पाश अे आम्हांस बांधीत आहेत ते आम्हें अगापासून सोडीव असें विवक्षित आहे ‘क्षय’ याचा वाक्यार्थ अर्थ ‘[पात-बाबर तू आपला] हुकूम करणारा आहेत्याचा’

१५ हे वरुणा, आम्हांपासून वरचा पाश वर [सैल कर], खालचा खाली [सैल कर], [भाणि] मधला [मधे] सैल कर, कीं जेणे करून हे आदित्या, आम्ही निष्पाप होऊन तुझ्या सेवेत राहू आणि उन्नतीप्रत पावू.

15. Loosen up, Varuna, the upper bond from us, loosen down the lower bond, and loosen the middle bond, that we may then, Aditya, be free from sin and be in thy ordinance and prosper.

१५. बौडणायाचा अभिप्राय असा आहे की, आपणात तीन बंधांनी बांधिले आहे त्यांतून वरचा बंध, हे वरुणा, वर सोडून टाक, मधला मधे आणि खालचा खाली सोडून टाक. म्हणजे मग आम्ही निष्पाप होऊन तुझ्या हुकुमांत, म्हणजे पाप न करावे, बांगले करून देवयजन करावे इत्यादि आज्ञेत, राहू आणि भरभराटीस पावू.

'आदित्य' म्हणजे वेधे वरुणच समजावयाचा. वर १३ व्या मंत्रापर्यंत टीप पाहा.

'तुझ्या सेवेत राहू'—'तव व्रते स्थाम.' व्रत म्हणजे आज्ञा, हुक्म, घालून दिलेला नियम, कीं मनुष्यांनी नित्य वरुणाची सेवा करावी हे एक 'व्रत', पातक

करून घेणे हे एक 'व्रत'. सूर्यचंद्रांनी नियमित काळां आकाशांत गमन करावे हे एक वरुणाचे 'व्रत'. पातक जमिनीवर पडायचे तमूद्धि व्हावी हे इद्राचे 'व्रत'. हा जो व्रत शब्दाचा अर्थ आहे त्यापासून त्या शब्दाचा आधीकडे प्रचारांत असलेला अर्थ वेगळा आहे हे लक्षांत ठेविले पाहिजे. 'सत्यनारायणाय व्रत' या अर्थी 'व्रत' शब्दाचा प्रयोग वेदिक पुर्णांत होत नसे हे ध्यानांत ठेविले पाहिजे. वेदांत जो 'व्रत' शब्दाचा हक्म असा अर्थ होतो म्हणून सांगितले ते बुद्ध्या सूचीतीळ पहिल्या मान केलेल्या त्याच शब्दाच्या प्रयोगावरून स्पष्ट होईल.

सूक्तम् २५.

अजीगर्तपुत्रः शुन.शेष ऋषि । वरुणो देवता । गायत्री छन्द ॥

०पच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् ।

मिनीमसि दविदवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतम् ।

मिनीमसि । दविदवि ॥ १ ॥

मा नो वधाय हत्वै जिहीहानस्य रीरधः ।

मा हृणानस्य मन्यवै ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हत्वै । जिहीहानस्य । रीरधः ।

मा । हृणानस्य । मन्यवै ॥ २ ॥

भाषायाय्.

१. हे वरुण देव, पच्चिद्धि (=वधयि) [वयम्] [अन्या] विशो यथा (=ज-
ना इव) तव व्रतम् (=शासन) दविदवि (=दिनेदिने) प्रमिनीमः (=मज्जमः),

२ [तथापि] जिहीहानस्य (=कुद्रस्य) [तव] हत्वै (=घातकाय)
वधाय (=शस्त्राय) न (=अस्मान्) मा रीरधः (=देहि) । हृणानस्य (=दृष्टस्य)
[तव] मन्यवै (=दोषाय) [नो] मा [रीरधः] ॥

० या मन्त्राणां पुढील दहा ऋषींची योजना सापसध्मेत वरुणोपस्थान
म्हणून केली आहे.

सूक्त २५.

ऋषि—पूर्ववत्. वृत्त—मायत्री.
देवता—वरुण.

१. हे देवा वरुणा, जरी
[इतर] लोकाप्रमाणे [आम्ही]
तुझा हुकूम दररोज मोडोत अस-
तां,

२. [तरीहि] रागावून तूं आ-
म्हास [आपल्या] घातक [आणि]
मारक शस्त्राच्या स्वाधीन करूं
नकोस; तू क्रोधापमान होऊन
[आम्हास] [आपल्या] क्रोधाच्या
[स्वाधीन करू] नकोस.

१. पूर्वीच्या सूक्तार्था जी शुन-शे-
पाची कथा ऐतरेय ब्राह्मणांतून दिली आहे
तीत सांगितल्याप्रमाणे तर हे सूक्तहि
गुप्तास बोधल्या येईलच शुन शेंपाचे म्हट-
लेले आहे. पण प्रत्येक मंत्राचा विचार
बघून पाहू लागेल तर या मंत्रात त्या
प्रसंगास अनुलक्षून काहीच भावण नाही.
किंबहुना इतर प्रसंगांचे हे रचिले
असावे असे दिसून येते.

वरुण हा मनुष्यांना केलेल्या पापों-
बद्दल शासन करणारा देव आहे असें
पूर्वी सांगितले आहे ते लक्षात ठेविले
तर या मंत्राचा अर्थ चांगला समजतो,
य त्यांनीच ह्या कार सुद्धा आहे असें
दिसून येते अथवा म्हणतो, 'आम्ही
कमी झालो तरी मर्त्य आहे, वास्तव
प्रत्यक्ष वास्तवा करिते तरी पाप आम्हाच्या
हातून होत असते यासाठी तू ह्या
करून समा वेडी पाहिजे.'

२. आम्हाला दारुण पाप तर होऊन

HYMN 25.

To Varuna By Ś'anas's'epa
the author of the previous
hymn. Metro Gāyatrī.

1. Though like [other]
people, divine Varuna, we
daily break thy ordinance,

2. [nevertheless] do not
deliver us to thy deadly
[and] dangerous weapon in
wrath, do not [deliver us]
to thy rage in anger.

असते, आणि वास्तविक म्हटले तर
आम्ही तुझ्या शासनास पाह होतो-
च. तथापि हे बघणा, आम्हांडा क्षमा
कर, आम्हांवर रागातून गको, आणि
आम्हांस आपल्या मयकर आणि घातक
शस्त्रांनी मारू नको, असें मंत्राचा या
मंत्रात म्हणतो शासन करणारा जो
राजा वरुणदेव त्याची ही उच्चम प्रार्थ-
ना आहे यांत लक्ष्य घाही

'घातकशस्त्राच्या'. 'यथ' इत्यादीचा
अर्थ सापण्यार्थ 'यथा' असाच करि-
तात, पण येथे घातक अथवा मारणा-
र्यास असा अर्थ अधिक सर्वाधिक दित-
तो तो आम्हां वेडा आहे. 'याला
आपण सापणोचीच आहे. यास्तपचा
पूर्वी सूक्त ४ मंत्र १० यावर दिसेली
टीप पण ३६ यावर याचा अर्थ बघून
सोप्याच वी. 'यथ' म्हणजे वेडा
इत्यादि अर्थ असा अर्थ नाही. याप्रमाणे
घातक शस्त्र असाहि अर्थ होतो

वि मृत्नीकार्यं ते मनो रथीरश्वं न संदितम् ।

मीभिर्वरुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृत्नीकार्यं । ते । मनः । रथीः । अश्वम् । न । सम्दितम् ।

मीभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वर्यः इष्टये ।

वयो न वसतीरुष ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतन्ति । वर्यः । इष्टये ।

वयः । न । वसतीः । उपे ॥ ४ ॥

कदा क्षत्तश्रियं नरमा वरुणं करामहे ।

मृत्नीकार्यो वृक्षक्षसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

कदा । क्षत्तश्रियम् । नरम् । आ । वरुणम् । करामहे ।

मृत्नीकार्यं । वृक्षक्षसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

३. हे वरुण, [वय] मृत्नीकार्य (= तव प्रसादाय) ' तव मनः, [कश्चिद्] रथी. सदित (= वरुणम्) अयमिव, मीभि (= स्तोत्रैः) विसीमहि (= विमोचयाम) ॥

४. मे (= मम) विमन्यवी (= वाञ्छा) हि, वयः (= पक्षिणः) उपवसतीर्न (= निवासस्थानानि प्रति इय), वर्यः इष्टये (= वसीयतः उत्तमस्य धनस्य प्राप्ते) परापतन्ति (= उत्पतन्ति) ॥

५. क्षत्तश्रिय (= बलधारिण) नर (= कूरम्) वृक्षक्षसं (= दीर्घदाज्ञिन) वरुण मृत्नीकार्य (= अस्मद्विषयप्रसादाय) कदा आकरामहे (= आशुयामहे) ॥

३. [तुझे] रुपा व्हावी म्हणून
आम्ही, हे वरुणा, [एकादा] गाडी-
यान बांधिलेल्या घोड्यास [मोकळा
करितो] तसे [आमच्या] स्तवनांनीं
तुझे मन मोकळे करात आहो.

४. कारण की, जसे पक्षी
[आपल्या] निवासस्थानाकडेस
[धावतात] तशा माझ्या यासना
उत्कृष्ट धनाच्या प्राप्तीकडेस धाव-
तात.

५. बलधारी [याणि] दूरद-
र्शी [जो] शूर वरुण [त्यानें
आम्हावर] प्रसन्न व्हावें म्हणून
त्याला आम्ही केव्हा येथें बोलवावे?

3. As a charioteer [un-
ties] [his] horse that is
tied, we, Varuna, for [thy]
favour untie thy mind with
[our] prayers.

4. For like birds [that
fly towards their] homes
my desires fly forth to-
wards the attainment of
the highest wealth.

5. When should we call
hither the mighty, the
brave [and] the far-seeing
Varuna, that he may be
favourable?

३. या मंत्राचे तात्पर्य असे आहे
की, 'जसा एकादा गाडीयान आप-
ल्या रथाच्या अथवा गाडीच्या घोड्या-
स मोकळा करितो आणि तो शेडा
सुख होतो तसे, हे वरुणा, तुझे मन जें
आम्हाविषयी रागानें बांधिल्यासारिते
झाले आहे तें आम्ही स्तोत्रे म्हणून
मोकळे करित आहो, तर तू आम्हावर
रुपा कर.'

सायणाचार्य 'विंतीमहि' या क्रिया-
पदाचा 'विशेषे कल्ल बांधितो' असा
अर्थ करून "हे वरुणा, आमच्या सु-
"त्तालाठीं तुझे मन स्तुतनां बांधितो
"म्हणजे प्रसन्न करितो दृग्गत. जसा
"एकादा रथी दुकून आल्यामुळे थक-
"लेल्या घोड्यास बांधितो म्हणजे थकत
"वगैरे घालून सुख करितो तद्वन्." असा
अर्थ करितात. पण 'विंतीमहि'

क्रियापदाचा अर्थ आम्ही केल्याप्रमाणें
होतो. त्याला प्रयोगान्तराचे पुष्कळ
दाखले आहेत.

या मंत्रात यूपस बांधिलेल्या शुन.
शेयानें म्हणण्याजोगें काही दिसत नाहीं
हें उपाद आहे. आणि असेच पुढच्या
मंत्राविषयीहि म्हटलें पाहिजे तो मंत्र
पाहा.

४. या मंत्रातील जी उपमा आहे
ती चमत्कारिक आहे इतकें सांगण्या-
चीकडे या मंत्रात विशेष काही दिसत
नाहीं. आलीकडचे कवी अशी उपमा
बहुत करून देणार नाहीत. पण या
उपमेत एक प्रकारची मोठीच स्पष्टयो-
ग्यता आहे असें आम्हांस वाटते.

५. 'त्याला आम्ही केव्हा बोलवावे?'
="कदा आकयमहे" म्हणजे आम्ही
त्याला येथें केव्हा बोलवाविते असा

तद्विस्तमानमाशाते वेनन्ता न प्र युच्छतः ।

धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानम् । आशाते इति । वेनन्ता । न । प्र । युच्छतः ।

धृतव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम् ।

वेदं नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वीनाम् । पदम् । अन्तरिक्षेण । पतताम् ।

वेदं । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

भाषायायम्.

६ वेनन्तो (=कान्यमानौ) [मित्रावरुणौ] धृतव्रताय दाशुषे (=अनुवि-
तशासनाय हविर्देवयते यजमानाय) वेदेव समानम् (=एकमेव साधारण) [हावि]
आशाते (=प्राप्नुत) । [तौ] न प्रयुच्छत (=अन्यदेहितौ न भवत) ॥

७ यो [वरुण] अन्तरिक्षेण पतताम् (=उत्पतता) वीनां (=पक्षिणां)
पद (=पदवी) वेद (=जानाति) । [य] समुद्रियो नाव (=समुद्रया समुद्रे
गच्छत्या नौकाया) [पद] वेद (=जानाति),

तो प्रसन्न होईल असा प्रश्न पुसण्यावा
भावार्थ दिसतो = 'दूरदर्शी' = 'दूरचक्षु-
सम्' वरुण देव असा आहे वा, तो
मान्यानां चोमन केलेलेहि पातक दुष्टन
पाहतो साला अवरावा मग्न पाहू

मनुष्यांवा सरेसोदेष्या तो पाहात
असतो असें ऋ ७. ४२. ३ यांत (यासां
राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अव-
पश्य जानानाम्) सांगितले आहे

६. [मित्रावरुणांची] आज्ञा पाळणारा जो हविर्दाता उपासक त्याच्या प्रीत्यर्थ [मित्रावरुण हे] उभयतांही प्रसन्न होऊन एकच [हवि] ग्रहण करितात, [आणि] अग्निर करीत नाहीत;

७. ज्या [वरुणा]ला अंतरिक्षातून उडत असणाऱ्या पक्ष्याचा मार्ग ठाऊक असतो, [आणि] ज्या [वरुणा]ला समुद्रावरच्या तारवाचा [मार्ग] ठाऊक असतो;

6 They (Mitra-Varunau) both lovingly receive one and the same [offering] out of consideration for the sacrificer who observes the sacred law, [and] are not indifferent [to him]

7. [He] who knows the way of the birds that fly in the firmament, [and] knows [the way] of the ship that is on the sea;

६. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, 'मित्रावरुणांचे नियम उपासक पाळितो यासाठी त्याने मित्र आणि वरुण यांस वेगळे वेगळे हविर्दान न केले तरी त्यावर कृपा करून एकच हवि दाखे मिळून स्वीकारून घेतात दोघांस मिळून एकच हवि दिले म्हणून त्या उपासकाचा ते अग्निर करीत नाहीत.'

'आज्ञा पाळणारा जो हविर्दाता' = 'धृतमत' धृतमत या शब्दाचा अर्थ वेदांत फारकटून 'ज्याची आज्ञा अध्यात्म हक्क स्थिती कोणता लोक मानितात तो' (वरुण, इन्द्र इत्यादि कोणी तरी देव) असा होतो परंतु त्या शब्दाचा अर्थ केव्हा केव्हा 'जो आज्ञा अध्यात्म हक्क मानितो तो' (उपासक) असाहि होतो, त्याच हे या मंत्रात उदाहरण आहे.

७ हा मंत्र फार चमत्कारिक आणि ध्यानीत ठेवण्याजोगा आहे. भावार्थ असा आहे की, 'आकाशांत पक्ष्यांनी कोणत्या रस्त्याने जात आणि समुद्रावर

तारवांनी कोणत्या रस्त्याने जावे हे वरुणास समजते,' इतरांस आकाशातील पक्ष्यांचा आणि समुद्रावर तारवांचा मार्ग समजत नाही, पण वरुणास समजतो. म्हणजे वरुणास समजते की, अमुक ठिकाणी पक्ष्यांचा आणि अमुक ठिकाणी तारवांचा मार्ग आहे अमुक रस्त्याने पक्ष्याने आकाशात आणि तारवांनी समुद्रावर चालावे म्हणजे त्यांस सवट येणार नाही, अशी प्रेरणा तो करितो.

'समुद्रावरच्या तारवांचा' = 'नाव समुद्रिय' यांत 'नाव' आणि 'समुद्रिय' हे दोन्ही शब्द पदोच्या अनेकचर्चा आहेत असे आम्ही समजतो साधनाचार्य नाथ इतकीच पद्धती समजून 'समुद्रिय' हे वरुणाची जो 'य' शब्द त्याच विशेषण करितात, आणि 'जेष्ठ यज्ञतया' (= याग्यावरून जाणाऱ्या) इतके अग्निरावरून येणाने यज्ञत 'समुद्रिय' ही 'समुद्रि' या रीतिउगी विशेषणाची पद्धी आहे.

वेदं मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः ।

वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेदं । मासः । धृतव्रतः । द्वादश । प्रजावतः ।

वेदं । यः । उपजायते ॥ ८ ॥

वेदं वातस्य वर्तनिमुरोऽश्वस्य बृहतः ।

वेदा ये अध्यासते ॥ ९ ॥

वेदं । वातस्य । वर्तनिम् । उरोः । अश्वस्य । बृहतः ।

वेदं । ये । अध्यासते ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. [यो] धृतव्रतः (= स्थापितशासनो) [वरुण] प्रजावतः (= तेषु तेषु जातप्राणियुक्तान्) द्वादश मासान् वेद, यस्मिन् मासः उपजायते (= अधिकत्वेन उत्पद्यते) [तं यो] वेद (= जानाति) ;

९. [यो वरुणः] उरोः (= विस्तीर्णस्य) अश्वस्य (= उन्मुक्तस्य) बृहतः (= महतः) वातस्य वर्तनि (= मार्ग) वेद (= जानाति) । [तं वर्तनि] ये [मरुतः ?] अध्यासते [तान् यो] वेद (= जानाति) ;

द्या मन्त्रांत समुद्रादपि तात्वाचा
मार्ग वरुण जाणतो असे जें सांगितले
आहे त्यांत वरुणाविषयी पुराणादिक
ग्रंथांत वरुण हा समुद्रदेवता आहे जा-
नि तो समुद्रांत राहतो, तो तारवें बुड-
वितो अथवा बचावितो येगरे याविषयी

ज्या कथा आल्या आहेत त्याचे बीज
आहे हे ध्यानीत ठेवावे.

'ज्या वरुणास' ठाऊक आहे असे
या मन्त्रांत सांगितले त्याचा संबंध तालीं
१२ व्या ऋचेंत स्पष्ट झाला आहे.

८. [जो] धृतव्रत वरुण वारा महिने आणि त्यात उत्पन्न होणारे प्राणी जाणतो [आणि] जो [वरुण] [त्या वारा महिन्या]-सबळ उत्पन्न होणाऱ्या [अधिक महिन्या]ला जाणतो;

९. [जो वरुण] निस्तीर्ण, उंच, [आणि] मोठ्या वायूचा मार्ग जाणतो, [आणि] जो [त्या मार्गा]वर वसणारे जे [मरुत्] त्यास जाणतो ;

8. [he who] knows the twelve months with the life born in them, [and] who knows [the intercalary month] that arises by the side of [the twelve];

9. [he who] knows the road of the broad, high [and] vast wind, [and] knows [those Maruts] who ride on [it];

८ मंत्राचा भाषार्थ असा आहे की, 'पक्ष्म जसा पक्ष्यांचे मार्ग आणि तार-यांचे मार्ग जाणतो, तसाच वारा महिने कसे होतात आणि वारा महिन्याच्या जवळ तेरावा अधिक मास कसा येतो तेहि जाणतो'.

हाहि मंत्र फारच मौल्यवान आणि ध्यानांत ठेवण्याजोगा आहे. कारण की, सर्व पृथ्वीवर स्थावरजैविकांची नामांकित असे जे रोमन लोक, त्यांजमध्ये ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी साडेचार शतके पर्यंत वर्षांचे महिने दहाच होते, आणि अधिक मास घालून चौदहमानाचा आणि सौर मानाचा मेळ घालावा हे ज्ञान युरो-पीयन लोकांमध्ये ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी पांच शतके पर्यंत नव्हते परंतु हा मंत्र जेव्हा रचिला तेव्हा आम्हांमध्ये वर्षांचे महिने वारा मानीत इतकेच नव्हे, पण अधिक मास घालून वाळव्यवस्था करण्याची युक्ति या मंत्राच्या रचनेपूर्वी पुष्कळच दिवस वाळूक होती असे समजले पाहिजे. कारण तेरावा महिना घालण्याची युक्ति

स्थापित होऊन जर पुष्कळ वर्षे साळा नसतील तर त्यात काही तरी विशेष चमत्कार आहे, व ते दैविक कृत्य आहे, आणि ते वक्ष्य जाणतो असा अर्था-प्रदर्शक आणि वरुणमहत्त्वप्रदर्शक उद्गार या मंत्राच्या कवयित्री वाढिला नसता. यावरून आमच्या आर्य लोकांचे ज्ञान किती पुरातन आहे ते दिसून येते. या मंत्रात 'अधिक मास' असे शब्द जरी नाहीत तरी त्याच्या उत्पत्तीविषया जे शब्द आहेत त्यावरून अधिक मा-सच विवक्षित आहे असे दिसते. शि-वाय सायणवार्षिक होय अर्थ समजतात आणि इतर (पाश्चात्य) विद्वानांहि तोच समजतात असे दिसते. तेव्हा अधिक मासाविषयाच उद्देश आहे यांत संशय दिसत नाही.

'धृतव्रत' म्हणजे ज्याचे नियम लोक पाळीत असतात तो.

९. या मंत्रात वरुण वातप्रदेश म्ह-णजे वायु कोणत्या मार्गाचे वसेत गमन करितो ते जाणतो असे सांगण्याचा

नि रसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्याश्रया ।

साम्राज्याय सुकतुः ॥ १० ॥ १७ ॥

नि । स॒सा॒द । धृ॒तव्र॑त । वरु॑ण । प॒स्त्या॑शु । आ ।

सा॒म्रा॒ज्या॒य । सु॒कतुः॑ ॥ १० ॥ १७ ॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वा अभि पश्यति ।

कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११ ॥

अत । वि॒श्वानि॑ । अ॒द्भुता॑ । चि॒क्वि॒त्वा॒न् । अ॒भि । प॒श्य॒ति॒ ।

क॒तानि॑ । या । च । क॒र्त्वा ॥ ११ ॥

भाषापराम्.

१० [यो] धृतव्रत (=स्थापितशासन) सुकतु (=सुप्रज्ञो) वरुण
साम्राज्याय (=साम्राज्य कतु) पस्त्याशु आ (=स्वगृहे) रिसाद (=निषीदति),

११ [यथ वरुण] चिकित्वा (=विद्वान्) [सन] अद्भुतानि (=परो
क्षाणि) । यथानि (=सर्वानि) [यानि] कृतानि [कर्माण] यानि च कर्त्वाणि
(=कर्तव्यानि) [कर्माणि] [तानि] अत (=पस्त्याम्य =स्वगृहात्) आनपश्यति,

अभिप्राय आहे

परंतु जर वसणारे 'जे' ते कोण हे
भगवांतील शब्दावरून समजत नाही
सायणाचार्य जर वसणारे' म्हणजे मा
गंवार वसणारे असा अर्थ करिता

'जर (म्हणजे आकाशात) वसणारे'
इतराच अर्थ करून देव अस म्हणतात
पण कोणते देव तेहि सांगत नाहीत
सायण देव असा त्याचा भावार्थ
दिसतो

१०. [जो] बुद्धिमान् वरुण
आपले अधिकार [सर्वत्र] बसवून
सर्वांवर राज्य करण्यासाठी [आ-
पल्या] घरी बसला आहे;

११. [आणि जो वरुण] त्या-
ला नकळत केलेली आणि करा-
वयाची जी तीं सर्व कर्मे वेधून
जाणतो आणि पाहतो;

10. the wise Varuna
[who] having established
his laws has sat down in
[his] home to rule [his]
empire,

11 [who] from thence
knows and observes all
deeds that are done, and
that are intended to be
done, in his absence,

१०. या मनांत वरुणाचे सार्वभौ-
मत्व वर्णिले आहे. त्याने आपले कायदे
जिकडे तिकडे बसवून, म्हणजे अमुक
रस्त्याने पक्ष्यांनी उच्चाये, अमुक मागनि
समुद्रावर तारवांनी जावे, वायूने अमुक
रस्त्याने अमुक वेळी वाहावे, अमुक
महिन्यांत अमुक व्हावे इत्यादि नियम
स्थापित करून आपल्या घरी खुळाळ
बसला आहे, आणि तेथून सर्व भुवना-
चा सार्वभौम राजा होतसाता राज्य करीत
आहे.

हे वरुणाचे महत्त्व ध्यानांत ठेवावे.
कारण की, ते मागाहून आर्यलोक विस-
रले, आणि ते मोठेपण त्यांनी दुसऱ्या दे-
वात अथवा देवांस देऊन वरुणास समुद्रा-
चेच आधिपत्य देऊन निमूट बसविले,
हे आता आपणांस वाऊक आहेच.

११ या मनांहि वरुणाचा महि-
मा वर्णिला आहे वरुणा मंत्रां नमून
आमच्या घरा बसला आहे असे सांगि-
तले या मनांत तो त्या घरातून काढ
करितो ते सांगितले आहे ते रे का,

तो आपल्या घराच्या घरीच बसून मनु-
ष्ये त्याला नकळत म्हणून जी कर्मे
करितात तीं पाहतो, आणि जी वाईट
बरी कर्मे करावयाची म्हणून मनुष्ये
आपल्या मनांत आणिताना तीं तो
जाणतो

ही वरुणाची हाकि मागाहून वरुणा-
कडून गेली असें दिसते, कारण की
असे वर्णन पुराणादिक प्रभांत बहुतक-
रून येत आणि यमाचे जे विप्रगु-
णादि दियान त्यांविषयी येत असते.

‘त्याला नकळत केलेली’=‘अदृता.’
‘अदृता’ म्हणजे ‘यरोक्ष आहे ते’, ‘आय-
ल्या समक्ष नव्हे ते’, ‘अदृश्य’. अर्थात्
‘वरुणांनं पाहू अथवा जाणू नये अशा
समजुतीने केलेला असा वर्णन’ अथं
समजाराचा अदृष्ट म्हणजे अदृश्य
वाचिण्या “अतस्त्व दृश्यो अग एना-
न्वाद् पश्येद्भुतो जर्ग एते” (म ४
२ १२) हे शब्द आणि क १
१७०.१ हि पाहा.

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा कर्त्तु ।

प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ १२ ॥

स । न । विश्वाहा । सुक्रतु । आदित्यः । सुपथा । कर्त्तु ।

प्र । न । आयूषि । तारिषत् ॥ १२ ॥

विभ्रद्धार्षि हिरण्यमं वरुणो वस्त निर्णिजम् ।

परि स्पशो नि पेदिरे ॥ १३ ॥

विभ्रत् । द्रापिम् । हिरण्यम् । वरुण । वस्त । नि ऽनिजम् ।

परि । स्पशो । नि । पेदिरे ॥ १३ ॥

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न दुह्वाणो जनानाम् ।

न देवमभिमतयः ॥ १४ ॥

न । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । न । दुह्वाण । जनानाम् ।

न । देवम् । अभिमतय ॥ १४ ॥

भाषापर्यायम्.

१२ स सुक्रतु (=सुप्रज्ञ) आदित्य (=अदिते पुत्रो) [वरुणो] विश्वाहा (=नित्यम्) अस्मभ्य सुपथानि (=सुगमनि) करोतु । अस्माकम् आयूषि प्रतारिषत् (=प्रतारयतु=दीर्घकरोतु) ॥

१३ हिरण्यमयं द्रार्षि (=कवच) विभ्रद् धारयन् वरुणो [हिरण्यमय] निर्णिजम् (=अलङ्कार) वस्त (=परिषत्ते) । [तस्य] स्पश (=प्रेष्या) परितःपेदिरे (=आसन्नान्निषीदत) ॥

१४ य [वरुण] दिप्सवो (=जहासतुमच्छतो वीरणो) न दिप्सन्ति (=हासतु नेच्छति) । जनानां (=मनुष्याणां) दुह्वाणो (=द्वेष्टिहणो) [य] न [दिप्सति] । [य] देव [वरुणम्] अभिमतय (=साहसकारिणो) न [दिप्सन्ति] ॥

१२. तो बुद्धिमान् आदित्यं
(वरुण) सदैव आम्हास सर्व सु-
गम करो, [तो] आमची आयुष्यें
वाढवो;

१३. वरुण सोन्याचें कवच
धारण करून [सोन्याचें] अलंकार
घालीत अस्तो. [त्याचें] आसूद
त्याच्या सभोवताली बसतात;

१४. ज्या देवा [वरुणा]चें
वाईट करण्याची इच्छा वैरी करी-
त नाहीत, [आणि] मनुष्यद्रोही-
[हि] [इच्छा करीत] नाहीत [आणि]
घालेकरी [हि] करीत नाहीत;

१२. सातव्या ऋचेपासून 'जो,'
'जो' असा जो संबंध आला तो या
मंत्रांत पुरा झाला म्हणजे चार मंत्रां-
त वरुणाविषयी स्तुती करून या पांच-
व्या मंत्रांत त्या वरुणापाशी जें काय
मागायपाने ते मागतो; त्यांतून 'आम्हां-
स सर्व सुगम करो' या मोक्षम शब्दांत
काय असेल ते असो, पण 'तो आमचीं
आयुष्ये वाढवो' यांत एवढा मोठ्या
देवाजवळ जितकें मागायपाने तितकें
मागितलें नाही असे म्हटले पाहिजे
आलीकडचे शंडोबा आणि म्हसोबा
याने भगत मुद्दा त्या आपल्या देवां-
जवळ मोक्षादि मोठ्यांठे वर मागतात.
असो, आमचे अर्थ पूर्वज वरुणाच्या
सार्धभौमत्वाच्या वेळीं कोणत्या स्थितींत
होते ते लक्षांत ठेविले पाहिजे.

१३ वरुण हा आपल्या घरी बस-
तो आणि तेथून मनुष्यांनी केलेली मरा
वाईट सर्व केलेली कृत्ये पाहतो असे पूर्वी

12 may that Âditya
(Varuna) make [all] things
easily accessible to us; may
he prolong our lives.

13. Varuna puts on
a golden mail and wears
golden [ornaments] [His]
messengers sit round him.

14. And those that are
desirous of doing harm do
not wish to harm this god,
nor do the haters of men,
nor do the assassins.

सांगितले आहे. आतां त्याचे अलंकार,
कपडे वगैरे कसे असतात, आणि त्याच्या
दरबारास कोण कोण असतात तें या
मंत्रांत सांगितलें आहे.

'अलंकार' = 'निर्गजम्' या शब्दा
सायणाचार्य 'निर्गजम्' शब्दाचा अर्थ
पुष्ट असा विशेषणार्थी करून 'शरीर'
इतकें पद अभ्यासत घेऊन त्याजवळ
त्याचा संबंध लाविताना. आम्हीं केले-
ल्या अर्थांत प्रयोगांतराचे आधार पु-
ष्कळ आहेत.

'आसूद' = 'रक्षा', रक्षा म्हणजे जो
चाकर वाटणी आणण्या मेण्याकरितां
कामो लायितात तो, हेर सायणाचार्य या
शब्दा 'किरण' असा विनाकारण अर्थ
पारितात, पण ऋ. १. ३३ ८ यांत
त्यांनीच 'अनुचर' = चाकर असा अर्थ
केला आहे तो पाहा. दुसरेहि प्रयोग
पुष्कळ आहेत.

१४. सातव्या पासून दहाव्या म-

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे अस्माग्या ।

अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥ १८ ॥

उत । य । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । अस्माभिः । आ ।

अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥ १८ ॥

परां मे यन्ति धीतयो गावो न गच्छन्तीरनु ।

इच्छन्तीरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

परां । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गच्छन्ती । अनु ।

इच्छन्ती । उचक्षसम् ॥ १६ ॥

सं नु योच्चावहै पुनर्यतो मे मध्वामृतम् ।

होतृक्षदसे प्रियम् ॥ १७ ॥

सम् । नु । योच्चावहै । पुन । यत । मे । मधु । आम्भृतम् ।

होताक्षदसे । प्रियम् ॥ १७ ॥

भाषायां.

१५ उत (=अपि च) यो [वदन्तो] मानुषेषु आ (=ननुष्येषु) अस्माभिः (=तत्पूर्णे) यशः (=अज १) चक्रे (=स्थापयामास), [तथा] अस्माकमुदरेषु [चक्रे=स्थापयामास] ॥

१६ उचक्षस (=विस्तीर्णदर्शित) [वदन्तम्] इच्छन्त्यो मे धीतयो (=बुद्धयो), गावो गच्छन्तीरनु (=यवसंस्थानानि मति) इव, परायति (=मत् वदन्त मति प्रगच्छति) ॥

१७ नु (=अधुना) [गावां] यत [स्थानात्] मे मधु (=मधुर वेद्यम् आम्भृतम् (=आनीत) [तत्र] पुन सयोच्चावहै (=सद्यदावहै) । [स्व] होतृक्षदसे [मधु] क्षदसे (=अधासि) ॥

प्रातः ते वदन्ताविषया गुण आधि परा क्रम सागितळे लाशियाय या अयाण गुदच्या मवात मिळून आणखी कर्हीति अधिक सागितळे आहोत मवाचा भावा-ये शक्य आहे मानवी रागांस ज्यापा-सून उपद्रव होतो अशा शत्रूपासून

आणि द्वेष्यांपासून आणि मारिण्यापा-सून वदन्तास कर्हीच उपद्रव हो नाही, म्हणून हा वदन्त राजा इत रागाहून फार नित्र आहे अस तात्पर्य आहे

१५. आणि जो [वरुण] मनुष्यांमध्ये [आणि विशेषकरून] आमच्या उदरामध्ये विपुलपणे अन्न घालिता झाला आहे.

१६. माई कुरणांकडेस [धांवतात] तसे माझे विचार दीर्घदर्शी वरुणाची इच्छा करून त्याजकडेस धांव घेत आहेत.

१७. आतां जेपुन मला मधुर [अन्न] आणिले आहे तेथे आपण दोघेहि पुनः संभाषण करून, तूं होवाप्रमाणे आपले प्रिय [अन्न] खातोस.

15. And he has put food plentifully in men [and especially] in our stomachs.

16. My thoughts rush forth earnestly towards the farseeing [Varuṇa] like as the cows towards their pasture-lands.

17. Now let us again converse [there] from whence my sweet offering has been brought up; thou eatest thy agreeable [offering] like a Hotā.

१५. ही कथा स्वार्थ आहे, आणि वरुणाने मनुष्यांवर आणि या मंत्राच्या कर्त्यावर केलेले उपकार हमराचे इतकाच हिवा उद्देश आहे. तथापि एका इन्द्राच्या अर्धाविषयी आम्हांस फार संशय आहे. 'महाः' म्हणजे 'अन्न' असा अर्थ आम्हां सापणांस अनुसरून केला आहे, पण तसा त्याचा अर्थ होतो कीं काय याविषयी फार संशय आहे. सापणांनीं तरी 'उदरेषु' हे पद मंत्रांत आहे. त्यापेक्षा उदरांत घालावयाचे तें अन्नच अशी कल्पना बसवून 'अन्न' असा अर्थ केला गेलासा जसे भासते. तथापि या ठिकाणां नीट बसे असा दुसरा अर्थ आमच्याने सूचवत नाही, यास्तव आम्ही सापणांसच अनुसरलो आहो.

१६. या मंत्रांत उपासनाचे मन इत्ती भाविक आहे दाहा. त्याचे विचार मोठ्या औरसूर्याने वरुणाकडेस धांव

वत आहेत, जसा वाय त्या माईच होत आणि गोठशांतून सोढल्याबरोबर कुरणांकडेस धावून जाताहेत.

'कुरणांकडेस' = 'मध्युनीः अनु.' सापणाचार्य येथे गोठशांकडेस असा अर्थ करितात, पण आम्हां केलेला अधिक सविक्रि दिसतो. "जहि शत्रुमन्त्रिके दुरके च य उवी मध्युद्विमयं च नः कथि" (श्रु. ९. ७८. ५) यांत आणि ९. ८५. ८ यांनीं "अर्धं सूक्ष्मं मनी मध्युतिम्" यांत य इत्यादि कितीएक संज्ञांत तोच अर्थ दूर दिसतो.

'दीर्घदर्शी.' म्हणजे एका ठिकाणां बसूनहि पुष्कळ दूरपर्यंत ज्याची दृष्टि पोहचत असते ती.

१७. या मंत्राचा मापार्थ समजत नाही. आम्हां केवळ इन्द्रार्थ केला आहे. संववका बोधार्थ बोधन आहे तेहि बळक नाही सापणाचार्य जो पाच अर्थ करितात त्यापैकी तरी दिव

दर्शं नु विश्वदर्शनं दर्शं रयमधि क्षामिं ।

एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शम् । नु । विश्वदर्शवम् । दर्शम् । रयम् । अधि । क्षामिं ।

एता । जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

इयं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय ।

त्वामवस्पुत चके ॥ १९ ॥

इयम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृळय ।

त्वाम् । अवस्पु । च । या । चके ॥ १९ ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि ।

स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि ।

स । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

भाषायाम्

१८ [अह] नु (=अधुना) विश्वदर्शनं (=सर्वदर्शनीय=कमनीय) [वरुणम्] [अ]-दर्शम् (=अपश्यम्) । अधि क्षाम (=पृथिव्या) रयम् [अ] दर्शम् (=अपश्यम्) । एता मे गिर [स वरुण] [अ] जुषत (=सिषेवे) ॥

१९ हे वरुण, [त्वम्] इदं मे हवम् (=आह्वान) शृणु । अद्य च [त्व] [महा] मृळय (=प्रसन्नो भव) । [अह हि] अवस्पु (=रक्षणेच्छु) [सन्] त्वामाचके (=त्वां स्तोमि) ॥

२० हे मेधिर (=मेधाविन्), त्वं विश्वस्य दिवश्च (=गुडोक्तं च) गमश्च (=पृथिव्याश्च) राजसि (=राजा असि) । स [त्व] यामनि (=उपासनायां) प्रतिश्रुणु (=प्रसन्नो भव) ॥

नृभिर्होते असे नार्हा ते मृणतात -
"न्यासेषां भी जगवे मृणून मधुरद्वि"
"आणि केळे गाहे त्यापेक्षा होमकर्त्या-"
"प्रमाणे तू (वरुण) हि प्रिय अन्न"
"सातोम आणि त्रां (म्हजने वरुणा-"
"ने) हवि रक्षिआम्न येनल्यानंतर"
"तेज साठेछा तू आणि कुटलेछा भी"
"असे मित्रा दिवशर्तों वरुण" परंतु

हैं आप्य केवल हैं सूक्ष्म शुन दोपाळा पृ-
पास बांधिल्या त्या येजेस त्याणे मृटले
असे समजून बेल आहे आम्हांस या
दोही गौसाविषया सहाय आहे
ऋग्वेदांत असे कितीएक बरोच मधे
मधे मन्त्र आहेत की, त्यांचा अर्थ सम-
जत नार्हा, त्यापेक्षाच हा एक आहे असे
समजूत पारणे अपाय दिसते.

१८. आतां विश्वदर्शनोप [वरुणा]स [हा] मी पाहिला, [हा] [त्याचा] रथ पृथ्वीवर मला दिसत आहे. त्यानें ह्या माझ्या प्रार्थना स्वीकारून घेतल्या.

१९. हे वरुणा, ही माझी हाक ऐक आणि आज [मजवर] रूपा कर [तुझ्या] अभयाची इच्छा धरून मी तुला [ही] हाक मारिली आहे.

२०. हे बुद्धिमान् [वरुणा], तूं सकलांचा [राजा होस], [तूं] दुल्लोकाचा [राजा होस], [तूं] पृथ्वीचा [राजा होस]. पास्त्व तूं [या] उपा-नामसर्गो [आम्हास] प्रसन्न हो.

18. Now I see [Varuna] that deserves to be seen by all, [now] I see [his] chariot on earth. These my prayers he has accepted.

19. Varuna, hear this my call and favour [me] today. Desirous of [thy] protection, I have invoked thee.

20. Thou art, wise [Varuna], the king of all, king of Heaven, king of Earth. Be thou, therefore, favourable in [this our] service.

१८ उपासक म्हणतो की, वर ज्या वरुणाच्या मी स्तुती केल्या त्या त्यानें स्वीकारून घेतल्या आणि तो रथांत बसून येत आहे, आणि तो आणि त्याचा रथ हे माझ्या दृष्टीस पडत आहेत. वरुण सरोवर जरी उपासकाच्या प्रत्यक्ष दृष्टीस पडला नाही (कारण पडला असता तर पुढच्या म्हणजे एकुलिसाव्या मंत्रांत माझी ही हाक ऐक अशी प्रार्थना फि-रून केली नसती), तथापि त्या उपास-काची भक्ति आणि वरुणावर भरवसा हे अति उत्तम होत यांत संशय नाही दृष्टीस पडला म्हणजे अंतर्दृष्टीस जोवर झाडा असे समजावे. अशा प्रकारें उत्तम भक्तीने आलाप आधुनिक तुका-रामादिकांच्या कथितेंतहि पुष्कळ साप-डतात.

१९. या मंत्रावरून दिसून येईल

की, पूर्वोक्त्या मंत्रांत जे “वरुणात मी पाहिले, हा त्याचा रथ पृथ्वीवर मला दिसत आहे” म्हणून म्हटले तें मत्पक्ष दर्शन नव्हे.

२०. हा मंत्र फार सुंदर आहे. यांत वरुणाचा मोठेपणा किती नम्रभा-याने मंत्रवक्ता वर्णित आहे ते ध्यानीत ठेवावे. ज्या वरुणाच्या मत्तादाची इच्छा मंत्रवक्ता करितो तो साधारण एकाद्या जेजुरीसारख्या लहानशा गांवांतील देव आहे असे नाही, तर तो सकळ दुल्लोकाचा आणि सकळ पृथ्वीचा राजा आणि सकळ भुवनांचा राजा होय. भा-णि उपासक उद्भट आणि गार्ग्य कर्मठ ग्राहण नाही, तर दीन आणि अनन्य-याचे व आपल्या देवाला कारण जाऊन आपली हाक ऐक अशी नगतापूर्ण साधी प्रार्थना करणारा एक सेवक होय.

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत ।

अवाधमानि जीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥

उत् । उदुत्तमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् । चृत ।

अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥

भाष्यायाम्.

२१ [हे वरुण] जीवसे (= अस्माकं जीवतार्थे = वष जीवमेत्त्वर्थे) [त्वम्]
उत्तमम् (= ऊर्ध्वतम) न (= अस्माकं) पाशम् उ मुमुग्धि (= ऊर्ध्वमेव मोक्षय),
मध्यम [पाश] विचृत (= विषोऽजय), अधमानि (= अध स्थितान् पाशान्) अव
(= अप एव) [पिबत] ॥

प्राज्ञाणां शब्द अतला तर पुरे, देवांचे
दगड होतील आणि दगडांचे देव हो-
तील अशी शक्ति भूदेवांस वैदिक युगांत
आली नव्हती त्या वेळचे उपासक

विचारे आम्हांसारितेच गरीब आणि
निर्वळ मानव पण अधिक भादिक अ-
धिक प्रामाणिक आणि अधिक भजनो-
त्तुक होते

सूक्तम् १६.

अभीमर्तपुत्र शुन शेष ऋषि । अग्निदधता । गायत्री चठद ॥

वसिष्ठा हि मियेध्य दद्याण्यूजां पते ।

सैमं नो अभ्वरं यज ॥ १ ॥

वसिष्ठ । हि । मियेध्य । दद्याणि । ऊजाम् । पते ।

स । इमम् । न । अभ्वरम् । यज ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१ हे मियेध्य (= यजायोग्य) हे ऊजा पते (= बडाला पते) [अग्ने], एवं
हि यद्याणि वसिष्ठ (= वसिष्ठस्य) । स [त्वम्] (= जनतर च त्वम्) इम
मेध्वरं यज (= अरमदर्थमनुविध) ॥

२१. [हे वरुणा], आम्हीं जगावे म्हणून आमचा वरील पाश वरच सोडीव, मधला मधे तोड, [आणि] खालचे [पाश] खाली [तोड].

21. O Varuna, loosen up our upper [bond], break off the middle bond [and] break off the lower [bonds], that we may live.

२१ हा मंत्र सुद्धा वाचून वैदिक-काळच्या उपासकांच्या साधेपणाविषयी एक प्रकारचा आनंद वाटतो ते समजत को, जो यक्ष देव त्यास नकळत कैलेलीं सर्व कर्मे पाहणारा, आणि ज्याचे राज्य सर्व सुखीक आणि सर्व पृथ्वी पंजवर चाळते, आणि जो पापपुण्याचा हिशोब पाहणारा, तो आम्हीं पापी मनुष्यांनीं कैलेल्या पातकांचे पाश आमच्या शरीराच्या शिरीभारी, मध्यमारी, आणि अर्धभारी बंधीत असतो आणि ते पाश जोपर्यंत तुटले नाहीत तोपर्यंत

स्तरोत्तर जीवन नाही यास्तव मंत्राचा यक्षणात ते पाश तोडण्याविषयी विनंती करितो.

पृथ्वीच्या ऋषीस आपल्या मंत्रसामर्थ्याने आणि आपल्या तपोबळाने पाहिजे ते करण्याची शक्ति होती हा जो त्याजवर आम्ही आरोप करितो, त्या विषयी असल्या एकाद्या साध्या सूत्राचे कते ऋषी जर पुनः भीषंत होऊन आमचा आरोप ऐकतील तर ते काय म्हणतील बरे?

सूक्त.-२६.

अग्नि आणि वृक्ष-पूर्ववत्.
देवता-अग्नि.

१' हे पजनीव अन्नपत्नी, तू वृक्ष आगावर चे, आणि नंतर हा आमचा पक्ष संपाद.

HYMN 26.

To Agni Author and Metro as before.

1 Put on thy clothes, venerable lord of nourishments, and do thou then perform this our sacrifice

१. हा सूत्राचाहि कर्ता शुन शेष आहे ऐतरेय ब्राह्मणातून जी आम्ही कथा पूर्वी उतखन घेतली आहे तिला अनुसृष्टून साधनाचार्य म्हणतात की, यक्षणाची स्तुती केल्यानंतर संपल्यावर, त्या देवाने शुन शेषास अग्नीची स्तुती करव्यास सांगितली; त्यावरून हे सूत्र

आणि पुढचे सूक्त अग्नी देवावरून त्याने अग्नीची स्तुति केली.

परंतु वस्तुतः तसें काहीं दिसत नाही असा आगचा अग्निप्राय आम्ही पूर्वी दिलाच आहे. त्याचे प्रमाण या पहिल्या मंत्राने आहे कारण जर आपण बांधिलेल्या शुन शेषाने आपली स्तुता

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः ।

अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मभिः ।

अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

आ हि प्या सूनवे पितापिर्यजत्यापये ।

सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये ।

सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे सदा यविष्ठ (=नित्यतरुणतम) अग्ने, [अस्माकं] मन्मभिः (=ध्यातैः) दिवित्मता (=दिव्येन) वचसा (=वाण्या) [च] [स्तूयमानः सन्] [त्वम्] अस्माकं वरेण्यः (=प्रेष्ठो) होता [भूत्वा] [नो यज्ञमनुयातुं] नि [षीद] ॥

३. वरेण्य. [अग्नि] हि सूनवे पिता [इव], आपि. (=बन्धु) आपये (=बन्धवे) [इव], सखा सख्ये [इव], [निजोपासकाय] आपयति स्म (=यज्ञ निष्पादयत्येव तद्वत् च अभीष्ट प्रापयत्येव) ॥

होण्यासार्था हे सूक्त म्हुटले असते तर अग्नीला 'हा आमचा यज्ञ संपाद' अग्नी प्रार्थना केली नसती, आणि शुन दोषाने आपल्या स्वटास अनुलक्षून काही तरी म्हुटले असते. हे सूक्त दुसऱ्याच प्रसंगामार्ता रविडेले आहे असे आम्हांस वाटते.

या मंत्राचा मातार्थ असा आहे की, 'हे अग्नी, आमचा मानवी होता जसा परां येथे घालून तयार होऊन ज-

सतो आणि यज्ञ संपादितो, तसा तूं वस्त्रे घालून हा आमचा यज्ञ संपाद.' होता येथे ऋत्विज यज्ञसंपादनाच्या वेळी यज्ञादिक घालून बसत असे या मंत्रावरून अनुमान काढिले पाहिजे असे आम्हांस वाटते.

'अन्नपती' = ऊर्जा पते.' हे अग्नीचे संबोधन. 'ऊर्जा पति' म्हणजे 'बळाचा प्रभु' असाही अर्थ निघू शकेल. साधना-चार्य 'अज्ञाता पाठक' असे म्हणतात.

२. हे सदा परमत्वरूप अग्नी,
[आमच्या] यज्ञनाच्या आणी दिव्य
स्त्वनाच्या योगाने [तू] आमचा
श्रेष्ठ होता हो आणि बैस

३. कारण की, हा श्रेष्ठ [हो-
ता अग्नि] पुरासाठी [जसा] पिता,
सोइन्पासाठी [जसा] सोइरा, मि-
त्रासाठी [जसा] मित्र, [तसा]
[उपासकासाठी] पत्र कारतो.

2. O ever youthful Agni,
sit thou down our excel-
lent Hotā (invoker) by
means of [our] meditations
and divine prayer.

3. For the excellent
[Hotā Agni] sacrifices [in
behalf of his worshipper]
[as] a father in behalf of
his son, a relation in be-
half of a relation, a friend
in behalf of his friend.

२. वरील मंत्रात कपडे करून हा
आमचा पत्र तू संपाद अशी प्रार्थना
केली तीव्र या मंत्रात पुनः वरून
म्हणतो की, आमचा तू श्रेष्ठ होता हो-
ऊन यज्ञसंपादन कर; आणि तू तसे
करायस म्हणून हा प्रार्थना जाण हे
रतयन तुला अनुलक्षण केलें आहे.

'परम तवरूप' हे विशेषण पूर्ण आणें
आहे, आणि स्वाधिवर्षा रत्न ठिकाणीं
सुखासा केला आहे.

३. वरच्या दोन मंत्रांत अग्निने ये-
ऊन पत्र संपादण्या असे प्रार्थिले, रपाचे
कारण या मंत्रात दिले आहे. ते असें
की, जसा एकादा बाप आपल्या मुला-
करिता पत्र करितो, किंवा एकादा सगा
आपल्या सगाकरिता पत्र करितो, अथ-
वा एकादा मित्र आपल्या मित्राकरिता
पत्र करितो तसा हा अग्नि उपासका-
करिता पत्र करून देतोस प्रत्यक्ष करून
देतो.

या प्रवेगान्न असे अनुमान वाटतें
येईल असे वाटतें की, यज्ञसंपादनासाठी
ओ होता त्यानीं या योग्या विद्वान्,
अनुकूल आणि देवस प्रत्यक्ष करून
देण्याप्रत्यक्ष व्याख्या हाणे आणें जसा

मानिलेला मनुष्य लावीत. वदाचिन्
मुलाकरिता बाप होता होई, एका सगा-
करिता दुसरा सगा आणि मित्राकरिता
मित्र होता होई असेंहि दिसते.

या मंत्रात 'जसा' 'तसा' या ऐवजीं
उपमादर्शक अद्यपय नाही आहे, तथा-
पि उपमा विपक्षित आहे असें आम्हांस
वाटतें. रपाच समजुतीन आम्हां अर्थ
केला आहे. साधनार्थ 'आपजानि'
याचा अर्थ येथे दुसऱ्या कोणाकरिता
तरी पत्र करणें असा न करिता 'देगे'
असा अर्थ करितात. परंतु परमै रत्न-
यज्ञस सत्ताप्रत्यनर्था (अ. १. १४. २)
यात त्यानींच आम्हां येथे केवदायगने
अर्थ केला आहे तो पाहा. आपन्
याचा अर्थ 'मित्रपुत्र देणे' असा होतो
तसा ("अग्ने यदि इविग्मायनरा"
अ. ३. १. २२ हे अर्थान 'स आपजरा
नृवीरानु सा रयसि ३१:" अ. १०.
२. ६ हे अर्थ उदाहरणे दावा), पत्र
तसें केवदास अर्थ जाणव आणें ते पत्रा
मार्थन नाही, म्हणून आम्हां 'दुसऱ्या
करिता पत्र करणें'. असा प्रयोगाज्यात
वदय देउन अर्थ केला आहे.

आ नो वृहीं रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

सीदन्तु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । वृहिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

सीदन्तु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

पूर्व्यं होतस्य नो मन्दस्व सख्यस्य च ।

इमा उ पु श्रुधी गिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

पूर्व्यं । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्य । च ।

इमाः । ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

भाषायाम्.

४ नः (= अस्माकम्) आ वृहिः (= दर्शितलोपरि) रिशादसः (= शत्रुघातका)
वरुण मित्र अर्यमा [इत्येते], मनुष्या इव, [मत्स्यम्] [नि] सीदन्तु ॥

५ हे पूर्व्य (= पुत्रपुत्र) होतः [गन्धे], अस्य नो [यज्ञस्य] [अस्य
न.] सख्यस्य च (= प्रेम्णश्च) मन्दस्व (= हर्षं प्राप्नुहि = अनेन नो यज्ञेन प्रेम्णा
च हृषो भव) । इमाश्च [नो] गिरः (= स्तुतीः) सु (= सम्यक्) शृणु ॥

४ दुष्टास खाऊन टाकणारे वरुण, मित्र, [आणि] अयंदा [येऊन] मनुष्याप्रमाणे आमच्या दमांवर बसोव.

५. हे पुरातन होत्या [अग्नी], आमच्याच्या [यज्ञाने] आणि मित्रत्वा-ने [तू] आनंद पाव आणि [आमच्या] ह्या स्तुती मन देऊन ऐक.

4 May Varuna, Mitra, [and] Aryamā, destroyers of the wicked, [come and] sit on our *lusta*-seat.

5 O ancient Hotā, [Agni], be [thou] delighted with this our {sacrifice} and [our] friendship and hear well these [our] pray-

॥३॥

४. मंत्रवक्ता अग्नीछा होत्याचें काम पतकरण्याची विनंती करून व्हा देवा-स यज्ञ करावयाचा त्यास बोळावितो आ-णि वरुण, मित्र आणि अयंदा हे येओत आणि हें जे आम्हांस त्यास बसावयाचा कुशासन घातळें आहे त्याजवर प्रत्यक्ष मनुष्याप्रमाणे बसोत, असा या मंत्रा-चा भावार्थ आहे.

'दमांवर बसोव.' देवांस बसावयास दर्भासन का पाळीत याविषयी सूक्त १३ मंत्र ५ यावर १४ व्या पृष्ठावर टीप पाहा — 'अयंदा' हा एक वैदिक देव आहे. आदित्य म्हणून जे देव पूर्वा सांगितले आहेत (सूक्त १४ मंत्र ३ यावर 'आदित्य' याविषयी टीप, पृष्ठ १०२, पाहा) त्यांपैकी अयंदा हा एक होय. आणि जेव्हा जेव्हा येदांत या अयंदाविषयी उल्लेख येतो तेव्हा तेव्हा तो मित्र आणि वरुण यांच्याशी येत असतो तेव्हा तेव्हा या आणि बृहस्पति याजबरोबरहि त्याचें आज्ञान होत असते — 'मनुष्याप्रमाणे बसोत' म्हणजे नहा एकादा मानवी अंतिपि येऊन बसावयास घातलेल्या ग्रासनावर बसतो तसे हे आमच्या आसनावर प्रत्यक्ष बसोव.

प्रत्यक्ष मनुष्याप्रमाणे बसण्याची प्रार्थना मंत्रवक्ता करितो यावरून दर्भासनावर निव देव येऊन प्रत्यक्ष बसतच होते अशी जी समजूत आहे तिच्या या मंत्रावरून अदृश्य येते.

५. भावार्थ — 'हे अग्नी आम्ही जो हा यज्ञ करीत आहो तो आणि आम्ही जी तुम्ही आमच्या मित्राप्रमाणे धनवणी करीत आहो आणि तृप्ताशी मित्रभाव दाखवीत आहो, तो तू मान्य वरून ये आणि आमची प्रार्थना ऐक' मित्रराजा मुळांत 'सत्य' असा शब्द आहे. मनुष्याचा जो देवा-विषयी प्रेमभाव अथवा देवांचा मनुष्या-विषयी प्रेमभाव त्याच्या वैदिक भाषेत 'सत्य' असें म्हणतात अशाविषयी उदाहरणे, कं. १. १५ ५. "तरोऽस-रूपमनृतम्"; "देवानां सत्यमुरा सेदि-मा वषम्" कं. १. ८९ २; "अनु माता-मरुतय सत्यमपि" कं. १. १६३. ८; "स्या नुं भाषितां ह्ये सुदमसा गेने कृता ययो अस्ति य नः सत्य देवेभ्य आध भाष्यम्" कं. ८. १०. २; "यदि मे सत्यमावर इमस्य पादो अन्यतः" कं. ८. १३ २१; "न स अग्रे तर उनिभि सुपातमिदितरे वाज्रमर्धभिः

यच्चिदि शश्वता तना देवदेवं यजामहे ।

त्वे हृदयते हविः ॥ ६ ॥

यत् । चिन् । हि । शश्वता । तना । देवप्देवम् । यजामहे ।

त्वे इति । इत् । हृयते । हविः ॥ ६ ॥

प्रियो नो अस्तु विश्वतिहोता मन्द्रो वरेण्यः ।

प्रियाः स्वप्रयो वयम् ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्वतिः । होता । मन्द्रः । वरेण्यः ।

प्रियाः । सुऽअप्रयः । वयम् ॥ ७ ॥

स्वप्रयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः ।

स्वप्रयो मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअप्रयः । हि । वार्यम् । देवासः । दधिरे । च । नः ।

सुऽअप्रयः । मनामहे ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

६ [हे अग्ने], यच्चिदि (=यथापि) [यय] शश्वता तना (=अपतिहतेन सातत्येन=नित्यमेव) देवदेव (=ज्ञानाविधान्देवान्) यजामहे [तदपि] हविः स्वे इत् (=हवयेव) [एकारमन्] हृयते (=अप्यते) ॥

७ मन्द्रः (=प्रसन्नो) वरेण्यः (=श्रेष्ठो) विश्वतिः (=विद्वां पति=राजा) होता [अग्नि] नः (=अस्माकं) प्रियोस्तु । स्वप्रयः (=प्रसन्नोऽग्निमेव ते) वयम् [अपि] [अग्नेः] प्रियाः [अस्माकं] ॥

८ स्वप्रयः (=प्रसन्नोऽग्निमुक्ता) देवा हि वार्यं (=वाञ्छनीयं धनं) नः (=अस्मभ्यं) दधिरे च (=ददति सलु) । [अतो हेतोः] स्वप्रयः (=प्रसन्नोऽग्निमुक्ता) [सन्तो] [वय] मनामहे (=स्तुमहे) ॥

यस्य त्व सख्यमावर." ऋ. ८. १९

३०; "अग्ने सख्यं वृणीमहे" ऋ. ८

४४. २०; 'न मे इन्द्रेण सख्यम्' ऋ.

९ १८. ८ इत्यादि अनेक आदित.

अग्नीला 'पुरातन होता' असे या

मनात म्हणजे आहे तिकडे लक्ष्य पुर-
वाच. तो फार दिवसांपासून होतुंवाचें
कामना जणु काय करीत आहे असे
कवीने हय.

६. जरी [आम्ही] नित्य नित्य
निरनिराळ्या देवांस मजती [तरी-
हि], [हे अग्नी] हवि [अर्पण करणे
ते] तुझ्याचटाणीं अर्पण होत
असतें.

७ मनुष्यांचा प्रभु, श्रेष्ठ [आ-
णि] आनंदी होता [जो अग्नी तो]
आम्हांस प्रिय होओ; [आणि अ-
ग्नीची आम्हांवर कृपा करून घेऊन
आम्ही त्याला प्रिय [होऊं].

८. कारण कीं, चागल्या अ-
ग्नीच्या योगानें देव आम्हांस इष्ट
[धन] देत असतात. [तर आम्ही]
चागल्या अग्नीच्या साहाय्यानें
प्रार्थना करू.

6 Although we always
sacrifice to different gods,
the oblation, [Agni], is of-
fered in thee alone.

7. May [Agni], the lord
of men [and] the amiable
[and] excellent Hotā be
dear to us; [and] may we,
having obtained his love,
be dear to Agni.

8 For through benign
Agni the gods have con-
ferred choice wealth on us.
Let us [therefore] pray
through benign Agni.

६. भावार्थ असा की, 'जरी आम्ही
निरनिराळ्या देवांच्या उद्देशानें नित्य
यज्ञ करित असतो तरी हवि टाकावया-
चे ते तुझ्याच आंगावर टाकितों, यास्तव
इतर देवांसाठीं म्हणून जरी आम्ही
सेवा केडी तपापि ती तुझीच सेवा
होते'. यावरून यज्ञहवि अग्नीशिवाय अ-
र्पण होत नसे हें स्पष्ट झाले.

'जरी' = 'याचदि.' = 'नित्य नित्य' =
'शश्वता तना.' यांत 'शश्वता' हें विज्ञे-
यण आणि 'तना' हें नाम. दोनीहि
तृतीया. 'तन्' म्हणजे माळिका, सरणी
आणि 'शश्वता तना' याचा अर्थ 'अम-
रिहृत सरणीने' अर्थ 'एकामान एव.'
'नित्य नित्य'.

७ हा मंत्र फार सुंदर आहे. ज्ञाता
सत्वाच वन सुंदर भावार्थ असा आहे

की, 'सकळ जगांचा प्रभु आणि मनु-
ष्यांचा यज्ञ सिद्धीस नेणारा आणि आ-
नंददायक असा जो अग्नि, तो आम्हांस
प्रिय होओ, म्हणजे आम्हांस तो प्रीति-
पात्र होओ; आणि त्याची कृपा संपादन
करून घेऊन आम्हीहि त्यास प्रिय
होऊ' यांत इतकें दिसतें कीं, [अग्नि]-
देवाची प्रीति आणि मनुष्यांची [अग्नि]-
देवाक्षिप्या प्रीति यांचा अन्योन्याप्रपन्न
जणू आहे. अग्नीवर आमची प्रेमभारता
याही ही सुंदर प्रार्थना या मनात जशी
आहे तशीच अग्नीची प्रीति आम्हांवर
होओ हीच रसांत आहे.

'अग्नीची आम्हांवर कृपा करून घे-
ऊन' = 'स्वाय' = 'सु-आय' = 'अभरदा'
अर्थ 'सु म्हणजे चांगला, माया करणारा'
अग्नि आहे ज्यांत, अथवा ज्यावर

अथा न उभयेषाममृतं मर्त्यानाम् ।

मिथः सन्तु प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेषाम् । अमृतं । मर्त्यानाम् ।

मिथः । सन्तु । प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

विश्वेभिरग्रे अग्निधिरियं यत्तमिदं वचः ।

चनो धाः सहसो यदो ॥ १० ॥ २१ ॥

विश्वेभिः । अग्रे । अग्निधिरिः । इमम् । यत्तम् । इदम् । वचः ।

चनः । धाः । सहसः । यदो इति ॥ १० ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

९. अथ (=अनन्तरं) हे अमर्त्य [अग्रे], [अमर्त्यस्य तव च] मर्त्यानां नः (=अस्माकं) [च] [इति] उभयेषां मिथः. (=परस्परं) प्रशस्तयः (=प्रशंसास्त्राणां वाचः) सन्तु ॥

१०. हे सहसो यदो (=ऋकेः पुत्र) अग्रे, विधिरग्निभिः इयं [नो] यत्तम इयं [च] [नो] वचः चनो धाः (=वेष्णा इत्युक्त्वा) ॥

अग्नि कृपा करणारा आहे असे, आम्ही = 'मनुष्यांना प्रभु' = 'विशालः', 'राजा' हे अग्नीवे विशेषण पुष्कळ ठिकाणां येते.

८. मंत्रदत्तत्वाचा अभिप्राय असा आहे की, 'देव आम्हांस जी संपत्ती देतात ती कृपाळू अग्नीच्या पोषणें देत असतात, यास्तव आम्हांहि या कृपाळू अग्नीच्याच द्वारे देवांची प्रार्थना करू'. म्हणजे हा यज्ञ करण्यासाठी अग्नीला होतृत्व स्वीकारण्यास पूर्वी प्रार्थना केली आहे, आणि अग्नीला इवी अर्पण करितो म्हणून योगे वृद्धीच्या कितीएक मंत्रांत सांगितलें त्याच जे कारण ते विशेषकरून येथे सांगितलें आहे. कृपाळू अग्नीच्या पोषणें देवांचा प्रसाद आम्हांपर होतो त्या अर्थाचा कृपाळू अग्नीच्याच

द्वारे आम्ही देवांची आराधना करूया असा भावार्थ आहे.

या मंत्रांत 'बोगल्या' हे भाषांतर आम्ही 'सु' याचें अक्षरज्ञ केले आहे, यण त्याचा भावार्थ 'कृपाळू' असा आहे. तोच अर्थ आम्ही पूर्वीच्याहि मंत्रांत घेतला आहे.

हा मंत्रवक्त्या आपत्तास असलेल्या मनुष्यांस म्हणत आहे, अग्नीस म्हणत नाही असे समजले पाहिजे.

'प्रार्थना करू' - 'मनामहे'. "एष इतो मनामहे देवस्तुतो मनामहे" ऋ. ५. ५०. ५, "एव यद्वाचं कीस्तासो भरन्ते शंसन्ति केचित्तिथिदो मनाताः" ६०. ६. ६७. १०, हीं स्थले पाहा.

९. आणि आतां हे अगर [अग्नी], [तुझ्या आणि] आम्हा मर्त्यांच्या मिल्हून उभयवांच्या प्रशंसारूप गोष्टी परस्पर होवोव.

१०. हे अग्नी, हे बलपुत्र, स-कळ अग्नींसह हा [आमचा] यज्ञ [आणि] हेँस्तोत्र [तुं] प्रसन्न होऊन मान्य करून घे.

9. And now immortal [Agni], may there be mutually between [thee and] us mortals an interchange of praises.

10. With all Agnis accept, Agni, thou son of might, with pleasure this sacrifice [and] this hymn.

९. हा मंत्र धोढासा काठिण आहे. आम्ही केलेल्या भाषांतराचा भावार्थः—हे अग्नी, आतां तू ये आणि आमच्या यज्ञास मान्य करून तू आम्हांस शाना-सकी दे, आणि आम्हांवर तू कृपा केल्याविषयी आम्ही तुझी प्रशंसा करू. हा अर्थ आम्हीं शब्दज्ञः (होरेख तितका) केला आहे. सायण्यवर्यहि असाच भावार्थ समजून भाष्य करि-तात. परंतु अग्नीने यावे आणि मजका-बरोबर संभाषण करावे अशी प्रार्थना धोडीझी चमत्कारिक दिसते. अग्नीं दुसरी उदाहरणें सांगल्यावर वर दिले-ल्या अर्थावर विशेष भरवसा बसेल.

हा मंत्र आणि या पूर्वविद्धि या सू-क्तांतील मंत्र शुनःशेषाने महा संकटाच्या वेळीं म्हणजे त्याला यणाला बांधिला होता त्यावेळीं रचले असें म्हणणें मं-त्राच्या अपरिहून पाहिलें असतां किती निराधार दिसते हे सांगायचास नकोच.

१०. 'बलपुत्र'—सहस्रो यदो. 'स-हस्रो यदुः' आणि 'सहस्र' सूनुः' हीं अग्नीची विशेषणें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं येतात. त्यांचा अर्थ 'बलाचा-अथवा शक्तीचा पुत्र.' असें म्हणण्याचें कारण पर्यन करून अग्नीला उत्पन्न करित आणि पर्यन करण्याला शक्ती लाभे

यास्तव 'बलपुत्र' होय असें सांगतात— 'सकळ अग्नींसह.' जो अग्नी पैटवून पत केला त्याशिवाय नितके अग्नी असतील तितक्यांसहित असा भावार्थ दिसतो. अग्नींत हवि टाकावयाचें, मग उपासका-च्या घरीं जो अग्नि आहे त्यांतच टा-कावें, इत्या मनुष्याच्या घरीं आहे त्या अग्नींत अपवा त्याच्याच घरीं दुसरे ठिकाणीं असलेल्या अग्नींत कां टाकूं नवे अग्नी हाका आल्यामुळे 'सक-ळ अग्नींसह' असें म्हटल्यासारखें दिसतें.—प्रसन्न होऊन मान्य करून घे'—'बनो भाः.' 'बनो धा' हे संयोगी क्रियापद आहे आणि याचा अर्थ 'प्रस-न्नतेन मान्य करून अपवा रीतीकरून घेणे' असा होत असतो. याविषयी पूर्वी सूक्त ३ मंत्र ६ यावर १८ व्या पद्यावर दिलेली टीप पाहा.

हे सूक्त जर शुनःशेषानें आपल्या संकटाबाळें करून म्हटलें असतें तर 'हा आमचा यात मान्य करून घे' असें या मंत्रांत म्हटलें नसतें, कारण घ्यास बांधिलेला शुनःशेष यज्ञ कसा करूं शकेल? आण मला या संकटापासून सोडीव असें या मंत्रांत श्रवटी म्हटलें असतें तसें काहींच म्हटलेलें नाहीं.

सूक्तम् १७.

अजीर्तपुत्रः शुनः शेष ऋषिः । देवता-१-१२ अग्नि । १३ विधे देवा ।

छन्द-१-१२ गायत्री । १३ त्रिष्टुप् ॥

अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः ।

सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥ १ ॥

अश्वम् । न । त्वा । वारवन्तम् । वन्दध्याँ । अग्निम् । नमोऽभिः ।

सम्राजन्तम् । अध्वराणाम् ॥ १ ॥

स घा नः सुनुः शर्वसा पूयुप्रंगामा सुशेवः ।

मीढाँ अस्माकं वमुयात् ॥ २ ॥

सः । घ । नः । सुनुः । शर्वसा । पूयुप्रंगामा । सुशेवः ।

मीढान् । अस्माकम् । वमुयात् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१ अध्वराणां सम्राजन्त (= सध्वज) त्वामाग्निं, वारवन्त (= शौभनपुच्छपुत्रम् अथम्) इव, नमोभिर्वन्दध्याँ (= वन्दितुं प्रवृत्ताः स्मः) ॥

२ स घ (= स एव) शर्वसा, सुनुः (= शक्तेः पुत्रः) पूयुप्रंगामा (= विस्तीर्णप्रगमन) [अग्निः] न (= अस्मभ्यम्) सुशेव (= सुसुखे) [भविष्याति] । [एव] अस्माकं मीढान् (= दाता) भविष्यति ॥

सूक्त २७.

ऋषि—पूर्ववत्. देवता— अग्नि;
पण १-३ ची विश्वेदेव ही देवता.
वृत्त—गायत्री, परंतु १२ व्या
ऋचेचें वृत्त त्रिष्टुप्.

१. घोड्याच्या पुच्छाप्रमाणें
ज्याचें पुच्छ लांब होय, [आणि जो]
सकल यज्ञांचा एकटा राजा [त्या]
बुला बगोला [आम्ही] नमस्कारांनीं
भजण्यास [आलों आहों].

२. तो दूर फिरणारा [अ-
ग्नि] [आपल्या] बळाच्या योगानें
आमचा उत्तम सुख देणारा [आणि]
हव्य देणारा पुत्रच [जणु] होभो.

१. गेल्या सूक्ताच्या आरंभीं सांगि-
तलेंच आहे कीं, ऐतरेय ब्राह्मणांत सांगि-
तल्याप्रमाणे पाहू गेलें असतां हेहि
सूक्त पूर्वांक संकटाच्या वेळीं म्हटलें.
परंतु पुनः आम्हांस सांगणें भाग आहे
कीं, तसें समजण्यास कारण नाहीं इतकें-
च नव्हे, पण हें सूक्त दुसऱ्याच एकाद्या
साधारण प्रसंगीं इतर अनेक सूक्ताप्रमाणें
रचलेलें दिसतें. अशा समजुतीनें याच
लागलीं तरच अर्थ चांगला समजेल.

‘घोड्याच्या पुच्छाप्रमाणें ज्याचें पुच्छ
लांब होय.’ घोडा जसा आपल्या पुच्छा-
नें माझा हाकून आविरो तोसा अग्नि
उगासनीच्या शत्रूस हाकून लपवितो
म्हणून अशी उपमा दिली आहे असें

HYMN 27.

To Agni (but verses 1-3 are ad-
dressed to the *Vis'va Devas*).
Metre *Gāyatrī* (but that of
verse 13 is *Trishṭubh*) Author
as before.

1. [We have come] to wor-
ship with [our] adorations
thee, Agni, [who art] like
a horse with a long tail
[and] who art the sole
king of sacrifices.

2. May the long-walk-
ing [Agni] with his power
be to us [as] a son giving
us the highest comfort
[and] procuring wealth [for
us].

सायणाचार्य म्हणतात!—‘भजण्यासाठीं
[आलों आहों]’—‘चन्द्रधै’ आम्हीं
सायणाप्रमाणें अर्थ केला आहे. ते ‘प्रयून
झालों आहों’ हे अध्यादत्त घेतात.
हा अध्याहार थोड्या ओढाताणीचा
सरा, पण दुसरा उपाय दिसत नाही.

२. ‘दूर फिरणारा’—‘पृथ्व्यामा.’ या
‘विश्वेदेवाचा उद्देश काय असेल ते कळत
नाहीं’—‘बळाच्या योगाने’—‘शयसा’. सा-
यणाचार्य ‘शयसा सूनु.’ ही पदे एकत्र
बेळून त्यांचा अर्थ ‘शयसः सूनु.’ असें
असल्याप्रमाणें करितात, आणि ‘शयसा’
ही व्यत्ययानें ‘शयस’ या पदीवरून
तृतीया आहे असा निर्वाह करितात,
पण तसें करण्यानें कारण दिसत नाही.

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः ।

पाहि सदमिद्विधायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघायोः ।

पाहि । सदम् । इत् । विश्वऽआयुः ॥ ३ ॥

इमम् पु त्वमस्माकं सनि गायत्रं नव्यांसम् ।

अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥ ४ ॥

इमम् । त्वम् इति । सु । त्वम् । अस्माकम् । सनिम् । गायत्रम् । नव्यांसम् ।

अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. [हे अग्ने], विश्वायुः (=विशेषा मित्रो विश्वव्यापी वा) स [त्वं] नः (=अस्मान्) दूराच्च (=दूरवर्तिनश्च) अघायोः (=अघमपकृति कर्तुमिच्छतो) मर्त्यात् आसाच्च (=समीपवर्तिनश्च) [अघायोः] [मर्त्यात्] सदमित् (=सदैव) निपाहि (=नितरां रक्ष) ॥

४. हे अग्ने, त्वम् इमम् (=इममग्निं) अस्माकं सनि (=हविर्दान) नव्यांसं (=नवीयांसम्, अतिशयेन नूतन) गायत्रं (=स्तोत्रं) [च] देवेषु सु प्रवोचः (=सम्पक् प्रवर्धि=प्रब्रूहि=ब्रूद् हविः एष गायत्रश्च समीचीनोस्तीति देवान्प्रति सम्पक् कथय) ॥

३. तर [हे अग्नी], सर्व-
व्यापी [तू] दूरच्या आणि तसाच
जवळच्याहि दुष्ट मर्त्यापासून
आम्हांस सदैव रक्ष.

४. हे अग्नी, हे आमचें हवि
[आणि] [हें आमचें] गायत्रीच्छं-
दाने केलेलें अगदी नूतन स्तोत्र
तू उत्तम रीतीने देवांप्रत प्रविष्ट
कर.

3. Do [thou], therefore,
[Agni]. [who art] omnipre-
sent, ever protect us from
the wicked mortal distant
and [the wicked mortal]
near.

4. Recommend, O Agni,
this our offering [and] [this
our] newest hymn in the
gāyatrī metre to the gods.

३. या मंत्रांत अग्नीची केलेली प्रार्थ-
ना ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. अग्नि
म्हणजे केवळ विस्तृत असो अर्थ नैह-
मी नसे. केव्हां केव्हां त्यापेक्षा अधिक अ-
र्थ अग्नि या नामांत असे. जसे विट्छमक
अथवा संदीवानक विठ्ठीबाळा अथवा
संदीबाळा केव्हां केव्हां पापाणाची
मूर्ती या संबधानें आणि केव्हां केव्हां
अधिक अर्थ समजून पाचारितात, तसे
आर्यलोकहि अग्नी येथे देवाधिपत्या
करीत असें हे जसे उदाहरण आढे
तशां दुसरीहि पुष्कळ आहेत. तीं पुढे
येत पातील.

‘तर...तू’=‘त [त्वम्]’.

४. या मंत्रांत असा भावार्थ आढे
वी, ‘मयवक्त्रपाने अर्पण केलेलें जे हवि
ते आणि अगदी नूतन रचिलेले जे
गायत्रीधृत्वांनील सूक्त ते अग्निने कृपा
बळाने देवांपाशीं निवेदन करायें, म्हणजे
देवांपाशीं त्याचि जाळून त्यांची शिफा-
रत करावी म्हणजे ते ते हवि आणि
स्तोत्र म्हण करतील.’ देवांना अनाप
मनुष्यावर दया करावी म्हणून किती
नमनाशीं प्रार्थना होत आहे ती
ध्यानांत ठेवारी.

‘आमचे गायत्रीच्छदाने केलेलें अ-
गदी नूतन स्तोत्र’=‘अस्माकं नव्यासं
गायत्र्यम्’ म्हणजे हे स्तोत्र जुनें म्हणत
आहों असे नाही. आतांचे आतां
जुनेच रचून म्हणत आहों तें. जुने
नवीन रचिलेले स्तोत्र असले म्हणजे
ते देवांस जुन्या स्तोत्रापेक्षा अधिक
म्राघ आणि श्रेष्ठ होत असे अशावि-
षयी पुष्कळ ठिकाणी उदाहरणें आली
आहेत, आणि या पूर्वीहि त्या-
विषयी सांगितले आहे. या मंत्रावरून
हें सूक्त अनादि असें वसे म्हणजे?

५. तीन प्रकारची जी संपाति म्हण-
जे सुताने प्रकार त्यांचा भाग मयवक्त्रा
अग्नीपाशीं मागत आहे. सायणाचार्य
म्हणतात कीं, अगदी वरची सुते म्हण-
जे छळोकांत असलेली, मध्यम म्हणजे
अंतरिक्षांत असलेली, आणि साधची
संपाति म्हणजे पृथ्वीवर जातलेली होय.

या मंत्रांनील दुसऱ्या चरणांत जो
‘वायेवु’ शब्द आहे तो आणि तिस-
ऱ्यांत असलेला ‘वर’ हे एक अर्थ
येथे जोडिले आहेत. केवळ नूतनगा-
यत्रीच होत शब्द पातले आहेत.
दसः एक विवर्तित शिवाय.

आ नो भद्र परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु ।

शिक्षा वसो अन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु ।

शिक्षा । वसोः । अन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

विभक्तासि चित्रमानो सिन्धोः कुर्म उपाक आ ।

सद्यो दाशुपे क्षरसि ॥ ६ ॥

विभक्ता । असि । चित्रमानो इति चित्रमानो । सिन्धोः । कुर्म ।

उपाके । आ ।

सद्यः । दाशुपे । क्षरसि ॥ ६ ॥

यमग्रे पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः ।

स यन्ता शश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यम् । अग्रे । पृत्सु । मर्त्यम् । अवाः । वाजेषु । यम् । जुनाः ।

सः । यन्ता । शश्वतीः । र्षः ॥ ७ ॥

भाष्यम्.

५. हे अग्रे, [व] नः (=अरमर्त्य) परमेषु (=उदरतेषु) वाजेषु (=हृ-
त्तवातिषु संपरसु) आभज (=भागमर्षय), मध्यमेषु (=अन्तरिक्षवातिषु)
[वाजेषु] [आभज=भागमर्षय], अन्तमस्य (=अन्तिकतमस्य भूलोकतदन्विनो
परसु (=वस्तुनः=संपद) [मा] शिक्षा (=अर्षय, देहि) ॥

६. हे चित्रमानो (=सुन्दरतेजोपुक) [अ] सिन्धोः (=प्रभूत-
रा सेमरय) कुर्म उपाके (=कर्म समीपे, धारणाः समीपम्) [उपासकाय] विभ-
क्ता असि (=भक्तानां दाता भवसि), [व] सद्यः (=हविर्देवते उपासकाय)
सद्यः क्षरसि (=उदानीमेव अभीष्टस्य कृष्टि करोषि) ॥

७. हे अग्रे, यं मर्त्ये [व] पृत्सु (=समायेषु) अवा (=भवसि=रक्षसि),
यं [मा] [व] [व] वाजेषु (=युद्धेषु) [अ] जुनाः (=प्रेरयसि=रक्षसि) स
[मर्त्यः] शश्वती. र्षः. (=निष्पानि अजानि) यन्ता (=निष्पन्ता=निधयेन
विपश्यन्ति=ज्ञानं यन्निर्दिष्टाति) ॥

५. [हे अग्नी], अगदी वरच्या [सुखा]तून आम्हास भाग दे, मध्यच्या सुखातून [भाग आम्हास दे]; [आणि] खालच्या संपत्तीचा [हि] [भाग आम्हास] दे.

६. हे चित्रमान् [अग्नी], [तू] सिंधूच्या लाटेजवळच [संपत्तीचे] देणारा होस. [तू] उपासकाकरिता एकाएकी वर्षतोस.

७ हे अग्नी, ज्या मर्त्याला [तू] युद्धात सभाळियोस [आणि] समरागणांत ज्याला साहाय्य करितोस तो शाश्वत संपत्तीचा धनी होतो.

5. Give us, [Agni], a share in the highest [enjoyments], [a share] in the middle enjoyments, give a share in the lower wealth.

6. O [Agni] of delightful splendor, [thou] art a giver [of riches] in the vicinity of the stream of the Sindhu. For [thy] sacrificer [thou] rainest immediately.

7. That mortal whom, Agni, [thou] helpest in battles [and] directest in fights becomes the master of perpetual wealth.

६. हा मंत्र काठेन आहे. शब्द उषळ आहेत तरी एकंदर अर्थ शुद्ध आहे. भावार्थ नीट समजत नाही. 'सिंधूची लाट' (=सिन्धोवर्त्म) म्हणजे सोमरसाचा जो प्रवाह यज्ञांत असतो तो असे दिसते. आणि त्या सिंधूच्या लाटेजवळ संपत्तीचा दाता आहेस म्हणजे तुला सोमादि हव्यद्रव्ये अर्पण केल्यानंतरावर तू प्रसन्न होतोस आणि वर्ष लागतोस. वर्ष लागतोस म्हणजे सायणाचार्य शिबळळे जे असेल त्याचा जणुं पाव पाऊस पाडितोस असे म्हणतात तसे असू शकेल.

सिंधुशब्दाचा अर्थ येथे सूरवित्पात्राप्रमाणे होतो याविषयी "समुद्रेण सिन्ध-

व पादमात्राः इन्द्राय सोम सुसुत भरन्त. अग्नौ दुहन्ति हस्तिनः भरित्रीः मध्वः शुनन्ति धारया पवित्रे." क्र.

३. ३६. ७, हे आणि "महान्तं त्वा यहीः अनु आप अर्धन्ति सिन्धवः वस्त्रोभिः वासविष्यसे" ९. २. ४ हे आणि दुसरी स्थळे आहेत.

'चित्रमानु' म्हणजे ज्याची प्रभा सुंदर आहे तो. हे अग्निचे विशेषण पुष्कळ ठिकाणी येत असते आणि विशेषणमात्राप्रमाणेंच झाले आहे.

७. 'साहाय्य करितोस', 'जुना'. अक्षरज्ञः अर्थ 'पेरितोस'. म्हणजे ज्याचे सारथ्य करितोस असे म्हटल्यास कदाचित् पाडेळ.

नकिरस्य सहन्य पर्येता कयस्य चित् ।

वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहन्य । परिस्पृता । कयस्य । चित् ।

वाजः । अस्ति । श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

स वाजं विश्वचर्षणिर्विद्विस्नु तरुता ।

विप्रैभिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजम् । विश्वचर्षणिः । अर्बुतभिः । अस्तु । तरुता ।

विप्रैभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

जराबोध तद्विविद्धि विशेविशे यज्ञियाय ।

स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ १० ॥ २३ ॥

जराबोध । तत् । विविद्धि । विशेविशे । यज्ञियाय ।

स्तोमम् । रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥ २३ ॥

भाषापराम्.

८. हे सहन्य (=शत्रूणामभिभवतशील) [अग्रे], अस्य कयस्यचित् (=पूर्वोक्तस्य स्वद्वन्द्वस्य करणाय) [मर्यस्य] नकिः पर्येता [अस्ति] (=कोपि पर्येता आकृमिता नास्ति) । [तस्य] वाजो (=बल) [दि] श्रवाय्यः (=ग्रह्यात्) [अस्ति] ॥

९. स विश्वचर्षणि. (=सर्वभिन्नो विश्वव्यापी वा) [अग्निः] [अरुमदर्थे] अर्बुतिः (=अहमाकमर्थे) वाज (=समामं) तरुता (=विजेता) अस्तु, विप्रै. (=अस्माकं कविभिः=स्तोत्रकृद्वा) सनिता (=अभीष्टस्य दाता) अस्तु ॥

१०. तत् (=अतः कारणान्) हे जराबोध (=रुतया आग्ने चोद्यन्) [कवे], [२१] विशेविशे (=सर्वस्य गृहाय=सर्वेषु बृहेषु) यज्ञियाय (=यज्ञार्हाय) रुद्राय (=मरुते) [आग्ने] दृशीक (=दर्शनीय=समीचीनं) स्तोम (=स्तोत्रं) विविद्धि (=व्याप्य=कुरु) ॥

८. हे पराक्रमी [अग्नी], अस-
ल्या कोणत्याहि [मनुष्या]चा को-
णोहि पादाव करणारा नाही; [का-
रण कीं] [त्याचे] बळ प्राप्तिद्वयसत्ते.

९. तर तो विश्वव्यापी [अग्नि]
[आमच्या] घोड्यांनीं संग्राम जिंक-
णारा होओ, [आणि] [आमच्या]
कवींच्या योगेंकरून [द्रव्याचा]
दाता होओ.

१०. तर हे स्वप्नानें [अग्नी-
ला] जागृत करणाऱ्या [कवी],
[तू] घरोघर यज्ञयोग्य [आणि]
महान् [अग्नी]साठीं सुंदर स्तोत्र
रचीव जा.

८. पूर्वीच्या मंत्रांत जे सांगितले
की, अग्नीचे साहाय्य युद्धांत ज्या मर्त्या-
ला असते तो संपत्तीचा धनी होतो,
त्या तत्सल्या कोणत्याहि मनुष्याला जि-
ंकणाराहि कोणी नसतो असें या
मंत्रांत सांगिते. आणि जिंकणारा कोणी
नसतो त्याचे कारण असें की, तो मनुष्य
अग्नीच्या आभयाखालचा आहे अशा
प्रख्यातीपासून त्याला बळ येते. म्हण-
जे अग्नी जी प्रख्याति तेव त्याचे
बळ असा भावार्थ समजावयाचा

९. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे
की, 'अग्नीच्या साहाय्यानें आमच्या धो-
ड्यांत लढाईत यज्ञ येजो, आणि अग्नि
आमच्या ऋत्विजांनीं केलेली स्तुती
मान्य करून घेओ, आणि प्रसन्न होऊन
आम्हांस धन देओ'

१०. हा मंत्र वार्हांसा सुवाच आहे
दुवांचे दोन गोष्टीविषयी आहे. १

8. Mighty [Agni], [there
exists] no conqueror of any
such [man] [For his] power
is well-known.

9. May he, therefore,
the omnipresent [Agni], be
the winner of the battle
through [our] horses [and]
the giver [of wealth]
through [our] poets.

10. Do thou therefore,
O [singer], who wakest
[Agni from his sleep] com-
pose in every house a
beautiful hymn to the ad-
orable [and] great [Agni].

या मंत्रांत कोण कोणाचा बोलतो
आहे? २ मंत्र कोणाविषयी आहे? आ-
म्ही यास्कास अनुसरून पहिल्या प्रभा-
विषयी असें समजतो की, या मंत्राचा
जो बळा तो कवीस (म्हणजे दुसऱ्या
कवीस अथवा आपणच जो कवि
रवाला) बोलत आहे. दुसऱ्या प्रभा-
विषयी सापणाचार्यास अनुसरून आम्ही
म्हणतो कीं, हा मंत्र अग्निविषयी आहे.

'घरोघर' = 'विश्वेविश्वे' अक्षरशः अर्थ
'प्रत्येक वनमानासाठी' अथवा 'प्रत्येक
परमासाठी' = 'हर पराला' = 'घरोघर' रु.
१०. ४० १ मंत्र 'प्रातर्यावानं विश्व
विश्वेविश्वे वस्तोर्वस्तो बहुमानं धिया
श्रमि' या मंत्रातील 'विश्वेविश्वे' याचा
अर्थ सापणाचार्यांनीच 'सर्व मनुष्यांम-
ध्ये' = 'सर्व मनुष्यांच्या घरी' (= 'सर्वपु
मनुष्येषु') असा केला आहे तो पाहा.

'महान् [अग्नी]साठी' = 'हराप

स नो महौ अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चन्द्रः ।

धिये वाजाय हिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिमानः । धूमकेतुः । पुरुश्चन्द्रः ।

धिये । वाजाय । हिन्वतु ॥ ११ ॥

स रेवो इव विस्पतिर्देव्यः केतुः शृणोतु नः ।

उक्थैरग्निर्वृहद्भानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान् इव । विस्पतिः । देव्यः । केतुः । शृणोतु । नः ।

उक्थैः । अग्निः । वृहत्भानुः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. स महान् अनिमानो (=विमानयजितः=अपरिच्छिन्नो) धूमकेतुः (=धूम-
मेग ज्ञाप्यमानः) पुरुश्चन्द्रः (=बहुदीप्तिः) [अग्निः] धिये (=स्तुतये=श्रुति
कर्तु) वाजाय [च] (=अज्ञादितपदे=अज्ञादितपदम् अवाप्तु च) हिन्वतु
(=हिनोतु=प्रीत्या प्रेरयतु) ॥

१२. स देव्यः केतुः (=देव्यानां दूतो) वृहद्भानुः (=प्रीत्यमकाशः) अग्निः,
रेवान् (=पुनवान्) विस्पतिः (=विष्ठा पति=राजा) इव, उक्थैः. (=अस्माकं स्तो-
त्रैः=अस्मत्स्तोत्रद्वारा) नः (=अस्मान्) शृणोतु ॥

[अग्ने] ३. 'वृहद्' शब्दान्ता अर्थ आम्ही
येथें केळा आहे त्याहून काहीं निज
जासला तर असेल. पण तें या स्थळां
अग्नीनें विशेषण आहे यांत त्याच नाही.
या मंत्रावलीक भाष्यात सायणाचार्यहि
तें अग्नीनेंच विशेषण करितात. शिवाय
म. ३. २. ५. "अग्निं सुखाय दधिरे
पुर. जनाः...यतस्तुचः सुखं विश्रदेज्य
वृहद्म्..." यांत 'वृहद्' हे अग्नीनें वि-
शेषण असून त्याचा अर्थ 'हु तें पळ-
विगारा' असा (तशी शब्दव्युत्पत्ती क-
रून) सायणाचार्य करितात. शिवाय
म. ८. ७. ३ यांतहि 'वृहद्' हे अ-
ग्नीनें विशेषण आहे (येथें सायणाचार्य
म. ३. २. ५. यांत कथितलेला व हु-
राया एक असे होत अर्थ करून त्याकून
एक ध्याना असं दर्शविताने).

'रेवात जा'='विधिदि' याचा अर्थ
आम्ही अ-याच गातेरपण सायणोत्री-

लाच अनुसरून केळा आहे. हें 'विष्' धातूचे रूप आहे. "अस्मै यय यत्
यवान तत् विविष्म इन्द्राय" (ऋ ६.
२३. ५)="इन्द्र जे जे दाखितो तें तें
आम्ही करितों" यांत 'विविष्मः' याचा
अर्थ सायणाचार्य 'कुर्य'="करितो" अ-
सा करितात. शिवाय "यो भुविर्ध नास-
त्याम्यां विवेष पतितम्" (ऋ ५.
७७. ४) यांतहि सायणाचार्य 'विवेष'
या 'विष्' धातूच्या रूपाचा अर्थ
'वरणे', 'रचणे', असा करितात.

या मंत्राचा अर्थ सायणाचार्यांनी केळा
आहे तो असाः-

"प्रार्थना ऐकून घेणाऱ्या हे अग्नि, प्र-
त्येक यजमानासाठी यज्ञातझीकरिता
तूं यजनांत प्रवेश कर. [यजमान]
[तुज] कुर [अग्नी]साठी सुंदर स्तोत्र
[यात आहे]"

११. तर तो मोठा, अपरि-
मित, धूम्रकेतु, [आणि] विशाल-
तेजस्क [अग्नि] स्तोत्र [करण्या]-
विषयी [आणि] अन्न [मिळ-
विण्या] विषयी आम्हांस प्रेरणा
करो.

१२. तर तो देवांचा दूत,
[तो] विशालतेजस्क अग्नि, [आ-
मच्या] स्तोत्रांच्या योगेकरून,
संपत्तिमान राजाप्रमाणे, आमचें
म्हणणें ऐको.

11. May, therefore, he,
the great, the infinite, the
smoke-bannered [Agni] of
vast splendor inspire us to
prayer [and] food.

12. May, therefore, he
the divine messenger, Agni,
of vast splendor hear us
through [our] hymns, like a
wealthy king.

११. 'अपरिमित' = 'अनिमानः', म्ह-
णजे ज्याला हयत्ता अपवा माप नाही,
जो किती मोठा आहे त्याचें माप क-
रितां येत नाही तो = 'धूम्रकेतु' म्हणजे
धूर हीच पताका आहे ज्याची ती हें
विशेषण आगिस्त यथायोग्य लाविलें
आहे यांत संशय नाही = 'विशालतेजस्क'
हेहि विशेषण आगिस्त यथायोग्य लाविले-
ले आहे = 'स्तोत्र [करण्या] विषयी [आ-
[णि] अन्न [मिळविण्या] विषयी' = 'धिये
यानाच.' या शब्दांचा अर्थ आम्हांस
'बुद्धी आणि अन्न' ऐवजी असाहि होई
शकेल आणि तसा बरेचसा भरा
दिसेल.

१२. हा मंत्राचा भावार्थ असा
आहे कीं, 'जव्जरी ही जी स्तोत्र म्हणून
आहों तें ऐकून अग्नि प्रसन्न होओ

आणि आमची प्रार्थना ऐको.' = 'देवांचा
दूत' = 'दैव्यः केतुः.' म्हणजे देवांचा
प्रसाद मनुष्यांकडे आणणारा, आणि दे-
वांस दिशेले हवि देवांस पोहचविणारा.
अग्नीला जसा मनुष्यांचा पुत्रोदित
(यकील) असें म्हणत तसाच देवांचा
दूत असेहि म्हणत. मनुष्यांनी केलेली
प्रार्थना आणि अर्पण केलेले हवि देवां-
प्रत प्रेषित करून देवांचा प्रसाद मनु-
ष्यांवर वरून देणे हे अग्नीचे मुख्य
काम होय. 'देवांचा दूत' हा अर्थ येथे
भाष्यकार सापणवार्थ पासहि संमत
आहे = 'आमचे म्हणणे ऐको' = 'नः
शृणोतु' अक्षरतः भाषांतर 'आम्हांस
ऐको.' 'आमची प्रार्थना ऐको' असा
भावार्थ

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ।
यजाम देवान्यदि शक्रवाम मा न्यापसतः शंसमा वृक्षि देवाः ॥

॥ १३ ॥ २४ ॥

नमः । महत्भ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवभ्यः । नमः ।
आशिनेभ्यः ।

यजाम । देवान् । यदि । शक्रवाम । मा । न्यापसतः । शंसम् । मा ।
वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

१३. महद्भ्यो [देवेभ्यो] नमः (= नमस्कारः) [अस्तु], अर्भकेभ्यः (= कु-
त्रेभ्यो) [देवेभ्यो] नमः, युवभ्यः (= तरुणेभ्यो) [देवेभ्यो] नम, आशिनेभ्यो
(= वृद्धेभ्यो) [देवेभ्यो] नम । यदि (= परमात्कारणाद्) [वय] शक्रवाम
(= शक्राः स्म.) [तस्माद्] देवान्यजाम (= यजामहे = मजामहे) । हे देवाः,
[अहं] न्यापसतः (= कस्मापि न्येष्टस्य) [देवरप] शंस (= स्तुतिं) मा आवृक्षि
(= विचिन्तय मा कार्ष = मा विच्छुवेयम्) ॥

१३. मोठ्या [देवां]स नम-
स्कार [असो], लहान [देवां]स
नमस्कार [असो], तरुण [देवां]स
नमस्कार [असो], म्हाताऱ्या [दे-
वां]स नमस्कार [असो]. ज्यापेक्षा
आम्हांस शक्ति आहे [त्यापेक्षा]
[आम्ही] देवांस मज्जा. [आणि] हे
देवांनो, [कोणत्याहि] [एकादा]
जुन्या [देवा]च्या स्तुतीचा अति-
काम मजकूरून होऊं देऊं नका.

13. Adoration to the
great [gods] adoration to
the small [gods], adoration
to the young [gods], adora-
tion to the old [gods] Let
us worship the gods since
we can [do so] May I not,
O gods, pass over the
praise of [any] elderly
[god].

१३. हें भाषांतर सापणाचार्यांच्या
भाष्यास अनुसरून केले आहे, आणि
आम्हांस भाष्यकारांचा हा अर्थ
युक्त दिसतो. मात्र ते 'यादि' या अव्य-
याचा अर्थ 'जेव्हा' असा करितात.
अनेक देवाविषयी पुरातन आर्य स्तुती
करून ठाणजे म्हणजे, सर्व काही लहान
मोठे, जुने, नवे जे असतील त्या सर्व
देवांचा समावेश ज्यात होईल अशी
प्रार्थना करीत, आणि कोणत्याहि देवास
आपण वगळें असें दिसूं नये याविष-
यी ते फार काळजी घेत. त्याचें उदा-
हरण या मंत्रात आहे. पूर्वादि असें
उदाहरण एक आले आहे. सूक्त १४
मंत्र ८ याजवरची टीप १०० व्या
पृष्ठावर पाहा.

सापणाचार्य मात्र असें सांगतात कीं,
'अग्निनें शुनःशेषाळा विषेदेवांची स्तुती

करावयास सांगितल्यामुळे (२४ व्या
सूक्ताच्या आरंभो दिलेली टीप पाहा.)
शुनःशेषाळें ही कच्चा म्हणून विषेदे-
वांची स्तुति केळी. एण तसें समजळें
पाहिजे असें नाही, असें कच्चेच्या श-
ब्दाकडे आणि अर्थाकडे पाहिलें तर
त्यांत एणवद्द शुनःशेषाळ्या स्थितीस
अनुलक्षून म्हटल्यासारखी ही कच्चा अ-
थवा हें सूक्त दिसत नाहीं.

या मंत्रावरून इतकें दिसून येतें कीं,
सगळेच देव एकसारखे नव्हते त्यांत
लक्ष्यांत ठेवण्याजोगें इतकें आहे कीं,
कितीएक जुने आणि कितीएक नवे अ-
से होते. म्हणजे कितीएकांची भक्ती
फार दिवतापासून लोक करीत आले
होते आणि कितीएक नुक्तेच प्रसिद्धीस
येत होते असा भावार्थ दिसतो.

सूक्तम् २८.

अग्नीर्गतेषुत्रः शूनःशेष ऋषिः । देवता-१-४ इन्द्रः । ५-६ उलूखलम् । ७-८

उलूखलमुत्तले । ९ हरिश्चन्द्रः अपिषवणवर्म या सोमो वा । छन्दः-

१-६ अनुष्टुप् । ७-९ गायत्री ॥

यत्र ग्रावा पृथुवृध रुध्वो भवन्ति सोतवे ।

उलूखलमुत्तानामवेदिन्द्र जङ्गुलः ॥ १ ॥

यत्र । ग्रावा । पृथुवृधः । रुध्वः । भवति । सोतवे ।

उलूखलमुत्तानाम् । अवे । इत् । उम् । इति । इन्द्र । जङ्गुलः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, यत्र पृथुवृधः (=स्थूलमूलो) ग्रावा (=पाषाणः) सोतवे (=सोतुं सोमामिषं कर्तुम्) रुध्वः (=उन्नतः=सिद्धो) भवति [तत्र] उलूखल-मुत्तानाम् (=उलूखले अभिषुत्तानां) [सोमानां=सोमान्] अवेत् उ (=अवेव=ते सो-मास्तवोदरे सत्वरं यथा गच्छेयुस्तथा) जङ्गुलः (=भक्षय=पिब) ॥

सूक्त २८.

ऋषि-पूर्ववत्. देवता-१-४

इंद्र, ५-६ उखळ, ७-८ उखळमुसळें
म्हणजे उखळ आणि मुसळ, आणि
९ हरिश्चंद्र, अधिषवणचर्म (म्हणजे
बैलाच्या चामड्यावर सोम काढीत
ते चामडें) अथवा सोम. वृत्त-
१-६ अनुष्टुप्, आणि ७-९ गायत्री.

१. हे इंद्रा, जेथे मोठ्या बु-
डाचा पाषाण सोमरस काढण्या-
करितां उंच उभा राहतो [तेथें]
उखळाच्या योगानें काढिलेले सो-
मरस पिऊन डाक.

१. हा मंत्र चमत्कारिक आहे. याने
इंद्रास जेथे सोम सिद्ध करितात तेथें
घेऊन तो सोम पिण्याची प्रार्थना आहे.
उखळांत सोमवळी घालून (कुटून?)
सोम काढिले आहेत ते पी असे ह्म.

हे सर्व सुकव मोठ्या महत्वाचे आहे
असे अभिहित पाटते. कारण कें, मारी-
न काळी सोमरस कसा काढीत त्यावि-
षयी या सूत्रावरून काही माहिती आप-
णास मिळते असे पाटते. ती अशी-
सोम कुटावपास भास म्हणून एक
फसर असे. तो बहुतकाल वरवंट्या-
सारखा अथवा बग्यासारखा असला.
त्याचे नांव भासा. त्याचे सोम कुटून,
पाटून अथवा रगडून सोमरस काढीत
असत आणि तो सोमरस उखळांत
काढीत असे दिसते (मंत्र १). "अधि-
षवण" या नांवाचे दोन दगड (अथवा
कड्या?) असत, पण त्यांचे वाप करीत
ते रस सोमरस गोळा, मार त्यांस घुं-
बाळा लावून बांधत (मंत्र २). सोम

HYMN 28.

To 1-4 Indra, 5-6 to Ulūkhalam
(i. e. Mortar), 7-8 to Ulū-
khalā-Musalam (i. e. Mortar
and Pounder), 9 to Haris-
chandra, Adhishavanacharma
(the cow-hide used in press-
ing the juice) or to Soma.
By the author of the pre-
vious hymn. Metre Anuṣṭup
but in 7-9 the Gāyatrī.

1. Where, Indra, the
wide-bottomed stone
stands high that the juice
may be expressed, quail
down the Somas express-
ed in the Mortar.

पाटणावर बापका बांटीत अथवा रवीनें
दही घुसळल्याप्रमाणे घुसळीत, त्यामुळें
त्याचे हात मागें पुढे होत (मंत्र ३, ४).
सर्व परीपर सोम उखळांत काढीत
(मंत्र ५). ज्या उखळांत सोमरस का-
ढीत ते लांबट्याचें केळेचें असे (मंत्र
६). उखळ आणि मुसळ यांच्या दोन
सोम कुटून घेते तयार होऊ लागला
म्हणजे घोडा धाटें चावीत असल्याप्र-
माणे आपाव होत असे, आणि उखळ
आणि मुसळ यांच्या योगानें सोम तयार
होई म्हणून लोकांची स्वागवर फार
प्रीति बसलेली असे (मंत्र ७). सोम-
रस वाढण्याला उखळमुसळें लागत
आणि ती लांबट्याचीं केळेचीं असत,
आणि सोमरस गोड असे, आणि उखळ-
मुसळें उंच असत (मंत्र ८). सोम
काढल्यावर पांश म्हणून जें गात्रनें
असे रसांत तो पांशहीत आणि होत पांशांत
भरीत आणि बैलाच्या कपडा बांधला
चामड्यावर ठेवीत, आणि मंतर देनास

अर्पण करीत (मंत्र ५).

अतो द्या गोही आपणास या सुका-
दहन समजतात. पण आलीकडेस जे
यज्ञ होतात त्यांत सोमरस म्हणून जो
तयार होतो तो वेगळ्याच रीतीने तयार
करितात. त्यांत प्राच्याचा उपयोग तर
असतो, पण त्याचा उपयोग सडांतीक
धत्पाप्रमाणे करितात. आणि उस्तळ
मुळांच लागत नाही तो घुसळीत ना-
हीत व वाटीतहि नाहीत. त्यांत रवी
नसते आणि दोन्यांचेहि कारण नाही,
य मुसळीहि लागत नसते व त्यांत ना-
हीचे अपघ्न बैलाचे चामडे अशुद्ध मा-
नितात आणि त्या ऐशजी कृष्णाजिन
म्हणजे काळविटाचे चामडे घेतात आणि
त्यावर कुटतात

हजो कता सोमरस काढितात त्यावि-
षयी साळीक टीप एका विश्वान् श्रोत्र्यानें
(की जे महाराष्ट्रांत होत असलेल्या सर्व
यज्ञांत असतातच त्यांनीं) दिलेली
आहे.

“प्रथम झाडणापासून सोमवळी यज्ञ-
शाळेच्या बाहेर विकत घेऊन ती यज्ञ-
शाळेंत घ्यावी. नंतर आप्यावनादि
(म्हणजे सुकू नये म्हणून त्यावर
पाणी शिंपडण्याचे वगैरे) सरकार झा-
ड्यानंतर ती सोमवळी अधिवक्कफळा-
वर आपरलेल्या कृष्णाजिनावर ठेवावी.
अधिवक्कफळ म्हणजे ज्यावर सोम
कुटावयाचा जसा दोन फळ्या. त्या
३६ अंगुल्या लांब व १८ अंगुल्या
रुंद प्रत्येकीं असल्या, म्हणजे दोन्ही
मिळून जवळ जवळ आयरल्यावर सम-
पौरस प्रत्येकाला ३६ अंगुल्या होत
त्यावर कृष्णाजिन म्हणजे काळवि-
टाने चामड आपरले त्यावर वळी
देवल्यानंतर माघे म्हणजे दगडी चार

बने असतात त्यांचा बरीळ भाग बा-
रीक आणि साळीक जाडा असतो.
त्यांनीं ती बळी कुटावी. कुटतांना थोडे
पाणी मंत्र म्हणून घालावे लागते, मग
आधवनीय या नांवाचे एक मातीचे
किंवा पातूचे अनुकूल असेल तसे भांडें
घेऊन त्यांत कुटलेली सोमवळी घालावी,
आणि पाणी पुष्कळ ओतावे; आणि
कुसकट्टन पाण्यांत मिश्रित करावी. मग
सोमवळीचा रस पाण्यांत चांगला मिस-
ळल्यानंतर चौथा पिळून बाहेर काढा-
वा. त्याला कनीच असे म्हणतात.
मग अधिवक्कफळ रगाच्याच्या बडवची-
सारखी एक बडवची गाळण्याकरितां
ठेवून तिचेवर दशापवित्र या नांवाचे
गाळने म्हणजे गाळण्याचे दख बांधावे.
आणि त्यांत पाण्यांत मिसळलेला सोम
आधवनीयांतून घेऊन जोताया पवित्राळा
साळण्या आणीं छहानतें भोक पाडून
त्यांत सोकरीचा दोरा ओवून तो दुगून
घळून बारीक पार पडे अशी दशा
करावी, म्हणजे बरीळ सोम दक्षेव-
रून बारीक भारेनें साडी गळतो.
तो पात्रांत घ्यावा पात्रें ग्रह, चमस
इत्यादि नांवांचें आहेत मग तो सोम
घेऊन वेगवेगळ्या देवतांच्या प्रीत्यर्थ
अग्नीमध्ये होमून मग सदोमठपांत होम
करणाऱ्यांनीं, व वषट्कार म्हणणाऱ्यांनीं,
उज्जाल्यांनीं, धज्यांत, जडा, सदस्य इत-
क्यांनीं अंगुळने मक्षण करावा

“हा सोम म्हणजे रानशेर ज्याला
म्हणतात तें झाड होय तें पुण्याच्या
नजीक चतुर्शिगीच्या डोंगरावर पुष्कळ
आहे. त्याला कटि नसतात. पानेहि
नसतात सुमारे चार हात उंच झाड
काढ्या काढ्याचे असतें काढ्या हाता-
च्या बोटाच्या सुमारे मोठ्या असतात.

रग हिरवा असतो झाड तोडून आणिताना सगळे आणितात रस किंचित् तुरट असतो. प्याल्यावर अमळ बसरे काहीच घेत नाही. व्यावसाय मधुर किवा कचिकर अथवा पिण्याविषयी प्रीतिकर लागत नाही हे सोमाचे झाड मूळ झाडाचा प्रतिनिधि आहे मूळ सोमाचे झाड नव्हे असे शास्त्रात आहे व समजतात या झाडाचा खरोखर पूतिक असें पुढिची नांव संस्कृतात आहे मूळ सोम न मिळेल तर हे पूतिक ध्यावे असें श्रौतसूत्रातून आहे त्याप्रमाणे हे जेत असतात.

“या सोमरसात हूय, दर्ही, सुवर्णरज, तूप देवताभेदाने घालून मग अर्पण करण्याचा विधि आणि चाल आहे”

सोमवल्ली न मिळेल तर ‘पूतिक’ अथवा ‘फाल्गुन’ या नावाच्या वनस्पतीचा उपयोग करावा असें “अग्नधिगमे पूतिकान् फाल्गुनानि” (आध्यायनश्रौतसूत्र ई. ८. ५) या सूत्रात सांगितले आहे.

एवम्हास असाहि सशय आहे कीं, सोमाचे झाड मिळत नाही म्हणून पूतिकाचा रस काढून देवांस अर्पण करावा असें सूत्रात जे सांगितलें ते पूतिक झाड आणि चतुर्दशीच्या डोंगरावरील रानशेर हो एकच म्हणून कशावरून? पूतिक नांव नाहिले होऊन रानशेर कस पडेल? आणि पूतिकाविषयी लिहिणारा शास्त्रकार कथा व कोठे झाला?

वर उतरून घेतलेल्या सूत्रावरील वृत्तिकार गार्ग्य नारायण म्हणतो कीं, “फाल्गुन (आणि पूतिक?) या वनस्पती अग्निसिद्ध म्हणजे बहुत करून कोणास ठाऊक नाहीत अशा आहेत, यास्तव त्या ज्यास ठाऊक असतील त्यांस विचारून त्याविषयी माहिती करून घ्यावी” तेव्हां रानशेर आणि पूतिक किंवा फाल्गुन हे एकच व्यापविषयीची माहिती आलीकडच्या आमच्या यजमानांस आणि कतिजांस कोणाकडून मिळाली? या गोष्टीचा विचार केल्यावर आणि सोमरस म्हणून जो अर्पण करितात त्याला माधुर्यादि आणि मादादि प्राचीन सोमाचे गुण काहीच नसल्यामुळे आम्हांस अशी शका येते कीं, तूर्त जे यज्ञ होत असतात त्यांत सोमाविषया देवांची वचना होते, आणि गोड, मोठा अमळ आणणारा, परम सुसातिक आणि दिसण्यांत सुंदर असा सोम प्यावयास न मिळतो, त्या ऐवजीं ओंगळ एका रानटी झाडाचा, अमळहि न आणणारा, आनंदहि न करणारा आणि पिण्याविषयी अत्यंत कटाका आणारा ओंगळ रस त्यांस अर्पण केला जातो तर पाऊस पडावा त्या ऐवजीं अवर्षण पडतें, पुत्र न होत बालकोच उलटी मरून जाते, आणि सकट हर न होत असलेला हातातला अधिकारच नाहिला होतो अथवा दृष्टीचीच शिक्षा होते यांत काय नवड?

यत्र द्वाविंश जघनाधिपवृष्णा कृता ।

उलूखलसुतानामवेदिन्द्र जलगुलः ॥ २ ॥

यत्र । द्वाविंश । जघना । अधिपवृष्णा । कृता ।

उलूखलसुतानाम् । अवे । इव । ऊम् इति । इन्द्र । जलगुलः ॥ २ ॥

यत्र नार्यपच्यमुपच्यवं च शिक्षते ।

उलूखलसुतानामवेदिन्द्र जलगुलः ॥ ३ ॥

यत्र । नारी । अपच्यवम् । उपच्यवम् । च । शिक्षते ।

उलूखलसुतानाम् । अवे । इव । ऊम् इति । इन्द्र । जलगुलः ॥ ३ ॥

यत्र मन्यां वितुधते रक्षीन्यमितुवा इव ।

उलूखलसुतानामवेदिन्द्र जलगुलः ॥ ४ ॥

यत्र । मन्याम् । वितुधते । रक्षीन् । यमितवे इव ।

उलूखलसुतानाम् । अवे । इव । ऊम् इति । इन्द्र । जलगुलः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. हे इन्द्र, यत्र द्वौ जघनौ (=जघनप्रदेशौ) इव (द्वौ) अधिपवृष्णौ (=सोमा-
धिपवृष्णरूप द्वौ भाषौ) कृतौ (=स्थापितौ) [वितते] [तत्र] उलूखलसुतानाम् (=उलूखले
अभिपुतानां) [सोमानां=सोमान्] अवेत् उ (=अवेव=ते सोमास्तयोदरे सत्वरं
यथा गच्छेयुस्तथा) जलगुलः (=मक्षय=पिब) ॥

३. हे इन्द्र, यत्र नारी (=मन्यनकर्त्री स्त्री) [सोममन्यने] अपच्यवं
(=मन्यनरज्जो, अपाकर्षण=स्वरमात् अपचोदनम्, अपनयनम्) उपच्यवम् (=मन्य-
नरज्जोः अपाकर्षण=स्वसमीपम् अपाकर्षणम्, उपानयन) च शिक्षते (=शिक्षणार्थ-
मिव पुनः पुनः करोति) [तत्र] उलूखलसुतानाम् (=उलूखले अभिपुतानां)
[सोमानां=सोमान्] अवेत् उ (=अवेव=ते सोमास्तयोदरे सत्वरं यथा गच्छेयु-
स्तथा) जलगुलः (=मक्षय=पिब) ॥

४. यत्र मन्यां (=मन्यान्), [अथ] यमितवे (=यन्तु=नियन्तु) रक्षीन्
(प्रदातु) इव [उपासका] [रक्षिमभिः=रज्जुभिः] वितुधते (=वितुधति) तत्र
उलूखलसुतानाम् (=उलूखले अभिपुतानां) [सोमानां=सोमान्] अवेत् उ (=अवेव
=ते सोमास्तयोदरे सत्वरं यथा गच्छेयुस्तथा) जलगुलः (=मक्षय=पिब) ॥

२. जेवे सोमरस काढण्याचे दो-
न्ही अधिपवण्य दोन जघनांप्रमाणें
[एकावर एक लावून] टेबिलेले भा-
हेत [तेथें], हे इंद्रा, उखळाच्या योगा-
ने काढिलेले सोमरस पिऊन टाक.

३. जेथें नारी पुढें लोटण्यास
आणि मागे ओढण्यास शिकते
[तेथें], हे इंद्रा, उखळाच्या योगानें
काढिलेले सोमरस पिऊन टाक.

४. जेवे [घोड्यास] आवरण्या-
ला लागून [बांधावा] तशी दोरी र-
बीला बांधितात [तेथें], हे इंद्रा, उख-
ळाच्या योगानें काढिलेले सोमरस
पिऊन टाक.

2. Where, Indra, the
two halves of the Soma-
press are placed close to-
gether like the two loins,
quaff down the Somas ex-
pressed in the Mortar.

3. Where, Indra, the
woman learns to push and
to pull, quaff down the
Somas expressed in the
Mortar.

4. Where, Indra, [they]
tie strings to the churning-
staff as the reins [to the
horse] to restrain [him],
quaff down the Somas ex-
pressed in the Mortar.

२. 'सोमरस काढण्याचे दोन्ही अधि-
पवण्य.' 'अधिपवण्य' याचें सापणाचार्य
'अधिपवणकल' शब्दाचे भाष्य करि-
तात. म्हणजे ज्यावर चामडे घालून
त्या चामड्यावर सोम कुडावयाचा त्या
दोन फळ्या असा सापणाचार्याचा
भावार्थ दिसतो. आम्ही भाषांतर केले
आहे तें अधिपवण्य म्हणजे सोम काढ-
ण्याचा जो बरक (बिना पाटावरून) या-
चा साळचा (स्त्रीभाग) आणि बर-
चा (पुरुषभाग) असे जे दोन भाग ते दोन
असे समजून घेतले आहे. ते साम्यधर्म-
च्या वेळीं सींगुळीने दोन्ही जघन एका
मिठाळा लागतात तसे जवळ जवळ
बिचटून लागून एकावर एक ठेवावयाचे
असा या भवाचा भाषार्थ आहे. यम
तुर्त होत असताना यज्ञांत अधिपवण्य
म्हणून दोन बळ्यांचे अंतर्गत (बीज
भाषांतरीत हीं वाह.) तशा पुढां

म्हणजे वैदिक युगांत मत्स्यीक आतां
अधिपवण्य म्हणजे (अधिपवण्य आलीकडे
म्हणत नाहीत) फळ्या असें समजतात
आणि रोजीवरच सोम कुडातात, उख-
ळांत कुटीत नाहीत. पुरातन काळां
उत्तरीत कुटीत असें या सूत्रावरून
सादर दिसून येते.

३. सापणाचार्य:- "जेथें म्हणजे ज्या
कर्मच्या ताप्या नारी म्हणजे पत्नी अ-
पवण्य म्हणजे यज्ञाज्यंतून बाहेर जाणे
आणि उपच्यव म्हणजे यज्ञाज्यंतून येणे
हे शिकते तेथें" इ. पंतु सोमरस का-
ढीत असताना मत्स्यीकपत्नीने हाडेवा-
रेर जाणे आणि पुनः ओत येणे असा
विशेष विधि नाही आम्ही अर्थ इन्द्र-
ाः केला आहे, त्याचा भाषार्थ आ-
म्हीत असा दारतो का, सोम रतीने
यमज्यंतून रती आणून कडे दोन्हीन जो
दोन्ही म्हणजे जो उपच्यव आणि दोन

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृहे उलूखलक युज्यसे ।

इह दामत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे ।

इह । दामत्तमम् । वद । जयताम्ऽइव । दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यप्रमित् ।

अथो इन्द्राय पातये सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रम् । इत् ।

अथो इति । इन्द्राय । पातये । सुनु । सोमम् । उलूखल ॥ ६ ॥

भाष्यम्.

५. हे उलूखलक, यच्चिद्धि (=यथापि) त्वं गृहेगृहे युज्यसे (=सोमाभिषवकर्मणि प्रयुज्यसे) [तथापि] [त्व], जयतां (=युद्धे मातृनयानां) दुन्दुभिर्विव, इह शुभकमम् (=अतिशयेन गम्भीरं यथा स्थानथा) वद (=गर्जनां कुद) ॥

६. उत (=अपि च) हे वनस्पते (=वनस्पतेः काष्ठस्य विकार उलूखल), ते (=तव) अग्रमित् (=मूर्धोपरि एव) वातो वियाति (=धारया गच्छति) । अथो (=अतः कारणात्) हे उलूखल, इन्द्राय पातये (=पातुम्=इन्द्रपानाय) सोम सुनु (=सोमाभिषवकं कुद) ॥

सोमून जाकं दिछी म्हणजे सो अपच्यव जेथे नारी म्हणजे गजमानारी बायको गारुयांत दर्ही हुसळल्यामुळे हात मागे पुढे करीत असते तशी सोम हुसळतांना हात मागे पुढे करिते असे वात्यपर्व. सोम आता संधीत नसले तरी पुणतनकाळी मंधीत असे पुढच्या ऋचेवकन स्पष्ट होते असे आमदास वाटते. अथवा नारी सोम पाट्यावर वाटल्याप्रमाणे वाटी, त्यामुळे तिचे हात परवटतातरीवर मागे पुढे होत असत, आणि हे जे मागे पुढे होणे त्यालाच उपच्यव आणि अपच्यव म्हणावे. आणि शेवटी या 'उपच्यव' आणि 'अपच्यव' शब्दांच्या अर्थाविषयी असे सांगण्याचे आहे की, पूर्वीच्या (म्हणजे दुसऱ्या) मंत्रात जी दोन जपनाची (सुरतसम-यां) तीगुण्यां शरीरमध्यभाग एकत्र

होतात त्याची) उपमादिछी आहे त्या उपमेचा संबंध वेळत 'उपच्यव' आणि 'अपच्यव' यांचा अर्थ सुरताच्या अनु-रीधाने कितीएक विद्वान् लावितात तोहि चांगला समजतो असे म्हटले पाहिजे.

४. या मंत्राचा भावार्थ असा की, 'जेथे दुसऱ्या मंत्रात केल्याप्रमाणे सोमाचे मंत्रण रचीला दोरी बांधून करितात तेथे इत्राने सोमरस प्यावा.' आता जे मंत्र करितात त्यांत सोममंत्रण होत नसते. (सोम कसा करितात त्याविषयी वर पहिल्या मंत्रावर टीप दिछी आहे ती पाह्या). पण आतांच्या प्रचारास लागू नार्हात अशा जशा कितीएक गोष्टी या सूक्तात (उसळांत सोम कुटण इत्यादिक) आहेत, तशीच सोम हुसळणे ही असून पुणतनकाळी प्रचारांत होती असे दिसते.

५. हे वा उसळळा, जरीतुला घ-
रोघर कामीं लावितात [वरीहि]
[तुं] विजयी वीराच्या नगान्याप्र-
माणे येथें फार मोठा आवाज कर.

६. आणि हेवनस्पती, तुझा
ढोकीवरूनच वारा वाहात आहे,
तर हे उसळळा, इंद्राला पिण्याक-
रितां [तुं] सोमरस काढ.

5. Although, O Mortar,
thou art employed in every
house, do [thou] make a
most roaring noise, like the
drum of conquerors.

6. And, lord of the
forest, the wind is blow-
ing away over thy head;
therefore, Mortar, press
out the Soma for Indra to
drink.

५. मंत्रवक्त्राचा भावार्थ असा आहे
कीं, 'उसळळा घरोघरीं जरी सोम
काढण्याच्या कामी लावीत असल्यामुळे
ते धकत असले, तरी त्यांचे येथे मोठा
गंभीर नाद करावा, म्हणजे तो ऐकून
इंद्र येऊन सोम पिईल, आणि प्रसन्न
होईल. गंभीर नाद करावा तो जिंकणा-
ऱ्या वीरांच्या हुदुभीप्रमाणे गंभीर अ-
सावा.' 'तुला घरोघर कामीं लावितात,'
'गुहेगुहे गुन्गसे.' म्हणजे सर्व ठासक
सोम काढण्याच्या कामी आपआपल्या
घरी उसळ वापरतात. ही गोष्ट आपण
ध्यानांत ठेविली पाहिजे कीं, आली-
कडे जसा यज्ञ म्हणजे बहुत करून
कोणी करीतच नाही, आणि जरी
केलाच तरी पांच चार वर्षांनी मोठ्या
स्वर्चाने एकदा होतो तसे यज्ञ पूर्ण
होत नसत. प्रत्येक दिवसी प्रत्येक घरी
एक वेळ, दोन वेळ, तीन वेळ सुद्धा
यज्ञ होत असे. आणि त्याला वेळ आणि
स्वर्चहि फार लागत नसे. जशी आ-
पण तूर्त पुत्रा बरितो अथवा संपत्ती
बरितो तसा यज्ञ नित्य होत होता. आणि
'यज्ञ' शब्दाचा अर्थ तरी प्रथम पुत्रा
असाच होता. या पूजेच्या वेळेस देवांची

भर्ति मात्र नसे. आणि कुले, अक्षता,
नैवेद्य वगैरे आधुनिक षोडशोपचारांची-
हि गरज नव्हती. यज्ञ म्हणजे देवाची
अथवा देवांची प्रार्थना करून, आणि
केव्हा केव्हा नवीन स्तोत्रे रचून, त्याच
वेळीं सोमरस काढून तो व मनुष्यांनीं
नित्य साषवाचे पदार्थ (मग ते मांसा-
चे अथवा धान्याचे असोत) असे
देवतेस अर्पण करीत. त्यामुळे सोम
काढण्यास उसळ घरोघर कामी लाविले
जाई असा भावार्थ आहे.

६. या मंत्रांत वनस्पति म्हणजे उ-
सळच समजले पाहिजे. हे सोम काढा-
वयाचे उसळ लांकडाचे असे असे
वापरून दिसते. 'वनस्पति' या शब्दाचा
अर्थ वेदांत 'मोठा वृक्ष' असा होतो,
तुर्त वेळ, यज्ञी, असा होत असतो तसा
होत नाही. उसळ मोठ्याशा वृक्षाचे
केले असल्यामुळे त्या उसळामुळे वृक्ष
असे संशोधन केले आहे.

'तुझा ढोकीवरूनच वारा वाहात
आहे'—'ते....यातो विद्याति अममिन्'
साषवाचार्याच्या म्हणण्याप्रमाणे, सुस-
च्याचे ठोके रचरेचे यज्ञत असल्यामुळे
वारा सुटतो तो वारा येथे समजावयाचा.

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भतः ।

हरीं इवान्धांसि वप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्ययं आयजी । वाजसातमा । ता । हि । उच्चा । विजर्भतः ।

हरीं इवेति हरीं इव । अन्धांसि । वप्सता ॥ ७ ॥

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्यावृषेभिः सोतृभिः ।

इन्द्राय मधुमत्सुतम् ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्यौ । ऋषेभिः । सोतृभिः ।

इन्द्राय । मधुमत् । सुतम् ॥ ८ ॥

भाषाभाष्य.

७. ते आयजी (=यज्ञद्वारा सपदं प्रापयती) वाजसातमे (=अतिशयेन अन्न-
प्रदे) [उलूखलमुसले] हि, अन्धांसि (=चणकादीनि लाद्यानि) यवसकान्दानि
या) वप्सती (=भक्षयन्ती) हरी (=इन्द्रस्य अश्वी) इव, उच्चैः [शब्दयुक्त]
[सोमकाण्डानि] विजर्भतः (=भक्षयत) ॥

८ हे वनस्पती (=हे वनस्पतेः काष्ठस्य विकारी) [उलूखलमुसले], तौ
ऋष्यौ (=श्रेष्ठौ) [गुणम्] अद्य न (=अस्माकम्) ऋष्यैः (=श्रेष्ठे.) सोतृभिः
[=सोमाभिषर्गं कुर्वन्निर्गतभिः] [सह] इन्द्राय मधुमत् (=मधुरं सोमलपि) [पियं]
सुनुतम् (=अभिषेगेन प्रतिपादयतम्) ॥

परंतु वाता वाहतो आहे वाचा सवध
उत्तमानं सोमं वा काद्याया वा भीष्टीकडे
कसा असेल तो असे. आलीकडे यज्ञ
होतात त्यांत उत्तमाचा, उपयोग सोम
तयार करण्याच्या कामी होत नसतो,
पारसव आलीकडच्या प्रचारायकून या मं-
पाचा अर्थ बसविण्यास मार्ग नाही. परंतु
कदाचित् साली लिहिल्याप्रमाणे तात्पर्य
तसेच वाच ?

‘तू अरण्यांत वृक्षरूपाने असतोना-
वाकटकीचा उपद्रव तुला होत होता,
आतां तुझें दमक केळें तेव्हां तू लहान
झालास म्हणून याच तुझ्या डोकीच्या
वरचेवरच वाहतो, आणि तुला त्यापा-
सून काहीं उपद्रव होत नाही. याचवरून
तू ईश्याचे उपकार मान आणि त्यासाठीं
सोमरस वाढ.’

७. कारण की धनप्राप्ती करून देणारी [आणि] अतिशय करून अन्न मिळवून देणारी ती [उत्तलमुसळे] घाटे चावणाऱ्या घोड्याप्रमाणे [सोमवह्नीचे तुकडे] शपाटवाने खातात.

८. तर हे वनस्पतीनो, श्रेष्ठ जे [तुम्ही] ते आज आमच्या सोम काढणाऱ्या श्रेष्ठ [ऋत्विजां] परीवर इंद्राकरिता मधुर [सोमरस] काढा.

7. For these two [the Mortar and the Pounder], procurers of wealth through the sacrifice, [and] excellent givers of food, loudly consume [the Soma-plant] like two horses chewing [their] fodder.

8. Do ye, therefore, lords of the forest, [who are] high, extract with our high Soma-pressers the sweet Soma for Indra.

७. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, '[इंद्राचे?] दोन घोडे जसे खडा-खड घाटे चावून टाकतात तशी उत्तल-मुसळे सोमरसाचे तुकडे चावून टाकतात, म्हणजे सोमाचे तुकडे आत घातले आणि सोमरस काढू लागले म्हणजे घाटे खाणाऱ्या घोड्याप्रमाणे आवाज होतो.'

'धन प्राप्ती करून देणारी [आणि], अतिशय करून अन्न मिळवून देणारी' = 'आयजी वाजसातमा.' हा दोन्ही विशेषणे बहुतकरून देवांस लावण्याची चाल आहे, पण येथे उत्तलमुसळे या देवता झाल्या म्हणून त्यालाहि देवांस लावावयाची विशेषणे लाविली असे समजले पाहिजे. परंतु उत्तलमुसळाच्या योगाने सोम तयार होतो, आणि त्या सोमाने

देव तृप्त झाल्यावर ते धन, अन्न इत्यादि देतात, म्हणून उत्तलमुसळांस धन आणि अन्न मिळवून देणारी असे म्हटले भला अर्थ वेला तरी वाढेल.

८. या मंत्रात तरी वनस्पती म्हणजे उत्तलमुसळेच समजावयाची. कारण की, ती दोन्ही लांकडाची केलेली असतात = सोम काढणाऱ्या ... [ऋत्विजां] बरोबर ... मधुर सोमरस काढा' म्हणजे जे सोमरस काढणारे तेच ऋत्विज, आणि ते उत्तलमुसळाच्या योगाने सोमरस काढीत; त्यापेक्षा उत्तलमुसळांना ऋत्विजांबरोबर सोमरस काढल्याप्रमाणे झालेच.

सोमरसाविषया पुरातन आर्यजनांची इतकी सभेम भक्ति असे की, त्यांना सोम काढायवाची जी लाकडी उत्तलमुसळे त्यांस सुद्धा देव करून टाकिले.

उच्छिष्टं चम्बोर् सोमं पवित्र आ सृज ।

नि धेहि गोसधि त्वचि ॥ ९ ॥ २६ ॥

उत् । शिष्टम् । चम्बो । ध्र । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज ।

नि । धेहि । गो । अधि । त्वचि ॥ ९ ॥ २६ ॥

भाषायाम्.

९ शिष्ट [सोमस] चम्बो (=चमसयो =सोमपात्रयो) उद्धर (=स्थापय) । सोमं (=सोमस) पवित्रे आ (=दक्षायपित्रे) सृज (=आसृज=आवर्जय) । [त च सोम] गो अधि त्वचि (=आनहुहे चर्मणि) निधेहि (=स्थापय) ॥

९. राहिलेला सोम दोनी पा-
त्रांत भर, तो गाळण्यांत ओत,
[आणि] बैलाच्या चामड्यावर
ठेव.

9 Fill the remaining
Soma in the two jars, pour
it on the sieve and put
[it] on the cow-hide.

९. सोमवस्त्रीचा कचरा उस्त्यांतून
काढून टाकिल्यानंतर जो रस राहतो
तो दोन चमसांत भरवयाचा, पण तो
चमसांत भरण्यापूर्वी वकऱ्याच्या टोक-
रीचा एक 'पवित्र' पा नांवाचा कपडा
अथवा चाळण किंवा गाळण असे
रपावर गाळण्याकरिता ओतावयाचा;
तो त्या पवित्रांतून गाळून चमसांत
गेळा म्हणजे चमस बैलाच्या चामड्या-
वर ठेवावयाचे असा अर्थ दिसतो.

पश्चा आतां त्रिपा दळतांना गीत गाता-
त तसें हें सूक्त सोम तयार वल्लन काढि-
तांना म्हणायपाचें आहे असें स्पष्ट दिसतें.

सोम सिद्ध झाल्यावर ठेवावयाचा
तो देवांस अर्पण करण्यासाठी बैलाच्या
कातड्यावर ठेवीत असत. कारण कीं
बैलाच्या कातड्याची अद्यापि अप्रतिष्ठा
झाली नव्हती, आणि त्याची पवित्रता
मेळी नव्हती आणि ज्याला स्पर्श
झाला असतां आतां सर्व सोवळें व्यर्थ
होतें आणि पवित्र होण्यासाठी स्नान
करावे लागतें, त्या बैली चामड्याची

योग्यता आश्रयापनाच्या वेळापरेत मेळी
नव्हती. कारण कीं आश्रयापनग-
द्यसूत्र विवाहप्रकरण यांत असें सांगितलें
आहे कीं, लग्न झाल्यानंतर बराच नय-
ऱ्याच्या घरीं आल्यावर गवरी-स्त्रिये-
कडून (आम्ही जाणून घ्याऊन 'स्त्रियेकडून'
म्हणतों, 'नयरीमुलीकडून' म्हणत नाहो,
कारण त्यावेळीं आठ आणि दहा वर्षां-
च्या अर्भकांचे विवाह होत नव्हते, उघ-
वर स्त्रियांचेच होत असत, याविषयी
तेंच गृह्यसूत्र पाहा) नयऱ्यानें होम कर-
वाया आणि त्या होमांत हवि देताना
तिला अग्नीवक्त्र बैलाच्या चामड्यावर
बसवावी, तें चामडें केसांसकट आणि
संबंध असतों, त्याचें डोकें वगैरे काढून
टाकिलेले नसावें व शीर अमुक पाप
अमुक हे भाग स्पष्ट असतवे, व केस वर
स्पष्ट दिसत असें आम्हाचे इत्यादि:-
“विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्यानदुर्हं
“चर्मोस्तीर्य प्राग्मीदमुत्तरलोम तस्मिन्नु-
“पविष्टाय समन्वारब्धायाम्” आश्रया-
पनगृह्यसूत्र अभ्यास १ खंड ८.

सूक्तम् २९.

अनीगर्तपुत्र शुन शेष ऋषि । इन्द्रो देवता । पङ्क्ति-५८-८ ॥

यच्चिद्धि संत्य सोमया अनाशस्ता इव स्मसि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोप्यश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमय ॥ १ ॥

यच् । चित् । हि । सत्य । सोमस्या । अनाशस्ताः इव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोप्यु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।

तुविमय ॥ १ ॥

शिप्रिन् वाजानां पते शचीवस्तव दंसना ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोप्यश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमय ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानाम् । पते । शचीव । तव । दंसना ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोप्यु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।

तुविमय ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१ हे संत्य सोमया (=सोमस्य पात) [इन्द्र], यच्चिद्धि (=ययाचि) [यय-म्] अनाशस्ता इव (=अमशस्ता इव=अप्रसिद्धा इव) स्मसि, तु (=तथापि) हे तुवीमय (=प्रभूतधनवान्) इन्द्र, न (=अस्मान्) शुभ्रिषु (=शोभनेषु) सहस्रेषु (=सहस्रसंख्याकेषु) गोषु अश्वेषु [च] [विषयेषु] (=एतान् अस्म्य दत्त्वा) आशंसय (=प्रत्यापय) ॥

२ हे शिप्रिन् (=शोभाहनुषुक्त=सुवदन), हे वाजानां पते (=सपत्नी प्रभो), हे शचीव (=शचीयुक्त=पराक्रमकर्मयुक्त), हे तुविमय (=प्रभूतधनवान्) इन्द्र, [स्य] तव दंसना (=दंसनया=पराक्रमकर्मणा) न (=अस्मान्) शुभ्रिषु (=शोभनेषु) सहस्रेषु (=सहस्रसंख्याकेषु) गोषु अश्वेषु [च] [विषयेषु] (=एतान् अस्म्य दत्त्वा) आशंसय (=प्रत्यापय) ॥

सूक्त २९.

ऋषि-पूर्ववत्. देवता-इन्द्र.

वृत्त-पंक्ति.

१. हे खन्या [आणि] सोम
पिणान्या [इंद्रा], [आम्ही] गरी
अपसिद्ध [असख्या] प्रमाणें आहों,
तथापि हे विपुलसंपत्तिमान् इंद्रा,
[तुं] हजारो उत्तम गाई [आणि]
घोडे [आम्हांस देऊन] त्यां-
विषयीं आम्हांस प्रख्यात कर.

२. हे सुवदना, हे ऋदिसि-
द्धीच्या नायका, हे पराक्रमी [इंद्रा],
सुद्धा प्रतापा[च्या योगा]नें [तुं] ह-
जारो उत्तम गाई [आणि] घोडे
[आम्हांस देऊन] त्यांविषयीं आ-
म्हांस प्रख्यात कर.

HYMN 29.

To Indra. By the same author
as that of the last hymn.
Metre Pankti.

1. O true and Soma-
drinking [Indra], although
[we] are as [it were] obscure,
cause us to be renowned,
Indra of plentiful wealth,
about thousands of excel-
lent cows [and] horses [by
giving these unto us].

2. O handsome-faced
lord of riches, O lord of
exploits, by thy power
cause us to be renowned,
Indra of plentiful wealth,
about thousands of excel-
lent cows and horses [by
giving these unto us].

१. पूर्वी सांगितलेल्या (२४ व्या
सूक्ताचा आरंभ पाहा) गुनःशेषकथेस
अनुच्छेदन भाष्यकार म्हणतात कीं,
"विश्वेदेवांनीं (२७ व्या सूक्ताच्या शेव-
टी) गुनःशेषास सांगितले कीं, आम्हां
सकळ देवांत इंद्र मोठा आहे, यास्तव
तूं त्याची स्तुती कर, त्यावरून गुनःशे-
षाचें इंद्राची प्रार्थना आपली सुटका
होण्यासाठीं केली, ती या (२९ व्या)
सूक्तांत जे मंत्र आहेत ते आणि पुढच्या
(३० व्या) सूक्तांतील पहिले पंधरा
मंत्र इतके मिळून केली; ते हें २९ वें
सूक्त आहे." परंतु त्या पुढच्या स्थितीस
अनुच्छेदन जशीं पूर्वीचीं सूक्ते रचिलेलीं
गसावी तसें हे (२९ वें) हे रचिलेले
गसावे असें आम्हांस वाटते. हें म्हणजे

सगळें एक वाचून पाहिल्यावर समजेल.

या पहिल्या मंत्रांत प्रार्थना इतकीच
आहे कीं, 'जरी आम्ही गरीब असल्या-
मुळे आमची कीर्ति कोठें पसरलेली
नाही आहे, तरी तू आम्हांस हजारो
गुरे दोरें आणि घोडे दे म्हणजे आम्ही
श्रीमंत आहो अशी आमची कीर्ति
जिकडे तिकडे पसरेल.'

ज्यांचा आशीर्वाद रक्षास मित्राळा
तर तो रक्षा होतो आणि ज्यांचा ज्ञान
रक्षास दाखला तर रक्षाचा रंक होईल,
असे हे पुढांत कधी होते म्हणून आ-
मरे पुरोहित आम्हां सर्वांस सांगत
असतात तसे जर रक्षोन्मत्त ते असते,
तर आपणांसच गुरे दोरें, राखणांस
अन्न, आणि घोडे मित्रोत्त अशी प्रार्थना

नि प्वापया मिथुदृशां सुस्तामबुध्यमाने ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोव्यश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ३ ॥
नि । स्वापय । मिथुदृशा । सुस्ताम् । अबुध्यमाने इति ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अभेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।
तुविमघ ॥ ३ ॥

ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोव्यश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ४ ॥
ससन्तु । त्याः । अरातयः । बोधन्तु । शूर । रातयः ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अभेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।
तुविमघ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. [हे इन्द्र], मिथुदृशी (= परस्पर सगतत्वेन दृश्यमाने) [यमदृशौ ?]
निष्वापय (= नितरी सुप्ते कुर्व) । [ते] अबुध्यमाने [सरयी] सस्ता (= निद्रा)
मास्ताम् । तु (= तथापि) हे तुविमघ (= प्रभूतधनवन्) इन्द्र, [स्व] नः
(= अस्मान्) शुभ्रिषु (= शोभनेषु) सहस्रिषु (= सहस्रसंख्याकेषु) गोषु अभेषु
[च] [विषयेषु] (= एतान् अस्मभ्यं दत्त्वा) आशंसय (= प्रख्यापय) ॥

४ हे शूर [इन्द्र], त्याः (= तास्ता प्रसिद्धाः) अरातयः (= शत्रवः)
ससन्तु (= निद्रां कुर्यन्तु), रातय (= वधवो) बोधन्तु (= बुध्यन्तां = जागृता तन्तु) ।
तु (= तथापि) हे तुविमघ (= प्रभूतधनवन्) इन्द्र, [स्व] नः (= अस्मान्)
शुभ्रिषु (= शोभनेषु) सहस्रिषु (= सहस्रसंख्याकेषु) गोषु अभेषु [च] [वि-
षयेषु] (= एतान् अस्मभ्यं दत्त्वा) आशंसय (= प्रख्यापय) ॥

उत्तमा सुसंज्ञासिद्ध्या शुद्धक देवता-
कदेस त्पत्तिं का केडी असती बरे?

२. "कासासिद्ध्या नायका" = "वा-
पाना पते. "वान" म्हणजे वान, शक्ति,
प्रताप इ० = हे पराक्रमी = "शचीव".
"शची" म्हणजे पराक्रम, पराक्रमाचे काही
तरी नृत्य. इन्द्र हा आपल्या उपासका-
साठी बघते पराक्रम करितो म्हणून त्या-
स शचीवान् आपला शचीपति असे
वेदित प्रथम म्हणत उदाहरण - "उत
त्या तुर्वशं यदू अस्नाताता शचीपति
इन्द्रो विद्वानपारयत्" म ४ ३० १७;
"इन्द्र तुरतो वृत्तहण शचीपति काटे

निबाल्लहः काशिरहत्" १. १०६ ६
इत्यादि अनेक प्रयोग आहेत. परंतु
माग्याहून 'शचीपति' या शब्दाचा सारा
अर्थ काय आहे तो विसरून 'शची'चा
म्हणजे पराक्रमाचा प्रभु असे न करिता
'शची'चा नवरा असे समजू लागले.
नंतर 'शची' ही कोण असा सहजच
प्रथ निष्ठाका. तेव्हा शची म्हणून इन्द्रा-
ची नायकी होती, तिचा विवाह इन्द्राशी
झाला आणि एवढा मग जपत पुत्र
झाला इत्यादिक कथा उत्पन्न होऊन
पुराणांतरीं अंतर्गत झाली.

३. अन्योन्यदर्शी [त्वा] दोषी
[वापा] स निजीव, [त्वा] निज
दे, [आणि] त्वाप्त जागृत होऊ
देऊ नको हे विपुलसंपत्तिमान्
इन्द्रा, हजारो उत्तम गाई [आणि]
घोडे [हे आम्हास देऊन] त्वा
विषयी आम्हास प्रख्यात कर

४. ते शत्रू निजीव, [आणि]
हे शूर [इन्द्रा], मित्र जागृत
हे विपुलसंपत्तिमान् इन्द्रा, हजारो
उत्तम गाई [आणि] घोडे [हे
आम्हास देऊन] त्वाविषयी आ
म्हास प्रख्यात कर.

3 Send to sleep the two
females that see each other,
let them sleep, and not be
wakeful Cause us to be re-
nowned Indra of plentiful
wealth, about thousands of
excellent cows [and] horses
[by giving these unto us]

4 May the foes sleep,
[and] brave [Indra], may
the friends be wakeful
Cause us to be renowned,
Indra of plentiful wealth,
about thousands of excel-
lent cows [and] horses [by
giving these unto us]

३ या मंत्रात अर्चो यदर्शी दोषी
वापा म्हणजे कोण याविषयी सायण
चार्य कांहा सांगत नाहीं मात्र त्या
यमाच्या दूती होत इतकच म्हणतात

४ शत्रूचा नाश होओ आणि मि-
त्रांचा जय होओ असें या मंत्राचें ता-
त्पर्य आहे 'राति' म्हणजे अक्षरज्ञा
'जो देतो तो' = दाता, आणि 'अराति'

म्हणजे 'जो देत नाही तो' = कृपण' या
मंत्रात ते शत्रू' असें आहे 'ते' कोण?
देवांस इति 'न देणारे' म्हणजे आर्य न-
व्हेत ते अनार्य लोक, जे आर्यधर्माप्रमा-
ण न चालणारे, दस्यु म्हणजे भिल, खोंड
बोरे, असें दिसते आणि या म्हण-
ण्यास पुढच्या मंत्रावरून बळकटी येते

समिन्द्र गर्दभं मृण नुवन्तं पापयामुया ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोवश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ५ ॥
सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नुवन्तम् । पापया । अमुया ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।
तुविमघ ॥ ५ ॥

पतानि कुण्डूणाच्या दूरं वातो वनादाधि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोवश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ६ ॥
पताति । कुण्डूणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।
तुविमघ ॥ ६ ॥

भाषायाय्.

५. हे इन्द्र, अमुया पापया (=एवं निकृष्टेन प्रकारेण=अतिनिकृष्टेन प्रकारेण)
[त्वा] नुवन्तं (=स्तुवन्तं) गर्दभं (=गर्दभसमानं मनुष्यं) समृण (=सम्यक्
मारय) । तु (=तथापि) हे तुविमघ (=प्रभूतधनवान्) इन्द्र, [त्वं] नः (=अ-
स्मान्) शुभ्रिषु (=शोभनेषु) सहस्रिषु (=सहस्रसंख्याकेषु) गोषु अश्वेषु [च]
[विषयेषु] (एतानस्मभ्य दत्त्वा) आशंसय (=प्रस्थापय) ॥

६. [हे इन्द्र], वात. कुण्डूणाच्या (=कुटिलगत्या) वनादाधि (=अरण्यदे-
शादप्यधिकं) दूरं पततु । तु (=तथापि) हे तुविमघ (=प्रभूतधनवान्), इन्द्र,
[त्वं] नः (=अस्मान्) शुभ्रिषु (=शोभनेषु) सहस्रिषु (=सहस्रसंख्याकेषु)
गोषु अश्वेषु [च] [विषयेषु] (एतानस्मभ्य दत्त्वा) आशंसय (=प्रस्थापय) ॥

५. हे इंद्रा, इतक्या वाईट रीतीनें स्तवन करणाऱ्या गाढवांस माखून टाक. हे विपुलसंपत्तिमान् इंद्रा, हजारो उत्तम गाई [आणि] घोडे [हे आम्हांस देऊन] त्यांविषयी आम्हांस प्रख्यात कर.

६. [हे इंद्रा], वादळ वाकडें वाकडें जाऊन दूर पळो आणि अरण्यापलीकडे जाओ. हे विपुलसंपत्तिमान् इंद्रा, हजारो उत्तम गाई [आणि] घोडे [हे आम्हांस देऊन] त्यांविषयी आम्हांस प्रख्यात कर.

5. Indra, strike down the ass that praises [thee] so badly. Cause us to be renowned, Indra of plentiful wealth, about thousands of excellent cows [and] horses [by giving these unto us].

6. Indra, may the whirlwind fly far away crookedly beyond the forest Cause us to be renowned, Indra of plentiful wealth, about thousands of excellent cows [and] horses [by giving these unto us].

५. या मंत्रांत 'इंद्राची स्तुती न करितां निंदा करणारा अनार्य मनुष्य गाढव होय त्याला माखून टाक' अशी मंत्रवक्त्याची प्रार्थना आहे.

'इतक्या वाईट रीतीनें'—'पापया अमुया' म्हणजे फार वाईट रीतीनें असें सार्वर्ष आहेस घाटते. 'पापया' आणि 'अमुया' ही दोन्ही क्रियाविशेषणे होत. 'अमुया' म्हणजे 'अशा प्रकारे', 'असें', 'याप्रमाणे', 'मा मातरममुया पत्नवे क.' क. ४. १८. १. "नद न भिन्नममुया शयानम्" १. ३२. ८. आणि 'अस' क्रिया 'सु' या धातूच्या सप्तोर्गो 'अमुया' म्हणजे 'नाहीस होजे', 'व्यर्थ जाजे', 'तोड काजे करजे'; जसे, "अप देवस्त्रिमुया भवन्तु" अथर्ववेद ५. २२. १. "मामुया भवम्" शतरूप ब्रा. १. ६. ३. १७. "यथेद नामुयास्तु" ७. ४. ५. "यद्वै रेतसो वीणिमतिरिच्यतेमुया तद्वयनि"

६. ३. ३. २६; १. ७. २. १३. १४; ३. ८. २. २८.

'पापया' हेहि क्रियाविशेषण असून 'वाईट रीतीने' अशा अर्थाचें आहे. जसे—'विजानिर्नयत्र प्राज्ञापो रात्रि वसति पापया' अ. ५. १७. ८; "यत्नेरिम पापया" ७. ६. ५. २.

'पापयामुया' म्हणजे 'इतक्या वाईट रीतीनें किंवा प्रकारानें' या अर्था क्रियाविशेषण असल्याविषयी उदाहरणे.—न. १०. ८५. ३० "चरन्ते पापयामुया"; "अथ हि पापयामुया पुच्छे विमर्ष्यभकम्" अ. ७. ५६. ६.

६. 'वादळ अथवा वायटळ जी वाकडी वाकडी चालत आनच्या आंगावर येते ती तशीच वाकडी वाकडी जाऊन, पळत जाओ, आणि अरण्याच्या पलीकडे नाहीस होओ' असा भावार्थ आहे. आरण्या आंगावर वायटळ येऊ नये

सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाश्वम् ।

आ नृ न इन्द्र शंसय गोधृश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुविमघ ॥ ७ ॥

॥ २७ ॥

सर्वम् । परिऽक्रोशम् । जहि । जम्भया । कृकदाश्वम् ।

आ । नृ । नः । इन्द्र । शंसय । गोधृ । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।
तुविऽमघ ॥ ७ ॥ २७ ॥

भाषायाम्.

७ [हे इन्द्र], सर्वं परिक्रोशम् (=अस्मद्विषये आक्रोशकर्तार सर्वं पुरुष) जहि (=मारय), [सर्वं] कृकदाश्वम् (=अस्मद्विषये हिंसामद शत्रु) जम्भय (=मारय) । तु (=तपापि) हे तुविमघ (=मभूतधनवन्) इन्द्र, [त्व] नः (=अस्मान्) शुभ्रिषु (=शौमनेषु) गोषु अश्वेषु [च] [विषयेषु] (=एतानस्मभ्य दत्त्वा) आशंसय (=प्रत्यापय) ॥

अशाविषयी इद्राची प्रार्थना ऋषीनें केली हें योग्यच होय कारण इद्र हा वादळे आणणे, अथवा नाईकी करणे, पाऊस आणणे अथवा नाईसा करणे या विषयांचा अधिकारी देवच आहे म्हणून अनाथ मनुष्याने त्या इद्रदेवाची प्रार्थना करणे ह जसें युक्त आहे तसे सुदराहि आहे. पण असा प्रथ निषतो

की, नुसती वावटळ आगावर येऊं नये इतरपाचसाठी ज्यास इद्राची मोठी विनवणी करावी लागे, त्या पुरातन ऋषींनी तप केले म्हणजे इद्रास भीति पडे आणि त्याच्या आशीर्वादानें सूर्य उगवेळ आणि शापानें जळून जाईल अशी शक्ति त्यास होती या कथेचा काय परिणाम!

७. [आम्हांत] शिब्या दे-
णारा [जो जो म्हणून भसेल त्या त्या]
प्रपेकास मारून टाक, [आणि]
[आमचें] वाईट करणाऱ्या प्रत्येक
दुष्टाचा नाश कर. हे विपुलसंप-
त्तिमान इंद्रा, हजारो उत्तम गार्द
[आणि] घोडे [हे आम्हांत
देऊन] त्यांविषयी आम्हांत प्र-
त्युपात कर.

7. Strike dead every
reviler [and] destroy the
wicked demon. Cause us
to be renowned, Indra of
plentiful wealth, about
thousands of excellent
cows [and] horses [by giv-
ing these unto us].

७. या कर्चेत दोन गोष्टीविषयी मागणें
आहे. १-जो शिब्या देतो म्हणजे आ-
म्हांविषयी वाईट बोलतो त्यास मारून
टाक, आणि २-जो आम्हांविषयी
वाईट करितो त्याला मारून टाक. अ-
नाथ मनुष्यांनीं या जगातील साधुदे-
वतांपासून आपले वाईट होऊं नये म्ह-
णून इंद्रापाशीं प्रार्थना करणें हें उत्तम
आहे, मग असे मागण्यापेक्षां मला शिबी
देणाऱ्या आणि माझें वाईट करणाऱ्या
शत्रूला क्षमा करण्याची इच्छा आणि
शक्ती मला दे अतें मागितलें असते तर
बरें झालें असतें हा मार्ग उत्तम आहे
तरी एक वेगळा आहे. परंतु पुनः अजम-

च्यामें विचारल्याशिवाय राह्यत नाहीं
(कारण ह्या ब्रह्ममतापाच्या कथा आ-
म्ही घडोपडी ऐकितों) कीं जर या
तपोराशीं कधींला केवळ आप्ताद्वारेनं
पाहिजे त्याला मारण्याची आणि पाहिजे
त्याला तारण्याची शक्ती सहज होती,
तर शिबी देणाऱ्यापासूनहि त्यांस आप-
ला नचाव आपल्याच्यानेच कां करवत
नसे!

आतां हे सूक्त संपले. विचार करून
पाहतां यूपवद्म स्थितोति हें शुन.शेषमं
म्हटलें असेल अतें वाटत नाहीं हें
पुनः सांगण्यास नकोच.

सूक्तम् ३०.

मजीगर्तमुनेः शुनःशेष ऋषिः । देवता-१-१६ इन्द्रः । १७-१९ अश्विनौ ।

. २०-२२ वषाः । छन्दः-१-१०, १२-१५, १७-२२ गायत्री ।

११ पादनिबृहद्गायत्री । १६ त्रिष्टुप् ॥

आ व इन्द्रं किंवि यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् ।

मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इन्द्रम् । किंविम् । यथा । वाजयन्तः । शतक्रतुम् ।

मंहिष्ठम् । सिञ्चे । इन्दुभिः ॥ १ ॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समोशिराम् ।

एदुं निम्नं न रोयते ॥ २ ॥

शतम् । वा । यः । शुचीनाम् । सहस्रम् । वा । समोशिराम् ।

आ । इत् । कुम् इति । निम्नम् । न । रोयते ॥ २ ॥

भाषायाय्.

१. वाजयन्तः (=अलादिसंपदमिच्छन्तो) [वषं] यः (=पुष्पाकं) शतक्रतुं (=शतवर्तं) मंहिष्ठम् (=अतिशयेन प्रयुद्धम्) इन्द्रं, किंवि यथा (=कूपमिव), इन्दुभिः (=सौमैः) आसिञ्चे (=पूरयामि=पूरयामः) ॥

२. य [इन्द्रः] शुचीनां (=शुद्धानाम्=अमिश्रितानां) [सोमानां] शतं [प्रति] वा समोशिरां (=प्रवणव्यवस्थेन मिश्रितानां) [सोमानां] सहस्रं [प्रति] वा, निम्नं न (=निम्नप्रदेशम् आप रव), आ इत् उ रोयते (=भागवत्-रूपेण=भावत्वेन) ॥

सूक्त ३०.

ऋषि-पूर्ववत्. देवता-१-१६
इद्र, १७-१९ अश्वी, २०-२२
उषा वृत्त-गायत्री, परंतु ११ ची
पादनिचृत् गायत्री, आणि १६ ची
त्रिष्टुभ्

१. संपत्तीची इच्छा करणारे
[असे आम्ही] शतप्रज्ञ [आणि]
परम मोठा [जो] तुमचा इद्र [या] स,
कृपा[ला भोरल्या] प्रमाणे, सोम-
रसानी भरितो;

२. जो [इद्र] शतशः शुद्ध
[सोमरसा] कडे अथवा सहस्रशः
दुग्धमिश्रित [सोमरसा] कडे, खोल-
गढात [पाणी] [धातल्या] प्रमाणे
धावत असतो

१. ऐतरेय ब्राह्मणास अनुसक्तान् साय-
णाचार्य म्हणतात का, हे हि सूक्त वृषवज्र
शुन शेषावेन रचून म्हटले परंतु तसे
नसावे याविषयी आमचा आमनास पू-
र्वीच्या सूक्तांच्या सगळान् आम्ही पूर्वी
सांगितला आहे त्याप्रमाणेच या सु-
क्ताविषयादि आहे सूक्त तर शुन शेषकृत
असेलच, पण शुन शेषाच्या जे महासकट
मात्र झाले होते असे म्हणतात त्या प्र-
संगी सकटनिवृत्तीसाठी रचिले असा
संभव नाही त्याचा कारणे अन्तर्हा पूर्वी
सांगितला आहेत

या वहील्या ऋषेत अर्थाद्वयता ये-
दीक्षी अन्तर्हा आहे ती ही वी, 'ऊर
नीची इच्छा करणारे', (धान्यन) हे
अनेकदा अहू 'आरता' या अर्थी

HYMN 30

To Indra (1 16), the As'vins
(two gods mounted on horse-
back) (17-19), Ushas (Dawn)
(20 22) Author as before
Metre—Gāyatrī, but of 11
the Pādanichrit Gāyatrī, and
of 16 the Trishṭubh

1 Desirous of wealth
[we] fill with Soma juices
your mightiest Indra of
hundred wisdoms, like a
well,

2 who runs to a hun-
dred pure [Somas] or to a
thousand [Somas] mixed
with milk, as [water runs]
to a low place

'आसिजे' हे जे क्रियापद आहे ते एक-
वचनी आहे परंतु अशा प्रकारचे द्विग-
व्यत्यय वेदांत आढळतात वस्तुतः
'याजयन् [अहम्] आसिजे' (= 'सती-
ची इच्छा करणारा असा जो मी तो
भरितो') असा एकवचनी प्रयोग विर-
लित आहे

'तुमचा इद्र तुमचा म्हणजे मेघव-
त्तयाच्या जवळ जे कोण असतील आ-
णि इद्राविषयी मंत्रावरपापाचा मोठी
प्रज्ञा करीत असतील' त्याचा 'न्यायि-
वर्दी नुम्ही इतकी प्रज्ञा करिता तो
इद्र' असा भावार्थ

'कृपा[ला भोरल्या] प्रमाणे सोमरसानी
भरिता.' म्हणजे इद्राच्या उदरात इतका
सोम भरितो का, तो जगू काय एक

सं यन्मदाय शुष्मिणं एना ह्यस्योदरे ।

समुद्रो न व्यचो दधे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मदाय । शुष्मिणं । एना । हि । अस्य । उदरे ।

समुद्र । न । व्यच । दधे ॥ ३ ॥

भाषायाम्

३ यत् [सोमानी शत या सहस्र वा] शुष्मिणे मदाय (=शुष्मिणमिन्द्रमादयितु), समुद्रो न (=यया) [व्यचो = विस्तृतत्वं] [सधत्ते], एना हि (=तथैव) अस्य [इन्द्रस्य] उदरे व्यच सधे (=विस्तृतत्वं प्राप्नोति) ॥

कृत्वा बनूत जाईल इद्राला पुष्कळ सोम अर्पण करितों' असे तात्पर्य

२ मन्त्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'इद्राला सोम फार आवडत असतो, आणि जरी एकच वेळीं शेकडो अथवा हजारो ठिकाणीं उपासक लोक सोम अर्पण करित असले, मग तो नुस्त्या असो अथवा दध मिसळून विशेष रुचकर केलेला असो, तथापि त्या सर्व ठिकाणीं तो तो सोम पिण्यासाठी इद्र

इतक्या उत्सुकतेनें आणि त्वरेनें धावत जात असतो कीं, तो जणु काय सोड मदेशाकडे वाहत जाणारा उदकप्रवाहच होय'

पूर्वील मन्त्रात इद्रास पुष्कळ सोम अर्पण करितों असें जें सांगितलें त्याचा हेतु या मन्त्रात आहे असे समजावें सोम पिण्याविषयी इद्र फार उत्सुक आहे यास्तव मी त्यास पुष्कळ सोम पाजितों असें दोही मन्त्रांचे तात्पर्य

३. जे [शेकडो आणि हजारो
सोमरस] मचढ [इन्द्रा]ला माद
उत्पन्न करण्याकरिता, समुद्र जसा
[पसरतो], तसे त्याच्या उदरात
पसरतात.

3 which [hundreds
and thousands of Somas]
spread themselves in his
stomach in such manner
as the sea, that the mighty
[Indra] may be intoxicat-
ed.

३. मन्त्राचे तार्प्य असे आहे की,
'इन्द्र जे अनेक ठिकाणचे विपुल सोम
पितो, ते त्याच्या पोटाने समुद्राप्रमाणे
पसरतात, आणि मग महाबळी इन्द्रास
माद प्राप्त होतो'.

* इन्द्र जो सोम पितो तो फार असतो
असे विवक्षित असते तेव्हा त्याला स-
मुद्राची उपमा वेदांत पुष्कळ ठिकाणी
दिलेली आढळते

“मचढ [इन्द्रा]ला माद उत्पन्न कर-
ण्याकरिता”=“मदाय शुभिमणे” अक्षरज्ञा
अर्थ, ‘मचढ [इन्द्रा]ला मादाकरिता,’
म्हणजे इन्द्राला माद याचा म्हणून या-
सारिते दुसरे प्रयोग वेदांत पुष्कळ
येतात जसे -“स्वादिष्टया मदिष्टया पव-
स्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुत ”,

यांत ‘इन्द्राय पातवे’ हा अकर्मणि प्रयोग
वरच्या सारित्याच आहे ‘रतोम उक्थ च
करया । इन्द्राय सोमपीतवे” अ १
८ १० इत्यादि उदाहरणे आहेत

‘समुद्र जसा पसरतो’=‘समुद्रो न
व्यच सदधे’ हा अर्थ साधनाचार्यास
अनुसरूनच आम्हीं केला आहे पण
‘व्यच सदधे’ म्हणजे व्याप्ती धारण
करितो=‘पसरतो’ असे म्हणण्यापेक्षा
‘व्याप्ती आकुचित करून धारितो’=‘जमा
होतो’, ‘एकत्र होतो’ ‘पुष्कळ असून
थोडक्या स्थळांत मावतो’ असा अर्थ
शब्दावरून चांगला समजतो

‘तसे’=‘एता इह’ ‘एना’ हें पंध
तृतीयान्त क्रियाविशेषण दायकारें
करून अशा अर्थी आहे

अ॒यम् ते॒ स॒म॒त॒सि क॒पो॒त इ॒व ग॒र्भ॒धिम् ।

व॒च॒सो॒च्चि॒न्न ओ॒ह॒से ॥ ४ ॥

अ॒यम् । ऊ॒म् इति॑ । ते॒ । स॒म् । अ॒त॒सि । क॒पो॒तऽइ॒व । ग॒र्भ॒ऽधि॒म् ।

व॒चः । तत् । चि॒त् । नुः । ओ॒ह॒से ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. [हे इन्द्र], अयमपि [अस्मानिर्घृमाणः] [सोम] ते (=तव)
[अस्ति] । [त], कपोतो गर्भधि (=कपोतीम्) इव, [त्वं] समतसि (=सगच्छ-
से) । तच्चिद् (=तदेव) नो वचः [त्वम्] ओहसे (=प्रन्यसे=आपोषि) ॥ ५

४. [हे इंद्रा,] हाहि [सो-
मरस] तुझा [आहे]; कपोत
[पक्षी] [आपल्या] मादीजवळ
[विहार करितो] तसा [तूं ह्या
सोमाजवळ] विहार करितोस,
[आणि] तेव्हांच [तूं] आमचें
वचन ऐकितोस.

4. [And] this [Soma]
too, [Indra], is thine. Thou
revellest with it as [does]
the pigeon with [his] mate.
Then [and then] only dost
thou mind our prayer.

४. वरुणा दोन तीन मंत्रांत इंद्र
अनेक ठिकाणी लोकांनी आपलेला
सर्व सोम पिता असे सांगितले. या मं-
त्रांत मन्त्रवक्ता म्हणतो की, 'आम्ही जो
हा वेध अर्पण करित आहो हाहि सोम
तुझाच आहे त्याजवर तुझी इतकी
प्रीति आहे की, जसा एकादा पारवा
आपल्या मादीला भिकून मोठ्या आ-
नंदानें रमतो तसा या सोमाशी तू रम-
तोस. आणि तसा आनंद तुला शाळा
म्हणजेच आमच्या प्रार्थनेकडे तू लक्ष्य
देतोस. म्हणूनच हा तुला आम्ही अर्प-
ण करित आहो.'

या मन्त्रापासून ऋषींच्या मते सोमा-
वर इंद्राचें प्रेम किती आहे आणि तो
अर्पण केल्याशिवाय इंद्रास आनंद
हीत नाहीं आणि तसा आनंद झाल्या-
वरच इंद्र प्रसन्न होत असतो या सोपी
ध्यानांत ठेविल्या पाहिजेत. वेदान सो-
माने माहात्म्य जसे आहे तसे कारक-
त्वाक हस्त्या कदाचेंच नाहीं.

कपोताची म्हणजे पारव्याची जी
उपमा येथें दिष्टी आहे ती फार सुंदर
आहे यांत संशय नाहीं. कारण की,
पारवा कामानुर अमला म्हणजे मादी-

जवळ कसा माचतो ते सर्वांस ठाकक
आहेच. कुमारसमयांत काळिदासानेहि
त्या रीतिंत असलेल्या पारव्याविषयी
फार सुंदर वर्णन केले आहे, ते असें.-

तथादिधेऽनघ्नस्तप्रसन्नो

मुखादिबिन्दे मधुरः त्रिपापाः ।

सभोगवेश्मप्रविशन्तमन्त-

र्द्दशे पारावतमेकमीशः ॥ १ ॥

सुकान्तकान्तामणितानुकारं

कूजन्तमाधूनितरकनेत्रम् ।

परकारितोन्नमपिनलकण्ठं

मुहुर्मुहुर्नर्तितपादपुच्छम् ॥ २ ॥

विशृङ्खल पक्षितियुग्ममीष-

रधानमामन्दगति मदेन ।

तुभ्योऽनुपणे जटिलामपाद-

मितस्ततो मण्डकैर्धरन्तम् ॥ ३ ॥

सर्ग ९

'मादीजवळ' = 'अर्पणभिक्षु.' हा अर्थ

आम्हीं सापणीस अनुसरून दिला आहे.

पण 'अर्पण' म्हणजे 'वरण' असाहि

अर्थ संपन्नतो. आणि तसा अर्थ केला

तरी उपमेला अदृक्क येईल अर्थ दि-

सत नाहीं. कारण कपोताचा विहार

बहुनासून त्याच्या परतानावर होत

असतो.

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते ।

विभूतिरस्तु सूनृता ॥ ५ ॥ २८ ॥

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते ।

विभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो ।

समन्येषु ब्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । न । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति
शतश्रुतो ।

सम् । अन्येषु । ब्रवावहै ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

• ५ हे राधानां पते (=धनानां स्वामिन्), हे गिर्वाहः (=स्तुतिहृदय), हे वीर
[इन्द्र], यस्य ते (=तव) [अस्मत्कृत] स्तोत्रं [विभूतिः=प्रभूतम् अस्ति]
[तस्य तव] सूनृता (=प्रसादो) विभूतिः (=प्रभूता) अस्तु ॥

६ हे शतक्रतो (=शतप्रज्ञ) [इन्द्र], [त्वं] न (=अस्माकम्) ऊतये
(=सरक्षणाय) अस्मिन् वाजे (=सामने) ऊर्ध्वस्तिष्ठ (=उत्तिष्ठ=सिद्धिं पयसि
भव), [येन] [आवाम्] अन्येषु [वाजेषु] सत्रवावहै (=परस्पर सभाषण
करवावहै) ॥

५. हे संपत्तीच्या प्रभू, हे स्तवनपूजिता, हे वीरा [इंद्र], व्यापेक्षा तुला अर्पण केलेले स्तोत्र [सुंदर असते] व्यापेक्षा [तू] प्रसाद [देखील तोही] सुंदर असो.

६. हे शतग्रन्थ [इंद्रा], या संग्रामात आमच्या संरक्षणासाठी [तू] उभा राहा, [कीं जेणेकरून] आम्ही उभयता दुसऱ्या [संग्रामा]च्या प्रसंगी परस्पर संभाषण करू.

5. O [Indra], lord of riches, O god whose offering consists of prayers, O hero, in as much as thy praise [is glorious], may [thy] gift be glorious.

6. Stand up, O [Indra] of hundred wisdoms, to protect us in this battle, [so that] we may both converse together in others.

५. या मन्त्राचा भावार्थ असा आहे की, 'हे इंद्रा, तुझी स्तुती आम्ही करितो ती जशी सुंदर आणि विपुल असते तशी तू आम्हांस देणगी देशील तीही सुंदर आणि विपुल असो.'

'स्तवनपूजिता' = 'गिर्वोहः' = गीः वाह. यस्य. 'वाहः' म्हणजे पूजा अथवा हव्य जे देवांस अर्पण करण्याचे तें, आणि 'गीः' म्हणजे स्तुति, स्तवन. वाहः म्हणजे हव्य याविषयी उदाहरणे, "संसाधध्वर्यो मति मे मृगीहि इन्द्राय वाहः कणवाव जुष्टम्" ऋ. ३. ५३. ३; "इन्द्र ...ते ...कदाहो अर्वागुप मा मनीषा आ रम शक्यामुपमं राधो अग्नेः" ऋ. १०. २९. ३. साधनाचार्य 'वाचा'नी पाहून नेलेला' असा अर्थ बरित्यात. पण त्याचे ह्या समजत नाही.

'तुला अर्पण केलेले स्तोत्र' = 'ते रतोग्रम.' अक्षरशः अर्थ 'तुझे रतोत्र' असा आहे, म्हणजे तुला जे आम्ही रचून अर्पण करितो ते.

'सुंदर'. हा अर्थ आम्ही 'विभूति' याचा नेडा आहे 'विभूति' हे आरंभ

नाम होते तरी ऋग्वेदांत त्याचा विकोवणाधी प्रयोग आढळतो. जसे - "रवि-विभूतिरीयते वचस्या" = 'भय्य तपसी मा' गितळी आहे. (ऋ. ६. २१. १.) "महान्ता मद्रा विभ्यो विभूतयो दरेदृशो ४० (=मस्तः)" ऋ. १. १६७. ११. "महामनुर्न तपसं विभूतं मस्तपतो जर्षन्त मस्तहम्" (=इन्द्रम्) ऋ. ६. १७. ४.

'प्रसाद' = 'सूनुता.' सूनुता याचा सूत्र अर्थ 'मधुर आणि अतःकरणापासून बोललेले बचन.' अर्थात् 'धर'. म्हणजे तशा बचनावरून अथवा तें बोलून काही तरी देणगी द्यावयाची ती. सूनुता म्हणजे प्रसाद या अर्थाविषयी प्रयोगांतराने दाखले येतात अनेक आहेत.

६. हा मंत्र जरी सोपा आहे तरी त्याच्या क्षेत्रद्वया चरणांचा भावार्थ स्पष्ट समजत नाही. 'हे इंद्रा, तू या संग्रामात म्हणजे पुढील आम्हांस रक्षणात तयार हो, कीं जेणेकरून दुसऱ्या पुढीच्या प्रसंगी मूं आणि मी परस्पर संवाद करू' असा म्हणण्याचा तर तर्क. पण

योगेयोगे त्वस्तं वाजेवाजे हवामहे ।

सखाय इन्द्रमुतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । त्व-ऽस्तरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे ।

सखायः । इन्द्रम् । ऊनये ॥ ७ ॥

आ घा गमुदादि श्रवस्तदुच्चिणीभिः ।

वाजेभिर्घा नो हवम् ८ ॥

आ । घ । गमुत् । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभिः । ऊतिऽभिः ।

वाजेभिः । उप । नः । हवम् ८ ॥

भाषायाम्.

७. योगेयोगे (=तत्तत्कर्मणि) वाजेवाजे (=तस्मिन्तस्मिन्समाये) [व] त्वस्तरम् (=अतिवायेन बाधनम्) इन्द्रम् ऊतये (=स्तरक्षणार्थं) [तस्य] सखा-
यो [यय] हवामहे (=आशुयामहे) ॥

८ यदि (=यदेव) [इन्द्रः] [अस्माकमाह्वान] धवत् (=शृणुयात्=श्रो-
यति) [तदेव] सहस्रिणीभिः (=सहस्रतल्याकाभिः) ऊतिभिः (=साहाय्यसाध-
नैः) वाजे (=धनेषु) [व] [सह] नो हवम् (=आह्वानसमीपम्) आग-
मत् ह (=आगमिष्यत्येव) ॥

तू आणि मी परस्पर सवाद करू म्हण-
जे काय! आणि या युद्धांत मत्रयकरणाचे
सरक्षण इद्राने केले तर दुसऱ्या युद्धांत
सवाद करण्यांत काय विशेष आहे!
परंतु असा भावार्थ दिसतो की, 'या
प्रसंगी जर तू आम्हांस रक्षिते
नाहींतर तर आम्ही म्हणू शकू आणि
दुसऱ्या युद्धांत 'हे इद्रा, आम्हांस वा-
चीव' असा धोवा तुम्हा कोणी करणार
नाहीं आणि 'ही आळो, भिऊ नका'
असे आश्रय देण्यास तुम्हा जागा
राहणार नाही'.

या सूक्ताना यत्नां शुन शेष हा ब्रह्म-
वि म्हणजे ब्राह्मणकुळातील कांय
होता तरी 'आमच्या या युद्धांत तू
आमचे रक्षण कर' अशी इद्राची स्तुती
ती करितो ही लक्षात घेयावी कारण
का ध्यायून देत गोंधळा निर्भव

होतो. एक ही की, पुढीचे क्वि आप-
ल्या तपोबळाचे पाहिजे ते काळ शकत
अशी जी आळीकडील समजूत आहे.
ती निराधार आहे, नाही तर या
कधीस इद्राची स्तुति दीन होऊन क-
रावी लागली नसती दुसरी गोष्ट ही
की, ब्राह्मणांनी केवळ स्नानसध्या अप-
त्य करून राहावे आणि क्षत्रियांनी
लढावे असे जे धर्म आळीकडे लावून
दिले आहेत असे म्हणतात त्याला
वेदांत काही आधार नाही, असता तर
या सूक्तान्या कर्त्याचे रक्षण 'युद्धांत'
कराव अशी इद्राची प्रार्थना करावी
लागली नसती पुढचा मंत्रहि पाहा.
त्यावरून पूर्वी ब्राह्मण लढत आणि नि-
र्वज सनुष्यांप्रमाणे दुसऱ्यांना (क्षत्रियां-
नीं) आमचा नचाव करावा असे म्हणून
राहत नसत हे स्पष्ट होईल.

७. प्रत्येक कामी, प्रत्येक स-
त्रामो महापराक्रमी इरास [त्याचे]
सखे [आम्ही] [आमच्या] सरक्षणा-
साठी बोलावितो

८ [तो] जे हा ऐकेल तेव्हा
एकदम हजार पाठवळ घेऊन
[आणि] लुटा घेऊन [तो] आम-
च्या हाकेसरशी येईल.

7. In every work, in
every battle we [his] friends
invoke the very mighty
India for [our] protection

8 As soon as he shall
hear he will come to our
call with thousands of
helps and booties

७ मंत्रवक्त्राचे म्हणणे असे आ-
हे की, 'कोणतेहि साधारण काम आम्ही
हातांत घेतले, अपवा कोणतीहि लढाई
मारावयास गेलो, तरी महापराक्रमी
जो इद्र त्याला साहाय्यासाठी आम्ही
बोलावित असतो' हे जे आम-
च्या पूर्जांचे सर्व लहानमोठ्या प्रसंगी
देवावरच अवलंबून, पूर्जांचे ब्राह्मण
पुढ करित, देवांवर पूर्ण भरवसा राखित
आणि आम्ही सर्वज्ञ व सर्वशक्ति-
मान आणि पृथ्वीवरचे देवच आहो अ-
शी खोटी व हानिकारक आणि अस्वाभ्य-
विकथना आलीकडे करू लागले तशी
करीत नसत या सर्व गोष्टींचा विचार
करण्याजोगा आहे यांत संशय नाही

८ हा मंत्र किती सुंदर आणि प्रे-
मळ आहे याहा प्रत्येक लहान मोठ्या

कामांत आणि पुढप्रसंगांत आम्ही इद्राचा
धावा करितो इतके देवावलंबन दर्शवून
ऋषि उगीच बसत नाही पण आम्ही
इद्राचा धावा करिताच तो हजारो मद-
ती घेऊन आम्ही हाक मारीत असू
तेथे येईल आणि लढाईत आम्हीस
यश मिळून देऊन लढाईच्या अंतां
ज्या हुद्दी मिळायच्या त्या आम्हांत
यश करून देईल असा भरवसा पूर्ण
आहे असे या मंत्रांत ऋषि सांगतो या
साध्या, उपड, प्रेमभरित, भाविक आणि
दृढमनिक श्रुतीपेक्षां सुंदर ते काय
म्हणावे ?

'एकदम' हा अर्थ 'आ प गमत्'
या शब्दापासून आणि मंत्रातील त्या
च्या स्वल्पापासून गम्यमान आहे

अनु प्रत्नस्योक्तसो हुवे तुविप्रति नरम् ।

। यं ते पूर्व पिता हुवे ॥ ९ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओक्तस । हुवे । तुविऽप्रतिम् । नरम् ।

यम् । ते । पूर्वम् । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत ।

सखे वसो जस्तिभ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥

तम् । त्वा । वयम् । विश्वऽवार । आ । शास्महे । पुरुऽहूत ।

सखे । वसो इति । जस्तिभ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥

भाषायात्.

* [हे इन्द्र], [अस्माक] प्रत्नस्य (=पुरातनस्य) ओक्तस (=कुलस्य) तुविपात नर (=बहून् शत्रून् प्रति गन्तार्योद्धारवीर) [त्वा] य [मम] पिता पूर्व हुवे (=जुहाय) [त] ते (=त्वाम्) [अहमपि अधुना] अनुहुवे (=पिनरमनु आश्रयामि) ॥

१० तं त्वा हे विश्ववार (=सकलधनयुक्त) [इन्द्र] हे पुरुहूत (=बहुभि-
राहूत), हे जस्तिभ्यः (=स्त्रीभ्यः) वसो (=प्रिय) सखे [इन्द्र], वयम् आशास्म-
हे (=प्रार्थयामहे) ॥

९. [दे इन्द्रा], [आमच्या ह्या] पुरातन घराण्याच्या अनेक शत्रूंनीं लढणारा [जो] वीर [तू] [आणि] ज्या तुझा धावा पूर्वीं माझा बाप करित असे त्या तुझा धावा आतां मी करितो.

१०. तर हे सर्वतपस्विपुत्र [इन्द्रा], हे पुरुहूता, हे स्तोत्राच्या प्रियस्वरूपा, आम्ही तुला प्रार्थित आहो.

9, I too invoke thee, [Indra], who art the champion that didst fight many enemies of [our] ancient family, [and] whom [my] father used to invoke before

10 We, therefore, implore thee, [Indra], O source of all good things, O thou invoked by many, O dear friend of the poets

९. मन्वक्त्वाचा भावार्थ असा आहे की, 'आमच्या ह्या पुरातन घराण्याच्या अनेक शत्रूंचा पाडाव शूर इन्द्रानें घेतो-वेळां केला आहे, व माझा बापहि म. श्वेक सकटाच्या वेळां इन्द्रास हाक मारीत असे पास्तव जसे माझे बाड-बडील आणि माझा बाप हे हाक मारीत, तसाच मीहि आजच्या प्रसंगा हाक मारीत आहे. तर इन्द्रानें येऊन मज्हा सहाय्य करावें' म्हणजे 'इन्द्र हा आमच्या कुत्र्याचा फार दिवसांपासून साहाय्यकर्ता मित्र आहे. पास्तव मी आजही या प्रसंगा सोडणार नाहीं' हा आजचा प्रसंग म्हणजे कोणता स्थाविरपर्व अशी कल्पना करावयाची की, काहीं तरी मोठे सक्कट किंवा लढाईचा प्रसंग आला आहे, आणि त्याच्या संस्थाने ऋषि बोलेल आहे.

या स्थाने जो 'ते' शब्द आहे त्याचा साधारणतः 'तुजकरिता' किंवा 'तुला' असा अनुधीचा किंवा बडीचा अर्थ होतो. एव दा ठिकाणीं आम्हां सापणस अनुस्वरून 'तुला' असा द्वि-मनेचा अर्थ देवा आहे वग स्थाविरपर्व

आम्हांस घोडास सहाय्य आहे साव-नाममार्गे 'ते' ही द्वितीया न येतली तर त्याची लिहिण्याप्रमाणे अर्थ सभवती - '[हे यजमाना,] [तुझ्या ह्या] पुरातन घराण्याच्या अनेक शत्रूंनीं लढणारा [जो] वीर [इन्द्र], [आणि] ज्या [इन्द्रा]चा धावा पूर्वीं तुझा बाप करित असे त्या [इन्द्रा]चा धावा आतां [तुजकरितां] मी करितो.' परंतु असा अर्थ देवा तर मन्वक्त्वा काय दु-सऱ्या पुरुषाचा यजमानासाठीं हे ह्मण-एव म्हणतो आहे असे समजले पाहिजे. परंतु पुढच्या मंत्रांत आत्मीयते "त एवा वयम्.....आशास्महे" जसे शब्द इन्द्राविषयी आहेत त्याप्रमाणे अनुत मंत्रांनीं "य ते" हे दोन्ही शब्द "ज्या तुला" या अर्थी इन्द्राविषयीच समजने पाहिजेत असें आम्हांस याटने.

१० 'तर.....आम्ही तुला प्रार्थित आहो' "त एवा वयमाशास्महे." म्हणजे ज्याविषयी पूर्वीच्या मंत्रांत सांगितले त्या तुला इन्द्राचा; नू आम-च्या वज्राचा कुत्रा मित्र आहोम म्हणून 'मित्रमयनिपुत्र' इतिथ्याचा वीर

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपात्राम् ।

सखे वज्रिन् तस्वीनाम् ॥ ११ ॥

अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमपाः । सोमपात्राम् ।

सखे । वज्रिन् । तस्वीनाम् ॥ ११ ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन् तथा कृणु ।

यथा त उश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु ।

यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः ।

क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधमादे । इन्द्रे । सन्तु । तुविवाजाः ।

क्षुमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

भाषापर्यायः.

११. हे सोमपा. (=सोमरय पातः), हे वज्रिन् (=वज्रधर) सखे [इष्टम्],
[तप] तस्वीनां (=सखिबन्दिण्याणां) सोमपात्रां (=सोमरय पातृणाम्) अस्माकं
शिप्रिणीनां (=दीर्घहनुयुक्ताणां गवां) [सन्तु इत्यस्वरप्रसादादस्तु] ॥

१२. हे सोमपाः (=सोमरय पातः) हे सखे वज्रिन्, [यत् किञ्चित्] यथा
[कर्तव्यम्] ते इष्टये (=त्वां भेटयितुं) [ययम्] उश्मसि (=उश्मः-इच्छामः)
तत् तथा अस्तु (=भवतु), [तत्] [त्वं] तथा कृणु ॥

१३. इन्द्रे सधमादे (=अस्माभि सह सोमं पीत्वा मद्युक्ते) [सति], नः
(अस्मभ्य) तुविवाजाः (=प्रभूताजयुक्ता) रेवती. (=रेवत्य-सपद) सन्तु । याभिः
[रेवतीभिः] क्षुमन्तः (=अजयुक्ताः) [यय] मदेम (=हर्षयुक्ता भवेम) ॥

मृगने अग्रादिक 'भन'. ऊ १. १२०
१. पात्रवरील सायणभाष्य पाहा.

'पुनरुत' मृगने रपाळा पुष्कळ जग
भोग्यावसान.

'रतीत्याध्या विपत्तयः' = सभ्ये वसो

जरितृष्णः. मृगने जे स्तोते अथवा
उपासक ईडाची स्तुती मृगने स्ववना-
दिवेरुक्ता भक्ती करितात त्यांचा तो
विपत्तय होय, मृगने रपाच्यार्चा तो
विश्व मित्रायमाणं पावतो.

११. हे सोमपान करणाऱ्या,
हे सख्या, हे वज्रधरा, सोमपान
करणारे जे [तुझे] सखे आम्ही, त्या
आम्हास सुंदर [गाई प्राप्त होओव]

१२. हे सोमपान करणाऱ्या
सख्या, हे वज्रधरा, जें करणा-
रिपयीं तुला उत्तेजन देण्यास आ-
म्ही इच्छितां तें त्याप्रमाणें होओ,
ते त्याप्रमाणें कर.

१३. इंद्र [हा] [आम्हां]सह
पिऊन हर्ष पावन्वावर विपुल अ-
न्नानें युक्त [अशा] संपत्ती आम्हां-
स प्राप्त होओव, [कों] जिहोंकरून
अन्नानें युक्त होलावे [आम्ही]
हर्ष पावू.

11. O Soma-drinking
friend, wielder of the
thunder-bolt, [may there
come plenty] of fair cows
to us thy Soma-drinking
friends!

12. May that come to
pass, O Soma-drinking
friend, wielder of the
thunder-bolt, [and] cause
thou it to pass in such man-
ner as we wish to induce
thee to do

13 When Indra has
drank and become happy
with [us], may we have
[from him] riches with
plenty of food, whereby
delighting in [our] food we
may rejoice.

११. या मंत्राचा अर्थ आम्ही सा-
यणाचार्यांस अनुसक्तून केला आहे. परंतु
'गाई प्राप्त होओव' हे शब्द मूळांत
नसात! अध्यादन त्यावे लागतात, आणि
अशा प्रकारचे शब्द अध्यादन भेगे
म्हणजे काई तरी निर्वाह करजे.

'सुंदर' यावरून 'क्षिप्रिणीनाम्' असे
आहे त्याचा अर्थ कितीएक विद्वाननि-
मते 'क्षिप्रयताम्' असा आहे आणि
तो पुढणी शब्द डोप. तसे समजले
तर मग मंत्राचा अर्थ बांगडा बसतो,
तो असा:-

"शोभायमान सोमपान करणारे आ-
णि तुझे सखे जे आम्ही, त्या आम्हा-
च्या हे सोमपान करणाऱ्या सख्या
वरधरा!" याचा संबंध सासल्या क-
सेही व्याख्याचा.

या मंत्रांत 'सोमपात्राम्' हा शब्द
महस्याचा आहे. बां बां अपांर्षीत का-
लीं सोम तयार करून देवांसच माघ
अर्घ्य करीत, आर्यजन आपण दीन
गच्छते असें कोणी म्हणेल तर त्याच्या
विरुद्ध याचा दाखला देता येईल.

१२. मंत्राचा भावार्थ असा की, 'हे
इंद्रा, जी गोष्ट ज्या रीतीनें पदपुन
आणण्याविषयीं तुझी मार्शना आम्ही
बर्तितों, ती गोष्ट तशी पदपुन येओ, आणि
ती तूं तशी पदपुन आण' यांतील मार्शना
किंवा मगःपूर्वक आणि भाविक आहे
याचा. जर मार्वीन कथास शाशनें सूर्य-
चंद्रास यांसारख्याची आणि आर्षांवा-
दनें राजाचा रंक आणि रंवाचा राजा
करण्याची इति असरी, तर ते देवांची
अर्पणमय मार्शना करतना

आ वृ त्वावान् त्वनासस्तोतृभ्यो धृष्णविपानः ।

ऋणोरक्षं न चक्रयोः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वाञ्वाङ् । त्वना । आस । स्तातृभ्य । धृष्णो इति । विपानः ।

ऋणोः । अक्षम् । न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

आ यदुर्वः शतक्रतुवा कामं जरितृणाम् ।

ऋणोरक्षं न शर्चीभिः ॥ १५ ॥ ३० ॥

आ । यत् । दुर्वः । शतक्रतो इति शतश्रवो । आ । कामम् । जरितृणाम् ।

ऋणोः । अक्षम् । न । शर्चीभिः ॥ १५ ॥ ३० ॥

भाषायाम्.

१४ हे धृष्णो (=भार्यपुत्र) [इन्द्र], त्वावान् (=वतसदृश) स्तोतृभ्य आस (=हितकारी) [देव], विपान (=अस्माभिर्यज्यमान सन्), चक्रयो (=चक्रयोरुपरि) अक्षम् [अधिष्ठाप] इव, त्वना (=स्वयमेव) आ वृ ऋणोति (=स्वरितमागच्छति) ॥

१५ हे शतक्रतो (=शतमङ्ग) [इन्द्र], यत् (=यदा) [त्व] जरितृणां (=स्तोतृणां) दुर्व (=परिचर्याम्) आ [ऋणोषि] (=आगच्छति) [अपि च जरितृणां] कामम् आ [ऋणोषि], [तदा] [त्वम्] अक्ष न (=चक्रयो अक्षमिव =चक्रयोरुपरि अक्षम् अधिष्ठापेव, शर्चीभि (-बलेन=स्वरितम्) [आ] ऋणो (=आगच्छति) ॥

१३ भाषार्थ—इन्द्र हा आम्हांवरोबर सोम पिऊन तार झाला म्हणजे आम्हांस अन्नादि संपत्ती देओ, आणि त्या त्यांना आम्हांस दित्या म्हणजे आम्ही सधन आणि साकून पिऊन चांगले आहो अशी आमची प्रस्थाति होईल, व तेणे कळून आम्हांस आनंद होईल.

'इन्द्र हा आम्हांसह सोम पिऊन हर्ष पावल्यावर' या इच्छाविषयी विक्षोभ टाका करणे अगत्य नास्त कारण की, आम्ही संपत्त देवाम नैवेद्य दाखविला म्हणजे तो साकून देव ठूट होताना असे ज्ञान सर्व मानिता नथानि नैवेद्य

असतो तेथेच राहतो तर घाप्रमाणे प्राचीन आर्यांचा सोम इद्र पीत असे असे समजावपाचे विक्षोभ इतकेच समजावपाचे की, आम्ही नैवेद्य दाखविलोना देवांवरोबर खात नाही, मागाहन भक्षण करितो आणि आपले पुर्वज जसा सोम अर्पण करीत तसा अर्पण करितानाच आपणांहि पीत होते तेणेकडून इद्राला 'सभमाद' अस या भवति म्हटले आहे.

इंद्रादि देव सोम पिऊन तुम झाल्यावर भक्षास संपत्ती देतात, आणि त्याम लडार्हत मदत करिताना इत्यादि पूर्वी संपत्तयेच आहे.

१४ हे धैर्यवता [इन्द्रा], प्रायः
ना होताच तुजसारिखा स्तोत्रास
दयाळु [भसलेला] देव, दोन चा
काच्या आखा[वर वसून आल्या] प्र-
माणे आपणच त्वमित येत असतो.

१५ हे शतप्रज्ञ [इन्द्रा], [तू]
जेव्हा स्तोत्राची पूजा [आणि]
मनकामना याजकहोस [येत अस-
तोस] [तेव्हा] [तू] आखा[वर
वसून आल्या]प्रमाणे रुपाटज्ञान
येत असतोस

14. O brave [Indra], a
[god] like thee, kind to the
singers, [being] implored
immediately [comes] of
his own accord as [if] he
rode an axle on a pair of
wheels

15 When, O [Indra]
of hundred wisdoms, [thou]
comest to the worship [and]
comest to the desire of
the singers, [thou] comest
[as] eagerly as [if] thou
rodest an axle

१४ माघार्थ - हे इन्द्रा, तू आणि
तुजसारिखे दुसरे देव आम्हांसारिखा
स्त्रीप्रकृत्यावर इतकी माया करितो
का, आम्हां तुमचा प्रार्थना केल्या-
बरोबर तुम्ही एकदम आम्हांजवळ
येत असतो त्याला वृणत; दोन
बाकीवर तुमता आसत घातला आणि
स्वाजवर गाडीचा लाटा घेते ओले न
घालता स्वाजवर बसल्यावर असा
धावतो तद्दत्

असा भावार्थ आम्हांस दस्तो, त्या-
प्रमाण आम्हां भाषांतर केव आहे
आणि न बहुतकरून सागुणमाध्यास
मज्जनच आहे आ 'ऋणे' वा कि-
यापदाना मात्र ने 'कानन्' मज्ज अर्थ
करितात

आपणच एरंडम येत असतो' =
'आ व. रमना. . . ऋणे' आ
'ऋणे' हे क्रियापद नृतीयपुरुषा अस्तित्वे,
पण त्याचा जो 'नीचाम्' (=तुजसा-
रिता) हा कर्ता आहे त्याच द्वितीयपुरुषा-
च अग अमर्यामुळ आणि तुजसारिता

देव येतो' यात 'तू येतोस' असे विव-
क्षित असल्यामुळ ते द्वितीयपुरुषा
आहे तथापि यातील जी उपमा आहे
ती चमत्कारिक दिसने यात तसाय
नाह.

१५ या मंत्राचा माघार्थ - हे इन्द्रा,
तू जेव्हा तुज्या उपासकांना तुला अ-
र्पण केलेली पूजा महण करण्यास आणि
त्यांच्या याज काय आहेत त्या पाहून
पुरत्या करण्यास येत असतोस तेव्हा
तू दोन बाकीच्या आसारा वसून
'आल्याप्रमाण येतजा रुपाटज्ञान येत
असतोस'

या मंत्रात आण पूर्ण मंत्रांतहि
जे 'आ ऋणे' अस क्रियापद आहे
त्याचे दोन अर्थ होतान एक येणे
आणि दुसरा कडावून तरी (गाडीवर,
रुपाट इ.) वसून येणे' यांहीं
पुत्राचा अर्थ प्रत्येक मंत्राचा पूर्वार्थान
इत आहे आणि जेव्हाच द्वितीय
चरणान इत आहे हे लक्षात ठेवत
तर मग या मंत्राचा अर्थ चांगला दस्तो

शश्वदिन्द्रः पोपुथद्विजिगायं नानदद्विः शाश्वसद्विर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्त्स नः सनिता सनये स नोऽदात्

॥ १६ ॥

शश्वत् । इन्द्रः । पोपुथत् । जिगाय । नानदत् । शाश्वसत् । धनानि ।

सः । नः । हिरण्यरथम् । दंसनावान् । सः । नः । सनिता । सनये ।

सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

भाषायान्.

१६ शश्वत् (=सदा) इन्द्र. पोपुथद्वि (=अतिशयेन ओष्ठशब्द कुर्वद्वि) नानदद्वि (=पुन पुन देशशब्द कुर्वद्वि) शाश्वसद्वि (=भृश शसद्वि) [अथै.] [वैरितवन्धीनि] धनानि जिगाय । स दंसनावान् (=कर्मवान्=पराक्रमशाली) [इन्द्र] न (=अस्मभ्य) हिरण्यस्य रथ (=हिरण्येन कृत हिरण्येन पूर्ण वा रथम्) [अदात्], स सनिता (=दाता) न (=अस्मभ्य) [हिरण्यरथ] सनये (=सनेरर्थ=दानार्थम्) [अदात्], स न (=अस्मभ्य) [हिरण्यरथम्] अदात् ॥

‘दय’ याचा अर्थ आम्हीं ‘पूजा’ असा केला आहे. ‘दुवस्यनि’ हे क्रियापद पजनाधी आहे उदाहरण, ‘अग्निहिं देवीं अमृतो ददास्वति’ (न ३ ३ १.) याजुर्वेद ‘ताम्यणाचार्योचे माप्य पाहा

‘शराटगाने’=‘शचीभि’ अक्षरक

अर्थ आपल्या ‘सर्व शक्तीनिदां’=‘आप-
ले सर्व बळसर्वकस्म’ अर्थात् ‘जोरान’,
‘वेगाने’, ‘शराटगाने’ ‘शचीभि’ या-
चा प्रयोग येथे । कथाविक्षेपणाधी आहे
(शने, नीचे, उचे वा नृतीया
अनेकवचनी असता क्रियाविक्षेपण
होतान याची आठवण होईलच)

१६. इन्द्राने अविशेष कुरफुर-
णाया, हेकाकणा-या [आणि] मो-
ठगाने श्वासोच्छ्वास दाकणाया
घोड्याच्या योगाने सर्वदा लुटी
जिंकून आणित्या अहेत. त्या
महापराक्रमी [इन्द्रा]ने आम्हास सो-
न्याचा रथ [दिला आहे], त्या
दात्याने आम्हास [सोन्याचा रथ]
दान [दिला आहे], त्याने आ-
म्हास [सोन्याचा रथ] दिला आहे

16 Indra has always,
with snorting, neighing
[and] panting [horses],
won us booties He the
performer of valorous
deeds [has given us] a
golden chariot, he the
bounteous [has given] us
[a golden chariot] as a pre-
sent, he has given us [a
golden chariot].

१६ या मंत्राचा मयार्थ असा
आहे का, 'इन्द्र हा लढाईत आमच्या
हातून राहून आमचे साहाय्य करितो
आणि या पूर्वी आम्ही जेव्हा जेव्हा
लढाईत गेलो, तेव्हा तेव्हा त्याने आम-
च्या हातून घेऊन आम्हास लुटीसाठी
मिळवून दिला आहे. आणि तो
आमचे साहाय्य करितो तेव्हा मो-
ठग्याच्या योगाने करितो, आणि ते
मोठे लढाईत धावतांना मोठ्याने कुर
कुरतात, मोठ्याने हेकाकतात आणि
मोठ्याने श्वासोच्छ्वास दाकतात एका
प्रसंगी तर महापराक्रमी आणि दानशा-
ली इन्द्राने आम्हास सोन्याने भरलेला
एक रथ हातून्या लष्करातून मिळवून
दिला असा हा इन्द्र आहे'

यांत इतकी भीष्म पडलेली अशी म्ह-
टली पाहिजे का, बोलणाऱ्यास पुष्कळ
प्रसंगी हातून जय मिळून त्याची लुट
मिळाली होती, आणि एकदा तर सो-
न्यात भरलेला (अथवा सोन्याच्या
मुलाम्याचा केलेला?) रथच लुटीत
मिळाला ते सर्व इन्द्राच्या पराक्रमाने

हाल असे भवकल्यांचे हण

यांत जे पोडे सांगितले ते मंत्राचा
जो घोडा त्याच्याच पक्षाचे अस सम-
जावे एक (आणि तस समजला तर
त्या घोड्याच्या आंगा जे इतके तेज,
इतका आवेश आणि दैव आणि शौर्य
आले आणि तेजकून त्यास जय
मिळाला तो इन्द्राचा पराक्रम असा भा-
मार्थ); अथवा ते इन्द्राने पोडे असे
समजावे (आणि तसे समजला तर
जय आला तेव्हा तशा प्रकारचे मोठे
इन्द्राने जाळे होते अशी मंत्राचा कल्प-
ना केली आहे असे म्हटले पाहिजे)

हें प्रस्तुतपक्षी सूक्त शुन शेषकृत अस-
ल्यामुळे ऐतरेय ब्राह्मणकथेत अनुसरून
सायणाचार्य म्हणतात की, या मंत्रांत
जो हिरण्यरथ सांगितला तो इन्द्राची
प्रार्थना केल्यानंतर इन्द्राने सूर्यवर शुन शे-
पास दिल्या म्हणून पूर्वी (पृष्ठ २०७ डावा
समास खालून २ ची ओळ पाहा) सा-
ंगितले आहे तोच हा रथ परंतु प्रथ-
म असा आहे की, प्राण दावावा म्हणून
प्रार्थना करित असणाऱ्या जन शेषास

आश्विनावन्वावत्येषा यान् शर्वीरया ।

गोर्महन्वा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । आश्विनौ । अश्वऽवत्या । इषा । यानम् । शर्वीरया ।

गोर्महत् । दस्त्रा । हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

समानयोजनो हि वां रथो दस्त्रावमर्त्यः ।

समुद्रे अश्विनैर्यते ॥ १८ ॥

समानऽयोजनः । हि । याम् । रथः । दस्त्रौ । अमर्त्यः ।

समुद्रे । आश्विना । ईर्यते ॥ १८ ॥

न्यन्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः ।

परि वामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अथस्य । मूर्धनि । चक्रम् । रथस्य । येमथुः ।

परि । वाम् । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१७ हे दक्षी (=दक्षिणावन्तौ=पराक्रमवन्तौ) अश्विनौ, [युवाम्] अश्ववत्या शर्वीरया (=महवत्या) रया (=अत्रादिक्रसपदा) [सह] गोमहत् (=गोमिर्वृक्तं यथा स्थानया) हिरण्यवत् (=हिरण्येन युक्तं यथा रयाचथा) आषातम् (=आशच्छतम्) ॥

१८ हे दक्षी (=शौर्ववन्तौ) अश्विनौ वां (=युवयो) समानयोजन (=साधारणतः=सामां यथयुग्म) अमर्त्या रथ समुद्रे (=अन्तरिक्षे) ईर्यते (=चरन्ति) हि ॥

१९ [हे अश्विनौ], [युवां] रथस्य [एक] चक्रम् अथस्य (=मेघरूपिणो गो) मूर्धनि निवेमथु (=निषमितवन्तौ=रथावयव) । अन्यत् [चक्र] वां परिषदे (=गुह्येकं यथातः) ॥

हिरण्यवत् ईडा । कदाचिद् दिलादी दूष्यताम् । कोठे तारात् भागने न वापि । परान् या रयाच, या मन्वाच, अपथा या सर्वे सुकाच रया सुत शो

पाच्या कथेडा नाराच संवध नार्ही, आभि तसच समजूत आम्ही भाषांतर बेल आहे

१७. हे अश्वी हो, हे पराक्रमी [देव] हो, [तुम्ही] अश्वानीं परिपूर्ण [अशा] दृढ संपत्तीसह गाई [आणि] सुवर्ण बरोबर घेऊन या.

१८. कां कां हे पराक्रमी अश्वी हो, तुमचा दोघांचा मिळून एकच जोडीचा अमर्त्य रथ अंतः रिक्षांतून चालतो.

१९. [तुम्ही आपल्या] रथाचें [एक] चाक मेघाच्या शिखावर ठेवितो [आणि] दुसरे बुलोक्याच्या सर्भोत्तारों फिरव.

17. O As'vins, performers of valorous deeds, come ye both with powerful wealth rich in horses, with cows [and] with gold.

18. For brave As'vins, your immortal chariot drawn by a common team [of horses] goes on the firmament.

19. Ye place [one] wheel of [your] chariot on the summit of the cloud, the other goes round the heaven.

१७. हेतरेवज्राक्षमकथेत अनुसक्तन सायणाचार्य म्हणतात:- "क्षेपास अश्वीची स्तुती करावयास सा-
" गितही, त्यापुढून हा आणि पुढचे
" दोन भक्षा तीन मंत्रांनी अश्वीची
" स्तुती गुनक्षेपाने केली ती ही."
पण तेसा संबंध समजण्याची आवश्यकता नाही हे पुनः सांगायचास नकोच.

या मंत्रांत 'योमत्' आणि 'हिरण्यवत्' ही 'आयातम्' या क्रियांची विशेषण-व्यये आहेत.

१८. बरीच मंत्रांत अर्थास संपत्ती बरीच घेऊन येण्याविषयी सांगितले. या मंत्रांत येण्याला अद्वयण काही नाही असं म्हणतो. "आकाशांतून तुमचा रथ चालतो त्यापेक्षा तुम्ही या" असा भा-
वार्थ. दोनी अश्वीची मिळून एकच जोडी त्यांच्या रथास जोडलेली असते.

या मंत्रांत 'अंतरिक्ष' हा उ

शब्दाचा केला आहे. ती सायणाचार्यास व अनेक प्रयोगांतरास अनुसक्तन केला आहे. 'समुद्र' म्हणजे पाण्याचा सचय ज्यात आहे असा प्रदेश. अंतरिक्षांत मेघाच्याने पाणी संवित असल्यामुळे त्यासहि समुद्र असे वेदांत म्हटले आहे.

१९. या मंत्रांत अर्थाच्या रथाचें म्हणून याणिले आहे असे दिसत. तो रथ इतका मोठा आहे की, त्याचे एक चाक मेघसठळावर आणि दुसरे बुलोक्यावर अशा राहून तो चालत असतो.

यात 'अपश्य' याचा अर्थ जाण्ही 'मेघाचा' असा केला आहे. सायणाचार्य 'पर्वताचा' असा करतात. 'अग्न्य' शब्दाचा मूळ अर्थ वेळ असा आहे. लक्षणेनें मेघ अथवा पर्वत असा प्याय-
याचा आहे. जे शब्द मेघाची ते पर्व-
ताची संस्कृती होताना आले पूर्वी गतयेच आहे.

कस्ते उषः कथप्रिये भुजे मर्तो अमत्ये ।

कं नक्षसे विभावरे ॥ २० ॥

काः । ते । उष । कथप्रिये । भुजे । मर्तो । अमत्ये ।

कम् । नक्षसे । विभावरे ॥ २० ॥

भाषायाम्.

२० हे कथप्रिये (=स्तुतिप्रिये) उष, हे अमत्ये, को मर्तो ते भुजे (=तव भोगाय) [योग्योस्ति]! हे विभावरे (=प्रभावति), [त्व] कं नक्षसे (=गच्छति) ॥

२०. हे स्तुतिप्रिय उपे, हे अमर्त्य [देवी], कोणता मर्त्य तुझ्या भोगास योग्य आहे? हे प्रकाशवती, तू कोणाजवळ जात असतेस?

20. What mortal, O immortal Ushas fond of praise, is fit for thy enjoyment? Fair one, to whom dost thou go?

२०. ऐतरेयब्राह्मणास अनुसरून सायणाचार्य म्हणतात की, अश्विनी शुनः-शेषास उपेची स्तुती करावयास सांगितल्यावरून (पृष्ठ २०७ चाथा समास, खालून ५ पासून ३ ओळी पाहा) हा आणि पुढचे दोन असे तीन मंत्र म्हणून शुनःशेषांनं जी उपेची स्तुती केली तीच ही. आणि, हा मंत्र म्हटल्याबरोबर शुनःशेषाचे पाहू सुट्टे लागले, आणि तिसरा (सर्व स्वोमः ६० २२वा खाली पाहा) मंत्र म्हणताच शुनःशेष अगदी मोकळा झाला आणि हरिश्चंद्राचे उदर नीट झाले.

परंतु या कथेशी या तीनही मंत्रांचा काही संबंध नाही. इतर ठिकाणी उपेवर जसे मंत्र आणि जशी सूक्ते आहेत तसेच हे तीन मंत्र आहेत, असे समजून वाचकांनी हा भाग वाचला पाहिजे.

या तीन मंत्रांची देवता उषा आहे. उषा ही एक वेदांत महत्त्वाची देवी आहे. तिजविषयी वेदांत कितीएक फार सुंदर मंत्र आणि सूक्ते आहेत. यास्तव ती कोण आहे व तिजविषयी वेदांत काय काय सांगितले आहे त्याचे थोडेसे दिग्दर्शन खाली लिहिल्याप्रमाणे परणें अथर्वण आहे:-

उषा या शब्दाचा मूळ अर्थ 'प्रकाश-कारी' त्यावरून प्रकाशकारी अशी प्रभानकाळची वेळ. तिला देवी मानून वेदांत तिजविषयी कितीएक फार सुंदर सूक्ते रचिलेली आहेत. उषा ही सूर्य (अवासाची) बगदा होय असे बघिते

आहे. तिला मगाची (सूर्यदेवतेची) बहीण असे म्हटले आहे. तिला रात्रीची-हि बहीण म्हणतात. म्हणूनच रात्र आणि उषा या दोन्ही बहिणांत 'नकोषा' 'उषानक' इत्यादि नावांना एकत्र जोडिले आहे. सूर्यास उपेचा जार असे म्हटले आहे. तसेच स्त्रीच्या मागून जसा एकादा तरुण पुढस पातो तसा उपेच्या मागून सूर्य चाळतो जसे बघितले आहे. उषा ही देवांचा डोळा (सूर्य) घेऊन येत असते, आणि पांढऱ्या घोड्यास (सूर्यास) घेऊन येत असते. तिला जगाची स्वामिनी आणि सूर्याची स्त्री असे म्हटले आहे. एका ठिकाणी असे सांगितले आहे की, उपेपासून सूर्य, वज्र, अग्नि आणि हे निमाणे झाले. अग्नीला उषा बाळी यज्ञकर्त्रीसाठी घेतवितात म्हणून अग्नीलाहि उपेचा जार असे म्हटले आहे, आणि तो उपेच्या पूर्वी अथवा उपेबरोबर येत असतो असे सांगितले आहे. एका ठिकाणी उषा येऊ लागली म्हणजे निळा घेटण्याकरिता अग्नि सामोरा जातो असे सांगितले आहे. कोठकोठे अथी हे उपेबरोबर असतात असे सांगितले आहे. ती त्याची मैत्रीण होय असेहि सांगितले आहे.

उषा देदीप्यमान स्थान बसून येते असे बघितले आहे ती पुढाकून येते कोठकोठे ती, इतर रथांवर बसून येते असे बघून आहे ती त्याउ घोट्टे जाऊ-रणा रथास जोडते असे सांगितले आ-

वयं हि ते अमन्मह्यान्तादा पराकात् ।

अभे न चित्रे अरुषि ॥ २१ ॥

वयम् । हि । ते । अमन्महि । आ । अन्तात् । आ । पराकात् ।

अभे । न । चित्रे । अरुषि ॥ २१ ॥

त्वं त्येभिरा गंहि वाजेभिर्दुहितर्दिवः ।

अस्मे रविं नि धारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥ ६ ॥

वम् । त्येभि । आ । गंहि । वाजेभिः । दुहित । दिवः ।

अस्मे इति । रविम् । नि । धारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

२१ वयं हि, है अभे न (=अथावत्) चित्रे (=सुन्दरि) अरुषि (=अरुण-
वणे) [उप], आ अन्तात् (=समीपात्) आ पराकात् (=दूरात्) [च] ते
(=तव) अमन्महि (=मनन कुर्महे) ॥

२२ [ता] त्वं हे दिवो दुहित [उप], त्ये. (=तैस्ते =सकटै) वाजे
(=अस्त्रादिर्युद्धै) [गंह] आगच्छ । [अपि च] अस्मे (=अस्मात्) रविं
(=सपद) निधारय (=नितरां स्थापय) ॥

हे एकाद्या सुदर तरुण स्त्रीस त्रिची
आरि दल आणि अलंकार घालून सजविते
त्यासारित्री, अपवा एकाद्या पुष्कळ
अलंकार घालून सजलेल्या गणिकेप्रमाण,
सुदर पत्ने नैसून योग्ये एकादी तरुण
स्त्री नव-यालयळ येते त्याप्रमाण, एका-
दी स्त्री न्हाऊन पुकून छत्र होऊन
न्हाणातून बाहेर निघते तिजप्रमाणे,
उषा होसत होसत आणि आपल्या
सौंदर्याच्या मदतीने आपली छाती लोकां-
पुढ उघडी करीत करीत चालते. ती
अंधकारास हाकून लाविते आणि सर्व
वस्तुमाग दरीस पडे असे कथिते ती
सकळ प्राण्यांना जीव होय, ती प्रत्येक
बली घेते, आणि एकादी गृहपत्नी घरा-

तील सर्व माणसांस उठविते तशी ती
जगातील सकळ जनांस उठविते, आणि
आपापल्या कामाच्या पाठविते उपेने
धार्मिक आणि भाविक लोकांस जागृत
करावे पण अधार्मिक जनांपास मेल्या-
प्रमाणे निजु शर्वे अशी प्रार्थना वेदांत
आढळते उषा वित्त जन्मते यास्तव
ती तरुणच राहते. तरी ती पुरातन
आहे

• इत्यादि उपेविषया संगितले आहे.
उषेवरचीं सूक्ते जशी सुदर आहेत तशा
वेदांत दुसऱ्या सूक्ते सुदर नाहींत तिज-
विषया पुढ मज आणि सूक्ते येत जातील
तसतसे तिचें स्वप्न सर्व ध्यानात घेईल

२१. कारण की, हे घोडी-
प्रमाणे सुंदरे [आणि] लाल उपे,
आम्ही जवळून [आणि] दुरून
तुझे ध्यान करीत असतो.

२२. [तर] हे आकाशकन्यके
[उपे], तू सकल विपुलतासह ये
[आणि] आमचेटारी संपत्ती स्थाप-
न कर.

21. For we contemplate
thee from near [and] from
far, thou, [Ushas], beauti-
ful [and] ruddy like a
mare.

22. Come, therefore,
with all plenty, thou
daughter of Heaven, [and]
make wealth permanent
among us

२१. या मंत्रात उषेस ऋषि म्हण
तो की, 'तू दूर असताना, म्हणजे तु-
ला उगवण्यास वेळ असला तरी तेव्हा,
आणि तुज्या असलीस तरी म्हणजे तू
उगवत आहेस अथवा उगवली असलीस
तरी, आम्ही तुझे ध्यान करीत असतो'
या मंत्रात 'अथे न चित्रे' या शब्द-
चनेकडे लक्ष द्यावे. 'अथे' हे 'अथा'
(=घोडी) या शब्दाचे संबोधन आहे.
वस्तुतः घोडीला संबोधन करावयाचे
नाहीं पण 'अथा न चित्रा अरुषी'
अशी बी उपा तिचे संबोधन कराव-
याचे आहे. यास्तव 'चित्रे' आणि
'अरुषी' ही संबोधनें झाली त्याच्या
आकर्षणाने 'अथा' हाहि शब्द संबो-
धनात ओढला गेला असे प्रयोग
वेदांत दुसऱ्या गिमितीच्या सवधानेहि
मुष्कळ येत जातील.

२२ 'तुझे ध्यान आम्ही करितो
म्हणून सांगितले (घोडी मत्तारानी
टीप पाह), त्यापेक्षा हे दुकन्यके उपे,
तू सकल पदधान्या गेऊन ये आणि
आमच्या मरी संपत्ती स्थापन कर' असा
भावार्थ

या मंत्राविषयी इतकेंच सांगण्याचे
की, शुन.शेषाने हा म्हणताना त्याचा

राहितेला शेषटचा पांश तुटला, आणि
हरिधद्र अगदी बरा झाला, असे ऐत-
रेयब्राह्मणांत सांगितले आहे. पण शुन-
शेषाने सकटाच्या वेळी हा मंत्र म्हटला
नसावा आणि सधरहू कथेची या म-
न्नाचा काहीच संबंध नसावा असे
आम्ही सांगत आलोच आहो. २४ व्या
सूक्तापासून तो ३० व्या सूक्तापावेतो
कर्ता शुन शेष आहे या सात सूक्ता-
विषयी विचार करिता चौविंसाव्या सू-
क्ताचे पहिले दोन भंत्र आणि पुढे दुसरे
एकदोन इतके मंत्र सेरीज करून या सधे
सात सूक्तांत सकटाच्या वेळी रविळे अ-
सावे अथवा म्हटले असावे असे
मंत्रच ग्राहीत. तशांत शुन शेषास जे
सकट प्राप्त झाले होते असे ऐतरेयब्रा-
ह्मणकथेत सांगितले आहे, तशा भयकर
प्रसंगां तर म्हणण्याजोगे अथवा म्हटले
असतील असे मंत्र यांत सुक्रीय नाहीत.
तेव्हा चौविंसाव्या सूक्ताच्या आदेशांनी जे
पहिले दोन मंत्र आहेत ते काहीं तरी
सकटास अनुत्सून आहेत असे वाट-
ल्यावजून, आणि ते कोणते सकट ते
गळऊ नसल्यामुळे आणि शुन शेष या
सात सूक्तांचा कर्ता असल्यामुळे, शुन-
शेषास प्राप्त चौविंसे इत्यादि सगळी

सूक्तम् ३१.

हिरण्यसूप आश्रित ऋषि । अग्निदेवता । १-७, ९-१५, १७ इत्येतासु
जगती चन्द । ८, १६, १८ इत्येतासु निष्टुप् ॥

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।
तव ब्रते कवयो विश्वापसोऽजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

स्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् । अभवः ।
शिवः । सखा ।

तव । ब्रते । कवयः । विश्वापसः । अजायन्त । मरुतः । भ्राजत्
कृष्टयः ॥ १ ॥

भाषाभाष्यम्.

१ हे अग्ने, त्व प्रथमोऽङ्गिरा ऋषिः. (=अङ्गिरसामृषीणामादिपुरुषः.) [अभवः],
देवानां [च] [प्रथमो] देव शिवः. (=कल्याण) सखा [च] अभव । तव
ब्रते (=तव शासने) [हि] कवयो (=मेधाविनो) विश्वापस (=ज्ञानेन कर्म-
कर्तारः=कुशला) भ्राजदृष्टयः (=दीप्यमाना युधा) मरुत अजायन्त ॥

कथाविस्तरं ब्राह्मणतः यमैरे रचिला । ईश न होतं चोदिताव्या सूक्ताव्या ।
गेला असे अनुमान होतें यास्तव या । आरभीच्या दोन मन्त्रावरून या कथेचाच
कथेवरून या सूक्तसप्तकाचा खुळासा कां. उलटा खुळासा होतो, इतके तात्पर्य.

सूक्त ३१.

ऋषि—अंगिरस कुळातील हिरण्य-
स्तूप या नावाचा कोणी एक
पुरुष. देवता—अग्नि. वृत्त—जग
ती, पण ८, १६ आणि १८
या मंत्रांचें त्रिष्टुप्.

१ हे अग्नी, तू अगिराचा मू-
ळपुरुष ऋषि [होत]; तूं देवाचा
[मूळ] देव [आणि] विषसखा होत,
[का कों] तुझ्या आश्रयाखालीं
मेधावी, कुशल, [आणि] तेजः-
पुजायुधी मरुत् [देव] जन्मले.

१. या सूक्तापासून पुढचीं पांच सूक्ते
अगिरस कुळातील कोणी एक हिरण्य-
स्तूप या नावाच्या ऋषाचे केलेलीं
आहेत.

या पहिल्या मंत्राचा भावार्थ असा
आहे कीं, 'हे अग्नी, माझे पूर्वज जे
अगिरस त्याचा म्हणजे आमच्या कु-
ळाचा मूळपुरुष आहेत; आणि ते-
वळ आमचाच आदिपुरुष आहेत असें
नाहीं, पण सकळ देवांचाहि मूळ आदि-
देव आहेस, आणि त्याचा विषमित्र
आहेस कारण कीं, सर्वांत पुरातन जे
मरुतेव तेहि तुझ्या आश्रयाखाली ज-
न्मले आहेत.'

या सूक्ताचा कर्ता अगिरस कुळातील
असल्यामुळे तो अग्नीला आपल्या यज्ञा-
चा आदिपुरुष आहेस असें म्हणतो.
आतां अगिरस कुळाचा आदिपुरुष कसा
होईल असा पथ निघाल्यास, हरिश्चंद्र,

HYMN 31.

To Agni. By Hiraṇyastūpa of
the family of the Angirasas,
Metre—Jagati, except in 8, 16
and 18, where it is Tristup

1. Thou, Agni, wast
the first poet Angiras, the
[first] god of the gods, a
kind friend [to them] For
under thy protection were
born the wise, the skilful
[and] the bright-weapon-
ed Maruts.

दशरथ इत्यादि लक्षावधी क्षत्रियांच्या
यज्ञाचा आदिपुरुष सूर्य कसा? आणि
पुष्टरवा इत्यादिक क्षत्रियांच्या यज्ञाचा
मूळपुरुष सोम म्हणजे चंद्र कसा झाला?
हेंच त्याचें उत्तर आहे असें पाहेंत.
अगिरस हे अग्नीचे उपासक पिढीनपिढी
असल्यामुळे त्याजवर त्यांचे अति प्रेम
बसून, त्यास त्यांनी आपल्या कुळाचा
मूळपुरुष केला यांत काही मजळ
दिस्त नाहीं.

अग्नीस देवांचा देव आणि विषसखा
असें म्हटलें यांतहि आश्चर्य नाहीं,
कारण कीं, इतर बहुत ठिकाणां अग्नि हा
फार पुरातन देव आणि तो देवांचा सखा
होय, आणि त्यास हवी पोहचणू त्यास
तो सगुण हरितो असें सांगितलें आहे.
क्रमेण १. ६९ ३ यांत अग्नीला देवा-
चा बारा जसे म्हटलें आहे ("मुने
देवानां विना पुत्र. राम") अ १०

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविर्देवानां पारि भूपसि व्रतम् ।
विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदा-
यवे ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिरःस्तमः । कविः । देवानां । पारि । भूपसि ।
व्रतम् ।

विभु । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरो । द्विमाता । शयुः । कतिधा ।
चित् । आपवे ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२ हे अग्ने, त्व प्रथम. अङ्गिरस्तम कवि [सम्] (=अङ्गिरसामृषीणामादि-
तम पुरुष सन्) देवानां व्रत (=देवानां प्रीत्यर्थं कर्तव्य यज्ञयागादि कर्म) परि
भूवसि (=अलकरोषि=अस्मदादिद्वारा कल्पयति) । विभु (=वलवान्) मेधिरो
(=मेधावी) द्विमाता (=इयोर्मित्रोरप्यो पुत्र) [त्य] विश्वस्मै भुवनाय (=सर्व-
स्मै भूताय) [विश्वस्मै] आपवे (=सर्वस्मै मनुष्याय) [च] कतिधा चित्
(=सर्वत्र) शयु (=शयानो=गुप्तो) [वर्तते] ॥

११० ११ आणि १० १५० ४
यांत अग्नीस देवांचा गरु अथवा पुरो-
हित असे म्हणल आहे (सग्यो जातो)
व्यमिमीत यज्ञम् अग्निदेवानामभवत्पु-
रोहा ॥ अग्निदेवो देवानामभवत्पुरो-
हित) त्यास सर्व देवांचा राजा असें
म्हणल आहे (सजाजो असुरस्य ६०
ऊ ७ ६ १) त्याणे मित्रदेवास
उत्पन्न केलें असें ऊ १० ८ ४ (ज
नयन् मित्र तन्वे स्वायै) यांत सांगित
ल आहे सकल देव भिऊन त्याला
शरण जातात (विधे देवास अनमस्य-

न् मियाणा त्वामग्ने ऊ ६. ९. ७)
अग्नीला वरुण, मित्र आणि मरुत्
आणि ३३३९ देव भजतात (त्रीणि
शता त्री सहस्राणि अग्निं त्रिंशच्च देवा
नव चासपर्यन् ऊ ३ ९ ९, मित्रश्च
तुभ्य वरुण सहस्रो अग्ने विधे मरुत
सुधमर्चन् ऊ ३ १४ ४)

तेज पुजायुधी' म्हणजे लखलखीत
आपुढे ज्याचे हातांत असतात ते मरु-
तांच्या हातांत असल्या आपुढे (अथवा
भाळे) असतात म्हणून पुष्कळ ठिका-
णी वर्णन आहे

२. हे. अग्नी, तू अंगिरांचा
अगदी मूलपुरुष ऋषि [आहेस]
[आणि] देवांप्रीत्यर्थ [आम्हांकडून]
[यज्ञयागादि] कर्म करवितोस.
शक्तिमान् [आणि] प्रज्ञावान्
[असा जो] दोन आईंचा पुत्र तू
[तो] सकल प्राणी [आणि] [सक-
ल] मनुष्ये याच्या हितासाठीं सर्व-
त्र गुप्त [राहतोस].

2. Thon, Agni, [all]
the very first poet Angiras,
[and] conductest the work
[in honour] of the gods
Mighty [and] wise thou
the son of two mothers
[liest] dormant everywhere
for all creatures [and] for
[all] men.

२. या मंत्रातील सारांश असा आहे
की, 'हे अग्नी, आमच्या सा अंगिरस
वशात जे आजपर्यंत ऋषि (कवि)
शाळे, त्यांतून अगदी प्रथम आदिपुरुष
आणि प्रथम कवि तू आहेस; आणि
तू आमच्या वगैरे हस्ते देवांसाठीं यज्ञा-
दि कर्म करवितोस आणि सकल भूत
आणि सकल मनुष्ये यांच्या हितासाठीं
तू सर्वत्र म्हणजे काठ, उदके, पाषाण,
प्राणिशरीरे इत्यादींनी अंतर्हित अय-
या गुप्त्याने राहतोस'.

['आम्हांकडून] [यज्ञयागादि]

कर्म करवितोस.' अक्षरशः अर्थ 'कर्म
करितोस,' 'कर्म सिद्ध करितोस', म्हण-
जे 'आम्ही करावे अग्नी आम्हांस प्रेर-
णा करितोस'.

'दोन आईंचा पुत्र' हें अर्थाचे दि-
क्शेषण पुष्कळ ठिकाणी येते. दोन 'अरणी'
म्हणून जीं वर्षणानें विस्तृत पाडण्याचीं
उपकरणे असतात त्यांपासून अग्नि म्ह-
णजे विस्तृत उत्पन्न होतो म्हणून त्यास
'दोन आईंचा पुत्र' (द्विमाता) असें
म्हणतात.

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्चन आविर्भव सुकृतुया विवस्वते ।

अरेजेतां रोदसी होतृवृषेऽसप्तगोभारिमयजो महो वसो ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथम । मातरिश्चने । आवि । भव । सुकृतुऽया । विवस्वते ।
अरेजेताम् । रोदसी इति । होतृवृषी । असप्तगोः । भारम् । अयज । महः ।
वसो इति ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३ हे अग्ने, त्वं सुकृतुया (=शोभनकर्मच्छया=पतादिकर्म भूयादिति हेतोः) विवस्वते (=विवस्वन्नाम्न कस्यचित् हिताय) प्रथम मातरिश्चने (=मातरिश्चन्ना-
ग्ने कस्मैचिद्विवस्वतो दूताय) आवि (=प्रकटो) भव (?) (=भव=अभव) ।
होतृवृषे (=होतृवरणे=होतृकर्मणि त्वयि वृते, नियोजिते सति) रोदसी (=द्यावापृ-
थिव्यौ अरेजेताम् (=अकम्पेताम्) । [त्व पुन] भार (=रेजमानयो रोदस्योर्भारम्)
असप्तगो. (=ऊढवानसि) । [अपि च] हे वसो (=हे दयालो) [अग्ने],
[त्व] महो (=महतो) [देवान्] अयज. ॥

३. हे अग्नी, तू शुभकर्मांसाठी प्रथम विवस्वताकरितां मातरि-
श्याच्या दृष्टीस पडलास. हे त्याचे
कामां तुझी योजना केली तेव्हां
पृथ्वी आणि आकाश यस्वरं कां-
पली, [त्यांचा] भार तू सहन के-
लास, [आणि] हे रुपाळ [अग्नी],
मोठे [जे देव] त्याप्रीत्यर्थे तू यज्ञ
करिता झालास.

3. Thou, Agni, first be-
camest manifest to Mātari-
śśā for [the sake of]
Vivasvān that auspicious
works (sacrifices) might be
performed. Earth and Hea-
ven trembled at [thy] ap-
pointment as Hotā (in-
voker); [but] thou didst
sustain the weight [of
them]. [and], good [Agni],
thou didst sacrifice to the
great [gods].

३ ह्या मंत्राचा मावार्थ सांगितला
पाहिजे. तो असा—हे अग्नी, तू पूर्वी
पृथ्वीवर नव्हतास, तेव्हां पक्षादक
सुकने होत नव्हती, तीं घडायी म्हणून
विवस्वान् या नांवाच्या कोणी एक देवा-
ने मातरिशा या नांवाचा दैविक महा-
पुरुष आपला दूत कळून तुझ्या शोभार्थ
पाठविला; त्याच्या दृष्टीस तू प्रथम
पडलास, आणि त्याने तुला पृथ्वीवर
आणिले. त्यानंतर तुला मनुष्यानीं
होता नेमिला, तेव्हां आकाश आणि
पृथ्वी ही परधरां कांपू लागली (का?);
तथापि तू त्यांस पडू दिले नाहीस, त्या-
चा भार सहन कळून त्यांस आपआ-
पल्या स्थळी राखिलेस, आणि हे गुण-
यान् अग्नी, मग तू होत्याचें नाम
चाळवून महान् जे देव त्यांस पोहनाया
म्हणून यज्ञ करिता झालास.

वेदांत मातरिशा, विवस्वान् आणि
अग्नि पौर्विकर्षी जे सांगितले आहे त्या-
वरून असें दिसून येतें कीं, अग्नि पूर्वी
पृथ्वीवर नव्हता, अथवा नाहीसा झाला
होता तेव्हां विवस्वताचा जो दूत मातरि-
शा त्याने अग्नीला आवाजांतून शोधा

वाढिला आणि पृथ्वीवर आणून मृगु म्ह-
णून जे ऋषि होते त्यांच्या स्वाधीन
केला “आ दूतो ऋषिन् अनरद् वि-
वस्वतो वैथानर मातरिशा परावतः,”
‘विवस्वताचा दूत मातरिशा याणें वै-
थानर जो अग्नि त्यास व्हेलून आणिले’
ऋ. ६. ८. ४. आणि ऋ. १. ६०. १,
यांत याहि... “भरद् मृगवे मातरिशा,”=
‘मातरिश्यानें मृगुसाठी अग्नि आणिला’
ऋ. १. ५३ ६ यांतहि असेंच आहे,
“आ अन्म दिवो मातरिशा जमार”=
‘एक अग्नीस (म्हणजे पृथ्वीवर आहे
त्यास) मातरिश्यानें सुळीकाहून आ-
णिले.’ “आ य दधे मातरिशा दिवि
क्षयम्” (ऋ. ३. २. १३)=‘स्वर्गमधें
राहणाऱ्या ज्या अग्नीस मातरिश्यानें
धरिले’ तसेंच ऋ. ३. ५. १०. यांत,
‘यद्वा मृगय- परि मातरिशा गुहा सन्त
हन्ववाहं समीधे,’—‘जेव्हा गुहेमधें
छपून राहिलेल्या अग्नीस मातरिश्यानें
आणून मृगुसाठी पेटविले’, असें आहे.
आतां मातरिशा हा कोण? आणि
विवस्वन् कोण? यासक आणि सापणाया-
र्थ मातरिशा म्हणजे मायु असें म्हण.

स्वमग्ने मनवे दामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृत्तरः ।
 श्वात्रेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः

॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । मनवे । दाम् । अवाशयः । पुरुरवसे । सुकृते ।
 सुकृत्तरः ।

श्वात्रेण । यत् । पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्वम् । अनयन् ।
 आ । अपरम् । पुनरिति ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. हे अग्ने, त्वं मनवे, (=मनोः मनुष्यजातेरादिपुरुषस्य अनुग्रहार्थं) दाम्
 अवाशयः (=अगर्जय,) । [त्व] सुकृते (=सुकर्मं कुर्यते) पुरुरवसे (=एतन्नाम-
 काय राज्ञे) सुकृत्तरः [अभयः] । यत् (=यदा) [त्व] [तप] पित्रोः (=गा-
 वापृथिव्यो, अरण्योर्वा) श्वात्रेण (=क्षिप्रमयनेन=संपर्षणेन) परिमुच्यसे (=निर्ग-
 तवानसि) [तदा] [ऋत्विगादयः] त्वा पूर्व (=वेदेः पूर्वदेशम्) अनयन्
 (=आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः) । पुनः (=पश्चाद्) अपरं (=पश्चिमदेशम्) आ-
 नयन् [=गार्हपत्यरूपेण स्थापितवन्तः] ॥

तात, आणि विवस्वत् म्हणजे सूर्य.
 परत मातरिश्वा म्हणजे वायु असा अर्थ
 अबोचीन सस्कृतांत होती, तरी वेदांत
 त्याचा अर्थ तसा होत नसेल असे वर
 उतस्न वेतलेल्या वाक्यावरून दिसून
 येते, व मातरिश्वा हा कोणी दैविक
 पुरुष असावा असे दिसते. आणि विव-

स्वान् हाहि कोणी तसाच असावा.
 कदाचित् सूर्य असेल.

मृध्वी आणि आकाश कापू लागलीं
 म्हणून सांगितले, हा कप अग्नि आका-
 शामधे प्रगट झाला (म्हणजे विजुह्वा-
 नें दृष्टीस पडला) तेव्हांचा आहे असें
 चांगळ जुळते.

४. हे अग्नी, तू येनूसाठी आकाशाकडून गर्जना करविता झालास, तू सुकृत्यकारी पुरूरव्यासाठी विशेष सुकृत्यकारी [झालास]. तू [आपल्या] आईवापाच्या घर्षणापासून जेव्हा बाहेर पडलास [तेव्हा] [उपासक] तुला प्रथम पूर्वेकडे आणिते झाले [आणि] पुनः पश्चिमेकडे आणिते झाले.

4. Thou, Agni, didst cause the heaven to thunder for Manu, [thou becamest] more beneficent to the beneficent Pururavas. When thou wast emitted by the friction of [thy] parents, they brought thee to the east [and then] brought thee again to the west.

४. या मन्नाचा भावार्थ असा दिसतो की, 'बीज पडण्याच्या वेळी जी आकाशात गर्जना होते ती प्रथम मनुष्यांचा आदिपुरुष जो मनु या नावाचा पुरुष त्याच्या हितासाठी अग्रिने करविली. पुरूरवा या नावाच्या पुण्यकृत्य करणाऱ्या राजासाठी अग्रिने प्रसन्न होऊन त्याला लाभ होई असें करविले. आणि आकाश आणि पृथ्वी यांच्या सघर्षणाने जेव्हा प्रथम अग्नीची उत्पत्ति झाली तेव्हा मनुष्यांना तो वेतळा आणि प्रथम त्यास पश्चिमांशेत पूर्वेकडे रथापन करून मग पश्चिमेकडे स्थापिला.'

जसा मुसलमान आणि ख्रिस्ती या बहुदी लोक सर्व मनुष्यजातीचा आदिपुरुष 'आदम' या नावाचा पुरुष होता असे मानितात, तसा मनुष्यजातीचा आदिपुरुष 'मनु' (अथवा 'मनुस्') म्हणून आपले प्राचीन आर्य पूर्वज मानीत असल्याचे उक्त वेदांत वारंवार येतात त्यापासून 'मानव' आणि 'मनुष्य' (=मनुष्या वंशात झालेला) हे आपले दोन शब्द उत्पन्न झाले आहेत. (याच सूक्ताचा १७ वा मंत्र पाहा)

आता 'पुरूरवा' हा या ठिकाणी कोण? उर्वशीचा नवरा जो राजा मनाहून पुराणादुक्त व नाटकांत प्रसिद्ध आहे आणि ज्यादिपरी वेदातिहि कथा सांगितली आहे तीच, किंवा दुसरा कोण समजला पाहिजे? कितीएक विद्वान 'मनु' म्हणजे 'मनुष्य' आणि 'पुरूरवस्' म्हणजे 'विशेष घोष करणारा' असा अर्थ करितात. तसा वेतळा तर पहिल्या अर्थाचे भाषांतर, 'हे अग्नी, स्तुतीचा योगी फार घोष करणारे आणि चांगले कृत्ये करणारे जे कोणीहि मनुष्य असतील, त्यांचा फार चांगले प्रसाद देणारा जो तू तो आकाशास गर्जविता झालास' असे करता येईल. परंतु 'विशेष घोष करणारा' अशा अर्था 'पुरूरवस्' शब्दाचा प्रयोग केलेला दुसरा वाक्य जोपर्यंत सांपडत नाहीत तोपर्यंत 'पुरूरवस्' हे प्रसिद्ध राजाचे विशेषनाम समजणे आणि सावधान अनुसरणे हेच चांगले.

या मंत्रातील 'थाव्र' शब्द कठिन आहे. याची व्युत्पत्ति सावधानाचार्यांनी सांगितलेली नाही तथापि त्यांनी सांगितलेलाच अर्थ वागला वेतळा आहे.

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिर्वर्धन उद्यतस्तुचे भवसि श्रवाय्यः ।
य आहुतिं परि वेदा वर्षदकृतिमेकायुरग्ने विश
आविवांसति ॥ ५ ॥ ३२ ॥

त्वम् । अग्ने । वृषभः । पुष्टिर्वर्धनः । उद्यतस्तुचे । भवसि । श्रवाय्यः ।
यः । आहुतिम् । परि । वेद । वर्षदकृतिम् । एकायुः । अग्ने ।
विशः । आविवांसति ॥ ५ ॥ ३२ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, वृषभो (=बली) त्वम् उद्यतस्तुचे (=हविर्दानाय प्रभृतस्तुचे=प्र-
सृतस्तुचे=पुर सृतस्तुचे) [उपासकाय] श्रवाय्यः (=कीर्तनीय) पुष्टिर्वर्धनः (=सं-
पद्धर्धको) भवसि । यः [उपासक] आहुतिम् (=आह्वन) वर्षदकृति (=वषट्-
शब्दस्य उच्चारण) [च] परिवेद (=सम्यक् जानाति) [सः] एकायुः (=ए-
कोपि मनुष्य सन्) अग्ने (=सर्वेषामप्यग्ने=सर्वेभ्योपि प्रथम) विशः (=अनेक-
जनान्) आविवांसति (=धीनयित्वा स्वायत्तान् करोति) ॥

प्रयोगांतरास अनुलभून् कतिपय जण
येथे 'शर्काने' असा अर्थ समजतात.

'आहिवायाच्या' अग्नि हा यावा-
पृथ्वीचा मुलगा होय असें वैदांत सा-
ंगितले आहे. (ऋ. ३. २. २; ३.
२५ १ ३० पाहा). विजेच्या महा-
भयनर रूपाचें जो अग्नि उत्पन्न होतो
तो यावापृथ्वीच्या संपर्काने होतो
म्हणने हे साहजिक आहे.

अग्नीला पृथ्वीवर आगिद्वया नंतर
पूर्वेकडे आणि पश्चिमेकडे उपासक आ-
गिते झाले याचा अर्थ सादगाचार्य
वेदीच्या पूर्वभागा आहवनीयस्थानें
आणि पश्चिमभागा गार्हपत्यरूपानें स्था-
पिते झाले असा सांगतात. तत्तान दिसतो
योंत सक्षय नाही. आहवनीय आणि
गार्हपत्य असे दोन प्रकारचे अग्नि गणा-
ला लागत असतात.

५. हे अग्नी, शक्तिमान् [म-
सा जो] तू [तो] पळी-पुढे-क-
रणान्या [उपासका] चा प्रखपाव
हितकर्ता होतोस. [आणि] जो
[उपासक] आहुती देणें [आणि]
षपट्कारकरणें [हे] उत्तम रीती-
नें जाणतो [तो] [स्वतः] एक-
टा मनुष्य [असला तरी] [अ-
नेक] लोकांस सर्वांअंगोदर भाव-
लेसे करून घेतो.

5. Thou, Agni, [who
art] mighty becomest the
renowned giver of prosper-
ity to him who stretches
forth the [sacrificial] ladle
[to thee]. [He] who fully
knows [how] to sacrifice
[and] to say *vashat*, best
[of all] gains [to himself]
[though a] single man, [the
good wishes of] [many]
men.

५. ह्या मंत्राचे पूर्वार्ध उचर आहो-
आणि त्याचें ह्यपद 'तुला जो' हवि
अर्घ्य दाखतो त्या उपासकाचा तू लाभ
करून देतोस अशी तुम्ही प्रख्याति आ-
हे,' असे आहे. तृतीय चरणहि उचर-
च हिततो, परंतु चवथ्या चरणाविषयी
अठवण आहे. त्याचा षष्ठाक्षर आ-
म्ही अर्थ केला आहे. मुख्य अठवण
ही को, 'आपलेसे करून घेतो' ह्याज-
बरल 'आविवांसति' भसा पाठ आहे.
सायणाचार्य आपल्या भाष्यात 'आवि-
वांसति' असा पाठ समजून अर्थ करि-
तात आणि तें क्रियापद अग्नीकडे ला-
वितात. तर 'आविवांसति' असा पाठ
की, 'आविवांसति' असा सरा ही एक
अठवण; आणि कोणताहि पाठ घेतला
तरी हे क्रियापद सर्वानुदान का नाहीहीही
अठवण दुसरी मोठी आहे. 'य' हे अ-
ग्नीचे सवधी आहे असे समजून त्याचा
संबध 'आविवांसति' (आविवांसति ?)
या क्रियापदाकडे घेतला तर अठवण
कदाचित् दूर होईल. पण मग 'परिवेद'
हंदि क्रियापद 'य' शब्दाशी ध्यावे
छागेछ, आणि ते तर द्वितीयपुरुषी

नाही. तेव्हा तसेहि करितायेत नाही. तर
अध्ययनादृष्ट्यासाठी संप्रदायाच्या सं-
बंधानें कोणताहि पाठ इष्ट असला-
तरी अर्थलाभासाठी 'आविवांसति'
हाच पाठ मानून 'आविवांसति' असे
न पावता 'आपुवांसति' असे सर्वा-
नुदान दाखवि आणि 'य.' म्हणजे 'य
उपासकः' असे समजून आम्ही केल्याप्र-
माणें निर्वाह करारा असे आम्हांत पाटतें.
'आविवांसति'चा जो आपलेसे
करून घेतो म्हणजे प्रसन्न करून घेतो
असा आम्ही अर्थ केला आहे त्याला
प्रमाण क्र. १. ८४ १ हा मंत्र (आणि
कदाचित् त्यावरील सायणाचार्यांचें भा-
ष्यहि) पाहा. शिष्याय क्र. ६. ६०.
११; ७. २० ६; २. ११. १६; २ ३३.
६. इत्यादि स्थळे पाहा.

'जो.... षष्ठाक्षर करणे हे उत्तम
रीतीनें जाणतो.' कथट् हा एक उद्गार
आहे. त्याचा उद्गार होत्यानें कराव-
याचा आणि तो केल्याबरोबर अश्वर्धनें
होमांत हवि टाकावे असे आहे तर
'षपट्' असे मोठ्यानें म्हणजे दांत
काव विशेष कुशळता आहे, कीं नेणे.

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्मन् पिपारिं विदधे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितकम्ये धने दभेभिश्चित्समृता हंसि भूर्यसः ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्र । वृजिनऽवर्तनिम् । नरम् । सक्मन् । पिपारिं । विदधे ।
विचर्षणे ।

यः । शूरऽसाता । परितकम्ये । धने । दभेभिः । चित् । समऽमृता ।
हसि । भूर्यसः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे विचर्षणे (=विशिष्टज्ञानयुक्त) अग्ने, एवं वृजिनवर्तनिम् (=अक्रजुमार्ग=
ज्ञानरहित) नर (=वीर) सक्मनि (=संकीर्ण स्थले) । विदधे (=घुडे)
[च] पिपारिं (=रक्षसि) । यस् [एवं] शूरसातो (=संग्रामे), परितकम्ये धने
(=सकटे समराङ्गणे), समृतौ (=समरे) [च] दभेभिश्चित् (=अस्त्रैरपि) भूर्यसः
(=प्रभूतान्) हसि (=मारयसि) ॥

ऋग्वेद अग्नि स्तार प्रसन्न होतो! परंतु
'जो आहुती देणे हैं उत्तम रीतिनिं
जाणतो' ('य आहुतिं परिवेद') म्हणजे
'जो अग्न्याचे काम चांगले जाणतो';
आणि 'जो वपट्टार करणे हैं उत्तम
रीतिनिं जाणतो' ('य. परिवेद वपट्टकृति')
म्हणजे 'जो होत्याचे काम चांगले जा-
णतो' असा भावार्थ असेल.

उत्तरार्थाचे तात्पर्य असें दिसते की,
'जो यजमान वपट्टार म्हणून आहुती
देऊन, अग्निस्त तृप्त करे तो वपट्टार
तो स्वतः एकटा असल्या तरी अनेक
मनुष्यांचा नायक होतो'

परंतु सरा पाठ 'आविवासति' आहे
रिवा 'आविवासति' आहे, आणि 'आ-

विवासति' असाच असेल तर 'आवि-
वासति' असा आहे किंवा 'आविवा-
सति' असा सर्वानुदाच आहे या दोन्ही
शब्दांची निवारण्याचा एकच काहीसा
सोपा मार्ग आम्हांस शक्य दिसतो. तो
हा. 'यः आहुतिं परि वेद वपट्टकृतिम्
एकानुः अग्ने पिपारिं आ विवासति' अशी
पदे वाचून 'यो [यजमानः] आहुतिं
वपट्टकृत [च] परिवेद (=पूर्वत्वेन
जानाति) [यथ] एकाय. (=एकः
आयुषस्य स. = एकम् आग्निमेव पूजयन्)
अग्ने पिपारिः (=स्वगृहस्य पुरोभागे)
आविवासति (=अग्निं परिचरति) [तस्मै]
उद्यमयुजे त्वं पुष्टिवर्धनो भवसि' असा
अन्वय करून, 'ज्याच्या आहुती देण्याने

६. हे सर्वदर्शी अग्नी, तूं अ-
जाणत्या वीरासत गर्दीत [आणि]
युद्धांत रक्षितोस; आणि तूं समरा-
गणांत, आणीनाणीच्या संग्रामांत
[आणि] युद्धात लहानसान [म-
नुष्या]च्याहि हातून मोठ्या [शत्रू]-
स मारितोस.

6. Thou, all-seeing Agni,
protectest the ignorant
soldier in the throng
[and] in the fight; and in
a battle, in a decisive ac-
tion, [and] in an encounter
thou killest the many
even by [means of] the few.

आणि वषट् असें म्हणण्याचे हान
असेत असा जो उपासक तुला हवि दे-
ण्यासाठीं पत्नी पुढे कारतो. त्याचा हे
अग्नी, तूं हितकर्ता होतोस' अशा अर्था-
चें भाषांतर करावें. परंतु 'आविवासति'
असाच पाठ असल्याविषयी या प्रोता-
तील वैदिकांचा समदाय आहे; आणि
'एकायुः' याचा जो 'एकटया' अग्रीस
भजणारा' असा अर्थ करणें त्याविषयीं
(अ. १. २६. २ आणि १. १४०.

१. यात 'आयु' शब्दाचा अर्थ अग्नि
असा होतो असें दिते तरी) आम्हांस
संशय आहे 'आविवासति' अथवा
'आविवासति' याच्या पाठनिष्पत्त्यावि-
षयी अथवा स्वरनिष्पत्त्याविषयी साय-
णाचार्य कांहीच (चापलेल्या पुस्तकांत
तर) लिहीत नाहीत. ते "एकायुर्मुखा-
नस्त्वमग्ने (मे?) प्रथम त वज्रमन दि-
शस्तदनुकूलाः प्रया आविवासति।
सर्वत्र प्रकाशयति" इतकेंच लिहितात.

६ या भवांत म्हणण्यासारिले कठि-
ण कांही नाही. पूर्वांशांत जो 'विदमे'
शब्द आहे त्याचा आम्हीं 'गुह्यांत'
असा अर्थ ठेला आहे, आणि तो या
स्थळी उचित आहे, असें इतर शब्दां-
च्या साद्वर्चसवधानें सहज दिसून
येईल. सायणाचार्य येथें 'विदमे' म्हणजे
'यज्ञांत' असें भाष्य करितात; परंतु
आम्हीं केलेल्या अर्थाना प्रमाण अ. ७.
१८. १३ याजवरील सायणाचार्यें भाष्य
हेंच होय. शिवाय ७. २३. ५ हा मंत्र
पाहा.

या मंत्रावृत्त आमचे पूर्वीन आर्थ-

जन छटण्याविषयी आणि उद्भासित इ-
देवतांचा धावा करण्याविषयी कसे आनु-
र असत हे दिसून येतें. अर्वाचीन ब्रा-
ह्मणांसारिले आपण रास्त वसणे हा आ-
पला धर्म, पुढे करणे हा क्षत्रियांचा धर्म,
आणि भिक्षा मागणे हा विद्वान्ब्राह्मणांचा
धर्म असे समजत नसत.

देवांचे साहाय्य मिळेल तर य-
त् लहानसान मनुष्य मोठ्याहि शत्रूस
मालून टाकील हा आमच्या प्राचीन
पूर्वजांचा जो पूर्वे भरवसा या भवाच्या
उत्तरार्धांत दिसून येतो, तो सांप्रतकाळीं
आमच्या आंगा आहे नाव?

त्वं तमग्ने अमृतत्वे उत्तमे मर्ते दधासि श्रवसे दिवेदिवे ।
 यस्ततृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये
 ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । अग्ने । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्तम् । दधासि । श्रवसे ।
 दिवेऽदिवे ।

यः । ततृषाणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च ।
 सूरये ॥ ७ ॥

भाषाणाम्.

७. हे अग्ने, य. [सूरिर्मर्त्य] उभयाय जन्मने (=उभाम्या जन्मभ्यां=देवानां
 पितॄणां चेति ज्ञातिद्वयाय) ततृषाणः (=अतिशयेन तृष्णापुक्तः,=अतिशयेन परि-
 चयौत्सुकः) [अस्ति], तं मर्त्य [सूरि] त्वं श्रवसे (=कीर्तये, कीर्तिर्भूयादिति
 हेतो) दिवेदिवे (=दिनेदिने=नित्यम्) उत्तमे अमृतत्वे (=उत्कृष्टे मरणरहिते
 पदे) दधासि (=धास्यासि), [तस्मै] च [मर्त्याय] सूरये (=यजमानाय)
 मयः (=आनन्द) प्रयः (=सुखं) [च] आकरोषि (=करोषि, ददासि) ॥

७. हे अग्नी, जो मर्त्य उभय
जनां [चा सेवा करण्या] विषयीं आ-
तुर [भसतो] त्याला तूं नित्य
उत्तम अमरत्वा [च्या स्थितीं] व ठे-
वितोस आणि त्याची कीर्ति करवि-
तोस, आणि [त्या] भाविक [मर्त्या]-
ला तूं आनंद [आणि] सुख प्राप्त
करून देतोस.

7. Thou, Agni, always
keepest that mortal in
the highest immortality
so that he becomes re-
nowned, who is 'highly
thirsty to serve both the
races [the Gods and the
Manes.], and thou givest
to that pious [mortal] joy
[and] happiness.

७. या मंत्राचें तात्पर्य असें आहे
कीं, 'हे अग्नी, जो मर्त्य यजमान देवा-
ग्रीत्यर्थे आणि पितराग्रीत्यर्थे हवि दे-
ण्याविषयी परम उत्सुक असतो, म्हण-
जे मोठ्या उत्सुकतेनें ह्यांच्यासाठी हवि
देतो, त्याला तूं उत्तम अमरत्व देऊन
ह्याची कीर्ति सर्वत्र पसरि असें करितोस,
आणि त्याला आनंद आणि सुख होई
असें करितोस.'

या मंत्राविषयी इतके सांगणें जरूर
दिसतें कीं, प्राचीन काळीं अमरत्व कशा-
स म्हणत आणि आम्ही कशास अमरत्व
म्हणतो त्यांत वेद दिसतो. कारण एक
तर मंत्रवक्ता म्हणतो 'दररोज अमरत्वांत
ठेवितोस.' यावरून 'दररोज' अमरत्वा-
मध्ये न ठेवितां कोणाला तरी इतया
रीतीनें, म्हणजे अमुक एक (दोनशें
तीनशें वर्षांच्या) सुदृढीपर्यंत, अमर
करितां येईल अशी वल्पना दिसते. त्या-
वरून आमचा जो अमरत्वाविषयी 'ज-
धीहि न मरणास तो अमर' असा वि-
चार आहे तो प्राचीन काळीं नव्हता
असें दिसते. दुसरी गोष्ट अग्नी कीं,
'उत्तम अमरत्वांत' ठेवितोस असेंहि
आहे, त्यावरून अमरत्वाचे निरनिपाळे

प्रकार मंत्रवक्ताचे मनांत असले असें
दिसतें; जसें कोणी दोनशे वर्षे अमर,
कोणी तीनशें, कोणी पाचशें इ०. अथवा
मरण्यापूर्वीच जी उत्तम आरोग्यस्थिति,
तेच उत्तम अमरत्व येथे मंत्रवक्ताच्या
मनांत विपक्षित असेल असें चांगले सं-
भवतें. कारण मग 'नित्य', 'दररोज'
(= 'दिवे दिवे') हें पद चांगले बसते.

'उभय जनां [ची सेवा करण्या] विषयीं' =
'उभयाय जन्मने'. सायणाचार्य येथे 'उभय
जन' म्हणजे 'द्विपद आणि चतुष्पद'
असें भाष्य करून 'द्विपद आणि चतुष्प-
द पशूंचा लाभ व्हावा अशी ज्यास
मोठी उत्सुकता असेल' असा अर्थ करि-
तात. पण येथे तो अर्थ इष्ट नाही. आ-
म्हां केडेल्या अर्थास प्रमाण आहे
याविषयी क. ७. २. १, क. २. २४
१० आणि २. ६. ७ या मंत्रावरील
सायणाचार्यांचेच भाष्य होय.

'अग्नि त्याची कीर्ति करवितोस' =
'श्रवसे.' या चतुर्थ्यन्त नामाचा हा अर्थ
थोड्यासा विलक्षण करावा लागला आहे.
अक्षरार्थः अर्थ 'कीर्तीसाठी' असा असून
त्याचा संबन्ध 'ठेवितोस' या द्विपादार्थास
आहे.

त्वं नो अग्ने सनये धनानां यशसं काष्ठं रुणहि स्तवानः ।
 ऋध्याम कर्माप्सता नवेन देवेद्यावापृथिवी प्रावतं नः

॥ ८ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । सनये । धनानाम् । यशसम् । कारुम् । रुणहि ।
 स्तवानः ।

ऋध्याम् । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । यावापृथिवी इति । प्र ।
 अवतम् । नः ॥ ८ ॥

त्वं नो अग्ने पित्रोरुपस्थ आ देवो देवेष्वनवत् जागृवि ।
 तनूकृद्बोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोषिवे

॥ ९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । पित्रोः । उपस्थे । आ । देवः । देवेषु । अनवत् ।
 जागृविः ।

तनूकृत् । बोधि । प्रमतिः । च । कारवे । त्वम् । कल्याण । वसु ।
 विश्वम् । आ । ऊषिवे ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे अग्ने, स्तवानः (=स्तुत सन्) त्वं न (=अस्मभ्य) धनानां सनये (=धनानां दानाय, इदमेव धनानां दानमिति कृत्वा) यशसं (=यशोयुक्तं) काष्ठं (=काष्ठं, फदिगुणयुक्तं पुत्रं) कुरु (=देहि), [येन] नवेन अपसा (=तेन कुशलेन पुत्रेण) [वप] कर्म (=देवपजनादिकर्म) ऋध्याम् (=वर्धयाम्, निष्पादयाम्) । [अपि च] हे यावापृथिव्यौ, [पुत्रां] न (=अस्मान्) देवैः (=अन्येदेवैः सह) प्रावतं (=रक्षतम्) ॥
 ९. हे अनवत् (=दोषरहित) अग्ने, पित्रोः (=तव पित्रोर्यावापृथिव्योः) उपस्थे (=उदरे, यावापृथिव्योर्मध्यस्थाने) जागृविः (=जागरूक-दीप्यमानेन विगुतो रूपेण वर्तमान सन्) देवेषु देवः (=देवाभिदेव) त्वं नः (=अस्माकं) तनूकृत् (=शरीराणां रक्षिता) बोधि (=मव), [अस्माक] कारवे (=कवये) च प्रमति (=अनुमहकर्ता) [बोधि] । हे कल्याण [अग्ने], त्वम् [एव] विश्वं वसु (=यत् किञ्चित्सद् वस्तु) ओषिवे (=आवपति तवोपासकार्थं प्रसारयति, ददाति) ॥

८ हे अग्नी, ही तुझी [आम्ही]
स्तुति केली आहे यास्तव तू आ-
म्हास घनाच्या ऐवजी कीर्तिमान्
[असा] देवगुणगायक [पुत्र] दे-
म्हणजे [आम्ही] [तत्सत्त्वा]
नव्या कवीच्या योगाने [आमचे]
[पुत्र] कर्म सिद्धीस नेऊ [आणि]
हे दावापृथिवीनो, [तुम्ही] [इतर]
देवांसह आम्हास सभाळा.

९ हे पवित्र अग्नी, देवामध्ये
देव [आणि] [आपल्या] आई
बापाच्या उदरात जागृत राहणारा
[जो] तू [तो] आपल्या जावा-
चे रक्षणकर्ता हो, आणि [आ-
मच्या] कवीचे कल्याण करणारा
[हो] हे कल्याणदायक अग्नी,
सर्व [काहींचे] यर [म्हणून
आहे ते] तू दव असतोस.

8 Mayest thou, Agni
being glorified [by us],
give us in place of a pre-
sent of riches a renowned
son that shall sing of the
gods, so that we may per-
form [our] [holy] deeds
through the new poet.
And do ye, Heaven and
Earth, protect us with the
[other] gods

9 Mayest thou, stain-
less Agni, who art the god
among the gods [and]
watchful in the [united]
womb of [thy] parents
(the heaven and the earth),
be a protector to ourselves
and a patron to [our] poet.
Thou [it is that] givest all
that is good

८ पा मन्त्राचा भावार्थ ठपठप आहे
तो हा का 'अग्नीची स्तुती मन्त्रवक्त्र्या
केली आहे त्याऐसा त्यान प्रसन्न व्हावे,
परंतु मन्त्रवक्त्र्यास धन न देता त्या
ऐवजी कवि असा पुत्र द्यावा, आणि
मग तो अग्नीचे गुण गाऊन आपल्या
बापाच यज्ञकर्म संपादित' याद्वज्ज
दिसून येईल की, प्राचीनवाळा पद्य
करीत तेव्हा जुनेच मंत्र म्हणून करीत
आहेत नाही. 'वे मंत्र म्हणून आण 'वे
रचून ते म्हणून करीत असत

देवगुणगायक [पुत्र] - 'वाम' -
'काह' शब्दाचा अक्षरार्थ अर्थ काह'

असा आहे वाक्यांमधे अर्थसंदर्भ
हून जो अर्थ दिसला आण जो सध
भावार्थांना केला तोच आम्ही येथ
केला आहे परंतु 'काह' म्हणजे 'कवि'
इतकाच तुरता अर्थ केला तरी वाटेळ,
आण मग 'कीर्तिमान्' कवि पात्राच्या
दृष्ट्याऐवजी 'द' असा अर्थ केल्यास
विशेष अडथळा दिसत नाही

९ भावार्थ - 'हे अग्नी सकल देव
मध्य देव म्हणजे सर्व देवतेला देदीप्य
या आण आपल्या आर्वाणांच्या उद-
रात जागृत राहणारा म्हणजे विजेच्या
रणा आकाशात मन्त्रागाण असा जो

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव जामयो वयम् ।
सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यन्ति व्रतपामदाभ्य

॥ १० ॥ ३३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रमतिः । त्वम् । पिता । अस्ति । नः । त्वम् । वयःस्कृत् ।

तव । जामयः । वयम् ।

सम् । त्वा । रायः । शतिनः । सम् । सहस्रिणः । सुवीरम् । यन्ति ।
व्रतपाम् । अदाभ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥

भाषायाम्.

१०. हे अग्ने, त्वम् [अस्माकं] प्रमतिः (= अनुपहर्ता), त्वं नः (= अस्माकं) पिता अस्ति । त्वम् [अस्माकं] वयस्कृत् (= पोषणादिना आयुर्वर्धयिता) [अस्ति] । वयं तव जामयः (= समन्धिनः) [स्मः] । हे अदाभ्य (= अहिस्त्री-प, अमृतास्त्री) [अग्ने], त्वां [प्रति] शतिनो रायः (= शतसंख्याकाः संपदः) संयन्ति, [त्वां] सुवीरं व्रतपाम् (= अतिशयेन कूर यज्ञादिकर्मणो रक्षक प्रति) सहस्रिणो [रायः] (= सहस्रसंख्याकाः संपदः) संयन्ति (= संगच्छन्ते) ॥

तू, तो आम्हा स्वताहार्चें संरक्षण करणारा हो, आणि आमचा जो हा कवि आमच्याकरिता स्तोत्रे रचून आम्हांस देत आहे अथवा आमच्याकरिता स्तोत्रे म्हणत आहे, त्याच्यावर तू प्रसन्न हो. कारण सर्व काही या जगांत चांगलें म्हणून जे आहे ते तूच देत असतोस, दुसरा कोणी देत नाही.

‘आईबापांच्या उदरांत जाणून राहणारा’= पित्रोदरस्थे जाणूनि: वर ‘तू’ म्हणजे आकाश तो बाप, आणि खाली ‘पृथ्वी’ ती माता; यांचा जो मध्यभाग तू अग्नीच्या आईबापांचे उदर (गर्भाशय) असे म्हणजे या अक्षरांत मोठे सौंदर्य आहे यांत शक्य नाही. वागणूक्यांत आईबापां आईबापां वा ठिकाणी म्हटली आहेत याविषयी या चरणा मध्ये ४ रचणारी टीप पाह.

या मंत्रावेलून असें समजावयाचें कीं, अग्नीचें (अथवा दुसऱ्या कोणत्याही देवाचें) भजन (म्हणजे यज्ञ) करून सेवा करणारे जे असत त्या सर्वांस स्वताहा कविता करता येत नसे, म्हणून ते पूर्वी तिसऱ्या कोणी तरी रचिलेली कविता म्हणजे मंत्र म्हणण्यासाठीं अथवा गवीन रचून प्रसंगाच्या वेळीं म्हणण्यासाठीं एकाद्या कवीची योजना करीत. त्याला ‘काव्य’, ‘विम’, ‘ब्राह्मण’, ‘ऋषि’, ‘कवि’, ‘हीता’, ‘रचोता’ अशीं सत्ता असे. आणि जे यज्ञ अथवा उपासना करीत त्यांस ‘यजमान’, ‘सुतवान्’, ‘दायान्’, ‘सुमन्’, ‘सूरि’ इत्यादि संज्ञा असत. म्हणूनच या मंत्रांत ‘आम्हांस म्हणजे उपासकांस आणि आमच्या कवीस म्हणजे स्तोत्रे रचणारास अशा उभयतांसाह प्रसन्न हो’ असा गर्भाची प्रार्थना आहे.

१०. हे अग्नी, तू [आमची] काळजी घेणारा, तू आमचा पिता होस, तू [आमचा] वाढविणारा [आहेस], आम्ही तुझे सगे [आहो]. हे अप्रतिहत [अग्नी], शुभकर्मांचा भंग न होऊं देणारा [जो] महाशूर तू [त्या तुज] जवळ शतशः संपत्ती वाहत येताव, [त्या तुजजवळ] सहस्रशः संपत्ती वाहत येताव.

10. Thou, Agni, [art] [our] patron, thou art our father, thou [our] nourisher; we [are] thy kinsmen. To thee, uninjurable [Agni], riches flow by hundreds, to [thee] who art most valorous and the supporter of [the] ordinances, [riches] flow by thousands.

१०. या मंत्रात काहीं कठिण नाहीं. अग्नीवर उपासकांची भक्ति, वशी आहे आणि त्याजवर ते किती भयंस्त राखीत ते मात्र ध्यानांत ठेवण्याजोगे आहे.

‘आपली आज्ञा सर्वत्र चालविणारा’ = ‘व्रतपाम्’ म्हणजे यज्ञादिकानी देवांचे यजनपूजन लोकांकडून करविणारा, लोक तीं न सोडीत असें करणारा, मनुष्ये आपापलीं कर्तव्यकर्म करित असें करणारा, सत्कर्मांचा नाश न होऊं देणारा. ‘व्रतपाम्’ हे विशेषण अग्नीस बरेच स्थळां ऋग्वेदांत लाविलेले आढळते. वदाहरणार्थ, “स जायमानः परमे व्योमनि ब्रतान्यग्निव्रतपाम् अरक्षत” (ऋ. ६. ८. २) = ‘तो कर्मांचा रक्षक अग्नि उंच आका.

शांत उपजतांच कर्मांचे रक्षण करिता झाला;’ “एवमेव व्रतपाम् अग्नि देव आ मय्येषाम्” = ‘हे अग्नी, तू देवांमध्ये आणि मनुष्यांमध्ये कर्मसंरक्षक आहेस’, (ऋ. ८. ११. १), म्हणजे कोणी मनुष्य आपआपडे कर्तव्यकर्म न सोडी असें करणारा. परंतु ‘व्रतपाम्’ म्हणजे ‘आपडे शासन अथवा हुकूम लोकांकडून मानविणारा अथवा चालविणारा’ असाहि अर्थ प्रस्तुत मंत्रात आणि उत-हून घेतलेल्या मंत्रात चांगला संभवतो.

‘अप्रतिहत [अग्नी]’ = ‘अदाम्य’ म्हणजे ज्यांचे वाईट करण्याविषयी, ज्याला ठकविण्याविषयी अथवा ज्याला उपद्रव करण्याविषयी कोणी शक्तिमान् नाहीं असा.

त्वामग्ने प्रथममायुजायवे देवा अकृष्वन्नहुषस्य विश्पतिम् ।
 इळामकृष्वन्ननुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य जायते
 ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । आयुम् । आयवे । देवाः । अकृष्वन् । नहुषस्य ।
 विश्पतिम् ।

इळाम् । अकृष्वन् । मनुषस्य । शासनीम् । पितुः । यत् । पुत्र ।
 ममकस्य । जायते ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

११ हे अग्ने, यद् (=यदा) ममकस्य (=मदीयस्य) पितु (=अत्रिस्त) पुत्रो जायते [स्म] (=त्व पुत्र अजायया) । [तदा] देवा त्वाम् आयवे (=मनुष्याय, मनुष्येभ्य, मनुष्यार्थम्) आयु (=मनुष्यरूपिण) नहुषस्य (=मनुष्यस्य, मनुष्याणां) प्रथम विश्पतिं (=उजानम्) अकृष्वन्, इळाम् (=एतन्नामकां देवा [च] मनुषस्य (=मनुष्यस्य=मनुष्याणां) शासनीं (=धर्मोपदेशकर्त्रीम्) अकृष्वन् ॥

११ हे अग्नी, जेव्हा माझ्या बापाला [तू] पुत्र झाला[स] तेव्हा तुला देवानां माणसासाठीं माणसाचा मनुष्यरूपी पहिला राजा केला, [आणि] इच्छेना माणसाची धर्मोपदेशकर्त्री केली.

11 Thee, Agni, the gods made the first human king of men for human beings, [and] they made Ila teacher of men, when [thou] was[t] born a son to my father.

११ या मंत्राचा भावार्थ असा दि-
सतो कीं, 'हे अग्नी, तू माझ्या बापास
(म्हणजे अगिरा या नांवाच्या ऋषीस)
पुत्र जन्मलास, तेव्हा तुला देवानां म-
नुष्यांचा राजा केला, आणि तू जो रा-
जा झालास तोच या पृथ्वीवर मनुष्यां
चा पहिला राजा होय' आणि तू मनु-
ष्यरूपी राजा झालास, तुझ्या साधारण
नेहमीच्या रूपानें झाला नाहींस, आणि
तुला जेव्हा तुझ्या जन्मकार्या मनुष्या-
ंचा राजा केला, तेव्हा इच्छादेवीस मनु-
ष्यांची धर्मोपदेशकर्त्री केली'

तथापि हा मंत्र कठिण आहे असें
म्हणणें भाग आहे यांत 'नहुषस्य' हें
पद आणि 'पितृपत्यं पुत्रो ममकस्य जा-
यते' हा चवथा चरण हे कठिण आहेत
यापैकी 'नहुषस्य' याचा अर्थ प्रयोगा-
न्तरास अनुसृज्ज आणि सदरहू चव-
थ्या पादाचा सायणाचार्यास अनुस-
ृज्ज आम्हां केला आहे 'इच्छा देवी'
म्हणजे यज्ञांत जें हविर् अर्पण करावया-

चें तद्रूपी देवता अथवा हवीच्या बरो-
बर स्तुति होत असते त्या 'स्तुतीची'
देवता. इच्छादेवी ही अग्नीची माता होय
असें कौतुकोठे सांगितले आहे, आणि
तो सबंध प्रस्तुत मंत्रातही विवक्षित दि-
सतो अ ३ २९ ३ यांत 'इच्छाया-
स्पुत्रो वपुनेऽजनिष्ट' असें अग्नीयिपयी
ठिाहलें आहे

परंतु 'माझ्या बापाला पुत्र झाला'
याचा अर्थ माझ्या बापाला म्हणजे मी
जो कावेहिरण्यस्तूप त्याचा बाप म्हणजे
अगिरा त्याचा पुत्र अग्नि झाला, असा
अर्थ करवा लागतो यास्तव हिरण्यस्तू-
पाच्या बापाला अग्नि हा पुत्र झाला अ-
सें इतर ठिकाणीं कोंठें जोपर्यंत आढळ-
त नाहीं, तोपर्यंत आम्हां (सायणाचार्या-
स अनुसृज्जच) केलेला अर्थ केवळ
निरुपायासाठीं ग्रहण करावयाचा आहे

एकदुर्दैत हा मंत्र कठिण आहे असें
म्हटल पाहिजे

त्वं नो अग्ने तव देव पापुभिर्मघोनो रक्ष तन्वंश्च वन्द्य ।
 ज्ञाता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेवं रक्षमाणस्तव व्रते
 ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । तव । देव । पापुभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वंः ।
 च । वन्द्य ।

ज्ञाता । तोकस्य । तनये । गवाम् । अस्ति । अनिमेवम् । रक्षमाणः ।
 तव । व्रते ॥ १२ ॥

त्वमग्ने यज्यवे पापुरन्तरोऽनिषद्वायं चतुरक्ष इध्यसे ।
 यो रातहव्योऽबृकाय धायसे कीरेश्चिन्मन्त्रं मनसा वनोषि
 तम् ॥ १३ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्यवे । पापुः । अन्तरः । अनिषद्वायं । चतुः । अक्षः ।
 इध्यसे ।

यः । रातहव्यः । अबृकायं । धायसे । कीरेः । चित् । मन्त्रम् । मनसा ।
 वनोषि । तम् ॥ १३ ॥

भाषापर्यायम्.

१२ हे अग्ने देव अग्ने, त्व तव पापुभिः (=रक्षकैः) नः (=अस्माकं) मघो-
 ग (=हविर्दानवतो यजमानान्) तन्वं (=तनून् =अस्मान्) च रक्ष । [त्व हि]
 तोकस्य (=अपत्यानां), तनये (=तनपानाम् =अपत्यानां यानि अपत्यानि तेषां),
 गवाम् (=गवाम्) [च] अनिमिय (=सदैव) ज्ञाता अस्ति तव व्रते (=कर्मणि=
 आज्ञानुष्ठाने) [तवोपासकान्] रक्षमाणः (=रक्षितास्ति) ॥

१३ हे अग्ने, त्वम् अनिषद्वायं (=ऽपुषिहीनाय =रक्षणरहिताय) यज्यवे (=य-
 जमानाय, यजमान रक्षितुम्) अन्तरः (=विषः समीपतरो वा) चतुरक्ष (=चतु-
 र्भेजः) पापुः (=रक्षक) [इति वृत्ता] इध्यसे (=समिध्यसे =दीप्यसे) । यः
 [कीरि =स्त्रीता] अबृकाय (=अनुषद्रव्यकारिणे =हिक्काकारिणे) धायसे (=धोषकाय)
 [तुभ्यः] रातहव्य (=हव्य दनवान्) [भवति], त कीरिश्चिन्मन्त्रं (=नरयैव
 कीरे रघोनुर्भन्त स्त्रीर्व) [त्व] मनसा (=स्वदीयेन विवेक =प्रीत्या) वनोषि
 (=जामपति) ॥

१२. हे भंड्य देवा अग्नी, तूं हवि देणाऱ्या आमच्या यजमानांस आणि स्वतः आम्हांस आपल्या रक्षणार्थां रक्ष. [कां कीं] तूं आमच्या मुलांचा, नातवांचा, [आणि] गुरा[ढोरा]चा रक्षणकर्ता आहेस, आणि तूं [उपासकांस] त्या घालून दिलेल्या मार्गांत सदैव देवांत असतोस.

१३. हे अग्नी, तूं रक्षणहीन उपासकांच्या हितांसाठीं प्रिय [आणि] चार डोळ्यांचा रक्षणकर्ता [म्हणून] पेटविला जातोस, तुला हितकारकाला [आणि] पोषणकर्त्याला जो स्तोत्र हवि अर्पण करितो त्याचेच स्तोत्र तुला मनापासून आवडतं.

12. Do thou, worshipful god Agni, protect our sacrificers and our own selves. [For] thou art the saviour of our children, grand-children and cattle, and ever keepest [thy worshippers] in thy ordinances.

13. Thou, Agni, art kindled[as] a dear [and] four-eyed protector for the defenceless sacrificer. He who has given an oblation to [thee] the unarmful supporter—of that praiser only thou heartily lovest the prayer.

१२. या मंत्रांत मंत्रवक्त्याचा भावार्थ असा आहे की, 'हे अग्नी, हे स्तोत्र रचून म्हणणारे हे आम्हां कवि (म्हणजे जो मी कवि) त्याने जे यजमान त्यास तूं आपल्या रक्षण करण्याच्या अनेक प्रकारांनीं रक्ष, आणि आमचे स्वताहाचेहि तसेच रक्षण कर. आणि रक्षण करण्यास तुला कठिण नाही. कारण की, तूं मुलांवाळांचे नातवापण-त्वांचे आणि आमच्या गुराढोरांचे रक्षण करून आम्हांस त्या घालून दिलेल्या मार्गांनीं नित्य रक्षण करीतच असतोस.'

या मंत्रांत 'तनये' हा शब्द जरा कठिण आहे त्याचा अर्थ तर आम्हां

वर सापण्यास अनुसरून ठिठिल्याप्रमाणेच आहे. परंतु 'तनये' ही सप्तमी विभक्ती कीं असली इतका प्रश्न आहे. आम्हांस वाटते की 'तोकस्य' आणि 'गवाम्' या पक्षी विभक्तीच्या मध्ये 'तनये' हे पद आहे आणि त्याचा संबंध 'प्राता' याशी घेतला पाहिजे यास्तव वृत्तसुसार्थ 'तनयस्य' या अर्थां सप्तमी घातली आहे.

'तन्यः' (=तनूः) या शब्दाचा अर्थ या मंत्रांत 'आम्हा स्वताहा' असा वेला आहे. 'तनु' म्हणजे 'जो मोडतो तो स्वताहा' अशा अर्थां पुष्कळ प्रयोग वेदामध्ये येतात क. २. १७. २ हा

ત્વમગ્ર ઉરુશંસાય વાઘતે સ્પાર્હમ્ યદ્રેક્ષણં પરમં વનોષિ તત્ ।
 આધ્રસ્ય ચિત્ પ્રમતિરુચ્યસે પિતા પ્ર પાકું શાસ્તિ પ્ર દિશો
 વિદુષ્ટર ॥ ૧૮ ॥

ત્વમ્ । અગ્રે । ઉરુશંસાય । વાઘતે । સ્પાર્હમ્ । યત્ । રેક્ષણં । પરમમ્ ।
 વનોષિ । તત્ ।

આધ્રસ્ય । ચિત્ । પ્રમતિ । ઉચ્યસે । પિતા । પ્ર । પાકમ્ । શાસ્તિ ।
 પ્ર । દિશો । વિદુષ્ટર ॥ ૧૮ ॥

ભાષાયામ્

૧૪ હે અગ્રે, ઉરુશંસાય (=મહૂતસ્તોત્રાય=ભૂય સ્તોત્ર કર્વતે) વાઘતે (=યજ-
 માનાય) યદ રેક્ષો (=ધન) સ્પાર્હમ્ (=શ્દમ્) [અસ્તિ] તન્ પરમમ્ (=ઉત્તમ)
 [રેક્ષ] ત્વ [તરમે] વનોષિ (=દદાસિ) । [ત્વમ્] આધ્રસ્ય ચિત્ (=દુર્વ-
 હસ્યાપિ) પ્રમતિ પિતા (=મકૃદ્બુદ્ધિયુક્ત પિતા) ઉચ્યસે । વિદુષ્ટર (=અતિશ-
 યેન વિદ્વાન્) [ત્વ] પાકમ્ (=અન્ન) દિશ (='માર્ગાન્') પ્રજ્ઞાસ્તિ, [ત્વ] પ્ર-
 [જ્ઞાસ્તિ] (=જિજ્ઞાસ્યસિ) ॥

મગ્ર આગિ ત્યાગરીઠ સાયણભાષ્ય
 પાહા ત્યાગમાર્ગેવ ૩ ૧ ૧ હા પાહા

૧૩ તાત્પર્ય-જો ઉપાસક અસા
 અસેકા-જો ત્યાગે રક્ષણ કરનારા કોળી
 નાહી, ત્યાગે રક્ષણ કરણ્યાકેરિતાં તુલા
 પેટેવિતાત, આગિ તૂ ત્યાગાં નિય રક્ષક
 હોજન ચ્યારી વાજૂની રક્ષણ કરિતોસ
 ન કોળાચે યાર્દ કરિત નસતોસ આગિ
 સર્વાસે પોષણ કરીત અસતોસ આગિ
 તુલા જો સ્તોતા હાવ અર્પણ કરિતો
 ત્યાગવ સ્તોત તુલા મનાપામ્ન આવઢતે
 રક્ષણમ્ હા અર્ધ આમ્હાં અગિ

પક્ક' યા શબ્દાચા કેલા આર્હ 'નિષક્ક'
 મ્હળજે મત્તા', જ્યાંત વાળ મક્કન ઠેવ
 તાત તો ત્યાગવ્ન 'અનિષક્ક' મ્હળજે
 જ્યાગવલ 'મત્તા' કિયા ત્યાગારિસી
 દુસરા આપલે સરક્ષણ કરણ્યાચા સાધને
 નાહાત તો નિષક્કી' મ્હળજે જ્યાસ
 મત્તે આરેત તે (ઉદાહરણાર્થ ક ૩
 ૩૦ ૧૫, ૫૫-૫૭ ૨ હે મગ્ર આગિ
 ત્યાગવરીઠ સાયણભાષ્ય પાહા) અસે
 અસતા સાયણાર્થ યેથે રાક્ષસાના જ્યાસ
 ઘેરેલે નાહી અજા યજ્ઞાકરિતા' અસા
 ક્રિષ્ઠ અર્થ ની કરિતાત સમજત નાહા

१४. हे अग्नी, पुष्कळ स्तुति
करणाऱ्या हविर्दात्याला जी [जी]
उत्कृष्ट वस्तु इष्ट [असते], तू
[ती] तू [त्याला] देव असतोस.
तुला दीनाचाहि पालन करणारा
पिता असे म्हणतात. महा विद्वान्
तू पामरालाहि मार्ग दाखवितोस.

14. Thou, Agni, givest
that highest good to the
much-praying sacrificer
that [is] desired [by him].
Thou art called the sup-
porting father of even the
poor. Thou the greatest
sage teachest the ignorant
the ways.

१४. हा मंत्र साष्टव आहे. परंतु
एक दोन शब्दाविषयी थोडेसे येथें लि-
हिलें पाहिजे. 'पुष्कळ स्तुति करणाऱ्या'
हा अर्थ आम्हां 'उद्दर्शनाय' या विशेष-
णाचा केला आहे. सायणाचार्य 'ज्याची
(यजमानाची) पुष्कळानीं स्तुति क-
रावी' असा कर्मणि अर्थ करितात. आ-
मचा अर्थ विशेष सरळ आणि संपुष्टिक
आहे इतकेंच नव्हे पण त्याला सादणो-

क्षीर्चेहि प्रमाण आहे; "शं यत् स्तोत्रम्य
आपये' भवात्युद्दर्शनाय सवितर्जारे"
(ऋ. २. २५. ११) याज्वलीळ त्याचें
भाष्य पाहा.

'देत असतोस' = 'वनोषि.' या अर्था-
स ऋ. ७. १५. ४; ६. १६. २८ (अग्नि-
नो वनते रयिम्); १. १६. २. २२
(सत्रं नो अथो वनतां हविष्मान्)
इत्यादि अनेक प्रमाणे आहेत.

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मैव स्यूतं परि पासि विश्वतः ।

स्वादुक्षद्या यो वसतौ स्योनकृत् जीवयाजं यजते सोऽपमा
दिवः ॥ १५ ॥ ३४ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रयतदक्षिणम् । नरम् । वर्मैश्च । स्यूतम् । परि । पासि ।
विश्वतः ।

स्वादुक्षद्या । यः । वसतौ । स्योनकृत् । जीवयाजम् । यजते । सः ।
उपमा । दिवः ॥ १५ ॥ ३४ ॥

भाषायाम्.

१५. हे अग्ने, प्रयतदक्षिणं (=येन दक्षिणा दत्तास्ति तं) नर (=मनुष्य), स्यू-
तम् (=अङ्गोपरि परिहित सूच्यादेना दृढीकृत च) वर्म इव (=कवचं यथा)
[परिपाति] [तद्वत्] त्व विश्वतः (=सर्वत्र.) परिपासि (=सम्यक्पालयसि) ।
यो [नर] स्वादुक्षद्या (=स्वादव्र.) [सन्] वसतौ (=स्वगृहे) [अतिभिन्मः]
स्योनकृत् (=सुखासनदानादिना सुखकारको) [मयति], जीवयाजं (=जीवनि-
ष्ठाव यत्) यजते (=अनुतिष्ठति) [च], स दिव उपमा (=गुलोकस्य समीप-
तये) [मयति] ॥

१५. हे अग्नी, जो मनुष्य दक्षिणा देतो त्याला, आंगावर घातलेले कवच [रक्षण करिते], तसा तू चहूकडून रक्षितोस. जो [कोण] मिष्ट पक्वान्नांनी [आपल्या] घरी [अतिथींस] स्तुष्ट करितो [आणि] जीवत प्राणी बळी देतो तो दिव्य लोकाच्या अतिसंनिध [राहतो].

15. Thou, Agni, protectest from all sides, like an armour that is sewed on, the man that has given largesses [in the sacrifice]. He who has in [his] house sweet dainties [and] is hospitable [and] offers a sacrifice with a live animal, [goes] nearest to the heaven

१५. हा मंत्र कठिण आहे असे नाही. पण त्यांत सांगितलेल्या गोष्टी ध्यानांत ठेवण्याजोग्या आहेत मंत्रकर्ता म्हणतो, 'जो मनुष्य यज्ञांत स्तोत्र्यांस दक्षिणा म्हणजे देणगी देतो तो अग्नीला इतका प्रिय होतो की, अग्नि त्याचे चहूकडून संरक्षण करितो; आणि जो मनुष्य आपल्या घरी गोढगोढ पक्वान्नां करून आणि आसन वगैरे चांगले देऊन अतिथींस संतोष करितो आणि जीवत प्राणी मारून त्याचे मांस अग्निास वगैरे अर्पण करितो तो स्वर्गाचे अगदी जवळ जातो.'

यावरून जे स्तोत्रे म्हणजे विद्वान् कवि पद करण्याचे कार्य लावीत त्यांस दक्षिणा म्हणजे मोठे देऊन लावण्याची चाल प्राचीन आहे असे दिसते आणि मिष्ट भोजन देऊन वगैरे अतिथ्यांची

संभाषणा करणे हे कार स्तुत्य आहे असेंहि कार प्राचीन वाङ्मयासून आमचे पूर्वज समजत आले आहेत. तिसरी गोष्ट म्हणजे जीवत प्राणी मारून बळी देण्याविषयाची तिजविषयी व त्याविषयी काय काय विचार आरल्या मनांत येतात ते उघडच आहे, त्यासंबंधी विशेष लिहावयास नको.

'दिव्य लोकाच्या अति संनिध [राहतो]' = 'दिव्य उपमा'. 'उपमा' हें पेशे क्रियाविशेषण होय. या अर्थाला प्रमाण-मूत एक प्रयोग ऋ. ८. ६५. १३ या मंत्रांत आहे. दुसरे प्रयोग आदळन नाहीत. पण 'उपमा' म्हणजे सांनिध्य. आणि 'उपमा' ही 'उपमया' अथवा 'उपमायाम्' या अर्थी तृतीया अथवा सप्तमी वेदांत संप्रवते.

इमामग्ने शरणि मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् ।
 आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्यष्टिकृन्मर्त्यानाम्
 ॥ १६ ॥

इमाम् । अग्ने । शरणिम् । मीमृषुः । नः । इमम् । अध्वानम् । यम् ।
 अमाम् । दूरात् ।

आपिः । पिता । प्रमतिः । सोम्यानां । भूमिः । अस्ति । ऋषिकृत् ।
 मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१६. हे अग्ने, [दध] यमिममध्वान दूराद् अगाम (=यदिम मार्गे दूराद्
 गतवन्त =यद् मार्गे परित्यज्य एव दूराद्गतवन्त सन्मार्गे त्यक्त्या एवम् असन्मार्गेण
 गतवन्त) इमां (=तां मार्गागमनरूपां) न (=अस्माकं) शरणिम् (=अपराधम्)
 [अ]मीमृष (=मर्षय=क्षमस्व) । [त्व हि] सोम्यानां (=सोममर्षयतां) म-
 र्त्यानाम् आदि (=बान्धव), पिता, प्रमतिः. (=प्रकृतप्रमतिपुत्रो नाथ), भूमिः
 (=भरणस्य पोषणस्य कर्ता) ऋषिकृत् (=ऋषित्वदाता) [च] अस्ति ॥

१६. हे अग्नी, [आम्ही] मार्ग सोडून जे असे चाललो तो हा आमचा अपराध तूं क्षमा कर. [कारण कौ,] [तू] सोमपाम करणाऱ्या मर्त्यांचा बांधव, पिता [आणि] नाथ आहेस [आणि] त्याचा पोषणकर्ता [असून] त्यास ऋषि करणारा [आहेस].

16. Agni, pardon us this our sin that we have thus gone astray from the road [For] [thou] art the friend, the father, the supporter, the nourisher [and] the inspirer of the mortals that offer the Soma [to thee]

१६ 'मार्ग सोडून जे असे चाललो' तो हा आमचा अपराध = 'इमम् अघ्वात यम् अगम दुरात्' अक्षरार्थः अर्थ, 'जो हा मार्ग आम्ही दुकत चाललो आहो' म्हणजे, 'मार्ग सोडून असे आढमार्गाने जे आम्ही चाललो' तो हा आमचा अपराध इ०. मार्ग म्हणजे आपले कर्तव्य कर्म सोडून आम्ही जे अज्ञा प्रकारे भळमळतेच करितो तो अपराध 'अज्ञा प्रकारे' म्हणजे ज्या प्रसंगात अनुष्ठान मंत्रवक्ता बोलत असेल त्यात जे आढ-मार्गाचे वर्तन झाले असेल त्या रीतीने; 'आम्ही हे जे काही पातक केले असेल त्याची क्षमा कर'.

अग्नि क्षमा करील यांत मंत्रवक्ता-ला सहाय नाही कारण हाच आपल्या मुलाचे अपराध क्षमा करित असतो आणि अग्नि हा या मंत्रवक्तासारखे जे सोम अर्पण करणारे मर्त्य आहेत त्यांचा बाप, बांधव, काळजी घेणारा, आणि पोषण करणारा आहे, आणि तो त्यास ऋषि करितो, म्हणजे ऋषि करितो, मंत्र रचणाऱ्याची हाकि त्यास देतो या मंत्रांत 'पोषणकर्ता' हा अर्थ आम्ही 'भूमि' या शब्दाचा केला आहे. 'भूमि' हा शब्द वेदांत पुष्कळ ठिकाणी

येत नाही आम्ही याचा अर्थ 'भू' = 'भरणे', 'पोषण' या धातूपासून 'पोषण-कर्ता' गता केला आहे (जसा 'कृ' अथवा 'वृ' = 'बळन करणे' यापासून 'कृमि' - 'किमि' याऐवजी, 'कृमि' हे रूप शुद्ध दिसते - हा शब्द निघाला आहे तसा 'भृ' पासून 'भूमि') अ ४. ३२. २ यांत "भूमिभिर्द अंति तुतुजि", असे इद्राला म्हटले आहे, आणि अ. ७. ५६. २० यांत "इमे रथ विमदतो जुनन्ति भूमि विद्यथा दसवो जुपन्ति" असे मदताविषयी म्हटले आहे, या दोन्ही स्थळां प्रस्तुत मंत्रांत आम्ही केलेला अर्थ जुळत नाही असे दिसत नाही सायणाचार्य व इतर कितीएक विद्वान् या सर्वस्थळां 'भूम्' यापासून व्युत्पत्ती करून 'अकरणारा', 'मटकणारा', 'चपळ' अथवा 'गरीब' इत्यादि अर्थ करितात पण हे अर्थ अ. ३. ६२ १ यांत, आणि २. ३४ १ यांत हा शब्द आला आहे त्यांत जुळतो तो तेथे घ्यावा आणि आम्हा केलेला येथे घ्यावा असे आम्हांस वाटते ही जी वर पांच स्थळां सांगितली इतक्यांतच 'भूमि' शब्द आला आहे. दुसरीं अजून उप-लब्ध नाहीत

मनुष्वदग्ने अङ्गिरस्वदङ्गिरो ययातिवत्सदने पूर्ववक्षुचे ।
अच्छ याह्या वह्ना दैव्यं जनमा सादय बर्हिषि यक्षि च
प्रियम् ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिवत् । सदने । पूर्ववत् ।
शुचे ।
अच्छ । याहि । आ । वह् । दैव्यम् । जनम् । आ । सादय । बर्हिषि ।
यक्षि । च । प्रियम् ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१७ हे अग्ने, हे अङ्गिर, हे शुचे (=पवित्र) [अग्ने], [त्व] मनुष्वत्
(=मनुषो नाम मनुष्याणामादियुष्मस्य सदने यथा आया तद्वत्), अङ्गिरस्वत्
(=अङ्गिरसामृषीणां सदने यथा आया तद्वत्), ययातिवत् (=ययातिनामकस्य
कस्यचित् मरुतातस्य राज्ञः सदने यथा आया तद्वत्), पूर्ववत् (=अस्माकं ये
पूर्वं पूर्वयुष्मसतेषां सदने यथा आया तद्वत्) [च] [अस्माकं] सदने अच्छ-
याहि (=आयाहि) । दैव्यं जन (=देवजाति=सकलान्देवान्) आवह (=आनय) ।
[तान्] आ बर्हिषि (=एतर्भातनोपरि) [नि] सादय (=उपवेशय) । प्रियं
[इमि] यक्षि च (=यजे =यजनं कृत्वा अर्पय च) ॥

'काव वरुणा [आहेत]' = 'ऋषि-
कृत्' उपासनाची जी कोणी द्रष्टृ देवता
असेल ती त्याला काव (अथवा ऋषि)
वरुण शक्ते आणि तिजे त्यात ऋषि
वराचे अशी श्रध्दना पूर्वी एकदा गाळी
आहे सूक्त १० मंत्र ११ याजपरील
टीप ७३ च्या पृष्ठार पाह्ना त्यातील
श्रध्दना इद्रास केडी आहे. परंतु तचें
श्रध्दन अतीविषया आहे ऋ ३ ४३
५ यांत त्या मंत्राचा वर्ता इद्रास म्हणतो,
"ऋषि-मा गोसां करो जनस्य बुविद्
राजानं मयवन् ऋजीषिन् । बुभिन्
म सांष पवितास सुतस्य" इ० = हे
मयवन् तु मला सेनावर अधिकारी

करडील काव! मला राजा करडील
काव! सोम पिणारा असा ऋषि मला
करडील काव! इ०.

यावरून एक गोष्ट अशी उघड होते
की, 'ऋषित्व' तपोबळानें येत होतें आणि
ऋषींची शक्ति व अधिकार आणि यो-
ग्यता ही देवांपेक्षाहि अधिक होती,
अशी जी गुरुणादिकावरून आमची
समजूत झाली आहे ती निराधार सम-
जली पाहिजे बरें कोणी य कथित्
मंत्रकर्ता आगणास ऋषि करण्याविषया
बेदांत श्रध्दना करित असतो असेहि
समजू मये. कारण की, आम्हांस आ
लीकडे जे ऋषीमध्ये प्रमुख ऋषि ऐकून

१७. हे अग्नी, हे अंगिरा, हे पवित्र [अग्नी], [तू] मनुष्या [घरीं येत होतास] तसा, अंगिराच्या [घरीं येत होतास] तसा, ययातीच्या [घरीं येत होतास] तसा, [आणि] [आमच्या] पूर्वजाच्या [घरीं येत होतास] तसा [आज] [आमच्या] घरीं ये, [आणि] सगळ्या देवांस आण, [आणि] त्यास [या आमच्या] दर्मासनीं बसोव [आणि] [त्याला] प्रिय [हवि] अर्पण कर.

17. O Agni, O Angiras, O pure [one], come [thou] to [our] house as [thou camest] to [the house of] Manu, as [thou camest] to [the house of] Angiras, as [thou camest] to [the house of] Yayāti, as [thou camest] to [the house of our] ancestors; bring hither [and] seat all the gods, on the *kus'a*-[grass] [and] offer [to them] the oblation they love

ठाऊक आहेत त्यांत 'यसिष्ठ' हा थेट अग्नि; पण तोहि मूळचा 'ऋषि' नव्हता आणि त्याला मागाहून वरुणानें ऋषि केला असें तोच आपल्या तोंडानें क. ७ ८८ ४ या (यसिष्ठकृत) मंत्रांत सांगतो. "यसिष्ठ इ वरुणो नारुष्याधादुषि चकार" = "वरुणानें यसिष्ठाला (म्हणजे मला मंत्रकर्त्याला) आपल्या नावेत बसविळें आणि मला ऋषि केलें." या वेष्टाहि नांगळें दुसरें प्रमाण, 'ब्राह्मण' म्हणजे केवळ ब्राह्मणाचा मुलगा अथवा 'ऋषि' म्हणजे ऋषींचा मुलगा नव्हे, आणि ब्राह्मणाच्या कुळांत जन्म घेतल्यानें ब्राह्मण होत नाहीं आणि ऋषीच्या कुळांत जन्म घेतल्याने ऋषि होत नाहीं याविषयी क. १० १२५ ५ यांत

आहे तें असें.—या मंत्रांत आकाशावाणी ('वाताम्पुणो') म्हणजे मत्पक्ष ईश्वराची वाचा बोलते आहे, आणि ती म्हणते की, "अहम् एव स्वयम् इदं वदामि जुष्ट देवेभि उत मानुषेभि । यं कामये त तम् उग्र कूर्णोमि त ब्राह्मण तम् ऋषि त सुमेधाम् ॥" = "हें माझे स्वताहाचें वचन आहे, [आणि] तें देवांस आणि मनुष्यांस समत आहे, [कीं] जो मला आवडतो त्याला [मी] बलवान् करितों, जो मला आवडतो त्याला [मी] ब्राह्मण करितों, [जो मला आवडतो] त्याला [मी] ऋषि [करितों] [आणि जो मला आवडतो] त्याला [मी] बुद्धिमान् [करितों]."

१७ 'हे अंगिरा' अग्नीस अंगिरा असें नांव असल्याविषयी पूर्वी (क. १. १. ६ गावरची टीप पृष्ठ ४) सांगितलेच आहे. या ठिकाणीं इतकेंच

अधिक सांगायचे आहे कीं, या सूक्ताचा कर्ता जो दिव्यदत्त ऋषि तो अगिस्त कुळांतून होता आणि त्यानें या सूक्ताच्या पहिल्या मंत्रांत अग्नीस

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्तीं वा यत्ते चक्रुमा विदा वा ।

उत प्र णेव्यभि वस्यो अस्मान्त्सं नः सृज सुमत्या वाज्रवत्या

॥ १८ ॥ ३५ ॥

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । वावृधस्व । शक्तीं । वा । यत् । ते । चक्रुम ।
विदा । वा ।

उत । प्र । णेवि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सम् । नः । सृज ।
सुसमत्या । वाज्रवत्या ॥ १८ ॥ ३५ ॥

भाषापर्यायम्.

१८. हे अग्ने, यद् एतद् ब्रह्म (=स्तोत्र) शक्त्या वा (=अस्मदीयकविरव-
शक्त्या=पथाशक्ति) विदा वा (=ज्ञानेन=पथाज्ञान) [वयं] ते (=तुभ्य=
एवदर्थ) चक्रुम (=कृतवन्तः स्मः), तेन [त्वम्] [अ]वीवृधः (=मत्सनी मा-
व्यस्य) । उत (=अपि च) अस्मान् अभि वसीयः (=उत्तमं श्रेयः प्रति) मगय ।
नः (=अस्मान्) वाजवत्या (=अज्जादितपगुक्त्या) सुमत्या (=अस्मद्विषयया तव
सुमत्समवृद्ध्या) संसृज (=संयोजय) ॥

अगिरस् कुळाचा आदिपुरुष अतें म्ह-
टले आहे तें व त्यावरील टीप पाहा.

‘मनुष्या’ ‘[यतीं येत होतास] तसा’
=‘मनुष्यवत्’ ‘मनु’ (अथवा ‘मनुस्’) हे
मनुष्यांचा आदिपुरुष मनु त्याचें नांव
होय याविषयी पूर्वी (चवथ्या मंत्रावरील
टीपेंत) सांगितलेच आहे. मंत्रकर्ता
अतें समजत आदि की, जसा आपण
आपल्या परीं अग्नीजा श्रदीक्ष करून
होमहवन करित आहे तसाच मनुष्य
जातीचा आदिपुरुष मनुहि करित
होता. आम्ही जे (होम, हवन, वाळि
इत्यादि) करितो तेंच आमचे पुरातन
वाङ्मयील करित असत अतें मानण्या-
विषयीची उदाहरणें दुसऱ्या छोकाच्या
परमभातहि आढळतात हे सांगायपास
मकोच.

‘अगिरास्या यतीं’ इ० या ठिकाणीं

अगिरा म्हणजे अगिरस् कुळाचा जो
कोण सरोत्तर आदिपुरुष होऊन गेळा
असेल, आणि ज्याच्या वरून त्या कुळा-
स नांव पडलें, तो असावा अतें दिसतें.
(या सूक्ताच्या पहिल्या मंत्रात अग्नीस
अगिरस् कुळाचा आदिपुरुष म्हटलें
आहे ती केवळ प्रज्ञा होय.)

‘ययातीच्या यतीं’ इ० हा ‘ययाति’
म्हणजे मागाहून भारतातील बगैरे ज्या-
विषयी कथा मरल्यात झाल्या आहेत,
तोच प्रसिद्ध राजा समजला पाहिजे.
परंतु या राजाविषयी वेदांत फार ता-
मिंतलेलें नाहीं. ऋग्वेदांत तर हें नांव
दोनदाच (ज १०. ६३. १) आलें
आहे. आणि त्यांत इतकेंच आढळतें
की, तो नहुषराजाचा पुत्र होय, आणि
तो यज्ञवाण करित असे इतकी प्रसिद्धि
आहे. संहितेतर वैदिक मंत्रांत त्यावि-

१८. हे अग्नी, हे जे [आम्ही]
[आमच्या] शक्तीप्रमाणे अथवा
ज्ञानाप्रमाणे तुझे स्तोत्र केले आहे ते
णेकरून [तू] प्रसन्न हो. आणि [तू]
आम्हास उत्तम कल्याणाप्रवृत्त ने,
[आणि] मित्रपासून संपत्तीचा
लाभ होईल अशी [तुझी] कृपा
आम्हावर कर.

18 With this hymn,
Agni, which we have made
[as we could] for thee by
[our] ability or [our]
knowledge, allow thyself
to be pleased. And lead
us forth towards the high-
est good Show us thy
favour, the source of pro-
sperity.

पदी लिहिलेले आदळतेंच.

‘मनुष्यत्’, ‘अद्विस्वत्’ आणि ‘यया
तिवत्’ आणि ‘पूर्ववत्’ या पदांचा अ-
क्षरार्थ ‘मनुष्यप्रमाणे’, ‘अगिरसाप्रमाणे’
‘ययातीप्रमाणे’ आणि ‘पूर्वजाप्रमाणे’,
म्हणजे ‘मनु आळा तसा’ ‘अगिरस्
आळा तसा’ ‘ययाति आळा तसा’ आ-
णि ‘पूर्वज आळे तन्नत्’ असा (कर्तरि)
साधारण सत्कृतात व्हावयाचा, परंतु
वेदांत आम्ही येथे कल्याणप्रमाणेहि हो-
तो याविषयी आधार. —सू. १. ४६. १३
‘मनुष्यत् शम्भू आगतम्’ = हे कल्याण-
कारक [अधी] हो, तुम्ही मनुष्या
परी आळा तसे येथे या’ सू. १. १०५.
१३ ‘स न सन्नो मनुष्यदादिवान्य-
सि’ = ‘पास्तव तू येथे बसून मनुष्या
परी देवांस यजन केलेस तसे वर’. (या
ठिकाणी ‘मनुष्याप्रमाणे’ असाहि अर्थ

समवेत तर) सू. ४. ३७ ३.
‘‘नृते मनुष्यत्...सोमम्’’ = ‘मनुनें सोम
अर्पण केला तसा मी, करित आहे’
सू. १. ४५ ३ ‘मित्रमेधवत् अभिवत्
जातवेदः विरूपवत् । अद्विस्वत् महि-
षत प्ररुणधस्य युधि हवम्’’ = ‘हे अग्नी,
तू मित्रमेधाची, अग्नीची, विरुपाची आ-
णि अगिराची हाक ऐकिलीस तशी मज
प्रकृण्याची ऐक’. शिवाय सू. ६. ४५.
११, ८. ४० १२ हेहि मज पाहा.

‘[रयाळा] मित्र [हवि] अर्पण
कर’ = ‘यक्षि व मित्रम्’ यांतील ‘मित्रम्’
हे ‘दैव्य जन’ याचे विशेषण घेतले
तरी चाढेल तसे बेल्यात, ‘मित्र [अ-
से जे] सकल देव, रयास आग [आणि]
रयास [या आमच्या] दर्भातली बलीव
[आणि] रयाजला [हवि] अर्पण कर’
असे भाषांतर करावे

१८ हे एकतिसां सूक्त येथे संपले.
आणि सूक्ताचा असाय तसा उपसंहार
या संव्रति आहे. एकदरीत हा यव कार
सुंदर आहे यांत संशय नाही. एक तर,
यांत ‘ब्रह्म’ शब्दाचा मूळ अर्थ [स्तोत्र
हा] पूर्वी (सूक्त ३ मंत्र ५ पृष्ठ १६ येथे)
सांगितला आहे तो यांत आळा आहे

आणि ब्राह्मणाचे म्हणजे ब्राह्मणगतीचे
आदिकारण ‘ब्रह्म’ (स्तोत्र) कसें तें या
मंत्रांत घोषिलेल्या ब्राह्मणदायकत्व दि-
सून येते दुसरे असें की, सूक्तयज्ञा हे
अनादि आणि अनेक वेदांनीच सूक्त
आम्ही म्हणजे आहे ते म्हणून नू प्रस-
न्न हो’ असे म्हणून नाही, तर नम,

सूक्त ३२.

हिरण्यस्तूप आद्विरस कवि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वीचंयानि चकारं प्रयमानि वज्री ।

अहन्नाहिमन्नुपस्ततर्दं प्र वक्षणां अभिनत्यर्वतानाम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वीचम् । यानि । चकारं । प्रयमानि । वज्री ।
अहन् । अहिम् । अनु । अपः । ततर्दं । प्र । वक्षणाः । अभिनत् ।
पर्वतानाम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. नु (=इदानीम्) [अहम्] इन्द्रस्य वीर्याणि (=वराक्रमयुक्तानि कर्माणि)
प्र[अ]वीचम् (=प्रव्रयानि), यानि [वीर्याणि] वज्री [इन्द्र] प्रयमानि
चकार (=प्रथम चकार) । [स हि] अहिं (=मेघ=वृत्रम्) अहन् (=हतवान्),
[स] अप अनुततर्दं (=तदन्तरे मोचितवान्=भूमौ पातितवान्) [स च]
पर्वतानां (=मेघानां) वक्षणा. (=ऊर्ध्वासि=मेघोदकारमकुन्दमवस्थ आशयान्)
मानितम् (=मित्रवान्) ॥

देवि, अनाथ, शक्तिहीन, आणि अज्ञानी
आम्हां मर्यादून जसा एकादा भाविक
पुढण आलीकडे म्हणेल तसेच हे अग्नी,
पथाशक्ति आणि पथाज्ञान हे स्तोत्र तु-
जमीत्यर्थ रचिले आहे' असे म्हणतो
तिसरें असे की, उच्चरीत्तर आपली
उन्नति व्हावी म्हणून आणि अग्नीची
आपणावर कृपा व्हावी म्हणून कवि
मोठशा भाविकपणाने आणि नम्रपणाने
प्राप्रीत आहे

हा व अशा प्रकारचे दुसरे वेदमंत्र
आम्हांस सुंदर व प्रिय की व केव्हा
छागतात? याचें उत्तर इतकेंच की, श-
क्तिमान् आणि ज्ञानमय देवापुढे शक्ति-
हीन आणि अज्ञानी मनुष्य सर्वकालीं,
सर्वदुर्गां, आणि सर्वरूपळी एकताप्रतिष्ठाच
असतो, त्याचा हतमाव देशावस्थान
किंवा युगावस्थान बदलत नाही असे
या मंत्रोपासून दिसून येतें म्हणून ते

फार सुंदर आणि प्रिय छागतात; आणि
तसे जें दिसून येतें ते आम्हां सोडून
आपण कबूल केले तरच ते सुंदर
आणि प्रिय छागतील आम्हां जसे
अल्पशक्तिमान्, अल्पज्ञानी, अल्पापुत्री,
आणि अनाथ आहो तसेच हिरण्यस्तूपा-
दि जे महान् ऋषि तेहि होते

'कृपा'='सुमति' सायणाचार्य या
स्पष्टी 'सुमति' शब्दाचा अग्नीची कृपा
अथवा अनुग्रह असा आम्हां केलेला
अर्थ न करिता 'यज्ञ करावा अग्नी जी
मंत्रवक्त्याची सुज्ञादि ती' असा करितात;
पण ऋ २ ३४ १५ यातील "अर्या-
ची सा मरुत या या ऊति. ओ सु
वाथा इव सुमति जिगातु" या अर्थ-
वर्तिरील श्यांचेच भाष्य पाह्य इतर-
हि अनेक प्रयोग आम्हांस प्रमाणभूत
असे आहेत

सूक्तं ३२.

ऋषि-वरील सूक्ताचा जो हि-
रण्यस्तूप ऋषि तोच: देवता-
इंद्र. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. प्रथम वज्रधारी [इंद्रा]ने
जे पराक्रम केले [ते] इंद्राचे [प-
राक्रम] मी आतां वर्णितों. [तो]
अंहीस मारिता झाला; [आणि]
[तो] उदकें मुक्त करिता झाला,
[आणि] [तो] मेघांच्या कासी-
फोडिता झाला.

Hymn. 32:

To Indra. By Hiranyastūpa;
author of the previous hymn:
Metre—Trishṭubh.

1. I will now sing forth
the victories of Indra which
the wielder of the thunder-
bolt achieved first: he
slew the Serpent; he sent
down the waters; he broke
open the udders of the
rain clouds.

१. हें सूक्त पूर्वीच्या सूक्तांच्या क-
ल्पेच आहे. आणि तें इंद्राविषयीं
आहे. ऋग्वेदांत इंद्राविषयीं जां किती-
एक सुंदर सूक्ते आहेत त्यांपैकी हें एक
आहे.

सूक्तकर्ता सूक्ताला कसा आरंभ करि-
तो तो पाहा. जसा आलीकडील एकादा
ऋषि आपल्या कथेच्या मापकाचें वर्णन
करण्यास आरंभ करील तसाच या
सूक्ताचा कर्ता 'हिरण्यस्तूप' कथित आहे,
आणि इंद्राचे पराक्रम आपण वर्णन
करितो अशी प्रतिज्ञा कथित आहे.

पहिल्या मंत्रांत इंद्राचे तीन पराक्रम
वर्णिले आहेत. परंतु तीन्ही मिळून
एकच रूपकावर अवलंबून आहेत. ते
रूपक हे कीं, मेघोदकल्पीं मारिस मेघ-
रूपी जो वृत्र अघोरोधून टाकितो आणि
त्यास भूमीवर पाहूं देत नाहीं आणि
घरनेवर आकाशांत कोंडून ठेवितो
त्याजबरोबर इंद्रानें युद्ध करून त्याला
मारिलें. (४६ व्या पृष्ठावरची टीप
पाहा.) त्याच वृत्राचें नांव या मंत्रांत

'अहि' म्हणजे सर्प असें आहे. मेघरूपी
वृत्राला सर्प असें त्याच्या आकृतीप्रमाणे
म्हणण्याचा प्रचार पडला असावा. वृ-
त्रास 'अहि' अथवा सर्प म्हणण्याचा
प्रचार असल्याविषयीं वेदांत पुष्कळ
उदाहरणें आहेत. तर त्या वृत्रास इंद्रा-
नें मारिलें, हा त्याचा एक पराक्रम.
त्याला मारून त्याणें कोंडून ठेविलेलां
मेघोदकें भूमीवर पाडिलीं, हा दुसरा
पराक्रम. आणि तों मेघोदकें, ताळी
पाडण्याच्या पूर्वीं दग झाच कोशी ज्या
मार्गे त्यांच्या कासी फोडिल्या, हा ति-
सरा पराक्रम. वृष्टि न होऊं देणारीं
जी वनेची एक कष्टिलेडी आणि ति-
च्याशीं लडून म्हणजे मेघवर्जना व
विशुद्धादुर्भाव करून मेघ फोडून जमि-
नीवर पावसाचें पाणी पाडिले इतकेंच
तत्पर्य.

या मंत्रांत 'वसन्ता' हा एक शब्द
जठण आहे. हा सगळ्या ऋग्वेदांत ११
ठिकाणीं आला आहे, तो सवें स्थळ
तपासून पाहतां एक स्थळ (६. ७२. ४)

अहन्नाहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वयं ततक्ष ।

वाश्रा इव धेनवः स्पन्दमाना अज्ज्ञः समुद्रमव जग्मुरापः ॥ २ ॥
अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टा । अस्मै । वज्रम् । स्वयम् ।
ततक्ष ।

वाश्रा इव । धेनव । स्पन्दमानाः । अज्ज्ञः । समुद्रम् । अव । जग्मुः ।
आपः ॥ २ ॥

भाषायायाम्.

२ [स] पर्वते (=मेवे) शिश्रियाण (=कृताग्रयम्) जाहिं (=वृत्रम्) अहन्
(=हतवान्) । [तस्मिन् प्रसङ्गे] अस्मै [इन्द्राय] त्वष्टा स्वयं (=आन्दयुक्त=
गर्जत्) वज्र ततक्ष (=निर्ममे) । [अनन्तर], वाश्रा (=वत्सान्प्रति हम्मार-
वोपेता) धेनव [सहसा यत्सगृह गच्छन्ति] तद्वत्, स्पन्दमाना (=प्रसवणयुक्ता)
आप समुद्रमज्ज्ञ (=समुद्र प्रति शीघ्रम्) अवजग्मु ॥

लेरीज कल्ल सायणाचार्य निघट्टस व
यास्कास अनुसकल्ल सर्व ठिकाणी नदी
असा अर्थ करितात, परन्तु या शब्दाचा
अर्थ तसा बसत नाही बहुतकल्ल कास
(गार्दची योरे), वदर (मातेचें बगैरे
को न्यातून जन्म होतो) हा अर्थ
सभवतो, आणि नीट बसतो हा शब्द
नित्य बहुवचनान्त आदळतो सायणा-

चार्यानीहि ६ ७२ ४ या मंत्रांत
कास असा अर्थ केला आहे तोच आम्हां
येथ घेतला आहे "गर्भे माता सुभित
यक्षणासु विभर्ति" १० २७ १६;
"सा व प्रजा जनयद्वक्षणांस्तु" अ०
१४ २. १४; "आते ददे वक्षणांस्तु
आतेऽह हृदयारदे" ७. ११४.

२. [तो] पर्वताचा आश्रय करून राहणाऱ्या अहीस मारिता झाला; [तेव्हां] त्या [इंद्रा] साठी त्वष्टा [देव] गर्जणारे वज्र निर्माण करून देता झाला. मग उदकें खाली गळून हवरणाऱ्या गार्हपत्याने समुद्राकडेस त्वरेने वाहून गेलीं.

2. He slew the Serpent who had taken shelter in the mountain. [On that occasion] Tvashtā fashioned for him the rumbling thunderbolt. Like milk-cows lowing [for their calves] the waters trickled down and quickly flowed to the sea.

२. वरच्या मंत्रांत जें सांगितले तेंच या मंत्रांत आहे. विशेष इतकेच कीं, इंद्राने वृत्राशी (=पाण्याला अवरोधून ठेवणाऱ्या मधुरूपी शत्रूशी) युद्ध केलें तेव्हां त्वष्टा म्हणून जो देवाचा विश्वकर्मा म्हणजे सुतार (सूक्त १३, मंत्र १० या-बरील टीप २८ व्या पृष्ठावर पाहा) त्याने इंद्राला यज्ञ करून दिले. (तेथपासून यज्ञ इंद्राच्या हातीं आले पूर्वी नव्हते) मग इंद्र अहीशी लढून त्याने उदकें मोकळी केली, म्हणजे पर्जन्यवृष्टी केली. तेव्हां जशा गार्ह आपल्या वासरांची आठवण करून हवरला फोडीत मोठ्या-कडे धांवतात आणि त्यांस पाव्हा फुटून त्यांच्या कांसेतून दूध वाहू लागते तशी उदके आकाशातून खाली गळली आणि एकत्र होऊन नदीरूपानें मोठ्या झगटाने समुद्राकडेस वाहून गेली. हा

इंद्राचा विशेष पराक्रम या मंत्रांत वर्णिला आहे.

मेघोदकांस हवरणाऱ्या गार्हची जी उपमा दिली आहे त्यांत आर्यलोकाची प्राचीनकाळी राहण्याची साधी रीति दिसून येते. व त्यांच्या घाणीत अन्वित उपमादिक अलंकारांचे भाधुनि-व लोकांच्या कवितेत असते तसे अद-दंबर मुखीच नाही.

“पर्वताचा आश्रय.” पर्वत म्हणजे येथें मेघच समजावयाचा. मेघाची म्हणजे दबाची आकृति पर्वतासारिती असते म्हणून सत्कृतांत जे पर्वतवाचक शब्द तेच मेघवाचक असतात; आणि दाच मोठीमुळे, इंद्रानें पर्वताचे पक्ष छेदिळे वगैरे घुराणांतलीं प्रसिद्ध कथांचे बीज वेदांत आहे, ते पुढे प्रसंग येईल तेव्हा आम्ही उपर करून सांगू.

वृषायमाणोवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य ।

आ सार्यकं मघवां दत्त वज्रमहन्नेन प्रथमजामहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषायमाणः । अवृणीत । सोमम् । त्रिकद्रुकेषु । अपिबत् । सुतस्य ।

आ । सार्यकम् । मघवा । अदत्त । वज्रम् । अहन् । एनम् । प्रथमजाम् ।

अहीनाम् ॥ ३ ॥

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मापिनामभिनाः प्रेत मापाः ।

आत्मरूपं जनयन्द्यामुपासतादीन् शत्रुं न किला विविस्ते ॥ ४ ॥

मत् । इह । अहन् । प्रथमजाम् । अहीनाम् । आत् । मापिनाम् ।

अभिनाः । प्र । उत । मापाः ।

आत् । सूर्यम् । जनयन् । द्याम् । उपसत् । तादीन् । शत्रुम् । न ।

किं । विविस्ते ॥ ४ ॥

भाषायाम्

३ वृषायमाणः (=वृष इवाचरन्=बलवान्) [इन्द्र] सोमम् अवृणीत (=वाञ्छितवान्) । [वाञ्छित्वा च] [स] त्रिकद्रुकेषु (=ज्योतिर्गैरापूरितेषु ग्रामकेषु उत्तवादिवसेषु) सुतस्य (=अभिपुत्रस्य सोमस्य अश्वम्=अभिपुत्र सोम) [यथावाञ्छम्] अपिबत् । [पीत्वा च] मघवा (=धनवानन्द्र) सार्यकं (=मारक) वज्रम् आदत्त । [आदाय च] अहीनाः (=शत्रुरूपाणां सर्पाणां) प्रथमजाः (=प्रथमोत्पन्न=ज्येष्ठम्) एन (=जलावरोधक मेघत्वं सूर्यम्) अहन् ॥

४ हे इन्द्र, यद् (=यदा) [त्वम्] [अहीनाः] प्रथमजाः (=ज्येष्ठम्) [आहम्] अहन् आत् (=नरमात् कालात्=अनन्तर) [एव] मापिनामुत (=मावोपेताम-मितरोपेतामपि) मापाः आपिना (=पक्षेण आशयः) । आत् (=तदनन्तर) [एव] सूर्यं यामुपसत् [च] जनयन् (=यदा जनयन्मासी) तादीन् (तदा-र्थाः) शत्रुं न किला विविस्ते (=विविदिषे=अविद) ॥

३. बलवान् [इंद्रा] स सोमा-
ची वाछा झाली, [तेव्हा] [तो]
त्रिकटुकांच्या वेळीं सोम पीता
झाला. [आणि मग] [तो] म-
घवा घातक वज्र [हातांत] घेता
झाला, [आणि] [सकल] म-
हींमध्ये वडील [जो] हा अहि
त्याला मारिता झाला.

४. हे इंद्रा, प्रथम [सकल]
अहींमध्ये वडील [अही] स [तूं]
मारिता झालास आणि त्यानवर
[तूं] नापावींच्या माया भंगून
टाकिला झालास. नंतर [तूं]
सूर्यांत, वृषोक्तांत [आणि] उपेते
उत्पन्न करूं लागलास तेव्हां तुला
कोणी शत्रु भेटलाच नाही.

3. The mighty [Indra]
desired Soma; He drank
of the extracted juice in
the *Trikadraka* [festivals].
[Indra]-the lord of riches
then took up the deadly
thunderbolt [and] killed
this [Serpent], the eldest
of Serpents.

4. Indra, after [thou]
hadst slain the eldest of the
Serpents, [thou] didst de-
stroy the machinations of
the machinators There-
after [when] creating the
Sun, the Heaven [and]
Ushas (the Dawn) [thou]
didst not then meet with
an enemy indeed.

३. या मंत्राचा भावार्थः—बलवान्
इंद्रास पूर्वी सोम पिण्याची वाछ झाली;
तेव्हा त्रिकटुक म्हणून जो एक तीन
दिवसांचा सण येतो, त्या सणांत लो-
मानां सोम तयार करून इंद्रास पाजला.
तो सोम पिऊन इंद्रास बळ आले, आणि
त्याने आपलें भयंकर वज्र हातांत घेत-
लें आणि तेनें करून सकल शत्रूंत ज्येष्ठ
असा जो हा मेघोदकाचा अवरोधक
वृत्ररूपी सर्प त्याला मारून टाकिला.
या मंत्रात 'त्रिकटुक' हा शब्द व-
र्तिल आहे. हाकी सत्य मग ठरव आहे.
'त्रिकटुक' शब्द गिरव अनेकपत्नीच
वेदांत येतो. आणि सायणाचार्य सधेन
'क्योति, गौ, आणि मापु या नांवांचे
जे तीन याग म्हणजे यज्ञ करण्याचे

प्रसंग अपवा दिवस त्या दिवसांत"
असा अर्थ करितात (क. २. २१.
१७; २. १५ १; २. २२ १; ८. १३.
१८; ८. १२. २१ हो स्पष्ट पाहा. या
सर्वे स्पष्टी इंद्र त्रिकटुकांत सोम प्यावा
असे सांगितले आहे.) आम्हांसहि
फारकरून तसें वाटत. 'त्रिकटुक' म्ह-
णजे तीन दिवसपर्यंत चाळणारा ए-
कादा वार्षिक सण असावा, आणि त्या
प्रसंगी इंद्रास सोम अर्पण करण्याची
कोही विशेष चाळ असावी. आण ती
चाळ वा पडली त्याचें कारण दाखवि-
ण्याकरितां मागहून लोकांनीं असें स-
नाविले असलें वा, इंद्राचें जो घृताला
मारिला तो त्रिकटुक सणांत सोम दि-
उन मारिला. त्रिकटुक हें गौर कराय.

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कन्धासीव कुलिशोना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः

॥ ५ ॥ ३६ ॥

अहन् । वृत्रम् । वृत्र-डनरम् । वि-असम् । इन्द्रः । वज्रेण । महता । वधेन ।

स्कन्धासीव । कुलिशोना । विवृक्णा । अहिः । शयते । उप-पृक् ।

पृथिव्याः ॥ ५ ॥ ३६ ॥

भाषायाम्.

५ इन्द्रः वृत्रतरम् (=अतिशयेन वृत्रलक्षणयुक्त=शत्रुलक्षणयुक्तम्) [अहि] कुलिशेन (=कुठारेण) स्कन्धासि (=वृक्षस्कन्धान्) विवृक्णानि (=छिन्नानि) [कुर्वन्ति] तद्वन् व्यस (=विपतांसं=छिन्नबाहुर्व्यथा भवति तथा=विगतांसं कृत्वा) महता वधेन (=मारकेण) वज्रेण अहन् (=हतवान्) । [अनन्तरम्] अहिः पृथिव्या उपपृक् (=भूमे समीप) शेते (=शिश्वे) ॥

रुन पडलें तें निधयानें सांगवत नाहीं. कितीएक विद्वान् 'कद्रू' म्हणजे सोमपात्र असा (क ८ ४५, २६ पात 'कद्रूव' म्हणजे 'सोमपात्रांतून' असें-सायणाचार्याविद्वज्-समजून) अर्थ करितात, आणि प्रस्तुत मंत्रात वइतर मंत्रांतहि 'त्रिकद्रूकेषु' याचा 'तीन सोमपात्रांतून' असा अर्थ समजतात. परंतु आम्हांस वाटतें सायणाचार्यांचि भाष्य 'अज्ञा प्रसर्गा विशेष प्रमाणीभूत मानावें.

४ या मंत्रांत इतकेंच सांगायवाचें मंत्रकर्त्याच्या मनांत आदें की, 'हे इंद्रा, तू प्रथम ह्या मोठ्या अहीस म्हणजे मीषोदकाचा अवरोध करणाऱ्या घृगाला मारिलेत, आणि नंतर जे लहान लहान दुसरे शत्रू म्हणजे सर्गाला उगमून देणारे अंधकाररूपी वगैरे शत्रू त्यांम माळून टाकिलेत आणि नंतर तू सर्गाला, घृगाला (म्हणजे तेज पुत्र अश्वरथ तारे पात आदेंत अज्ञा आका-

शाळा) आणि उषेला म्हणजे प्रभातरूपी जी देवी (पूर्वी ३० व्या सूक्ताच्या २० व्या मंत्रांत सांगितली) तिला निर्माण केलेत, तेव्हां तुला प्रतिबंध करणारा शत्रू कोणीहि नाहींसारखाच झाला.'

पाऊस पडत नाहीं ह्याचे कारण मेघोदकांस अवरोधून धरणारा कोणी घृत्र म्हणून आहे ह्याला इंद्रानें मारिले (व अजून प्रत्येक पावसाळ्याच्या आरंभी मारितो) म्हणून पाऊस पडतो, असे जसें आमचे पूर्वज आर्य समजत, त्याप्रमाणेंच सर्गाचे विरण अधारामुळे दिसत नाहींत तेहि तशाच एका दुसऱ्या शत्रूच्या कृत्यामुळे होत असें ते मानीत आणि ह्या शत्रूस इंद्रानें माळून टाकिले म्हणून सूर्य सदादि व उषा ह्या उगवतात अशी ह्यांचो समजून होती असें वेद-साणीतून दिसून येतें.

५. इंद्र मोठ्या [आणि] मारक वज्राने [इतर] शत्रूपेक्षा मोठा शत्रु [जो] [आहे] त्याला मारून त्याचे बाहू, कुठारानें [वृक्षाच्या] दाहळ्या तोडिल्याप्रमाणे, तोडून टाकितो झाला. [वेढ्या] [तो] आहे भूमीवर पडला.

5 Indra slew the enemy more hostile than other enemies, with his great [and] deadly thunderbolt, and deprived him of his arms like as [one would] cut the branches of a tree with an axe The Serpent [then] lay prostrate on the earth

५ वरच्या भव्वांत अहीस इंद्रानें मारिलें म्हणून सांगितलें. मारण्याचा प्रकार या भव्वांत सांगतो तो हा कीं, 'अहीस मारून त्याचे हस्त छेदून टाकिले, कीं, कुठारानें वज्रा एकाच झाडाचे सार्वेच तोडाने; मग आहे हस्त-रहित होताच जमिनीवर पडला आणि त्याच्यानें उठवेलानें शाले'

या भव्वांत विशेष कांही सांगण्याजोगे नाही 'त्याचे बाहू तोडून टाकितो झाला' हा अर्थ आम्हीं सांगण्याचायस अनुसरून 'व्यस' या क्रियाविशेषणापासून काढिला आहे 'व्यस' हें इतर

बहुतेक ठिकाणी ऋग्वेदांत एक अक्षराचे नांव आहे असें दिसते, आणि त्यास इंद्राने मारिले असे वर्णन येत असतं. (म ४. १८ ९ यांत सायणाचार्य सुद्धा 'व्यस' या नांवाचा भस्मुर असा अर्थ करितात, आणि २ १४. ५ यांत विशेषनाम सावित आहे यांत सशाय नाहीं) परंतु सायणाचार्य कितीएक ठिकाणीं आणि तसेच या प्रस्तुत स्थळांही 'व्यस' याचा अर्थ आम्हीं येथें केल्याप्रमाणे करितात या ठिकाणी तो पुढे दिसतो म्हणून आम्ही घेतला आहे.

अयोद्वेव दुर्मद आ हि जुहे महावीरं तुविवाधमृजीषम् ।

नातारीदस्य समृतिवधानां सं ह्वानाः पिपिषु इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्वाऽद्वेव । तु ऽन्द । आ । हि । जुहे । महाऽवीरम् । तुविऽवाधम् ।
ऋजीषम् ।

न । उवासीत् । अस्य । सम्ऽक्रातिम् । वधानाम् । सम् । ह्वानाः
पिपिषे । इन्द्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं वुभूषणुव्रा वृत्रो अशयद्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्त । अपृत-यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् । अधि ।
सानौ । जघान ।

वृष्ण । वध्रिः । प्रतिऽमानम् । वुभूषन् । पुरुऽव्रा । वृत्रः । अशयत् ।
विऽअस्त ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६ [स वृत्र] अयोद्वेव दुर्मद (=निशत्रुरिव सगर्व) महावीरं तुविवाध
(=बहूनां हन्तारम्) ऋजीषम् (=अनिवार्यम्) [इन्द्रम्] आजुहे हि (=युद्धा-
र्थमाह्वयद्भि) । अस्य (=इन्द्रस्य) वधानाम् (=अभिघातानां) समृति (=समम्)
[पुन] नातारीत् (=न सोढवान्) [अपि तु] इन्द्रशत्रु (=आत्मानम् इन्द्रश-
त्रु मयमान) [स] ह्वाना (=नदी ?) सपिपिषे (=सपिष्टवान् इन्द्रस्य अभि-
घातात् नदीनामुपरि पतित) ॥

७ अपात् (=उल्लिख्य) अहस्त (=उल्लिख्य) [स] इन्द्रमपृतन्यत्
(=अगुण्यत्) । अस्य (=तस्य) अधि सानौ (=स्कन्धोपरि=स्कन्धे) इन्द्रो वज्र
जघान । वृष्ण (=वीर्यवत पुरुषस्य) प्रतिमान (=सादृश्य) वुभूषन् वध्रि
(=उल्लिख्यक=नपुंसक) [इव इन्द्रस्य प्रतिमानं वुभूषन्] वृत्रो व्यस्त (=विवि-
धस्य) [तन्] पुरुव्रा (=बहुषु स्थलेषु) अशयत् (=क्षिप्ये=भूमौ निक्षे-
पितोऽस्ति) ॥

६. कारण कीं [जसा एकादा मनुष्य] निःशत्रु असंख्यामुळे [पदाथ होतो] तसा मदाथ [झालेला] [अहि] मदावीर [आणि] बहु [शत्रु] घातक [आणि] अनिवार्य इंद्रास युद्धाला बोलाविता झाला. [परंतु] [तो] इंद्राचा शत्रु इंद्राच्या घावाचा मार सहन करूं शकला नाही [आणि] [इंद्राने खाली] पाडलेल्या [नद्यां] पर पडून आपटला.

७. [मग तो] पादहीन [आणि] हस्तहीन [झाला तरी] इंद्राशी लढला, [तेव्हां] इंद्र त्याच्या मानेवर वज्रप्रहार करिता झाला. वीर्यवताची वरोवरी नपुंसक करूं शिच्छितो तशी [इंद्राची वरोवरी करणाऱ्याची इच्छा केल्यामुळे] वृत्र अनेक ठिकाणी फेकला जाऊन जमीनदोस्त झाला.

6. For proud as [though] he was] peerless he challenged the mighty hero, [Indra] the killer of many [and] the impetuous [But] he did not survive the encounter of his blows : the enemy of Indra was dashed against the rivers [below].

7. Footless [and] armless he [still] fought Indra. On his neck [Indra] struck the thunderbolt. Desirous of rivalling [the manly Indra], [though] [himself] unmanly, Vritra, thrown in different directions lay [low on the ground].

६. 'इन्द्रावेषां अहि कार कमी वक्रयान असतो अहीने इंद्रास' लढास उभा राहा असे हटकले; तेव्हा युद्धास आरंभ झाला आणि इंद्राने अहीवर मृगजे वृत्रावर पाव मारिले, परंतु ते अहीस सहन करता आले नाहीत, आणि तो ताली पडला आणि इंद्राने जो उदके साली पाडला होतो व गदी-ग्याने मनुद्राकडे वाहतेला होतो त्यांत पर तो आपटला, असा मावार्थ आहे

'इद्राचा शत्रु' = 'इन्द्रशत्रु' स्वरावरून पाहता 'इन्द्रशत्रु' हा पद बहु-वीहि आहे आणि याचा अर्थ 'इंद्राचे शत्रु ज्याचा' असा होतो, तथापि पूर्ववतानी 'इद्राचा शत्रु' असाच होतो.

'पाडलेल्या [नद्यां] पर' = 'हजाना.' नद्यांवर हा अर्थ पद आम्हां सायनाचा-यास अनुसरून वेडा आहे. इ० १० व-विषय आहे याच संपन्न नाही.

७ या मंत्रात वृत्रास मारणाऱ्या

नदं न भिन्नममुषा शयानं मनो रुहाणा अति यन्त्यापः ।
 याश्चवृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पस्तुतः शीर्षभूक्
 ॥ ८ ॥

नदम् । न । भिन्नम् । अमुषा । शयानम् । मनः । रुहाणाः । अति ।
 यन्ति । आपः ।
 याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासाम् । अहिः ।
 पस्तुतः शीर्षः । वभूव ॥ ८ ॥

भाषापर्यायम्

८ भिन्न (=विन्न) नद (=वृषणम्=उक्षणम्) इव (=हतास्त्रजहस्तपादो-
 दिर्बलीवद्) शैते पतति तद्वत्) अमुषा (=अनेन प्रकारेण) शयान (=पतित)
 [वृत्रम्] आयो (=जलानि) अतिपण्ति (=अतिक्रम्य गच्छन्ति) । [अपि च]
 या [अप] अहिर्वृत्रो महिना (=महिम्ना=स्वबलेन) पर्यतिष्ठत् (=जीवन् सं-
 पर्यवेष्टयत्) तासां चित् (=तासामेव) [स] पस्तुत शी. (=पादस्थोऽपि शयानो)
 वभूव ॥

अर्थाच्चै हण्टीकरण आहे. बाकी विशेष
 सांगण्याजोगें काहीं नाहीं इतकें मात्र
 ध्यानांत ठेवण्याजोगें दिसतें कीं या
 छटाईचें वर्णन दोन भाग छटतीळ
 आणि त्या छटाईच कोणी वर्णन करील
 तसेंच वेगळे आहे आटीकडीळ (म्ह-
 णजे पुताणादेक) मधीत प्रदादिशचें
 युद्ध तर राहू या, पण य कश्चित् माण-
 साचें युद्ध सांगायपाचें असले तरी,
 वायव्याख टाकिलें तेव्हा सर्व बाणवर्षण
 आहींतें साळें, मग प्रदाख, मग सर्पाख, मग

गाढदाख, मग अमुक अख, मग तमुक
 अख टाकिलें, अशा विवक्षित विस्मय-
 कारक कथा असतात तशा या इत
 ईदवृत्राच्या युद्धांत नाहींत पावळून मा-
 चीन आर्दलोकांचा साधेपणा आणि
 त्यांच्या कल्पनेचा निर्मळपणा किती
 आहे तों दिसून येईल सोई अलंकार
 पाळून भटतीच शोभा विकत आणि
 व्यापेसां साहजिक आणि स्वाभाविक
 शोभा चांगली दिसते म्हणून सांगाय-
 पास पाहिजे असे नाहीं

८. पापप्रमाणे कापलेल्या बैला-
सारखा पडलेला [जो वृत्र]
त्याजवळून मनो[रथ] पूर्ण झाले-
ली उदके वाहू लागली, [आणि]
ज्या [उदका]त [तो] वृत्र अहि
[आपल्या] बळाने आसमंतात
बेडून राहिला होता त्याच्याच पा-
याजवळ [तो] पडून राहिला.

8. Over him thus ly-
ing low like a slaughter-
ed bull, the Waters went,
satisfied as to their wishes.
Serpent Vritra was laid
low at the feet of those
very [Waters] which he
had hemmed in with his
might.

८. पा मंत्राचा अर्थ शब्द आहे.
'इंद्राने मारण्याच्या पूर्वी वृत्र उदकांत
बेडून त्यास अशरोध करून राहिला
होता, तेव्हा उदके फार जास्त गेली
होती आणि या बंधनातून आपली
किंवा सुटका होईल असे म्हणत होती.
इंद्राने त्यास मारताच तो मारून हात-
पाय कापून जमिनीवर पाडलेल्या एकाद्या
बैलाप्रमाणे जमिनीवर पडला. तेव्हा
तोच उदके पूर्णमनोरथ होऊन त्याच्या
आंगावळून म्हणजे डोक्यावर पाय देऊन
वाहून गेली, आणि ती त्याच्या पाया-
सारखा पडून राहिला,' असा भावार्थ
आहे.

या क्रमेत एकच शब्द कठिण आहे,
तो 'नद.' हा शब्द वेदांत फार वेत
नसतो. साधारण संस्कृतांत याचा अर्थ
मोठी नदी (सिंधूसारखा) असा हो-
तो तोच अर्थ सायणाचार्य येथेहि वे-
तात. आणि 'नद न भिन्न' याचा अर्थ
'नदत ठिकाणी ज्याचे तट पाण्याने
फुटले आहेत असा नदीसारखा' असा

करितात. परंतु तो अर्थ येथे
नीट बसत नाही. आणि जेथे जेथे
'नद' शब्द वेदांत आढळतो (म्हणे-
दात साहा ठिकाणी आला आहे) ते
सर्व मंत्र याहून 'वृषा' (=सेवनसमर्थ
बैल, म्हणजे सरीसृप केलेला बैल=
घोळ अथवा कामी पुरुष) असा अर्थ
दिसतो. जसा—'नदं व ओदतीनां
नद यो युवतीनां पति व. आत्मानो धेनु-
नाम् इषुध्यति' ऋ ८. ६९. २ यांत
'नद' म्हणजे पति या शब्दासारखाच
अर्थ करणे योग्य आहे तथापि 'नद.'
शब्द या स्थळी सिद्धिन्वय आहे यांत
संशय नाही.

सायणाचार्याप्रमाणे अर्थ केल्यास 'ज्या-
चे कांठ पावसाचे पाणी पुष्कळ आल्या-
मुळे पाण्याने भरून जाताना अशा नद्या-
वरून अशा नद्या काठावरून वाहत
असतात तशी पृथ्वीवर पडून राहिले-
ल्या वृत्रावरून मनोरथ पूर्ण झालेला
उदके वाहून गेली' असे भाषांतर करावे.

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अत्र वर्धन्भार ।

उत्तरा मूरधरः पुत्र आसीद्वानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचावयाः । अभवत् । वृत्रपुत्रः । इन्द्रः । अस्याः । अत्र । वर्धः ।
जभार ।

उत्तरा । सूः । अर्धरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहवत्सा ।
न । धेनुः ॥ ९ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशानानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निष्पं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम् आशयदिन्द्रशत्रुः

॥ १० ॥ ३७ ॥

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिवेशानानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निहितम् ।
शरीरम् ।

वृत्रस्य । निष्पम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तम् । आ । अशयत् ।
इन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

भाषापायम्.

१ वृत्रपुत्रः (=वृत्रः पुत्रो यस्याः सा=वृत्रमाता) [वृत्रं रक्षितुं] नीचावयाः
(=अपगतीतिम् आकाशान् अध आनीतं वयः भुजावपवत्सा शक्तिः यया सा
तथा) बभूव । तस्याः (=तस्या उपरि) इन्द्रो वर्धः (=वृत्तम्) अवजभार (=प्रहृ-
तवान्) । [तदानीं] सूः (=माता) उत्तरा (=पुत्रस्योपरि) पुत्रश्चि अर्धरः
(=मानुष्य) आसीत् (=वपुः) । [स] दानुः (=राक्षसी) सहवत्सा धेनु-
रिव कृते (=मृत्वा पतिता) ॥

१०. [अस्य] शरीरम् अतिष्ठन्तीनां (=सततमेव प्रवहन्तीनाम्) अनिवेश-
नानाम् (=अनुपविशन्तीनां=सततं गच्छन्तीनां) काष्ठानाम् (=उदकमार्गानाम्-
उदकप्रवाहाणां) मध्ये निहितं (=स्थितम्) [शरीरम्] । [अस्य] वृत्रस्य
निष्पम् (=अन्तर्हित स्थानम्) आपो विचरन्ति (=बन्धनमुक्ताः सरयः स्वबन्ध-
नस्य गोपनस्य च स्थानमतिक्रम्य गच्छन्ति) । [स] इन्द्रशत्रु दीर्घं तमः (=प्र-
काशरहितानन्तकालपर्यन्तम्) आशयत् (=अशेत=मृतः पतितः) ॥

९. [मग] वृत्राचो आई
[वृत्राला वाचविण्याकरिता] [आ-
पल्या सर्व] शक्तीनिशी [वृत्रा]वर
पडली. इंद्र [आपले] वज्र वि-
जवर मारिता झाला. [तेव्हा] वर
आई [आणि] पुत्र खाली झाला,
[आणि] वासरासहित माघ जशी
[पडते] तशी राक्षसी मरून
पडली.

१०. न पांवणारे [आणि]
न वसणारे [जे] [उदकाचे]
प्रवाह त्यानमधें वृत्राचे शरीर
पडले. उदकें वृत्राच्या गुप्त स्थाना-
तून मोकळी [होऊन] वाहू ला-
गली. [आणि] [तो] इंद्राचा
शत्रु अखंड अंधकारात पडून
राहिला.

9. Vritra's mother in-
tervened with [all her]
power. Indra struck [his]
thunderbolt upon her. The
mother lay on [the son],
the son underneath [the
mother]. The demoness
lay dead like a cow with
her calf.

10. In the midst of the
[river]-courses, unceasing
[and] restless, his body
was laid. The Waters
flowed free from Vritra's
place of concealment In-
dra's enemy lay [dead]
through endless darkness.

९ 'वृत्र पडल्यावर त्याला वाच-
विण्याकरिता त्याच्या आईनें संधे पडून
त्याच्या आंगावर घालून घेतले तेव्हां
इंद्रानें तिजवरहि' आपले वज्र मारिले
तेव्हां ती तेमल्या तेथेच भेली, आणि
आईचें वासरू त्याला आणि त्यानवर
माघ पडते तशी ही राक्षसी आपल्या
मुळावर मरून पडली.' असे तात्पर्य.

या मनांत 'नीचावपा' हा शब्द
किंचित् वळिण आहे त्याचा अर्थ आ-
म्हीं सायणाचार्यांमार्फें केला आहे.
या शब्दाच्या अपोविषयी थोडा संशय
तर सराव पण आहे त्यांत हा अर्थ

बरा दिसतो. दुसरे कितीएक विद्वान्
'नि शक्ति' असा अर्थ करून 'वृत्राची
आई निर्बल झाली' असें समजतात.
'वयस्' शब्दाचा अर्थ शक्त असा होतो.
सायणाचार्यांनी घेतलेला वाद असा
होतो किंवा नाहीं याविषयी संशय
आहे शक्तीच जडपण

१० तात्पर्य—'वृत्र मरून पडला
आणि त्यानवरून उदकाचे प्रवाह वाहू
लागले तेव्हां तो त्या प्रवाहाच्या मधे
सापडला त्याने जा उदकें गुहेत वयेरे
उपवून ठेविलें होतों त्या त्या गुहेतून
निघून मुक्त होऊन त्या गुहेवरून वाहू

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निर्वृद्धा आपः पुनिनेव गावः ।

अपां विलम्पिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वा अप तद्ववार ॥ ११ ॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः । पुनिनाऽइव ।

गावः ।

अपाम् । विलम् । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् ।

अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

११. दासपत्न्यः (=दासी वृत्रासुर-पतिर्यासां ताः=वृत्रजिता) अहिगोपाः (=अ-
हिर्वृत्रो गोपा गोप्ता यासां ताः=वृत्रगुणा) आपः, पुनिना (=चोरेण अनापेण)
[निरुद्धा] गाव इव, निरुद्धा अतिष्ठन् । [तदनन्तरम्] अपो यद् बिल (=प्र-
वहणद्वार) [वृत्रेण] अपिहितं (=पिहितम्) आसीत् तद् [इन्द्रो] वृत्रं ज-
घ्रिवान् (=हतवान्=इत्वा) अपववार (=अपवृतमकरोत्) ॥

छागर्ली. धृत्र उदकप्रवाहाभ्यां सार्द्धं
मरुत पडल्यामुळे तो दीर्घ अंधकारांत
म्हणजे अनंतकाळपर्यंत आघातांत त-
साच मरुत पडला.

'गुहस्थान'='निष्प' सायणाचार्य या
स्थळीं निष्प हे विशेषण समजून 'न्याचे'
नांव मुझा कोणास ठाऊक नाही असें
(‘शरीर’) असें माध्य्य करितात. यावरुद्धि

निरुद्धांत तसाच (निर्गम) अर्थ करितात
असें दिसते. परंतु “तव त्वे सोम पद-
मान निष्पे विश्वे देवास्तप एकादशा-
स.” (ऋ. ९. १२. ४) यांत ‘निष्प’
याचा अर्थ ‘अंतर्हित स्थान’ म्हणजे
‘गुह स्थल’ असा सायणाचार्यच करता-
त, तो अग्रही येथे पेटला आहे.

११. [त्या] सर्पाकृती [वृत्र]
राक्षसाने [आपल्या] स्वाधीन
करून घेतलेली [आणि] लपवून
ठेविलेली उदक, चोराने [कोंडून
ठेविलेल्या] गाईप्रमाणे, कोंडून
राखिली होती. उदकाचे द्वार जे
बंद होते ते इंद्राने वृत्राला मारून
उघडले.

11. The Waters, con-
quered [and] watched over
by the Serpent-Demon, had
stood confined like cows
[confined] by a robber. The
gate of the water that had
stood closed, Indra threw
open after having slain
Vritra.

११. पूर्वी जे मंत्र गेले त्यांत सांगि-
तलेलीच गोष्ट पुनः स्पष्ट करून व रूप-
तराने येथे सांगतो. 'जसा एकादा अ-
नाथ चोर (कोळी, घोंड, महार, भिळ
इत्यादि आर्थव्यतिरिक्त आतंरिक म-
नुष्य) गार्ह चोरून नेऊन गुहेत कोंडून
ठेवितो तशी वृत्राने ('अहि' व 'दास' ही
वृत्राचीच नावे होत) हरण करून आ-
पल्या स्वाधीन करून घेतलेली आणि
लपवून ठेविलेली उदक त्याच्या गुहेत
कोंडून राखिली होती. आणि त्या गुहेचे

द्वार वृत्राने झांकून ठेविले होते. ते इं-
द्राने वृत्रास मारल्यावर उघड केले, ते-
व्हा उदक बाहेर वाहिले' असा भावार्थ.
'चोराने' = 'पणिना.' सायणाचार्य
'पणिनामक राक्षसाने' असा अर्थ करि-
तात.

या श्रवेंत 'दासपत्नी' हा जो शब्द
आहे त्यावरून आमच्या 'पत्नी' श-
ब्दाची व्युत्पत्ति स्पष्ट होते पत्नी = प-
तिनी = पति आहे जिजा ती = लग्न झा-
डेली स्त्री, सधवा.

अश्वयो वारो अभवस्तदिन्द्र सृके यत्वा प्रत्यहन्देव एकः ।

अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिन्धून् ॥ १२ ॥

अश्वयः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । वा । प्रत्येऽभईन् ।

देवः । एकः ।

अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमम् । अयं । असृजः । सर्तवे । सप्त ।

सिन्धून् ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१२. हे इन्द्र पद (=यदा) एको देवः (=असहायो दीन्यमानो) [वृत्रः] त्वा
 सृके (=वने) प्रत्यहन् (=प्रतिमहृतवान्) तदा [त्वम्] अश्वयः (=अथसवन्धी)
 वारो (=वाल्) अभवः [तव शत्रुषु साक्षिकावदभवत्] । [तदा] [त्वं] गा
 अजयः (=वृत्रेण अपहृता मेघोदकात्मिका गाः प्रतिजितवान्), [अपि च] हे शू-
 र, [त्य] सोममजय, [अपि च] सर्तवे (=सर्तु=प्रवाहरूपेण गन्तुं) सप्त सिन्धून् (=ग-
 द्रापमुनादिनदीः) अवासृजः (=आवाजितवान्=वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निरकृतं
 वानसि) ॥

१२. हे इन्द्र, जेव्हा तुझ्या वज्रावर [त्या] एकदशा देदीप्यमान [शत्रू]ने उलटून मारिले तेव्हा [तू] अश्वपुच्छ झालास. [तेव्हा] [तू] गाई जिंकित झालास, [तेव्हा] हे शूरा, [तू] सोम जिंकित झालास [आणि] सप्त सिंधूनीं वाहावे म्हणून त्यास खाली सोडून देवा झालास.

12 [Thou] didst become, India, [as] the tail of a horse [and thy enemy became as a fly] when [he] [thy] unaided heavenly [enemy] struck thee in re. turn on [thy] thunderbolt. [Then] didst thou conquer [back] the cows, [and] brave one, [didst conquer] the Soma, and didst pour down the seven streams that they might flow

१२ 'इन्द्राच्या वज्रावर मारण्यासाठी' जेव्हा वृत्राने उलट प्रहार केला तेव्हा इन्द्र जणू काय अश्वपुच्छ झाला आणि वृत्राचा प्रहार आणि वृत्र ह्या मांशा हाड्या वृत्र तेथी सामान्य नव्हता; तो एकटा होता तरी देदीप्यमान झाला नव्यास आहे असा शत्रू होता त्यामुळे त्याने इन्द्रावर प्रतिप्रहार केला परंतु तडाखाहि इन्द्राने नाश करून त्याच इन्द्राचे केडेल्या उदकस्थी गाई वृत्र. जिंकून घेतल्या, सोम जिंकून घेतला, आणि सप्तनद्या जेणेकरून याहू छानल्या असे उदकप्रवाह आकाशातून झाला पाडले, असे या मंत्राचे तात्पर्य आहे

या स्वर्ग्य मंत्राचा 'देव' असे म्हटले आहे, त्याचा अर्थ सायनाचार्यास अनुसरून आम्हां 'देदीप्यमान' असा केला आहे. तथापि 'देव' या शब्देवरून बहुतरुण 'सुर' असा अर्थ घ्यावयाचा असतो, असे असतो ते गौड मंत्राचा दिले आहे हे ध्यानांत ठेवण्याजोगे आहे या मंत्रांत जो 'देव' शब्दाचा प्रयोग केला आहे त्यावरून बऱ्या

देवांताहि देव आणि वृत्रादि वारिष्ट देवांताहि देव म्हणण्याची बाल वैदिक युगांत होती असे दिसते

'सोम जिंकित झालास' 'सोम' हा 'पर्जन्या'पासून उत्पन्न होतो म्हणून पर्जन्य त्याचा बाप असे (ऋ ९. ८२ ३) "पर्जन्य पिता महिषस्य पर्जन्यो" यांत सांगितले आहे, आणि वृत्रास मारून पर्जन्याचे उदक भूमीवर पडे असे इन्द्राने केले म्हणून इन्द्र 'सोम जिंकित झाला' असे या मंत्रांत म्हटले आहे असे दिसते

'सप्त सिंधू' 'सप्तधू' म्हणजे गरी. या ठिकाणी 'सप्त सिंधू' म्हणजे सात नद्या बरेचल्या ह निरूपण सांगितले असे यात नाहीं. सायनाचार्य '३३ मे गढे यमुने' इत्यादि (ऋ १०. १२. ५) मंत्रांत दिलेल्या गङ्गा, यमुना, सरस्वती, इन्द्रादी, यमुनी, अमिक्री आणि वितस्ता या सप्त नद्या समजतात. या सिंधुद्वारा मिळण्याच्या ज्या दशाशीतरी नद्या रंग गंग नद्या बहुधा असण्याक अग्रा तोंडा आहे.

नारमै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमाकैर्द्वादुनि च ।

इन्द्रश्च युयुधाते अहिश्चोतापरीभ्यां मघवा वि जिग्ये
॥ १३ ॥

न । अरमै । विद्युत् । न । तन्यतुः । सिषेध । न । याम् । मिहम् ।
अकिरत् । द्वादुनिम् । च ।

इन्द्रः । च । यत् । युयुधाते इति । अहिः । च । उत । अपरीभ्यः ।
मघवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

भाषायाञ्.

१३. अरमै (=इन्द्राय=इन्द्रनाशार्थं) विद्युद् (=वज्रेण कृतो विद्युत्प्रहारः)
न सिषेध (=सिद्धिं न प्राप), न तन्यतुः (=गर्जनम्) [अपि] [सिषेध], यां
मिह (=गृष्टि) [यां] च द्वादुनिम् (=अशनिम्) [इन्द्रमभि] अकिरत् (=वि-
सिद्धान्) [तापि] न [सिषेध] । इन्द्रश्च अहिश्च [इत्युभौ] यद् (=यस्मि-
न्काले) युयुधाते [तदा] उत (=अपि च) अपरीभ्यः (=नस्मादनन्तरं सर्वकालेभिः)
मघवैव विजिग्ये (=विजयी बभूव) [न तु वृत्त.] ॥

१३. बीज [आणि] गर्जना
[वृत्राने] याजवर [टाकिल्या पण]
त्यापासून काहीं झाले नाही त्याने
जी वृष्टि आणि अग्निपात केला
त्यापासूनहि काहीं झाले नाही.
जेव्हा इंद्र आणि अहि [वृत्र]
हे दोघे लढले त्यावेळीं आणि
त्यानंतराहि सर्वकाळपर्यंत इंद्रच
जयी झाला.

13 Neither [the] light-
ning nor the thunder [of
Vritra] availed against him
(Indra), nor the shower nor
the thunderbolt which
[Vritra] threw Both when
India and the Serpent
fought and ever afterwards
India alone was victorious

, १३. इंद्राच्या आंगावर वृत्राने
बीज सोडली, त्याला भिद्यविण्याकरिता
गर्जना केली, त्याच्या आंगावर वृष्टि
केली आणि आपल यज्ञाहि त्याच्या
आंगावर मारिले, पण त्यापासून इंद्रा-
ची काहींच झाले नाही; आणि पुढे
झाले तेव्हा इंद्रास जय। मळाला आणि
पुढे संपून गेल्यावर तरी मागूनहि
सर्वकाळ इंद्रच जयी होऊन राहिला
असा भावार्थ

'याजवर' = 'अरमे' म्हणजे 'इंद्रावर'
'अरमे' हे धेध आम्हा। इंद्रास लावितो
ते सायणाचार्यास अनुसमन लाविता
आम्हांस वाटेने की, या चतुर्थ्याचा या
टिकाणा प्रयोग थोडासा नमत्कारिक
आहे तरी ती इंद्रास जी सायणांनी
लाविली ती बरोबर आहे

या भाग्यम्न असे दिसते वा, नि-
शुदाविर्भाज करणे, गर्जना करणे वृष्टि
करणे, पातप्रहार करणे ही जसा इंद्रा-
ची युद्धसाधनें होत, तशाच इंद्राचा शत्रु

जो वृत्र त्याचीहि तीच आहेत मात्र
इंद्राचा शक्ति वृत्रापेक्षा फार मोठी
आहे

'त्यापासून काहीं झाले नाही' = 'न
सिवेध' अक्षरार्थ अर्थ 'सिद्धीस गेली
नाही', 'फलद्रूप झाली नाही.' 'परमा-
दृते न सिध्यति यतो विपाधितयन'
(अ १. १८ ७, पूर्वी पृष्ठे १४१,
१४२ पाहा) यांत आणि "कुत पुद्-
पकारेण सोपि देवेन सिध्यति" या त-
मायिनांत जो सिध् धातूचा अर्थ आहे
तोच प्रस्तुत मंत्रांत आहे

त्यानंतराहि सर्वकाळपर्यंत = 'अपरी-
म्य' 'अपरी' हा स्त्रीलिंगी बहुवचनी
शब्द फारचमन सहाय्यन घेतो त्याचा
अर्थ 'भविष्यकाळी', 'पुढे', असा होतो
(अ १ ११३. ११; १२. ११७ ३
हे मंत्र पाहा) सायणाचार्य 'वृत्राच्या'
हुताचा [माया]पासून इंद्र जय पावला'
असे माथ्य करिताना

अहेर्पातारं कमपश्य इन्द्र हृदि यत्ते जघ्रुषो भीरमच्छत् ।
नवं च यज्वर्ति च स्रवन्तीः श्येनो न भीतो अतरी रजांसि
॥ १४ ॥

अहेः । पातारम् । कम् । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते । जघ्रुषः ।
भीः । अमच्छत् ।

नवं । च । यत् । नपतिम् । च । स्रवन्तीः । श्येतः । त । भीतः ।
अतरी । रजांसि ॥ १४ ॥

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृङ्गिणो वज्रवाहुः ।

सैदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता वभूव

॥ १५ ॥ ३८ ॥ १ ॥

इन्द्रः । यातः । अवऽसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृङ्गिणः ।
वज्रवाहुः ।

स । इत् । ऊम् इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनाम् । अरान् ।
न । नेमि । परि । ता । वभूव ॥ १५ ॥ ३८ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१४ हे इन्द्र, यद् (=यदा) [आह] जघ्रुष (=हतवत्) ते (=तव) हृदि
भी (=भयम्) अमच्छत् (=मापिशत्), यत् [च] [त्व], श्येन इव भीत
[सन्], नय च नवात च स्रवन्ती (=जदी) रजांसि [च] (=अन्तरिक्षप्र-
देशाश्च) अतरी (=तीर्णवानसि), [नव=तदा] [त्वम्] अहे (=गृत्रस्य=पृत्रहितार्थ)
क पातारं (=निषीतयितारम्) अपश्य १ [कमपि न] ॥

१५ यज्जमाहुरिन्द्रो यात (=जङ्गमस्य), अवसितस्य (=स्यावरस्य),
शमस्य च (=शान्तस्य=अश्वगर्दभादेश), शृङ्गिण (=शृङ्गोपेतस्य) [माणिक्य]
राजा [वभूव] । स इत् व (=अपि च स एव) चर्षणीनां (=मनुष्याणां) राजा
[भूत्वा] क्षयति (=यमयति) । [स] ता (=तानि) [एतानि सर्वाणि], अरान्
नौमरिष, परिबभूव (=तर्पित परिवेष्यन् रक्षति) ॥

१४. हे इन्द्रा, [वृत्राला] मारिल्यावर तुझ्या हृदयात जे भय शिरले तो वृत्र[मरणा]चा सूड उगविणारा [तू] कोण पाहिलास? कीं, जो [तू] भिऊन, ससाण्यासारखा, नव्याण्णव नद्या [आणि] सकल अतरिक्षप्रदेश ओलाडून गेलास !

१५ [मग] पञ्चबाहु इन्द्र जगमाचा, स्थावराचा, शात [प्राण्या]चा आणि शिमें असलेल्या [प्राण्या]चा राजा [झाला] आणि तोच मनुष्यावर राजा [होऊन] राज्य चालवलागला असा [वेष्टून] असणाऱ्या नेमी [प्रमाणे] तोच द्या [सर्वांस] वेष्टून रक्षण करितो

14 What pursuer [in behalf] of the Serpent didst [thou] see Indra, that after thou hadst killed [him] fear entered thy breast [and] that frightened thou fledst like a falcon over the nine and ninety streams [and] the aerial regions?

15 Indra the bearer of the thunderbolt on his shoulder [then] [became] king of the moveable of the immovable, and of the harmless [and] of the horned [creatures] And he alone reigns [as] king over men [He] surrounds [all] these with protection even as [does] the felly [surround] the spokes

१४ 'वृत्राला मारिल्यावर इन्द्र भिऊन गेला आणि श्वेतपक्ष्याप्रमाणे पावळून नव्याण्णव नद्या आणि आकाशप्रदेश यांच्या पार पळून गेला तर इतका ज्यापेक्षा इन्द्र भ्याला त्यापेक्षा वृत्राचा सूड उगविणारा कोणी तरी आपला पाठलाग करील असा इन्द्राला वाटेक तर असा कोण पाठलाग करणारा दृष्टीस पडला?' असें इन्द्राला या मनात कधि विचारीत आहे

'वृत्र[मरणा]चा सूड उगविणारा' = 'अहेयीतारम' अक्षरज्ञ अर्थ अहीचा मारणारा. 'अहीचा हजेकरी' 'अहे' ही वृष्टी चतुर्थार्थ आहे असें समजून आम्हां भाषांतर देऊ आहे सापणाचा-

ये ही वृष्टी कर्मणि समजून 'अहीस मारणारा' असा अर्थ करून तदनुरोधानें बाकी मनाचे भाष्य करितात

'नव्याण्णव नद्या' या कोणत्या ? वृत्रास मारिल्यानंतर ज्या अनेक नद्या वाहू लागल्या त्यांच्या पार इन्द्र पळून गेला असे समजावें का काय ? पावण्या सावणाचाच काहा सांगत नाहीत 'नव्याण्णव' या शब्दापासून अमुक नद्या वितक्षित मानिल्या तर त्या कोणत्या त समजत नाही, अपरिमिताधी म्हणजे अमुक विशेष नद्या असें न मारिल तर अपरिमिताधी नव्याण्णव ही सख्या थोडीशी चमत्कारिक दिसते यांत सशय नाही 'एजीसि' (=अतरिक्ष प्रदेश)

सूक्तम् ३३

आद्वि० सो हिरण्यरूप ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

एतायामोषं गृह्यन्तु इन्द्रं प्रस्माकं सु प्रमर्ति वावृधाति ।

अनामृणः कुविदादस्य रापो गवां केनं परमावर्जते नः ॥ १ ॥

आ । इत् । अर्याम् । उप । गृह्यन्तः । इन्द्रम् । अस्माकम् । सु । प्रमर्तिम् ।

वावृधाति ।

अनामृणः । कुविन् । आत् । अंस्य । रावः । गवाम् । केतम् । परम् ।

आवर्जते । नः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे जना.] एन (=आमच्छन), गृह्यन्तो (=या आरमन इच्छन्तो)
[ययम्] इन्द्रम् उपायाम (=प्राप्नुयाम्) । स अस्माकम् (=अस्मद्विषयी) प्रम-
र्तिम् (=स्वस्य अनुग्रहबुद्धि) सु (=सुष्ठु=अतीव) वावृधाति (=वर्धयेत्) । आत्
(=ताहं) अनामृणः (=अहिंसको=हितकर्ता) [स] नो गवाम् अरय रापो
(=गौसर्गद्विसंवद =वोहस्तपद्विषयम् अस्माकम् इम) केत (=सकेत=संकल्प=
कामम्) आवर्जते (=प्रापयेत्=साधयेत्) कुविन् (=कि) [नवा] ? [प्रापयेदेव] ॥

द्याव्या पृथिव्ये हि मेधा अहे सागितो
रपापेक्षी, द्याव्या नद्या सागितव्या
रपा आकाशातीत उदकक्षी अथवा
मेघोदकप्रादुर्भावा नद्याश्च समवतात अहे
दिसंत.

शेन अथवा ससाणा हा मोठा वेग-
वान् पक्षी आहे याविषयी पृथ्व्या सूत्रा-
चा दुसरा मंत्र पाहा.

१५. द्यामपानि सूत्राचा उपसहार जा-
हे 'यत् सागितव्यासमागे यत्राचा नाश
कृत्वा इदं सकलोचा एवढा राजा हो-
ऊन वसला आणि गव्यांचे पुढे आणि
पोंग वशी अथवा शेनने रक्षिते तसा
तो द्या कर्तव्य प्राप्तास करक्षितो,' असा

अभिप्राय.

'राज्य चालवू लागलास'='क्षयति.'
'क्षि' द्या धातूचे दीन अर्थ होतात, एक
'वास्त करणे' आणि दुसरा 'कशाचा
तरी राजा किंवा मनु असणे, कशावर
तरी मांडकी अथवा राज्य चालविणे.'
सायणाचार्य येथे पहिला अर्थ घेतात,
आम्ही दुसरा घेतला आहे त्याला साय-
णाजींचाच आधार आहे. "यम् अरय
क्षयति यन् ह रिधम्" (म ४. ५.
११) याजुषीत आणि "क्षयन्तो
रयः यस्मिन् भूरे" (म ७. १३२)
याजुषीत त्यांचा भाव्य पाहा.

सूक्त ३३:

ऋषि—अंगिरस कुळांतोळ हि-
रण्यस्तूप या नांवाचा एक मनुष्य
(पूर्वीच्या सूक्ताचा जो कर्ता तोच).
देवता—इंद्र. वृत्त—त्रिष्टुप्.

१. [जन हो] या, गुरे भिळावीं
अशी आम्हास इच्छा आहे त्या-
पेक्षा आम्ही इंद्राजवळ जाऊ. तो
आम्हावर मोठा अनुग्रह करील.
तर कल्पाणकारक इंद्र द्या गोसं-
पत्तीविषयी आमची मोठी मनका-
मना पूर्ण करील कीं [नाहीं]!

१. वेधून पहिरया अष्टकाच्या ति-
सऱ्या अध्यायास आरंभ होतो. सायणा-
चार्यांनी आपल्या भाष्यांत सर्वांतुक्रम-
निकेनून जो उतारा घेतला आहे त्यावर-
हून आणि "गोसंपत्तिविषयी ऋग्वेदम्"
(गोसंपत्ति म्हणजे गोमिथ अथवा ज्यांत
गोमांसहवि अर्पण करावयाचे तो पशू
आणि विरध म्हणून जो एकप्रकारचा
पाग हे दोन्ही पाग ज्याला गुरे मिळवावी
अशी इच्छा असेल त्याने करावे' २.
८. १२) या आध्यायनश्रीतसूत्रावरून
अथ समजतो की, हे तेहतीसावे सूक्त "गो-
संपत्तिविषय" म्हणून जो पाग वरील त्यांत
म्हणून आसत. परंतु हे रचणाऱ्याने तसा
प्रसंगा म्हणजे म्हणून रचलेले नाहीं.
मागासून त्याचा विनिर्णय तसा हाडा
हे लक्ष्यांत ठेवून याचा अर्थ करावा.

आम्ही या पहिरया मागाचा भाषार्थ
असा समजतो की, 'आम्हांस गुरे दोर
शेव जी रुचि [अथवा इच्छा] आहे.

HYMN 33.

To Indra. By the author of
the preceding hymn. Me-
tro—Tristup.

1. Come, let us, desir-
ous of cows, approach In-
dra. He may greatly in-
crease his benevolence to-
wards us. Will then the
benign [Indra] [or will he
not] grant our great desire
of this wealth of cows?

त्यापेक्षा हे मित्र हो, या आपण जाऊं
आणि इंद्राजवळ ती मागून घेऊं. इंद्र
असा आहे की, आम्हांविषयी त्याची
जी अनुग्रहवृद्धि म्हणजे आमचे बरे
कल्याणची बुद्धि (प्रमत्ति) ती तो पाहि-
जे तितकी पादधू झेळ, म्हणजे
आम्हां पाहिजे ते मागितले तरी तो
देईल. तर मग दुसरी रुचि आम्हांस
नको, गार्ह पुच्छळ मिळ्याच्या ही जी आम-
ची मोठी मनकामना ती तो कल्याणकारी
इंद्र पूर्ण करणार नाहीं नाप? आमच्या
समजुनीं प्रमाणे हे रचोव ऋषि आपल्या
मिनांत किंवा आपसास असलेल्या
मागसांस म्हणजे आहे.

या ऋचेत 'कुपित्' हे पद विविध
कठिण आहे. 'कर्पित्' हे केवळ मधुर्दा-
क अक्षरप आहे. याचा दुसरा वार्ता
अर्थ होत नाहीं या पदार्थस्य अक्षरमा-
न्योनस एव नाराचा ओंसा या अक्ष-
रास अर्थास आहे. पशू मरणास अं-

उपेदहं धनदामप्रतीतिं जुष्टां न श्येनी धमति पतामि ।

इन्द्रं नमस्पन्नुपमेभिर्ऋकैः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥ २ ॥

उपे । इत् । अहम् । धनदाम् । अतीतिः इतम् । जुष्टाम् । न । श्येनः ।

वसतिम् । पतामि ।

इन्द्रम् । नमस्पन् । उपमेभिः । ऋकैः । यः । स्तोतृभ्यः । हव्यः ।

अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. अहं धनदा (= धनस्य दातारम्) अतीतिम् (= अतीतम् = केनापि अतीतम्) [इन्द्रम्] इत् (= इन्द्रमेव), श्येनः (= एतन्नामको वेगवान्पक्षी) वसति (= जीवति) इव, उपपतामि (= अत्यादरेण धावामि), उपमेः (= इन्द्रमेव) ऋकैः (= स्तोत्रैः) इन्द्रं नमस्पन् [तम् उपपतामि] । य [इन्द्रः] स्तोतृभिर्ऋमानि (= युद्धे) हव्य (= आहुतयोः) अस्ति ॥

आपण 'तो आपणास रूपे देईल की' म्हणजे 'तो आपणास रूपे देईलच' असे म्हणून 'की' या प्रथमदर्शक अव्ययाचा प्रयोग करितो तसा 'कुवित्' याचा येथे प्रयोग असेल. सायणाचार्याहि तसाच घेतात असे दिसते.

'मनकामना' = 'केतम्.' "मम देवात.

अनु केतम् आपन्" (अ. ४. २६. २.) याजवर सायणाचार्य सुद्धा 'केनम्' म्हणजे 'सकल्य' असा अर्थ करितात, तो पाहा. शिवाय, "त ते देवातः अनु केतम् आपन्" (अ. १०. ६. ७.) यातहि तोच अर्थ दृष्ट दिसतो.

२. ससाणा [आपल्या] प्रिय
घरट्याकडेस [पांव घेतो] तसा
मी धन देणाऱ्या [आणि] अख-
डितशौर्यवान् [इद्रा] कडेस-
च धाव घेतो,—[मी] उत्तम
स्तोत्रांनीं इद्राला नमन करीत
करीत [त्याजकडेसच] [धाव
घेतो]; ज्या [इद्रा] चा पांवा
स्वोत्पांनीं पुढांत कळ्यास योग्य
आहे.

2. To Indra alone [who
is] giver of wealth, [and
who is] irresistible I fly as
[does] the falcon to [his] be-
loved home,—fly to Indra,
adoring him with excellent
hymns: for he deserves to
be invoked in battle by
[his] worshippers.

२. मंत्रकर्त्याचा भावार्थ.— 'इद्र
धन देणारा म्हणजे लढाईत लुट मिळ-
वून देणारा, आणि अखडितशौर्यवान्
म्हणजे त्याच्या समोर कोणी लढण्यास
येण्याविषयी शक्तिमान् नाही असा आहे,
म्हणूनच आम्हांसारिसे जे रनोते अथवा
कवि त्यांनीं लढाईत त्यास हाक मार-
ण्यास योग्य आहे, म्हणजे कांही जड
भारो पडले तर पाठवळासाठी त्याचा
पांवा करण्यास योग्य होय यास्तव स-
साणा जसा मोठ्या वेगाने आपल्या
नेहमी राहण्याच्या घरट्याजवळ मोठ्या
प्रीतीने पांव घेतो तसा मी उत्तम उत्तम
स्तोत्रे म्हणून इद्राजवळ पांव घेत आहे'.

'प्रिय'—'जुष्टांम्' 'जुष्ट' म्हणजे अ-
क्षरशः 'सेवित' त्यावरून, जे सेवित
जसते ते प्रिय म्हणजे त्याजवर प्रीति
नसलेली नसते, यास्तव 'प्रीत', 'प्रिय'

असा अर्थ होतो म. १. ४४. ४.
यांत सायणांनींच 'प्रीत' असा अर्थ केलो
आहे तो पाहा. प्रयोगान्तरें पुष्कळ
आहेत.

'ससाणा....[पांव घेतो] तसा.'
श्वेन म्हणजे ससाणा पक्षी हा
फार चपळ असल्याविषयी पूर्वांल सू-
क्ताचा १४ वा मंत्र यांत उपमा दिली
आहे ती पाहा.

लढाईत जवळ मिळवून देणारा आणि
अप्रतिम शूर इद्र आहे म्हणून मी
त्याची प्रार्थना करितो असें हिरण्यस्तुप
ऋषि म्हणतो हे ध्यानांत ठेवावे युद्धांत
शौर्य दाखविणे आणि जय मिळविणे
या गोष्टीला आमचे पूर्ज शर्मान आर्य-
जन ब्राह्मण होते तरी किती चाहत
होते तें पाहा

नि सर्वसेन इषुधौ रसक्त समर्थो गा भञ्जति यस्य वटिं ।
 चोष्क्यमाण इन्द्र भूरिं दानं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध
 ॥ ३ ॥

नि । सर्वसेनः । इषुधौ । अस्तक्त । सम् । अर्थः । गाः । अजति ।
 यस्य । वटिं ।

चोष्क्यमाणः । इन्द्र । भूरिं । दानम् । मा । पणिः । भूः । अस्मत् ।
 अधि । प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

वधीहिं दस्युं धनिर्न घनेन एकश्चरन्नुपशाकेभिर्निद्र ।
 धनोराधे विपुणक्ते व्यायन्मयज्वानः सनुकाः प्रेतिमीयुः
 ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युम् । धनिर्नम् । घनेन । एकः । चरन् । उपशाकेभिः ।
 इन्द्र ।

धनो । अधि । विपुणक् । ते । वि । आयन् । अयज्वानः । सनुकाः ।
 प्रेतिम् । इषु ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३ [इन्द्र] सर्वसेन (=सकलसेनाया एकोधिपतिर) [भूत्वा] इषुधीन्
 स्पृशन् (=निषङ्गयात-निषक्तैषुधि समाम्नाय सिद्धो भवति) । अर्थ (=पालयिता)
 [इन्द्र] पम् [उपस्तक] वटि (=अगवते) [तं मति] [तस्य शत्रो] गाः
 समजति (=समानमति) । -हे प्रवृद्ध (=प्रकृष्ट) इन्द्र, [घनेन] भूरि (=प्रभूत)
 दानम् (=धन) चोष्क्यमाण (=प्रयच्छन्) [त्वम्] अस्मद् अधि (=अस्मात्-अ-
 स्माक विषये) पणि (=व्यवहारी=दानविमुखो) मा भू ॥

४ हे इन्द्र, [त्व] हि उपशाके (=शाकिमहिस्तव साहाय्ये-मद्वहि) [सह]
 चरन् [अधि] धनिर् (=बहुधनोपेत) दस्यु (=वृत्तम्=असुर) घनेन (=वज्रेण)
 एक [भ] वधी (=हतवानसि) । [अनन्तर] ते (=प्रसिद्धा) अयज्वानो
 (=यन्त्रविरोधिन्=देवयज्जनमकुर्वन्त) सनुका (=एतज्जायका घृत्रस्य अनुचरा)
 विपुणक् (=सर्वत) [तत्] धनोराधे (=धनुष उपरि) व्यायन् (=आगच्छन्)
 [आगत्य च] प्रेति (=मरणम्) इषु (=प्रायुः) ॥

३. [इंद्र] सकल सेन्याचा [एकटा] नायक [रोऊन तो] [भाषण्या] [पाटी]वर बाणभाता चढवून सिद्ध होव यस्तो. जो [उपासक] त्याला आवडतो [त्याजवळ] [तो] प्रीतीने [शत्रूच्या] गार्ह हाकून आणितो.—हे महान् ईद्रा, [तूं] विपुलसपत्तीचा दाता आहेस यास्तव आम्हांविषयी [च] कृपण होऊं नकोस.

४. कारण की, हे ईद्रा, [तूं] [भाषण्या] शक्तिमान साहाय्यकर्षी [मरुता]सह चाल करून जाऊन धनसंपन्न वृत्राला वज्राने एकटा [च] मारिता झालास. [यम] ते वृत्राचे [सनक] [नावाचे] पज्जहीन [अनुचर] चहूंकडून [तुझ्या] धनुष्यावर वेऊन पडले [आणि] मरण पावले.

3 Leader of the whole army [Indra] ties the quivers [to his shoulder], [and] full of kindness he drives to whomsoever he loves the cows [of the enemy]—O Indra, [being] the giver of plentiful wealth, do not, great [Indra], be a miser in respect of us.

4. For, Indra, [though] going forth with [thy] powerful allies (the Maruts) thou didst alone slay the rich demon with [thy] thunderbolt Those unsanctifying Sanakas [then] fell upon [thy] bow from all sides [and] met with [their] death

३. या मंत्राचेहि तात्पर्य युद्धसंबंधीच आहे. तें असे की, हे ईद्रा, ज्या उपासकावर तुझी प्रीति असते त्याच्या सर्व सेनेचा तू एकटा नायक होतोस आणि बाणभाते पाटीला बांधून त्या उपासकाच्या पक्षांने युद्धास सिद्ध होत असतोस, आणि त्याच्या शत्रूच्या गार्ह हाकून आणून त्याला देतोस आणि हे महान् ईद्रा, तूं लोकांस पुष्कळ धन देतोस, यास्तव आम्हांसिद्धि दे. आम्हांविषयीच कृपण होऊं नकोस.

‘विपुल सपत्तीचा दाता आहेस या स्तव’=‘चोष्कृपमाण मूर्ति याम’ परंतु ‘चोष्कृपमाण’ हे रूप ‘रूप’ धातूपासून आहे. “इन्द्र चोष्कृपते यतु” (क्र. ट. ६ ४१), आणि “चोष्कृपते विशः इन्द्रः मनुष्याम्” (क्र. ६. ४७ १६) या मंत्रांवरून याद्वता ‘विपुल सपत्तीचा धनी आहेस’ असा अर्थ चमिला सभवतो. पण आम्ही सांगणांस अनुसरलों आहो.

४. या मंत्राने भाषांतर आम्हां

परां चिच्छीर्षा ववृजुस्त इन्द्रापञ्चानो यज्वंभिः स्पर्धमानाः ।

प्र याद्विषो हरिवः स्थातुग्र निरव्रता अधमो रोदस्योः

॥ ५ ॥ १ ॥

परां । चिच्छीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अपञ्चान- । यज्वंभिः ।
स्पर्धमानाः ।

प्र । यत् । दिव । हरिव्य । स्थात । उग्र । नि । अव्रतान् । अधम- ।
रोदस्यो ॥ ५ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

५ हे हरिव्य (=हरिपत्=हरिनामाथयुक्त) हे स्थात (=स्थाणो), हे उग्र (=गूर), गद् (=यद्) त्वम् अव्रतान् (=अतर्हितान्=धर्मरहितान्) [तान् वृत्रानुचरा] दिव (=अतर्हितात्) रोदस्यो (=यावापृथिव्यो) [सक्ताशात्] [च] निष्पाधम (=धमन कृत्वा नि शेषेण भरतवानसि) [तदा] हे इन्द्र, यज्वंभिः (=यागानुष्ठातृभिः [तद्] स्पर्धमाना (=द्वेष कुर्याणात्) ते अपञ्चान (=यागरहिता) [वृत्रानुचरा] शीर्षाणि परेव ववृजु (=स्वमूर्ध्ना पराङ्मुखानिव कृत्वा जग्मु) ॥

सायणाचार्यप्रमाण केल आहे अर्थ स्पष्ट आणि सुवीथ आहे पण 'वृत्राला' . 'मारिता झालात' याचट मूळात द द्युळा . 'मारिता झालात' असे आहे 'दस्यु', शब्दाचा 'वृत्र' हा अर्थ साय-
णांनी केला आहे यस्तुत 'दस्यु' म्हणजे अमुक एक विशेष असुर (जसा 'वृत्र') असा न होतो, सामान्य कोणताही असुर असा होतो त्व क्षतानि अव शम्बरस्य पुट जपय्य अग्रतीनि दस्यो" (ऋ ६ ३१ ४) यांत शम्बर' या नावाच्या असुराला दस्यु असे नाव दिले आहे 'नि शुष्णे इन्द्र घर्णास मन जपय दस्यवि" (ऋ ८ ६ १४) यांत शुष्णे' नावाच्या असुराला 'दस्यु' म्हटले आहे 'स्वप्नेन आम उष्य च्छ्मात् भूतिं च जपय" (ऋ २ १० २) यांत 'छ्मात्' आणि 'भुनि' या दोन असुरांस 'दस्यु' असे म्हटले आहे 'यावस्व' 'दस्यु'

हे विशेषनाम नव्हे, असुर या अर्थापरपर्याय आहे, हा 'दस्यु' शब्दाचा एक अर्थ दुसरा अर्थ 'अगार्थ' म्हणजे आर्य क्षीकांच्या आसपास जे कोळी, तोंड, भिल इत्यादि देवांस यज्ञादिक-बळन न मजणारे लोक त्यांस 'दस्यु' असे म्हणत त्यांचा देवांवर मरवता मते म्हणून त्यांस अश्रद्ध' अस्त म्हटले-क आटळते ('नि अकृतून् ग्राधिन मृत्रयाच पणीन् अश्रद्धान् अवृथान् अवज्ञान्' प्र प्र तान् दस्यून अग्नि वि वाय' ऋ ७ ६ ३) त्यांस 'अव्रत' म्हणजे देवांची सेवा न करणारे असे म्हटलेले आढळते ('तूर्धत दस्युम् आयव द्रते सीक्षत अव्रतम्" ऋ ६ १४ ३) आयवे पूर्जन आर्य लोक आणि हे 'दस्यु' याजमध्य धर्मा-च्या व कर्माच्या संबंधात येथे विशेष

५. हे इर्वर्था, हे स्याण्, हे महाबलवान् इंद्रा, [त्] जेव्हां [त्वा] धर्महीन [वृत्रानुचरां]ला आकाश, स्वर्ग [आणि] पृथ्वी यांतून फुंकून बाहेर काढून टाकिलेस, तेव्हां भक्तांचा द्वेष करणारे ते अमक वोंडे फिरवून नाहीसेच झाले.

दालविलेला वेदांत आढळतो. (मृ. १. ११७. २१ पाहा). "अहं शुष्मस्य धिक्ता वधो यमं न यः रे आर्यं नाम दस्यवे" (मृ. १०. ४५. ३) यांत इंद्र-म्हणतो की, 'दस्यूला मी आर्य हे नांव दिले नाही'. "तं जातु-भर्मा धर्यातः ओजः पुरः विभिन्दन् अचरत् पि दासीः। विद्वान् यजिन् दस्यवे हेतिमस्य आर्यं सहः यथय शु-क्लम् इंद्र" मृ. १. १०३. ३ यांत 'प्रजांचे पाळन करणारा तू [इंद्र] आपल्या प्रतापावर अवलंबून राहून दस्यूंची नगरे फोडून टाकितो झाला आणि त्याजवळून घालतो.—हे वज्रधरा, [मर्मस्थळ] जाणणारा असा तू दस्यूच्या अंगावर हत्यार टाक, [आणि] हे इंद्रा, आर्य लोकांचे बळ व यश ही वाढीय.' असा विरोध दाखविला आहे. दस्युंत जिंकून आर्य लोकांच्या अमलाखाली आणण्याविषयी देवांना साहाय्य करावे म्हणून देवांची प्रार्थना आमच्या आर्य पूर्वजांनी केलेली आढळते. (मृ. १. ५३. ४; ९. ४१. २; ७. ७. १० हे मंत्र पाहा). हा जो दस्यूचा दुसरा अर्थ त्यापासून आलीकडचा 'चोर' हा अर्थ निघाला आहे. कारण की कोळी, पिल, लोंढ वगैरे अनार्य जातीचे लोक आतां जसे चोरीचा पंदा करितात तसेच पूर्वी

5. Away went, with their faces turned back, the infidels who strove with the believers, when, O possessor of the bay horses, O firm [and] mighty Indra, [thou] blewest the unbelievers away from the sky, from heaven [and] earth.

वरीत होते.

आमचा जो 'दास' म्हणजे गुलाम या अर्थाचा शब्द आहे तो दस्युशब्दाचाच संबंधी आहे. हे जे अनार्य लोक होते त्यांत आर्य लोकांनी जिंकून आपले गुलाम (म्हणजे शूद्र) केले त्यापासून 'दास' म्हणजे गुलाम असा अर्थ होऊन लागला. 'दास' म्हणजे प्रथम गुलाम असा अर्थ होत नसे, दस्यु अथवा दस्यूचे असा होई याविषयी प्रमाण बर उतरून घेतलेल्या (१. १०३. ३) मंत्रावरून स्पष्ट दिसून येते. हे दस्यु जेव्हा आर्य लोकांच्या अमलासाठी येऊन त्यांचे गुलाम झाले त्यापासून 'दास' म्हणजे गुलाम असा अर्थ होऊन लागला.

प्रस्तुत मंत्रांत 'दस्य' म्हणजे 'वृत्रा-सुर' असा अर्थ सापणाना केला आहे त्यांत विशेष अटवण दिसत नाही.

'एकदा [च] मारिता झालास,' सायण्यचार्य म्हणतात इंद्राचे साहाय्यकारी मरुत त्याजवरोबर वृत्राळा मारण्याच्या वेळीं गेले तरी ते जाऊनउभे मात्र राहिले, आणि एकदा इंद्रानेच वृत्रवध केला.

'सनक[नीपाचे]....[अनवर]' हा-हि अर्थ सापणांत अनुसरूनच केला आहे. पण 'सनक' म्हणजे 'जुने,' 'पुराण' असा शब्दज्ञः अर्थ होतो.

अयुपुत्सन्ननवदस्य सेनामयातयन्त क्षितयो नवंगवाः ।

वृषापुधो न वध्रयो निरस्ताः प्रवद्विरिन्द्राक्षितयन्त

आयन् ॥ ६ ॥

अयुपुत्सन् । अनवदस्य । सेनाम् । अयातयन्त । क्षितयः । नवंगवाः ।

वृषापुधुः । न । वध्रयः । निरस्ताः । प्रवत्सभिः । इन्द्रात् ।

क्षितयन्तः । आयन् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. ते [अयवदस्य] अनवदस्य (=दोपरहितस्य=यद्विरस्य) [इन्द्रस्य] सेनाम् अयुपुत्सन् (=योद्धुमिच्छन्) । नवंगवाः क्षितयः (=नवगव्यनामानः अश्विर-
प्रभृतयः केचिन्नय जनाः) [इन्द्रम्] अयातयन्त (=इन्द्रो युद्धाय यथा पतेत
तथा अकुर्वन्=भोत्साहितवन्तः) । [अनन्तरं], वृषपुधुः {=वृषेण तेजनसमर्थेन
पुंस्त्वयुक्तेन पुद्गलेण सह, युद्धं कुर्वन्तो} वध्रयो (=नपुंसका) इव, ते निरस्ताः
(=निरस्ता=निराकृताः) [सन्त] क्षितयन्तः (=आत्मानं क्षापयन्त=स्पर्श-
किहीनरवे दर्शयन्तः)* मवद्वि. (=पलापितुं सुशकैर्मर्षैः) इन्द्राद् आयन्
(=गरेषुः) ॥

५. इद्राने वृत्राने अनुचर स्वर्ग,
आकाश आणि पृथ्वी यांतून कसे हाकून
छाविळे ते या भजनांत सांगितले आहे.

‘हर्म्य’ म्हणजे ‘हरी’ या नांवाचे दोन
दिगट घोडे आहेत ज्याला तो हे इद्राने
विशेषण अनेक ठिकाणी येत असते
त्यामुळे ते त्याच्या भाषाविकाच एक
नांव बनून गेले आहे.

‘स्थानु’ म्हणजे लढाईत सान्नाय-
रिस्ता स्थिर, अचल. हेहि इद्रानेच
विशेषण आहे.

‘आकाश, स्वर्ग [आणि] पृथ्वी
यांतून’=‘दिव. रोदस्यो’ दिव ही
पंचमी आहेच. पण ‘रोदस्यो’ चढी
विद्या सधमी समवते पंचमी नाही, आणि
पंचमी तर इष्ट आहे. सायणव्याख्ये ‘स-

काशात्’ इतके आध्याहृत घेऊन पंचमी-
चा अर्थ आणतात. निर्वाहासाठी
आम्ही तेच घेऊन भाषांतर केले आहे.

‘तोडे फिरवून नाहीसेच झाले’=
‘पराजित् शीषो ववृन्नु’. अक्षरशः अर्थ,
‘होकी मगचे फिरविते झाले.’ म्हणजे
‘तोडे काळी करून पळून गेले’ असे
म्हटल्यात वाटेल.

वृत्राला मारण्याला काही तरी श्रम
पडले, पण वृत्राने जे अनुचर म्हणजे
त्याचे अनुयायी त्यास नाहीसे करण्यात
इद्राला वहींच श्रम पडले नाहीत,
एक फुंक मारताच ते स्वर्ग, आकाश
आणि पृथ्वी यांतून कापसाप्रमाणे उडून
जाऊन नाहीताऱिसेच झाले असे
सातत्य.

६. [त्या धर्महीन वृत्तानुच-
राला] पवित्र [इंद्रा]च्या सेनेशी
युद्ध करण्याची इच्छा झाली.
[त्याबरोबर] नवग्व जनानीं [इं-
द्राला युद्धाविषयी] प्रोत्साहन केलें.
[मग] पुरुषस्वयंपुक्त मनुष्याशीं लढ-
णारे नपुंसक जसे [परामव
पावतात] तसे [ते] [अनुचर]
परामव पावून [आपले] बलही-
नत्व दाखवीत दाखवीत इद्रापासून
दूर पळून गेले.

6. They (the unbeliev-
ers) desired to fight with
the army of holy Indra.
The Navagva people urged
[Indra to give them fight].
Like eunuchs fighting with
a hero they (the unbelievers)
were dispersed, [and] ex-
posing their backs away
they went from Indra.

या मंत्राचा अर्थ आम्ही सांगणाचा.
याप्रमाणेच केला आहे. आणि तो सरा
आहे याविषयी आम्हांस संशय नाही.
तथापि 'अधम.' ('फुकून टाकित
हालास') याच्याशी 'यत्' (= 'जेव्हा')
या संबंधी सर्वनामशब्दाचा सयोग
आहे त्यापेक्षा हे क्रियापद सर्वानुदात्त
नसावें, अधमः (संहितेत निरर्थक
अर्थसो रोदस्योः) असे असावें, परंतु
तसे कां नाही तें समजत नाही. साय-
णाचार्य याविषयी कांहीच सांगत नाहीत.
तेव्हां भूतचा सरा वाट "प्र तद्विबो...
निरर्थता अधमो रोदस्यो." असा अध-

वा "प्र तद्विबो...निरर्थता अधमो
रोदस्यो." असा असावा काय! पूर्वीचा
असेउ तर भाषांतर साडी लिहिल्या.
प्रमाणें करावे लागेल—'हे इंद्रा, मर्क-
चा डेप करणारे ते अधम तोंडे फिर-
विते झाले. तेव्हां हे हर्षथा, हे रथाग्न,
हे महाबळवान् [इंद्रा] [तूं] [त्या]
धर्महीन [वृत्तानुचरा]ला आकाश,
स्वर्ग आणि पृथ्वी यांतून फुकून बाहेर
काढून टाकित.' आणि हा अर्थ चा-
गळा दिसतो, कारण को, तोंड फिरवि-
तांच न त्यांस फुकून टाकित असे
म्हणजे हे नीट शुद्धते.

६. मृचा ने धर्महीन अनुयायी इद्रानें
एका फुकेशीं त्रिभुवनांतून माहीत केले
असें वर सांगितले. ते कसे ते या
मंत्रात सांगितले.

"नवग्व जनानीं." नवग्व हे कोण ?
आणि त्यांस नवग्व सहा कां पडली ?
सायणाचार्य म्हणतात की, "अग्निरस
मावाने म्हणजे अग्निरसकुडीतल्ल आणि

सुप्कळ दिसत चालणारा असा यज्ञ
आरभून बसले होते त्यांतून नवजनार्-
डा नव महिन्यांनीं इत्यादि साडी
म्हणून ते जे अग्निरस कुडीतील नव
क्रांति त्यांस नवग्व म्हणतात." ना
पदभ्याने कारण कांहीं तरी असो, पण
नवग्व म्हणून कोणी नवजना अग्नि-
विज्ञेय अपरा समुदायविज्ञेय होणे यांत

great care, and, so far as I can see it is intelligible without the original. I feel sure that your work well deserves the patronage of Government.

Yours truly,

F KIELHORN

Mr ———'s *Vedāntasūtra* is a very valuable contribution to Vedic philology. It appears to be based on the most trustworthy materials and shows as might be expected from a scholar like Mr ———, very careful and conscientious work.

It possesses a very great importance for India as it is the first attempt to interpret to the Indian public at large the most ancient and the most important work of the Brahminical religion. I trust that eventually the *Vedāntasūtra* will find a place in all public libraries of India.

G BUEHLER

5th September 1876

The *Vedāntasūtra* "gives the text a Marāṭhī version and an English translation. * * * * * The attempt when completed will prove useful in India in giving to the people an opportunity of reading the most ancient monument of Aryan thought, which most of them can never expect to study in the original." *The Friend of India*

"In order to show the correctness of reasoning in assigning to particular words and phrases a meaning different from that given by Sāyana the translator should show the grounds on which he proceeds. And this the present translator has done. * * * The present translation (both in Marāṭhī and English) is scholarly and accurate throughout though we might differ with the translator in the interpretation of single words or passages. For the better understanding of the Vedic Pūṣa text and its rendering into

७. हे इंद्रा, [वृत्राचे] हे
[अनुचर] रडव असताना
आणि हासत असताना तू त्याज-
बरोबर लढून त्यास अतरिक्षाच्या
पलीकडेस हाकून देता झालास.
[तू] असुर[वृत्रा]ला जाळून
स्वर्गातून खाली टाकून देता
झालास, [आणि] [तुला] सोम
अर्पण करणारा [आणि] स्तवणा-
रा [जो भक्त] त्याचें स्तोत्र [तू]
राखून उंच ठिकाणी [स्वर्गांत]
देविता झालास

7. Indra, thou didst
fight these [infidels] as they
cried and laughed off the
other end of the firmament.
Down didst [thou] burn
[and hurl] the demon from
heaven—high [in heaven]
didst [thou] protect [and
place] the prayer of him
who pressed the Soma [for
thee] [and] sang [thy glo-
ries]

७. या मंत्राचें तात्पर्य आम्ही असे
समजतो का, 'हे इंद्रा, असुरांचे जे
अनुयायी ते कितीएक रडत होते आ-
णि कितीएक हासत होते (का?)
त्याजबरोबर तू लढून लढून त्यास
अतरिक्षाच्या बाहेर हाकून दिलेंस;
आणि असुराळा तू जाळून गुळोकांतून
साडी पाडून टाकिलेंस आणि तुझे जे
भक्त त्याची भक्ति विप्ररहित वरून
त्यास घलेकांत उच ठिकाणा जाणा
दिडीस'

'तू त्याजबरोबर लढून त्यास अत-
रिक्षाच्या पलीकडेस हाकून देता झा-
लास' = 'एतान् रजस पारे अवोषय'
अक्षरार्थ अर्थ 'त्यांना अतरिक्षाच्या
पलीकडील लढविता झालास'

या मंत्राचें मात्तार अर्थ रजस समज-
ण्यासाठी आम्ही निचित अक्षर सोडून
केले आहे याच्या उच्चार्थाने 'अव'
आणि 'उच' हे शब्द आहेत ते पर-
स्परविरोधी आहेत त्यामुळे, आणि

'दस्यु' आणि 'सुन्वन् रुन्वन्' यांच्या-
मध्ये विरोध आहे म्हणून, आणि
'अदह' आणि 'आव.' हे परस्पर
विरोधी आहेत म्हणून, अनकास जाळून
गुळोकांतून साडी टाकून दिवा आणि
भक्ताला रक्षून गुळोकांत उच ठिकाणी
स्थापित केला असा भावार्थ आम्ही
समजतो तो बरोबर आहे असे आ-
म्हांस वाटते.

'असुर[वृत्रा]ला जाळून स्वर्गातून
साडी टाकून देता झालास' = 'दस्यु
दिन आ अवादह' अक्षरार्थ 'असु-
राळा स्वर्गातून खाल जाळिलास' त्या-
प्रमाणेच 'तुला सोम अर्पण करणारा
[आणि] स्तवणारा [जो भक्त] त्याचें
स्तोत्र [तू] राखून उच ठिकाणी
[स्वर्गांत] देविता झालास' या ऐवजी
मुळांत जे 'उचा प्र सुन्वत रुन्वत
असम् आव' असे शब्द आहेत त्या-
ंचा अक्षरार्थ अर्थ 'सोम काढणाराचें
[आणि] स्तवणाराचें उच स्तोत्र

चक्राणासः परिणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुम्भमानाः ।

न हिन्वानासस्तिरिक्त इन्द्रं परि स्पशो अन्धात्मर्येण

॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिणहम् । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुम्भमानाः ।

न । हिन्वानासः । तिरिक्तः । ते । इन्द्रम् । परि । स्पशः । अन्धात् ।

सूर्येण ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८ हिरण्येन (=सुवर्णमेवेन) मणिना (=अलकारेण=अलकारे) शुम्भमाना-
ना (=शोभमानास्) ते [यत्र स्व शक्तः= श्रेष्ठा] पृथिव्या परिणह (=परिधि=
सर्वतो व्यापि) चक्राणा (=पुन पुन परिगच्छन्त) [अपि च] हिन्वाना (=वे-
गेन द्रवन्त) [अपि] इन्द्र न तिरिक्त (=न तैव=अेतु न समर्था अभूवन्) ।
[इन्द्र] [तान्] स्पश सूर्येण (=सूर्यप्रकाशेन) पर्यन्धात् (=परिहितवान्) ॥

ठिकार्णो राखिता झालास' असा आहे | त्याला स्वर्गो ठेविता झालास असं तात्पर्य
तथापि भक्ताचें भजन निविद्य करून स्पष्ट दिसते.

८. सुवर्णमय अलंकारांनीं सो-
भायमान [असे] ते [वृत्राचे] हेर
पृथ्वीच्या परिघासभोंवाळीं फिर-
ता फिरता[हि] [आणि] आवेशा-
नें धांवत असता[हि] इद्राला जिंका-
ययास समर्थ झाले नाहीत. [मग]
[ते] [त्या] हेरांस सूर्य[प्रकाश-
ाच्या योगा]नें आच्छादित झाला.

3. [Though] [they] the
spies [of the Demon], adorn-
ed with golden ornaments
went round and round the
circumference of the earth,
[and] ran fast, [they] could
not vanquish Indra. He
covered[and dazzled] them
with [the light of] the sun.

८. 'असुराचे जासूद आंगावर सो-
न्याचे अलंकार मिरवात मिरवात इद्रा-
च्या हाती न सापडावे म्हणून आंग
इद्राला धकवावे म्हणून पृथ्वीच्या राभो-
ताळी पुनः पुनः फिरू लागले आणि
मोठ्या दारनें धावू लागले, पण इद्राने
त्यांस सोडले नाही आणि इद्राच जय
पावला, ते जय पावले नाहीत. ते दूर
पळून गेल्यामुळे दितेनातसे झाले तेव्हा
इद्राने सूर्यप्रकाश त्यांच्या आंगावर टा-
कून त्यांचा नाश केला' असा वा मंत्रा-
चा भागार्थ दिसतो.

हे वृत्राचे अनुचर अथवा जासूद
म्हणजे कोण ! याविषयी सायणाचार्य
काहीच सांगत नाहीत. चक्रासभोंवाळी
फिरल्याप्रमाणें पृथ्वीसभोंवाळीं फिरत
होते; त्यांपेक्षा अंधकाररूपी राक्षस
तर नसतील ! कारण सूर्यप्रकाश त्या-
ंच्या आंगावर टाकताच त्यांचा नाश
होतो, तेव्हां ते दुसरे कोण असणार !
उदकाचा अवरोध करणारा जो, तो
नव असुर; मग त्याचे अनुचर म्हणजे
सूर्याचा प्रकाश ने होऊ देणारे जे
अंधकाररूपी राक्षस ते असतील असे
म्हणण्यांत विशेष ओढाताण नाही.

आणि राजीच्या वेळीं पश्यामादि धर्म-
किया होत नसल्यामुळे त्यांस धर्मरहित,
भकडेपे, इत्यादि विशेषणेहि झोमतात.
आणि म्हणूनच त्यांस निशाचर असें
नाव पडलें आहे असे आम्हांस वाटते.

'आवेशाने धांवत, अस्ता[हि]' =
'हिंस्वानाः'. 'या मंत्रांत' पृथिव्याः परी-
णहं चक्रागतः' असे शब्द आहेत या
वरून न्यायेच्या हे सूक्त रचिले त्या-
वेळीं पृथ्वीची आकृति सपाट नाही, पण
वर्तुळ आहे असे ज्ञान आणल्या आर्य
पूर्वजांस होतें असे स्पष्ट दिसून येतें.
ती मागाहून निपळ्याच्या पादासारित्ती
कशी आणि केव्हीं झाली आणि तिज-
वर दुधाचा, दुधाचा, मधुचा इत्यादि
सह सागर कोटून व केव्हीं आले
असतील याचा कोष लावणें आमच्या
आधुनिक आर्यबंधूस किती अवश्य
आहे पाह्या.

'सुवर्णमय अलंकारांनीं सोभायमान'.
म्हणजे "चक्रांत, हातावर वगैरे जे अ-
लंकार घालायलाचे त्याही वरून" असे
सायणाचार्य म्हणतात. जासूदाच्या
हातांत आणि पायांत तोंडे असण्याची
अचून चाळ आहे.

परि यदिन्द्र रोदंसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीम् ।

अमन्यमानो अभि मन्यमानैर्निर्वृत्ताभिरधमो दस्युमिन्द्र

॥ ९ ॥

परि । यत् । इन्द्र । रोदंसी इति । उभे इति । अबुभोजीः । महिना । विश्व-
तः । सीम् ।

अमन्यमानान् । अभि । मन्यमानैः । निः । वृत्ताभिः । अधमः । दस्युम् ।
इन्द्र ॥ ९ ॥

न ये दिवः पृथिव्या अन्तमापुर्न मापाधिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषमश्वंक्र इन्द्रो नियोतिषा तमसो गा

अदुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥

न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अन्तम् । आपुः । न । मापाधिः । धनऽदाम् ।
परिऽअभूवन् ।

युजम् । वज्रम् । वृषम् । चक्रे । इन्द्रः । निः । न्योतिषा । तमसः ।
गाः । अधुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥

भाषायाम्.

९ हे इन्द्र, यद् (=यदा) [त्वं] [तव] महिना (=महिम्ना) उभे रोदसी
(=गुलोकभूलोको समकाले) विश्वतः सीं (=सर्वत एव) पर्यबुभोजी (=अभि-
तस्ते आत्मानं भुज्जवाप्सि-ते परिवेष्टितवानसि) [तदा] [त्वं] [त्वां] मन्य-
मानैः (=स्तुवद्भिः) वृत्ताभिः (=स्तोत्रनृभिः) [करणेन], अमन्यमानान् (=त्वामन्य-
स्तुयत) [वृत्ताभिरान्] अभि [जघम] (=हृतवानसि), दस्युम् (=असुर)
[च], हे इन्द्र, निरधमः (=धम्मेन नि सार्य नाक्षितवानसि) ॥

१० ये (=अपि च ते) [सदस्यवः, अमन्यमाना] दिवो (=गुलोकस्थ)
पृथिव्या [वा] अन्तः (=पर्यन्तः-स्तनिधि) न आपुः (=न प्राप्ता)
मापाधिः (=निर्जैर्मयाकर्मभिः) धनदां (=धनस्य दातारम्) [इन्द्र] न पर्यभूवन्
(=न पर्यवेष्टयन्) । वृषभो (=वीर्यवान्) इन्द्रो वज्रं युजं (=मित्र=सहाय=स्वहस्त-
युक्तं) चक्रे, न्योतिषा (=नेजसा) [च] तमसः (=अन्धकाराद्) गा निरदुक्षत्
(=निर्दुदोह) (=अन्धकाररूपं मेघं भित्त्वा जलं गृह्णान्) ॥

૯. હે इंद्रा, जेव्हां [तु] [आ-
पल्या] महिम्पानें पृथ्वी [आणि]
दू [हे] उभय [लोक] सर्वहि
वाजूनीं वेष्टून टाकिता झालास,
[वेव्हा] हे इंद्रा, [तुला] भज-
णाऱ्या स्तोत्रा[च्या योगा]ने, [तु-
ला न भजणाऱ्या [जना]स [तू]
मारून टाकिता झालास, [आणि]
असुरास फुकून बाहेर टाकिता
झालास;

१०. आणि [त्यानंवर] वे
दुलोकाच्या [अभया] पृथ्वीच्या
जवळ आले नाहीत [आणि],
[आपल्या] कपटानीं धनदात्या
इंद्रालाहि वेष्टून राहिले नाहीत.
घोषीवान् इन्द्र आपल्या यरोवर
वज्र घेता झाला [आणि] प्रकाश-
ने गाईस अंधकारातून [मुक्त
करून] [त्याचे] दोहन करिता
झाला.

९. मंत्राचे तात्पर્ય.—‘हे इंद्रा, અમક
અમે જે અસુરનુચર સ્વાસ આણિ સ્વા-
ચા યમુ જો અસુર સ્વાસ માન્ય દાન-
વ્યાપ્ત્યા પ્રસંગે તૂ સવલ મુઝોક આણિ
મુઝોક તાસ આપણા મહિમ્પાને (મો-
ઢેરનાને) સર્વ વાજૂનીં વેષ્ટૂન ટાંકિડેસ
આણિ મમ તુમી રનુર્દાને વૈરે મારિ
વરણરે જે સ્ત્રોતે (મદ) સ્ત્રોત્યા યો-
ગાને મુજને સ્વાચી રનુતિ દેકૂન તુજા

9 When, Indra, [thou]
didst surround with [thy]
greatness heaven and earth
simultaneously on all sides
whatsoever, [then] by
[means of] [thy] worship-
ping singers [thou] slewest,
Indra, the unworshippers
[and] blewest the Demon
away.

10 And never did they
[again] approach the out-
skirts of heaven [or] earth,
nor surround the wealth-
giver (Indra) with [their]
schemes Manly Indra took
the thunderbolt [for his]
ally [and] with light milk-
ed the cows out of dark-
ness.

તું ફુકૂન માલન દાનિડેસ આણિ સ્વા-
ચા જો યમુ અસુર સ્વાસ ફુકૂન બાહેર
ફાકૂન દિડેસ

‘[તુલા] મજગના સ્ત્રોત્યા[ચ્યા
યોગા]ને’=‘મન્દમણિ: વ્રદાનિ.’ યા પ-
દાવા અર્થ વેધે સાપનાર્થે નિરિન્
નિરાગ્ય કરિતાવ. ‘દયા’ મુજને ‘સ્ત્રો-
ત’ અર્થે ન કરિતા ‘સ્ત્રોત’ એ મે સમ-
જતાવ. આમ્હી કેહેલો અર્થાત મન્દપ
સ્વચી અમઢેલો દાનિડેસ અપાર

अनु स्वधामक्षरत्वापो अस्यावर्धत मध्य आनायानाम् ।

सध्रीचीनेन मनसा तामिन्द्र ओजिष्टेन हन्मनाहन्त्रभि

दून् ॥ ११ ॥

अनु । स्वधाम् । अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये । आ । ना-
यानाम् ।

सध्रीचीनेन । मनसा । तम् । इन्द्र । ओजिष्टेन । हन्मना । अहन् । अभि ।

दून् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

११ [तदा] आप अस्य (=इन्द्रस्य) अनु स्वधा (=काममनु=मन काम-
नामनुसृत्य) अक्षरन् (=अवहन्) । नायानां (=नावा तरणवैद्यानां=वह्नीनाम्=
अगाधानां) [तासाम् अत्र] मध्ये आ (=मध्ये) [वृत्त अमृत सन्] अव-
र्धत (=वृद्ध प्राप्ति) । [तदनन्तरम्] इन्द्र सध्रीचीनेन मनसा (=सगतेन मन-
सा=समस्तेन वृद्धवानुयुक्त) ओजिष्टेन (=अतिबलयुक्तेन) हन्मना (=यज्ञेन)
अभि दून् (=केषुचिद्विषयेषु) त (=तृन्) अहन् ॥

आहे 'मयमान' म्हणजे स्तवपारा
अथवा 'मजपारा' अज्ञाविषया ऋ
५ ४ १०, ५ ६ १ आणि ५
१ १ हे मंत्र आणि सांगणाने भाष्य
पाहा ब्रह्म शब्दाविषया ऋ १ १ ५
या मंत्रावर 'मार्पन्ता' शब्दावरची टाप
पाहा

मार्पन्ता टाकिता शब्दास=अभि
[अथम्] यात 'अथम्' हे द्विगुपद
चवध्या चरणातून अपाकरणे वरून
ध्याव 'अथयथम्' याचा अर्थ आम्हा
केल्याप्रमाण होतो याविषया 'आम
दस्यु बरुणे यमता उरु ज्योति चक्र
धु आयय' (ऋ १ ११७ २))
या मंत्रावरील सायणभाष्य पाहा

१० नवव्या मंत्रात भिद्मिन् वृत्रा-
तुचरोना पाश वेला असे सांगितले

त्याविषया या मंत्रात असे सांगितले का, ते
पुन वृषी अथवा वृद्धीक याच्या जन्म-
रुद्धि आले नाहात, मग इन्द्र ति सपत्न
होजून मेघरूपी अंधकारमंडळ प्रका-
शाने फोडून सार्दस पिळता झाला तेव्हा
त्याचे दूव साधे पडले-म्हणजे मिन
फोडून पावसाची वृष्टि करिता झाला,
असा या मंत्राचा भावार्थ आहे

सांगणान्याय या मंत्राचे पूर्वार्थ किंवि
त निराळे लावितान ते 'ते' शब्दाचा
संबध पूर्वमंत्रगत 'अमयमान' शब्दा-
कडे न घेता जळविज्ञेय' असे पद अ-
ध्यात वेळून त्याच्याशी घेतात आणि
धनदा' म्हणजे वृष्वी असे भाष्य क-
रितात परंतु दोनी मंत्रांचा सदर्थ पा-
हिला तर आम्हा दिलेला अर्थ समुक्तिक

११. [मग] त्या [इंद्रा]चे
इच्छेप्रमाणे उदकें वाहिलें [आणि]
त्यातून [जरी] नौका जाण्या-
जोग्या होण्या [तरी] त्याच्या मध्ये
[तो वृत्र] [न मरला] वृद्धिगत
झाला. [मग] त्याला इंद्र [आप-
ल्या] सगळ्या बुद्धिचातुर्याने
[आणि] अत्यंत प्रबळ वज्रानें
कितीएक दिवसांनीं मारिला झाला

11. According to his
(Indra's) wish the waters
flowed [But the Demon]
grew [strong] in the midst
of them [though so deep as
to be] navigable Indra
with his collected wisdom
[and] with his most mighty
thunderbolt slew him in
the course of time

दिसतो आणि त्याला उदबलण कोडीच
दिसत नाही.

‘आपल्या बरोबर वज्र घेता झाला’
= ‘युद्ध यज्ञ चक्रे’. अक्षरार्थ अर्थ ‘व-
ज्राळा मित्र करिता झाला’, म्हणजे
दुसरे कोणी सहाय बरोबर घेतले नाहीत,
एक वज्र मात्र बरोबर घेतले, यज्ञतत्त्व
होऊन उदकस्पर्शी गार्गीची मुक्ती कराव-
यात गेला

या मंत्रात ‘गार्गी’ म्हणजे ‘सूर्यकिरण’
असाहि अर्थ समवतो सूर्योत्कर्षस्पर्शी
गार्गी अपकारांत झालेल्या होत्या त्या-
जवर प्रकाश पाडून इंद्राने त्या मोकळ्या

केल्या, म्हणजे अपकार नष्ट करून
सूर्याचा उदबल होई असे केले कारण का,
हींद्र रूपक वेदांत पुढील ठिकाणी आ-
दळतें म्हणूनच ‘गो’ शब्दाचा अर्थ
‘सरकुतांत गाई’ असा होऊन शिष्याय
‘उदक’ असा जता होतो, तसाच किरण
असाहि होत असतो हे कोडा पाठ
करणाऱ्यांस ठाऊक असेलच

तथापि पुढच्या मंत्रावर नजर दे-
ऊन आम्हीं सावणतत्त्वतः अर्थ ‘गा’
याचा ‘उदकस्पर्शी गार्गी’ असा केला
आहे

११ भावार्थ—‘वर सांगितल्याप्र-
माण मेघमंडल कोडून इंद्रानें जेव्हां
उदकाची धुनि केली तेव्हां तें उदकें
त्याच्या इच्छेप्रमाण जमिनीवर व्याह-
ला पण ती उदकें जरी स्वायस्कून नावा
जाईत इतका तोंड होनी नरी वृत्र
त्यांत बुडून मेला नाही इतकच नाही,
परंतु त्याच्या मध्ये राहून तो उलट्या
पाळयत झाला तेव्हां इंद्रान आपल
सर्प चातुर्य संपूर्ण आपल्या परम प्रबळ
वज्राने किती एक दिवसांत त्याला मारून
टाकिले’

‘त्याचे इच्छेप्रमाणे’= अत्यंत स्व-
धानु अनु’ अक्षरार्थ, ‘त्याचे इच्छेला
अनतस्त्व’ असा अर्थ ‘स्वधा’ याचा
अर्थ सावणाचार्य येथ ‘अ’ असा क-
रितात आणि गित्य तरी स्वाचा तोंच
अर्थ आहे केव्हां केव्हां ‘बळ’, ‘उदक’
असाहि करितात ‘अन्न’ हा अर्थ
‘स्वधा’ शब्दाचा वेदांत पुढे पुढे दोनो
संख्य, पण ‘अनु स्वधाम्’ म्हणजे बहुत
बळान ‘आपल्या परिपाटीप्रमाण’ ‘आ-
पल्या चालीप्रमाण’, ‘इच्छेप्रमाण’ अ-
सा अर्थ होत असतो

न्याविध्यदिलीविशस्य दृष्टा वि दृष्टिणमभिनचुष्णमिन्द्रः ।
 यावत्तरो मयवन्पावदोत्रो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युम् ॥ १२ ॥
 नि । अविध्यत् । इलीविशस्य । दृष्टा । वि । दृष्टिणम् । अभिनत् ।
 शुष्णम् । इन्द्रः ।

यावत् । तरो । मयवन् । यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुम् । अवधीः ।
 पृतन्युम् ॥ १२ ॥

अभि मिथो अजिगादस्य शत्रुन्वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् ।
 सं वज्रेणामृतदूत्रमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥
 अभि । मिथम् । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण ।
 पुरः । अभेत् ।
 सम् । वज्रेण । असृजत् । वृत्रम् । इन्द्रः । प्र । स्वाम् । मतिम् । अति-
 रत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२ [इन्द्र] इलीविशस्य (=एतन्नामकस्य असुरस्य) दृष्टा (=दृष्टा=
 दृष्टानि=दुर्गोणि) न्याविध्यत् (=विद्या निपातितवान्), इन्द्र शृष्टिण शुष्णम्
 (=एतन्नामकम् असुर) ध्वमिनत् (=यिषिष तप्तितवान्) । हे मयवन् (=भन-
 युक्तेन्द्र), [तव] यावत् तरो (=यावान्वेग) [अस्ति] यावद् ओज (=व-
 लम्) [अस्ति] [तावता सर्वेण] [त्वं] पृत-पु (=योद्धुमिच्छन्त) शत्रुम् (=इली-
 विश शुष्ण च) वज्रेण अवधी (=हतवानसि) ॥

१३ मिथो (=अपसाधको) [वज्र] अस्य (=इन्द्रस्य) शत्रून् अम्यजि-
 गान् (=ता-प्रति गतवान्) । [इन्द्र] तिग्मेन (=तीक्ष्णेन) वृषभेण (=वीर्य-
 यता=मवलेन) [वज्रेण] [तेषां] पुरो (=अग्राणि) वृषभेत् (=वृषभैस्सीत्=
 विविधं भिन्नवान्) । इन्द्र वृत्र वज्रेण समसृजन् (=संयोजितवान्), [अपि च]
 शाशदान (=विजयानन्देन स्पृता गच्छन्=विजयोद्धवम् आनन्द प्रकटयन्)
 रवो मति (=इह काम-पृथहननेच्छां) प्रातिरत् (=प्रापिष्वन्=अपूरयत्) ॥

‘समकथा बुद्धि चानुर्गाने’-सप्रचीर्वाणि-
 न मनसा’ अक्षरदा ‘सगत बुद्धिचातुर्वा-
 ने’, म्हणजे ‘सगळे ‘बुद्धिचातुर्ग धृवहनना
 कडे लावून’, ‘समक शाहाजपण तिक्के-
 राव लागो’ स ४ २४ ६ ‘सप्रचीर्वाणि

मनसा अविवेकान् तम् इन् ससाप
 कृषुते समस्तु” या मत्रातिहि प्रस्तुत
 प्रयोगाने अवज्जगवज्जव अर्थ आहे.
 आणि सायण्यचार्यादि रवाष धोरणान
 भाष्य करितात.

१२. [इंद्र] इलीबिशाचे दुर्ग
फोडून खाली पाडिता झाला,
शिगे असलेल्या शुष्मास इद्र तो-
डून टाकितो झाला. हे मघवन्,
[तुला] जेवढे अवसान [होते]
[आणि] जेवढे बळ [होते]
[तितकें सर्व खचं करून] [तू]
[त्या] लढखोर शत्रूला वजाने
मारिता झालास.

१३. साधक वज्र त्या [इंद्रा]-
च्या शत्रूंचे भागानर] धावलें.
सौहृण [आणि] वीर्यसंपन्न [व-
ज्राच्या योगा]ने इद्र [त्याचीं]
नगरं विच्छेदून टाकितो झाला.
इंद्रानें वृत्राची वजाशीं गांठ पाडून
दिली [आणि] जयानंद प्रगट
करून आपली मनकामना पूर्ण
करिता झाला.

12. [Indra] broke down
the fortresses of Ilibis'a,
Indra split asunder the
horned S'ushna.—What-
ever energy, O Maghavan,
whatever might [thou
hadst], [thou] slewest
[with it] [thy] bellicose ene-
my by [means of thy]
thunderbolt.

13. The unerring thun-
derbolt attacked his ene-
mies. With the shar-
[and] manly [thunderbolt]
he shattered [their] towns.
Indra encountered Vritra
with the thunderbolt, [and]
triumphantly accomplished
his own desire

१२. 'इलीबिशा' हें विशेषनाम आहे.
जसे 'शुभ्र' हे एका असुराचे नांव
तसेच 'इलीबिशा' सायणाचार्य शब्दव्यु-
त्पत्तीच्या योगाने 'जमिनीच्या विज्जन
निजमारा' असा अर्थ करून वृत्राचे वि-
शेषण करितात. तसेच 'शुभ्र' म्हणजे
'जगताला शोषून टाकणारा' असा अर्थ
करून हेहि वृत्राचेच विशेषण करितात
आणि वृत्राच्या शोभेची 'शुभ्र' म्हणजे-
हि 'वृत्राला' असे म्हणतात. आम्हां
'इलीबिशा' आणि 'शुभ्र' हीं विशेषनाम
करून इद्राची म्हणजे 'इलीबिशाचा'

आणि 'शुष्माला' असे समजून भाषा-
तर केले आहे.

'इद्राचे असलेल्या'-'शुष्माम' साव-
नाचार्य म्हणतात की, 'वाई, भेई
वगैरेच्या दिगोत्सारिणि आपुणे ज्याला
होता तो' आमचा अर्थ असल्या आहे.

१३. इद्राच्या मयांन सौमिनडे आहे
की, इद्र केवळ एक वर आत्म्या बरो-
बर येऊन वृत्राचा मारण्यास गेला.
त्याच्या स्वर्णाचा जडि वा मयांन म्हणतो
की 'ते वर इद्राने सोडूनच त्याच्या
शत्रूला जीवितपेढे होतना आणि

भावः कुत्सामिन्द्र यस्मिंश्चाकनप्राज्ञो युध्यन्तं वृषभं दशदुम् ।

शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्चैत्रेयो नृपाद्याय तस्थौ ॥ १४ ॥

आव । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आव । युध्यन्तम् ।

वृषभम् । दशदुम् ।

शफच्युत । रेणु । नक्षत । द्याम् । उव् । श्वेतेय । नृपाद्याय । त-
स्थौ ॥ १४ ॥

भाषायाम्-

१४ हे इन्द्र, यस्मिन् [कुत्से] [त्यम्] [अ] चाकन् (=पतन्नामय) [त] कुत्ता
[त्यम्] आव (=रक्षितवानसि) । [व] वृषभ (=वीर्यपन्त=गूर) युध्यन्त
(=युद्धं कुर्वन्त) दशदुम् (=एतन्नामकं कश्चित्पुरुष) प्राय (=परक्षितवानसि) ।
श्वेतेय (=यित्राल्वाया पुत्रो) [यदा] [त्वद्रक्षणयुक्तं सन्] नृमद्याय (=समा-
माय) उनस्यो (=पतस्यो) [नदा] शफच्युतो रेणु (=तस्य चाजिनां तुरैवदू-
त रज) गो नक्षत (=गाम् अनक्षत=गुच्छेक प्राप्तवान्) ॥

प्रबळ जें यत्न तेणकडून इद्र दानूचीं नगरे
फोडून विध्वंसिता झाला इद्र स्वताहा
युवाबरोबर न लढतो त्याचि युवाची
आणि वज्राची गांठ घालून दिली, आणि
त्याच्या योगानें युवाचा नाश करवून
विजयापासून होणारा आनंद प्रगट करीत
करीत आपली [युवाला मारण्याविषयी-
ची] मनःमना पूर्ण करिता झाला ।

‘साधक’=सिध्म’ म्हणजे ज्या का-
रीला त्याची योजना करायची त सिद्ध
करणार

‘गमर विच्छेदून दाखिता झाला’=‘पु-
दि अमेत्’ हा नगर म्हणजे वायू? युवादि
अमर जते रूपकसिद्ध हातु होत तर्काच
त्याचा गमर हा रूपकसिद्ध नगर आहेत
आकाशाने जे वेगवेगळे ठगाने आकार
नगरेमार्गरे अथवा किष्कास्तांति भा-
सा असतात ताने नगरे इद्रा फोडिली

अस या वृत्रनगररूपकाचें बीज आहे
हा नगर इद्रानें फोडिला अथवा विदार-
ला म्हणून त्यास ‘पुरदार’ (=नगर फोड-
णारा) अस नांव पडल आहे

‘नयानद् प्रगट कडून आपली मन-
कामना पूर्ण करिता शाश्व’=‘प्र हा
मतिम् अतिरत् शशदान’ या
चतुर्थचरणाचा सायणाचार्य अर्थ रंगि-
तात तो असा-‘[युवाला] मारून
आपली मति [म्हणजे] आपली हायुक्त
बुद्धि विशेष वाढविता झाला’

या वादीत ‘मनि’, ‘मनिरत्’ हे शिष्या-
पद, आणि ‘शाशदा’ हे शिष्या इतके
तिन्ही शब्द कोहसि कठिन आहेत
आम्हां ‘मनि’ शब्दाचा अर्थ ‘माता-
माता’ असा देण्या आहे त्याच आभार
सामर्थ्याकर आहे. (तू २, २८ १
‘नृराजने राण्य होत-ये मतिम्’ या-

१४. हे इंद्रा, [तू] कुत्साला रक्षित्वा झालास; कारण कीं [तू] त्याजवर लोभ करित होतास. वीर्यवान् दशद्यु युद्ध करीत अस- तां त्याला [तू] रक्षित्वा झालास. श्वित्रेचा पुत्र [तुझ्या साहाय्यानें] युद्धास निघाला [तेव्हां] [त्याच्या] घोड्याच्या खुरांनीं उदाविलेली धूळ घुलोनापर्यंत पोहचली.

14. [Thou] didst, Indra, protect Kutsa whom [thou] lovedst. [Thou] didst help the brave Das'adyu [when] fighting The dust raised by [the horses] hoofs reach- ed the heavens [when] [un- der thy] leadership] the son of S'vitra proceeded to the battle.

घरील सायणभाष्य पाहा. शिवाय ऋ. १०. १११. १ हाहि मंत्र पाहा.) 'शातिरत्' म्हणजे 'पुरगिता झाला', 'पूर्ण करिता झाला' अशाभिप्रायाह सायणोक्तीचा आधार आहे. (ऋ. ३. ४०. ३. "इन्द्र म गो वितवान्न यज्ञ विधेभिर्देवेभि. । तिरः स्वान विप्रने" या मंत्रावरील भाष्य पाहा. शिवाय ऋ. ८. १०१. ८ हाहि मंत्र पाहा.) 'शाशदानः' या शब्दाविषयी आमचा आधार ऋ. १. १२४. ६ या मंत्रावरील आणि ऋ. १. १२३. १० या मंत्रावरील भाष्यांत जें सायणचार्य त्या शब्दाविषयी लिहितात तितकाच आहे.

या दोन्ही मंत्रांत 'तस्या शाशदाना' असे उभेचें विक्षेपण आले आहे, त्याचा अर्थ यास्मांत अनुसंहन सायणाचार्य, 'आपल्या शरीराच्या योगानें राहता पावणारी' असा करितात; म्हणजे आपले शरीर प्रगटपणें दाखविणारी, शरीरसादर्यापातून झालेला आनंद प्रगट करणारी असा अर्थ. 'शब्द' = 'शातने' या धातूपासून 'शाशदानः' हे रूप आले नसावें, 'शब्द' 'प्रकटीकरणे' अशा अर्थाचा दसरा एकादा धातु असावा असें यादवें. 'विशब्द' = निर्मळ (म्हणजे प्रगट दिसत असतें ते, हाहि शब्द त्यापासूनच असावा.

१४. 'कुत्स' 'दशद्यु' आणि 'श्वित्रा' ही विशेषनामे आहेत. 'कुत्स' नांवाच्या मनुष्याला इंद्रानें रक्षितत्वाभिप्राय वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आले आहे. इंद्राने तारण असे कीं, 'कुत्सावर तूं प्रमत्त होतास त्यामुळे त्यानें तूं संरक्षण केलस; दशद्यु या नांवाचा रणशूर मनुष्य लढत असतां त्यानें त्या संरक्षण

केलें. श्वित्रेचा पुत्र युद्धास निघाला तेव्हा तुझी मदत त्याला मिळाली, त्यामुळे त्यानें सैन्य आणि त्या सैन्याचा वीर इतका वाढला कीं, घोड्यांच्या पायांनीं धूळ घट उडावी ती स्वर्गापर्यंत पोहचली.'

'कारण कीं तू त्याजवर लोभ करित होतास' = 'परिमन् चाकन्'. अक्षरदा:

आवः शर्म वृषभं तुष्ट्यासु क्षेत्रज्ञेषु मघवञ्छिष्यं गाम् ।

ज्योविचदन्नं तस्मिन्वांसो अक्रञ्छन्त्यतामधरा वेदेनाकः ।

॥ १५ ॥ ३ ॥

आवः । शर्मम् । वृषभम् । तुष्ट्यासु । क्षेत्रज्ञेषु । मघञ्छन् । शिष्यम् ।
गाम् ।

ज्योक् । चित् । अन्नं । तस्मिन्वांसः । अक्रन् । शत्रुस्यताम् । अधरा ।
वेदेना । अकरिष्यकः ॥ १५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१५. हे मघदन् (=धनवन्तिन्द्र), [त्व] तुष्ट्यासु गाम् (१=अन्तु कृताप्रथी) शर्म (=शान्ति) वृषभ (=दीर्घवन्त=शूर) [पूर्वोक्तं] शिष्य (=शिक्षायाः पुत्र) क्षेत्रज्ञेषु (=क्षेत्रार्थं पशून् तस्मिन्) आव (=रक्षितवानसि) । अन्न (=तस्मिन्पुत्रे) [शत्रु-
वन्त=शत्रव] ज्योविचत् (=विरकालमेवं) तस्मिन्वांसं (=अवस्थिता सन्त) अक्रन्
(=शत्रुत्वम् अकुर्वन्=पुण्ड्र) । [स्य पुनः] [तेषां] शत्रुवता (=शत्रूणां) वेद-
नानि (=धनानि) अधराणि अक (=जितवानसि) ॥

अर्थ 'ज्याजपर तू होम करित होतास'. 'चाकन्' हे द्वितीयपुरुष। प्रथमवचनी क्रियापद आहे. ('चन्' चान्ता या धातू-
पासून). पण येथे सायणाचार्य 'चाकन्' हे विनाकारण वृद्धत समजतात तथापि
'वह कृत्स्न इन्द्र परिमन् चाकन्
स्पष्टम्" ऋ. १. १७४. ५. आणि
'उक्तेषु इत् नु शूर येषु चाकन्"
ऋ. २. ११. ३ या दोनी मतावरच्या
भाष्यात त्यांनाच 'चाकन्' हे द्वितीय-
पुरुषा एववचनी क्रियापद समजून अर्थ
केट्टा माहे. याच 'कन्' धातूपासून
'कन्या' शब्द त्पाळला आहे.

'दीर्घवान् दशसु युद्ध करित असता

त्याला [तू] रक्षित झालास'='माघः
युध्यन्ते वृषभ दशसुम्'. 'दशसु' हा
उद्धत असता त्याला इन्द्राचे साहाय्य के-
ल्याविषयी दशसाहि एका मगांत
आला आहे ('त्व रथ म भरो घोषम्
मध्वम् आवः युध्यन्त वृषभं दशसुम्"
ऋ. ६. २६. ४)

'शिशोचा पुत्र' या शिशोच्या पुत्रा-
विषयी कथा बघीरे काही असल्या-
प्रमाणे दिसत नाही. व रथार्थ नाव
काय तेहि टाऊक नाही. सायणा-
चार्य 'शिशो' या, नावाच्या शारिषा पुत्र
दशसुला मिळत पाण्यात बुडून राहिला
होता त्याला इन्द्राचे साहाय्य मिळताच

१५. हे मघवन्, ज्ञात [आ-
णि] वीर्यवान् शिष्य उदकांत गे-
लेला त्यास [तू] शेताविषयी-
च्या [युद्धा] व सरांसवा झालास.
त्या [युद्धा] व शत्रु फार वेळ उभे
राहून लढले. [परंतु] [तू]
त्याचीं घनें जिंकून हरण करिता
झालास.

15. Thou didst, Magha-
van, protect in the fight-
for-land S'vatrī's brave
[but] peaceful son who
had taken shelter in the
waters The enemies there
stood long indeed [and]
fought. [But] thou didst
win their possessions.

तो शत्रुबरोबर लढण्याकरिता थाण्या-
तून वर आला असे जाणवितो. या
शिष्याविषयी युद्धाचा मजातहि उच्चार
आला आहे तो पाहा.

सायणाचार्य म्हणतात, या मजात
'कुत्स' सांगितला तो कौत्स गोत्राचा
जो मद्रमुख्य कुरसमुषि तोच होय.
आम्हांलाहि तसेच दिसते. विशेष सांगा-

वयाचे इतकेच कीं, तो ऋषि होता
म्हणून वेळ वजनपाजनादिक घट-
कें करून ब्रह्मचर्याचाच बाणा
मिरवीत नसे, तर युद्धाहे करीत असे
(या मजाने जे वस्तूक्षण सांगितले
ते पुत्रसमर्चिच होय याविषयी म.
१. ५१. ६ इ. अनेक प्रमाणे आहेत)

१५. भावार्थः—हे बन्दा, जमिनी-
विषयी जो लढाई शिष्य आपल्या
शत्रूची करित होता तीत तू त्याला
मदत केलीस त्या लढाईत शत्रु फार
वेळ लढले तरी तू शेवटी जय पावल्यास
आणि शिष्याच्या शत्रूची माळमिळ-
कत तुला लूट मिळाली ती तू जिंकून
हरण करिता झालास.

असा भावार्थ दिसतो, तथापि हा
मंत्र कठिन आहे. 'शिष्य' म्हणजे
दरील मंत्रात जो शिष्य सांगिला आहे
तो आणि हा एकच. परंतु प-
डिला अर्थात 'श्यासु' आणि 'शाम्'
हे शब्द पार लक्ष्य आहेत. त्यांचा
'उदकांत गेलेला' हा अर्थ आम्हां स-
वनांम अनुसृत झाला आहे. पण त्या-
विषयी आम्हांस रुद्ध आहे. 'शाम'

ही 'शो' शब्दाची पुरुषवचनी द्वितीया
आहे. 'शो' याचा अर्थ 'बैद्य' असाहि
होतो तेव्हा 'शिष्य शो' म्हणजे 'शि-
ष्याचा पादस'—'शिष्याचा पुत्र' असा अर्थ
नाही होणार! 'श्यासु' म्हणजे 'तुम
मायाच्या अनुष्याची जी संतति तिन-
मध्ये' असें असेल, म्हणजे जमिनी-
विषयी लढाई झाली ती तुम होश-
मध्ये झाली असें समजलीं देईल. अ-
जून तरी बोलतात बहुत कम्पन गाव
असे असमान कीं, श्यासु शब्दाचे लोक
'परब' ('परब' शब्दाची) नर परबच,
'माळन' तर सगळे पाडबच, 'दळरी' नर
सगळे दळरीच नर असा गोतीत झालेला
लढाई 'परबान' असा 'दळरान'
शिवा 'माळवान' हाही गोती मद्रन
मद्रान देईल.

सूक्तम् ३४.

आहिरसो हिरण्यस्तूष ऋषिः । अधिनी देवता । छन्द - १-८. १०.

११ जगती, १ १२ त्रिष्टुप् ॥

त्रिंश्विन्नो अया भवतं नवेदसा विभुर्वा याम उत गतिर्गश्विना ।

युवोर्दि यन्त्रं हिम्येव वाससोभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः

॥ १ ॥

त्रि । चिन् । न । अय । भवतम् । नवेदसा । विऽभु । याम् । याम् ।

उत । राति । अश्विना ।

युवोः । हिं । यन्त्रम् । हिम्याऽईर । वासस । अभिऽआयसेन्या । भवतम् ।

मनीषिभिः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१ हे नवेदसो (=सर्वज्ञानिनी) [अधिनी] [युवाम्] अग [दिने] त्रिंशित् (=त्रिंशत्) नो भवतम् (=अस्माकमेव रणतम्) । हे अधिनी, वा (=युवयो) यामो (=रथ) विभु (=व्यापी=गिरतीर्ण) उत (=अथ च) राति (=दानशील=दातव्यवस्तुभिर्दत्ते) [भवति हि] । युवयोर्हि यन्त्र (=सबन्ध=उपासक सह यत्तत्त्व तत्), हिम्या (=हिमवतयो रानी) वाससो (=वत्सल्य) [य-न=सबन्ध] इव, [सुलकारक भवति] । [अतः कारणद्] [युवो] मनीषिभिः (=मेधाविभिः=अस्मादृषिभिरतोतृभिः) अभ्यायसेन्या (=नियन्त्रव्या=अनुमहवज्ञानदधीनी) भवतम् ॥

'फार वेळ....ळडले' 'अकन' याचा अर्थ 'ळडले' हा अर्थ आम्हां सायणा-प्रमाणे केला आहे, पण आम्हांस सज्ञाय आहे किती एक विद्वान् 'कन्द' धातूचे रूप समजून 'फार वेळ....गर्जते झाले' असा अर्थ सुचवितात ('कन्द' धातूपासून 'अकन' असे रूप होतें याविषयी स ५, ५९, १ 'प्र व रणद् अकन् सुविताय दावने' यावरील सायणभाष्य पाह्या, परंतु तेथे 'अकन्' हा एकवचना आहे)

'धनें निवून हरण ररिता झालास'

= 'अथवा वेदना अक' 'वेदनाम्' इहण-जे 'धन', 'घटक' 'अध' क' म्हणजे असुरज्ञ अर्थ 'सार्वा करणे', 'वाली' 'वाळण', 'जिकणे', 'जिकून घेण' उदा-हरणार्थ, 'अनु-यन्त....जहि ..) अस्मभ्यम् अस्य वेदन दक्षि' (स १. १७६ ४) 'अभक्तस माह्वन टाक - ..आण रयाचें धन आम्हांस दे,' या ठिकाणा सायणाचार्यच 'वेदनम्' म्हणजे 'धन' असा अर्थ करितात 'वेदन' हा शब्द ऋग्वेदांत पांच ठिकाणी आला आहे. १ ३३ १५, १ १७६. ४.

सूक्त ३४.

ऋषि-अगिरस् कुळतील हि-
रण्यस्तूप (पूर्वीच्या सूक्तांचा जो तो-
च) देवता-अश्वी. वृत्त-जगती,
पण ९ आणि १२ या मंत्राचे वृत्त
त्रिष्टुप् होय

१ हे [सर्व]ज्ञानी अश्वी हो,
आज [तुम्ही] तीनदा आमचेच रहा
तुमचा रथ निस्तीर्ण आणि देण
ग्यानी भरलेला [गोहे] आणि
तुमचा सवध थड रात्रीच्या वेळीं
बद्धासारखा [सुखकारक] होय.
[तर हे अश्वीनो], [तुम्ही]
भक्तास सुलभ रहा

HYMN 34

To the Asvins By H-
ranyastupa of the family of the
Angirases Metro—Jagati, but
that of verses 9 and 12 is the
Trishtup

1 Three times, [ye]
[omni]scient [Asvins], be
ye only ours this day.
Your chariot Asvins, is
extensive and filled with
gifts And your connec-
tion is [blissful] as [that]
of a garment on a chilly
night Asvins be [ye there-
fore] accessible to the
pious

४ ३० १३, ७ ३२ ७; १०.
३४ ४) पण हा मरुतचा मंत्र खेरीज
वरून त्या सर्व ठिकाणा सायणाचार्य
'अन' असा योग्य अर्थ करितात तो
पाहो 'अधर कृ' यावषयी १ १०१
५ हा मंत्र पाहो सायणाचार्य, 'अधरा
वेदना अरु' याचा शत्रूत 'फार वा-
ईट दुःख दिलस' असा अर्थ करितात
या मंत्रात आलीतडे सोमेश्वर

अथवा एकान्या गांवातील एकाच्या शेता-
वरून दोन गांवातील लोक जसे लहून
मरतात तशीच लहारे सांगितली आहे
त्याजकडेस लक्ष्य द्या. अशा प्रकारचे
तडे कोठेवाडीत लहानसान राजे आणि
त्यांचे भाऊवद (भायाद) राजमध्य
अजून होत असतात, आणि सर्वे हो-
ण्यापूर्वी हमजा मुळसांनाह होत दोन.

१ हे सूक्त अश्वी म्हणून जे दोन
देवांचे जोडा वेदांत मसिद्ध आहे आ-
णि ज्यांस मागाहून आश्वनीकुमार असे
पुराणे व इतिहासे आणि गडाकाव्याने
बरेच म्हणून लागले त्यांपैकीया आहे
सू ३ मंत्र १ पृष्ठ १८ यावरील
अथी शब्दावरील टाप पाहो

भावार्थ - 'सकाळी, मध्याह्ने, आणि
सायंकाळी अशा तीन वेळी मनुष्य
तुम्हांस हविर्अर्पण करितान, तें घेण्या-
करितां आज तुम्ही आमच्याच
परी या, दुसऱ्या उपासकाच्या परी
जाऊ नका कीं का तुमचा रथ नेहा
आणि भक्ता भरडेला असतो त्या

त्रयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इहं दुः ।

त्रयः स्कम्भासः स्कभितास आरभे त्रिर्नक्तं याधस्त्रिर्वाश्विना
दिवा ॥ २ ॥

त्रयः । पवयः । मधुवाहने । रथे । सोमस्य । वेनाम् । अनु । विश्वे ।
इत् । विदुः ।

त्रयः । स्कम्भासः । स्कभितासः । आरभे । त्रिः । नक्तम् । याधः ।

त्रिः । ऊम् इति । अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

भाषायाम् .

२. [हे अश्विनौ], [पवयोः] मधुवाहने (=मधुवाहके) रथे त्रयः पवयः
(=त्रीणि वक्राणि) [सन्ति] । [पवयोः] सोमस्य [विषये] वेनां (=कामनां) विश्व
इत् (=सर्वेपि) अनुविदुः (=जानन्ति) । आरभे (=आरब्धुम्=अयत्तम्बितुं=प-
तनभीतिनिवृत्त्यर्थं धारयितुं) [रथे] त्रयः स्कम्भाः (=रतम्भाः) स्कभिताः (=स्था-
पिताः) [सन्ति] । [युवां] नक्त (=रात्रौ) त्रिर्वाधः (=रथ उपविश्य त्रिवारं
गच्छथ) । उ (=उत=अपि च) हे अश्विनौ, दिवा त्रिर्वाधः (=त्रिवार ग-
च्छथः) ॥

धनें भस्त्रं आम्हाकडेसच या. तुमचा
संबंध उपासकाला झाला तर थंड रात्री-
च्या वेळी पांघरून आंगावर घेतले
असता होतं तसे सुख होतं. यास्तव
आम्हासारिले जे भक्त त्यांच्या स्वाधी-
न तुम्ही व्हा.

‘देणगीनीं भरलेला’=‘राति’. साय-
णाचार्य ‘राति’ म्हणजे ‘देणगी’ असा
येथे अर्थ करून ‘विस्तीर्ण आहे’ असें
म्हणतात. परंतु ‘राति’ हे ‘दानशाली’
या अर्था विशेषणहि होत असतें. (क.

१. २९. ४ याधरीळ त्याचेंच भाष्य
पाहा).

‘तुमचा संबंध थंड रात्रीच्या वेळी
वस्त्रासारिला [सुतकारक] होय’=
‘पुर्वोर्वन्ने हिम्येव वात्सः’. सायणाचा.
ये ‘तुमचा परस्पर संबंध दिवस रात्री-
च्या संबंधासारिला न तुटणारा आहे’
असें भाष्य करितात. परंतु ‘वात्स’
याचा अर्थ निर्विवाद प्रयोगान्तरावरून
‘दिवस’ असा सिद्ध होईल काय?

२ [हे अश्वी हो], [तुम-
च्या] मधुवाही रथास तीन चाके
[आहेत] सोमरसाविषयी [तु-
मची] तृष्णा सर्वहि [लोक]
जाणतात. धरण्यासाठी [तुमच्या
रथाला] तीन खाव लावि-
लेले [असतात]. [आणि]
हे अश्वी हो, [तुम्ही] तीनदा
रात्रीचे आणि तीनदा दिवसाचे
[त्या रथात बसून] फिरत असता

2. Three [are] the
wheels of [your] honey-
bearing chariot—all know
[your] thirst for Soma
Three [are] the posts fixed
[in the chariot] to catch
hold of Thrice [you]
drive by night and, As-
vins, thrice by day

२ या मंत्रांत अश्वीच्या रथाविषया
काही चमत्कारिक गोष्टी सांगितलेल्या
आहेत — 'त्याला तीन चाके आहेत,
तो सपाटगाने चालू लागला म्हणजे आत
बसणारे पडून नेते म्हणून धरण्यासाठी
रथात तीन खाव रोविलेले आहेत आणि
या अशा रथात बसून तीनदा रात्रीला
आणि तीनदा दिवसाला अश्वी सोम
पिण्यासाठी जात असतात' 'तीनदा
आमचे व्हा' असे पहिल्या मंत्रात
ज सांगितले त्यातील 'तीनदा' याज-
वस्तून 'त्रिवार' 'त्रिवार' ही कल्पना
या आणि पुढच्या मंत्रात सूक्त सपे
पर्यंत चालत राहिली आहे हे ध्यानात
'तेवाचे अथावा रथ सगळा सोम्याचा
केलेला आहे असे ऋग्वेदांत वर्णन येते
तो रथ ऋगु म्हणून जे देवांचे कारागीर
त्यांना वस्तून दिला असेहि सांगितले
आहे अथावरचा पुढे सूक्त येतील
रथात त्यांच्या रथाविषयी बरेच वर्णन

येत जाईल

'मधुवाही रथ' म्हणजे ज्यात मध
भरलेला असतो ऋ ८ २६ ई यांत
अश्वीस 'मधुवर्ण' म्ह 'मधाच्या वर्णाचे'
असे विशेषण दिले आहे सूक्त २२
मंत्र ३ यांत अश्वीच्या चावकास 'मधु-
युक्त' अथवा मधून भरलेला असे म्हटले
आहे. त पाहा पुढच्या मंत्रांतहि अश्वीस
मधान यत्न सेवण्याविषयी प्रार्थना
आहे ती पाहा

'सोमरसाविषयी [तुमची] तृष्णा
सर्वहि [लोक] जाणतात = सोमस्य वे
नाम् अनु विधे इत् रिदु याचा अर्थ
सायणाचार्य, सोमाची म्हणजे चंद्राची
येना म्हणजे सुंदर जी भार्या तिजशी
तुम्हा विवाह केला तेव्हा तुम्ही आप-
ल्या रथात गोड गोड पदार्थ भरण
वेळून गेलां त सकळ देव जाणतात'
असा अर्थ ऋ १० ८५ १ पास
अनुलक्षन करितात

समाने अहन्त्रिरवद्यगोहना विरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतम् ।
त्रिर्वाज्यतीरिपो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुपसंश्च
पिन्वतम् ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । त्रिः । अवद्यगोहना । त्रिः । अद्य । यज्ञम् । मधुना ।
मिमिक्षतम् ।

त्रिः । वाज्यतीः । इपः । अश्विना । युवम् । दोषाः । अस्मभ्यम् ।
उपसंः । च । पिन्वतम् ॥ ३ ॥

त्रिर्वाज्यतीरिपो त्रिरनुव्रते जने त्रिः सुप्राध्ये त्रेधेव शिक्षतम् ।
त्रिर्नान्द्यं वहतमश्विना युवं त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव
पिन्वतम् ॥ ४ ॥

त्रिः । वाज्यः । यातम् । त्रिः । अनुव्रते । जने । त्रिः । सुप्राध्ये ।
त्रेधाऽह्व । शिक्षतम् ।

त्रिः । नान्द्यम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । पृक्षः । अस्मे इति ।
अक्षराऽह्व । पिन्वतम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे अगवगोहनी (=दोषाणां सवरणकारिणी) [अश्विनी], [युवां]
समाने अहनि (=एकस्मिन्नेव दिने) त्रिः अद्य [एव] त्रिः, [गो] यज्ञं मिमि-
क्षत (=सिञ्चतम्) । हे अश्विनी, दोषा उपसंश्च (=रात्रौ दिवसाभ्यां रात्रिषु दिवसेषु
नैस्तपेण) त्रिः (=त्रिवार) वाज्यतीरिपः (=वरणपुच्छान्वजानि) युषाम् अस्मभ्य
पिन्वत (=सिञ्चत=प्रदच्छतम्) ॥

४. [हे अश्विनी], [युवां] त्रिः (=त्रिवार) यज्ञः (=यज्ञं) यात (=गच्छ-
तम्), त्रिः अनुव्रते (=युवयोस्तुष्ट्यापारण्ये=अनुव्रतान्ते अस्मादृक्षि) [जने],
त्रिः सुप्राध्ये (=सुप्त प्रकर्षेण यज्ञज्ञं रक्षणीति अस्मादृक्षि) [जने].
त्रेधा (=त्रिभिः प्रकारैः) [शिक्षयन्ति] इव (=तथा), [युवां] शिक्षत (=शि-
क्षयतम्-उपदिशतम्) । हे अश्विनी, युवां त्रिः नान्द्यं (=नान्द्रीम्=अनान्दं) वरत
(युवाभ्यां सह आगतम्), अस्मे (=अगमाम्-अस्मभ्य) त्रिः अक्षराण (सप्त
गणेषु ४ जगताम्) इव [त्रिषु] पृक्ष (=अभक्षि) पिन्वत (=पृषयत=दत्तम्) ॥

३ हे दोषगोपन करणारे
[अश्वी] हो, [तुम्ही] एकाच
दिवसीं तीनदा, [तुम्ही] आजच्या
दिवसीं तीनदा [आमच्या] यज्ञास
मधुने भिजवा. हे अश्वी हो, तुम्हा
पुष्टिकारक अन्न प्रत्येक रात्री
आणि प्रत्येक दिवसीं तीनदा आ
म्हास देत जा

४ [हे अश्वी हो], [तुम्ही]
तीनदा मार्गक्रमण कर, तीनदा
आज्ञाधारक जनाला [आणि]
तीनदा सुरक्षणीय [जनाला], तीन
प्रकारांनीं [शिक्षविषया] प्रमाण शि
कवा हे अश्वी हो, तीनदा तुम्ही
आनंद घेऊन या, उदकाप्रमाण
[वपुलवनें] तीनदा [आम्हास] तु
म्हा] अन्न द्या.

3 Thrice on the same
day, [ye] forgivers of
faults thrice this day spiri-
tuelle [our] sacrifice with
sweet honey Thrice may
ye, As vines give us
nourishing foods every
night and every day

4 Thrice may ye drive
your course, thrice may
ye teach us [if] in three
ways the obedient man,
thrice [the man] who de-
serves to be well protected
Thrice As vines may ye
bring joy, thrice may ye
give us food [as plenti-
fully] as the unceasing
stream of waters

३ भावार्थ - हे अश्वी हो, एकाच
दिवसीं आणि ते आजच आमचा यज्ञ
तीनदा तुम्ही मध्या भिजवा म्हणजे
मध घालून त्याला माधुर्य आणा, आणि
दररोज आणि दर रात्रीला पुष्टिकारक
अन्न तुम्ही तीनदा आम्हास देत जा
म्हणजे, तुम्हास तीनदा देण्याविषया
पक्षिण्या मग्न होत राहिल, तर त्या
तीनदा तेच आमचा यज्ञ तुम्हा मध्या
भिजवा आणि दररोज आणि दर
रात्रीस तीनदा आमच्या यज्ञास तेज
आम्हास पुष्टिकारक अन्न द्या

‘दोषगोपन करणारे’ म्हणजे भक्ती
दोष बाहेर पाडून देणारे दोषगोपी

क्षमा करणारे पण या विशेषणान्न मध्ये
जा नीट समजत नाही

‘अश्वी भिजवा’- मधुना भिजव
तम म्हणजे यज्ञावर मध शिंपवा या
जेनकरी आणि गोड होऊन देवांस विशेष
माध्य राहिल

४ दुसऱ्या भागांत शीतिल आठे
या तुम्ही तीनदा रात्रीचे आन
तीनदा दिवसाचे [त्या रात्री मध्या]
दिवस उत्तम’ अन्न जसाच शिंपाव
दिरा त्याच अणुला या मग्न
करि म्हणजे या अश्वी हो तुम्ही
तीनदा मार्गक्रमण कर आणि आम्हा
रात्रीचे तुम्ही अन्न पाडवा

त्रिनो रयिं वहतमश्विना युवं त्रिदेवतांता त्रिरुतावतं धियः ।
त्रिः सौमगत्वं त्रिरुत, श्रवांसि नस्त्रिष्टं वां सूर दुहितां
हृदयम् ॥ ५ ॥

त्रि । न । रयिम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रि । देवऽतांता । त्रि ।
उत । अवतम् । धिय ।
त्रि । सौमगऽत्वम् । त्रि । उत । श्रवांसि । न । त्रिऽस्थम् । वाम् ।
सूर । दुहिता । आ । रुहन् । रयम् ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५ हे आश्विनौ, युवां न (=अस्मभ्य) त्रि (=त्रिवार) रयि (=भन) वहतम्
(=आवहत=प्रापयतम्) । [युवां] देवताता (=देवतातो=देवयजनकर्माण) । न
[अवत=प्रसन्नो भवतम्] । उत (=अपि च) त्रिस् (=त्रिवार) धिय (=अस्मा-
क स्तुती) अवत (=प्रतिगृहीत=गृणुतम्) । [युवां] न (=अस्मभ्य) त्रि सौमगत्वं
(=सौभाग्य) त्रिरुत (=त्रिष्व) श्रवांसि (=अक्षादितपदो) [दनम्] । वां
(=युवयोस्) त्रिष्ट (=त्रिषु चक्रेषु स्थित) रय सूर दुहिता (=सूर्यदुहिता=सूर्यस्य
दुहिता=सूर्यो नाम सूर्यकया) आरुहत् (=आरुह्यती) ॥

आणि तुम्हीं रक्षण कराव अशी प्रार्थना
करणारे छोक त्यांस तीन प्रकारांना
तीनदा शिकवा तीनदा येऊ तुम्ही
आपल्या बरोबर आनंद घेऊन या,
आणि तीनदा येऊ आम्हांस अजे या,
आणि ता इतका विपुल असावी का
पाण्याच्या प्रवाहाप्रमाणे ता वाहत
राहतील'

'मार्ग = मार्ग' 'वर्त' हा शब्द
ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणी आला आहे
आणि एक स्थळ खेरीज कव्हेन तो
सर्व ठिकाणी अथाच्या रगाचा जो
मार्ग त्याला छविछेदा आहे सापणा-
चार्य वहतमस्तु पर' असा अर्थ
करितात (परंतु स्थळा तपि ते वर्त
पातम्' याचा 'आमच्या घरा या' अ

साच अर्थ सांगतात) परंतु केव्हा के-
व्हा मार्ग असाहि करितात (अ २
४१. ७, ७ ६९ ५, आणि ८
३५ ७ यांजवरील भाष्य पाहा) तो
आम्हांस या ठिकाणी योग्य वाटल्याव-
रून घेतला आहे

तीन प्रकार' कोणते, आणि शिकवा'
त वाच शिकवावयाचे, याचा खुलासा
मनावरून होत नाही

'आनंद' = नाशम् 'नाशम्' ही
'नादी' शब्दाची (नादीम् या एवजी)
द्वितीया आहे नादकांच्या आरम्भा जी
'नादी' म्हणून येत असते तिचा मूळ
अर्थ 'आनंद' होय ह या मनावरून
स्पष्ट होते

५ हे अश्वी हो, तीनदा आम्हास तुम्ही संपत्ति वाहून आणा, तीनदा [तुम्ही] देवभजनाच्या वेळीं [आम्हावर प्रसन्न व्हा] आणि तीनदा [आमच्या] प्रार्थना ग्रहण करून घ्या. तीनदा [तुम्ही] आम्हास भाग्य [द्या] आणि तीनदा अन्नसंपत्ती [द्या]. तुमच्या तीनचाकी रथावर सूर्याची कन्या चढून बसली.

5 Thrice, Asvins, may ye bring wealth unto us, thrice [may ye be pleased] in [our] divine service, and thrice may [ye] accept [our] prayers Thrice [may ye give] us prosperity and thrice affluence Your three-wheeled car the daughter of the sun ascend ed.

५ 'संपत्ति वाहून आणा' = 'रवि वहतम्' यांत 'वहतम्' याचा अक्षरशः अर्थ 'वाहून घ्या', 'वाहा' इतका आहे. परंतु 'त' (आम्हास) हे पद आहे त्याप्रमाणे 'वाहून आणा' असा अर्थ होतो 'आ' उपसर्ग नसला तरी 'वह' धातूचा अर्थ बोलण्याच्याशी संबंधित दाखविणारे जे ('त' इत्यादिक) शब्द रथाच्या साहचर्याने 'आगळे' असाही होत असतो ते लक्षात देवाचे 'देवभजनाच्या वेळी' = 'देवताती' अक्षरशः 'देवकर्मात'; 'देवताती' अर्थ जे आम्ही यज्ञादि कर्मे करिता त्यांत.

'आम्हावर प्रसन्न व्हा' = 'अवतम्'. हे 'अवतम्' क्रियापद 'अवत धिय' असे जे पुढे आहे त्यातील 'अवत' यापासून अयत्नेन वळून घेतले पाहिजे. ऋषीच्या यांत प्रथम 'देवताती न' अयत्नम्' ('देवकर्मांत आम्हावर प्रसन्न व्हा, आम्हास रक्षा') असे म्हणायपाचे होत, वन इतक्यांत यज्ञानुरोधाने घेई विचार निरला आणि पुढे 'विस्तारने धिय' अने म्हटले असे समजले पाहिजे.

'सूर्याची कन्या चढा बसली'. सूर्याची तरुण कन्या 'सूर्या' म्हणून होती (तिला 'उर्गानी' असेहि नांव १. ११९ २ यांत आहे). तिने दोघाहि अथीस वरिल आणि दोघांची बायको झाली असे वेदांत पुष्कळ ठिकाणी सांगितले आहे आणि ती त्यानवरुंदर त्याच्या रथांत बसून फिरते असेहि वर्णन इतर ठिकाणी आढळते (पुढे रथ दुहिता सूर्यस्य सह धिया नासत्या अमृणीत १. ११७ १३; आ वा रथं युषति. तिप्त् अत्र जुष्टी नरा दुहिता सूर्यस्य १. ११८ ५; आ यत् वा सूर्या रथं तिष्ठत् ५. ७३ ५).

अश्वीची रथी 'सूर्या' ही रथांत बसली ही गोष्ट या मंत्रांत कशाळा सांगितली असें पुसट्यास, इतकेच उतर आहे वी, अर्थविषयी कोणतीहि गोष्ट 'विचार', 'निष्पट', 'तीता', याच्या संबंधाची असेल ती या सूक्तांत सांगितली आहे 'तीनदा.....सप्तरी वाहून आणा', 'तीनदा.....प्रसन्न व्हा', 'तीनदा.....प्रार्थना ग्रहण करून घ्या' 'तीनदा.....पाप द्या', 'तीनदा अन्न-

त्रिनो अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिः पार्थिवानि त्रिं दत्तमृचः ।
ओमानं शंयोर्ममकाय सुनवे त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती
॥ ६ ॥ ४ ॥

त्रि । न । अश्विना । दिव्यानि । भेषजा । त्रि । पार्थिवानि । त्रिः ।
ऊम् इति । दत्तम् । अतृभ्यः ।
ओमानम् । शम्स्यो । ममकाय । सुनवे । त्रिधातु । शर्म । वहतम् ।
शुम् । पता इति ॥ ६ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

६ हे अश्विनौ, [युग] न (=अस्मभ्य) त्रिदिव्यानि (=गुलोकवर्तीनि), त्रि पार्थिवानि (=पृथ्व्यामुत्पन्नानि) त्रिद (=त्रिध) अद्वय (=मेघोदकप्रदेशेभ्य (=अन्तरिक्षप्रदेशाद्) [यानि तानि] भेषजानि दत्तम् । शयो (=शयुनामकस्य=क्षयवे अर्पितम्) ओमान (=सुखम्) [अपि च] हे शुभस्पती (=वद्व्याणाधिपती) [अश्विनौ] त्रिधातु (=त्रिगुणित) शर्म (=सुख) ममकाय (=मदीयाय) सुनवे [आ]वहतम् (=आनयतम्) ॥

सपनि या' ही पक्षी त्रिवारावृत्ति दर्शक आहेत, तशीच तुमची 'सूर्या' ज्या रथात तुमच्या बरोबर लग्न होणांच बसली वोहि रथ 'तीन' चाकांचा होता, असे म्हणण्याचा भावार्थ आहे

'सूर्याची कथा'—'सुरे दुहिता' आम्हा केलेल्या अर्थाविषया तराका नाहीच तो सायणाचार्यप्रमाण केला आहे पण 'सूरस्य' (अथवा, 'सूर्य' या पासून घेतले तर 'सूर्यस्य') असे पर्वीने

रूप पाहिजे त्याऐजीं सप्तमी की ? सायणाचार्य "विभाकेत्यस्य" आहे (म्हणजे पक्षीबद्दल सप्तमी आहे) इतके सांगण्यापेक्षा ज्यास्ती कांहा छिंहीत नाहात सूचना—'सूर्यदुहिता' असे प्रथम समस्त पद असून भग सप्तसाराण होऊन सूर-इ-अ असे शब्दाव्ययंतर सूर-अ-अ-इ-सुरे' असे शब्द असेल काय?

६ हे अग्नी हो, [तुम्हां] तीनदा आम्हास दुलोकातोल, ती नदा पृथ्वीवरील आणि तीनदा अतरिक्षातोल औगवे दा. झगूला [जो] प्रसाद [दिला] तो, आणि हे कन्याणाचे अधिपती हो, [जि] तिप्पट कल्याण [ते] माझ्या पुत्राकरिता घेऊन या

6 Thrice, As'vins, may [ye] give unto us medicaments of heaven, 'thrice [those] of the earth and thrice [those] of the sky. Carry [hither] for my son the favour [shown] to S'anyu [and], Lords of bliss, the three-fold blessing.

६. वेदांत तीन लोक अथवा प्रदेश सांगितले आहेत. पृथ्वी हा अगदी खालचा म्हणजे ज्यावर आपण राहतो तो एक; दुसरा अतरिक्ष, म्हणजे वातावरण अथवा आकाश, ज्यांत पाणी, ढग वगैरे असतात तो; आणि अतरिक्षावर जो परम उच्च प्रदेश, आणि ज्यांत सूर्यचंद्रादि तारे आणि नक्षत्रे आहेत तो तिसरा या तृतीयप्रदेशास 'तु' अथवा मुंडीक किंवा आलीकडील संस्कृतांत स्वर्ग असे म्हणतात मागाहून त्रैलोक्य अथवा त्रिलोकी किंवा त्रिभुवन असें ज्याला म्हणतात त्याच बीज याच वैदिक समजुतीमध्ये आहे. अर्वाचीन काळी स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ, अथवा स्वर्ग, पृथिवी आणि पाताळ असे तीन लोक समजतात पण वैदिक युगातील मनुष्यास या पाताळाविषया नाहीं ठाऊक नव्हते, पाताळ शब्द वेदांत येत नाही या पाताळातील शोषाद कोठे आढळत नाही.

वर जे स, अतरिक्ष आणि पृथ्वी असे तीन लोक सांगत त्या त्रिदातु तीतीनदा औगवे अधाना आणुं दास, आणि शयु म्हणून बोली म-

रातीचा पुत्र) होता, त्याला जो प्रसाद आणि जे तिप्पट सुख दिले ते मनुष्याच्या मुलाला आणून द्यावे असा मन्नाचा भावार्थ आहे.

'अग्नी' हे रोम्यांस बरे करितात असे पूर्वी (१४ व्या पुर्ववरील अग्नी-विषयां टिपेत) सांगितले आहे. ते पा मन्नावरून स्पष्ट होईल. वेदोत्तर भाषांत म्हणजे पुराणे, इतिहास, काव्ये इत्यादिकांत अधिनीकमार (म्हणजे अधिदेवच) हे देवांचे वैभवा होत असे सांगितले आहे; त्या कथेचें बीज या मनांत आहे वेदांत अग्नी हे वैभवा आहेत असे आढळून सरं पण देवांस रोग होतात आणि त्यांस औषधाची जरूर लागते आणि अग्नी हे औषध देऊन देवांस बरे करितात असे आज-निवत शास्त्र वेदांच्या वेळां रचलेलें नव्हते अग्नी हे मनुष्यांस औषध देऊन बरे करिताना इतरूच त्या वेळेचे लोक समजत.

'अतरिक्षातील' = 'अदृश'. अक्षरज्ञाः अर्थ 'पाण्यापासून [शाब्दिक]' असा आहे परंतु पाणी म्हणजे अतरिक्षांत जा येतोइव ठराव्या त्यांना असण्यास त्यांकरि म्हणतात. त्यांकरून ता भेगे

त्रि॒नो॑ अ॒श्विना॑ य॒ज्ञता॑ दि॒वेदि॑वे परि॑ त्रि॒धातुं॑ पृथि॒वीम॑शा॒यत॑म् ।
ति॒स्रो ना॑स॒त्या र॒थ्या प॒राव॑त आ॒त्मेव॑ वा॒तः स्व॑स॒राणि॑
गच्छ॑तम् ॥ ७ ॥

त्रिः । नः । अ॒श्विना॑ । य॒ज्ञता॑ । दि॒वेदि॑ । परि॑ । त्रि॒धातुं॑ । पृथि॒वीम् ।
अ॒शा॒यत॑म् ।
ति॒स्रः । ना॒स॒त्या । र॒थ्या । प॒रा॒व॒तः । आ॒त्मा॒इव॑ । वा॒तः । स्व॑स॒रा॒णि॑
णि । ग॒च्छ॑तम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. हे अश्विनो, न (=अस्मभ्यम्=अस्माभिः) दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) त्रिः (=त्रिदोरं) यज्ञतो (=यष्ट्यौ) [युवा] पृथिवी त्रिधातु (=त्रिगुणं यथा स्वात्तपा) पर्यज्ञायत (=परितः ज्ञायन् अकुपते, निरपयेव कुरुषः) । हे रथ्यो (=रथस्वामिनौ) नासत्यो (=सत्यौ) [अश्विनौ], आत्मा वातः (=प्राणवायुः) स्वसराणि (=शरीररूपाणि स्वगृहाणि) [गच्छति=ध्यामोति] तद्वत्, [युवा] तिस्रः परावतः (=नीन् दूरस्थितान् लोकान्) गच्छत (=व्याप्नुतम्) ॥

इहो अश्विनाने जेथें असतात तो अंतरिक्षप्रदेश. हाच अर्थ सायणांनी केला आहे.

‘ज्ञंयु’ हा कोण होता तें ठाळूक नाही. सायणाचार्य तो बृहस्पतिपुत्र म्हणून जें म्हणतात तें एका ब्राह्मणांतून घेतल आहे.

‘तिष्यट’=‘त्रिधातु’. सायणाचार्य “वात, विन, आणि येष्मा ह्या तीन धातूंनी शमन करणारे” मुस (शर्म) असा अर्थ दारितान. पण पैदिकयुगांत पैदिकाचा हा धातुभेद केलेला असेल असे यात नाहीं. आम्ही

केलेल्या अर्थास रु. ई. ६१. १२. दावरील सायणभाष्याचाच आधार आहे. तेथें सरस्वतीस ‘सप्तधातुः’ असे म्हटले आहे; त्याचा अर्थ ते “सप्त अवयव ज्ञंयि”, म्हणजे सात तुकडे मिळून झालेली असे भाष्य दारितान. तसेच ‘त्रिधातु’ म्हणजे ‘त्रिगुणित’=‘तिष्यट’. हे तीन प्रकार अथवा अवयव कोणते तें सांगवत नाहीं. कदाचित् मुळीसतीळ, अंतरिक्षातीळ आणि पृथ्वीवरील जें कल्पाण ते तिष्यट कल्पाण असें असेल (रु. १. २७. ५ दावरील आगची टीप पाहा).

७ हे अग्नी हो, ज्वाळरिता
आम्ही प्रतिदिनीं तीनदा यज्ञ
करावा असे तुम्ही पृथ्वीला तीन-
दुडती वृळसा घालून राहत अस-
ता हे रथगामी नास्त्य हो,
प्राणवायु जसा शरीरात [फिरतो]
तसे [तुम्ही] त्रैलोक्यामध्ये फिरा

7 Ye O As'vins, who
deserve to be sacrificed to
by us thrice every day
tially surround the earth
The three distant worlds,
O truthful charioteers may
permeate us [does] the
with breath its habita-
tions

७ भावार्थ - प्रतिदिना आम्ही तु
मची तीनदा पूजा करावी असे तुम्ही
आम्ही आणि तुम्ही पृथ्वीच्या सभाव-
ताळी सापाप्रमाण (प्रतिदनां) वळसा
घालून राहतां तर हे रथांत बसून
जाणारे सत्यरूप अग्नीहो, जसा प्राण
वायु (म्हणजे जीवरूपी जो वायु तो)
शरीरांत खेळतो तसे तुम्ही त्रैलोक्यांत
खेळत राहा.

'तीनदुडती' = त्रिधातु 'त्रिधातु' हे
क्रियाविशेषण अहे

'रथगामी' म्हणजे 'रथांत बसून
जाणारे' अथी हे रथांत बसून जात
असतात म्हणून पूर्वांच सांगितलं
आहे

त्रैलोक्यामध्ये फिरा = 'तस परा-

वत गच्छतम्' 'परायत्' म्हणजे दूरचा
प्रदेश 'परान्त' हा शब्द 'दरच्या भदे
शाहू', 'दूरून' या अर्था पुष्कळ
ठिकाणा येतो तित परायत' (= 'तीन
दूरचे प्रदेश') हे शब्द क ८ ५
८, ८ ३२ २२ आणि प्रस्तुतचा मंत्र
असा तीन ठिकाणा आले आहेत
प्रस्तुतच्या मंत्रांत तर 'परायत' या
शब्दाच सावणाचार्य (छापीळ प्रतीत
तर) भाष्य करितच नाहात परंतु
तीनहि स्थळ नाहून पाहिला तर 'तस
परायत' म्हणजे 'तीन दूरचे प्रदेश'
असा अर्थ सिद्ध होतो अस दिसत
हे त्रिलोक कोणते त निश्चयान सांगवत
नाहा, परंतु पृथ्वी, अंतरिक्ष आणि दु
हे असतील

त्रिराश्विना सिन्धुभिः सप्तमातृभिस्त्रय आहावाग्नेधा हविष्कृतम् ।
 तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे दुर्भिरक्तुभिर्हितम्
 ॥ ८ ॥

त्रि । अश्विना । सिन्धुभिः । सप्तमातृभिः । त्रयः । आहावाः । ग्रेधा ।
 हवि । कृतम् ।
 तिस्रः । पृथिवी । उपरि । प्रवा । दिवः । नाकम् । रक्षेथे इति । दुर्भिः ।
 अक्तुभिः । हितम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८ हे अश्विनौ, [युवयो कृते] त्रय आहावा (=द्रोणकलशा) सप्तमातृभिः
 (=सप्तसत्याका मातर इत्यादयित्र्यो येषां ते) सिन्धुभिः (=स्यन्दनस्वभावा,
 सोमै) त्रि (=त्रिवारम्) [आपूरिता भवन्ति] [अपि च] ग्रेधा (=त्रिभि प्रकारै)
 हवि कृत (=सिद्ध क्रियते) । तिस्रः पृथिवीरुपरि (=पृथिव्यन्तरिक्षलोकान्पि-
 णो मदनत्रयस्योपरि) प्रवा (=प्रवौ=प्रवन्तौ=गच्छन्तौ) [युवौ] दिवो नाक
 (=गुलोकस्य उच्चैस्त्रय प्रदेश=क्षिप्रर) दुर्भिरक्तुभिः (=अहर्निशं) हित रक्षेथे
 (=स्थापित रक्षण = स्थिर यथा तिष्ठेजमा रक्षथ) ॥

८. हे अश्वी हो, [तुम्हांसाठी] सप्तमातृक सोमानी तीन कलश तीनदा भरले [जातात] [आणि] तीन प्रकारे करून [सोम] इति सिद्ध केले [जाते]. तीन पृथिवी-वर गमन करणारे [जे] तुम्ही [ते] गुह्योकांचे शिखर प्रतिदिनी [आणि] प्रतिरात्री सरक्षण करून अचल स्थितीत ठेवीत असता.

8 Thrice, As'vins, [are] the three jars [filled] with these seven-mothered streams [for you] [and] in three ways is the oblation prepared. Passing above the three worlds ye keep steady the vault of heaven [all] days [and] nights

७ 'त्रिवार' 'त्रिवार' ही आवृत्ति या मंत्रातहि आहेच. 'हे अश्वीदेव हो, सात ज्यांच्या आया अशा सोमानी तीन कलश तुम्हांसाठी तीनदा भरून तयार केले जातात. तीनदा तुम्हांसाठी इति तयार केले जाते. आणि पृथ्वी, अंतरिक्ष आणि गुह्योकांचे तीनही लोकांच्या वर गमन करणारे जे तुम्ही ते रात्रदिवस गुह्योकांच्या माथ्याचे सरक्षण करून ते स्थिर राहू असे करित असता', असा भाषार्थ आहे.

सोमानी सात आया कोणत्या! सायणाचार्य "इम मे गच्छे वसुने" इत्यादि (म. १०. ७५ प.) 'सात नद्यांपासून उत्पन्न झालेली' असा 'सप्तमातृ' याचा अर्थ करून 'सिन्धु' म्हणजे 'उदक' असे समजतात, आणि 'सात नद्यांपासून उत्पन्न झालेल्या उदकांनी' असा अर्थ करितात.

'प्रतिदिनी आणि प्रतिरात्री सरक्षण करून अचलस्थितीत ठेवीत असता'—'रक्षेये दग्धिरनुभिहितम्'. अक्षरज्ञा अर्थ, 'स्थापिलेला [असा] रात्रदिवस

रक्षित असता'; म्ह. अशा रीतीने रक्षित असता की, तो तेथून पडत नाही, तर स्थिर राहतो. सायणाचार्य 'रात्रदिवस' याचा सबंध 'स्थापिलेला' या-व्याशी घेतात, 'रक्षित असता' याच्याशी घेत नाहीत.

'गुह्योकांचे शिखर'—'दिवो नाकम्'. हा जो आम्ही अर्थ करितो त्यात म. ९. ७३. ४ या मंत्राचा आणि स्वावरीळ सायणभाष्याचा आधार आहे प्रस्तुत स्थळी सायणाचार्य 'दिवो नाकम्' या शब्दाचा 'गुह्योकांचे' जो अर्थ त्याला असा अर्थ तोपडात परंतु येथे 'दिवो नाक' म्हणजे 'भाक'च असा अर्थ समजावयाचा; आणि 'गुह्योकांचे शिखर' म्हणजे 'गुह्योकांचा माथा' किंवा 'स्वर्ग' असेंच समजल पाहिजे.

या मंत्रात जो 'भाक' शब्द आला आहे त्याचा अर्थ आलीकडील संस्कृताने स्वर्ग असा होतो, तथाच वेदातहि होतो; परंतु हा स्वर्ग म्हणजे गुह्योका-सारिला एक उच प्रदेश आहे असा

क १ व्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य क १ त्रयो बन्धुरो ये सनीळाः।
 कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नास्त्योषयायः ॥ ९ ॥
 क । व्री । चक्रा । त्रिवृतः । रथस्य । क । त्रयः । बन्धुरः । ये ।
 सनीळाः ।
 कदा । योगः । वाजिनः । रासभस्य । येन । यज्ञम् । नास्त्या ।
 उपध्यायः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९ हे नास्त्यौ, येन [रथेन] [युवां] यज्ञम् उपवाध (=प्राप्नुवन्) [तस्य] [पुष्यो] त्रिवृत. (=त्रिकोणस्य) रथस्य त्रीणि चक्रानि क [तन्त्रि], [तस्य रथस्य] ये बन्धुर (=इषारूपाणि वायानि) सनीळाः (=आसनोपेता) [वर्तन्ते] [ते] क [तन्त्रि], वाजिन (=बलवतो) रासभस्य (=गर्दभस्य) योग (=तस्मिन्मध्ये नियोजन) कदा [भविष्यति] ?

समज दिसून येतो आणि ज्यांत नारे येते अहेत, तो प्रदेश 'नाक' होय; एकाद्या देवाच्या उबीविषयीं अथवा मोठेपणानिपया सांगण्याचे झाले म्हणजे तो 'नाकाग्रत' पोहचतो असें वर्णन (७. ५८. १) आढळते 'नाक' उच होय (७. ८६. १), तो उच आणि त्रिस्तीर्ण होय, तो अतपस्वी आहे आणि विष्णूने त्याला वरचेवर धारण केला आहे (७. ९९. २) 'साध्य' या नांवाने देव तेथ असतात (१. १६४. ५०; १०. ९०. १६), तो विस्तीर्ण होय आणि रयाला इद्रानें आपल्या पगळ्यानें अंतराळी धारण केला आहे (१०. ११३. ४) जो मर्त्य यज्ञादिक कारतो तो 'नाकाच्या' पाठीवर जाऊन देशामध्ये बसतो (१. १०५. ५) आणि दिव्योदाम या नांवाचा राजा

होऊन गेला तो 'नाकाच्या' पाठीवर जाऊन उषा राहिला (८. १०३. २). रोम हा पद्याग्रमाणें 'नाकांत' म्हणजे बालोकांत भ्रमण करितो (१०. १२३. ६); इत्यादि या 'नाका'विषयीं ऋग्वेदांत सांगितले आहे यावरून आपल्या आर्य पूर्वजांची अशी श्रद्धा उघड दिसून येते की, गुलोकाचा जो अत्यंत उच प्रदेश तो 'नाक' अथवा स्वर्ग होय; आणि देव तेथ वास करतात; आणि जे मर्त्य मुकृत्य कारतील ते तेथ जातात; व स्वर्ग अतिउच आणि विस्तीर्ण आहे. परंतु इराणत ऐरावत म्हणून इद्राचा बसावयाचा ह्मी आहे, अथवा नंदनवन म्हणून बाग आहे अथवा तेथ अप्सरा गायन करतात इत्यादिक न्याय पुराणांतील मोठी रथा ऋग्वेदान नाहीं.

९. हे सत्यवान् [अश्वी] हो,
[तुम्ही] ज्या [रथा]त [वस्तून] यज्ञा-
प्रत येत असता [या] [तुमच्या]
त्रिकोणी रथाचीं तीन चाके कोठे?
[त्याचा] तीन लाकडांचा जो बैठ-
कोसकट साठा [तो] कोठे? [या
तुमच्या रथाला] [तुम्ही आपला]
पळवान गाढव केव्हा जोडाल.

9. Where [are] the
three wheels of the trian-
gular car, where the three
beams with seats [on them],
[and] when will you har-
ness [your] powerful don-
key [to that car], with
which, O truthful As'vins,
[ye] go to the sacrifice?

९. या मंत्रात जे तीन प्रश्न आहेत
रथाचे तालव्य इतकेच की, 'तुम्ही ज्या
रथाने आपल्या उगासकांच्या यज्ञाप्रत
जात असता तो तयार करून त्यात
वस्तून तुम्ही आमच्या या आजच्या
यज्ञाप्रत लयकर की येत नाहीं?

'त्रिकोणी' हा अर्थ सापण्याचा यांसच
अनुसह्यन केला आहे. ते म्हणतात
की, आस आणि आसापासून जी
दोन लाकडे असतात आणि पुढच्या
बाजूस आऊन मिळतात तीं अशी
तीन मिळून अश्वीचा रथ होतो म्हणून
तो त्रिकोणी होय अजून तरी एक
बेळाने, एक घोड्याचे अथवा एक
तेज्याचे फार चपळ जे ताने अथवा एके
असतात ते अशाच प्रकारचे असतात,
हे आमच्या याचकांस सांगण्यास
नकोच.

'तीन चाके'. अश्वीच्या रथास तीन
चाके असल्याविषयी पूर्वी सांगितलेच
आहे.

'पळवान गाढव'. अश्वीच्या रथास
एकच गाढव जोडलेला असतो असें
वेदांत कोठकोठें आढळतें (१.
११६. २; ८. ८५. ७). घोडे
जोडलेले असतात असेहि इतर ठि-
काणी सांगितले आहे. पुराणांतरी जसा
सारजेचा मोर, गणपतीचा उंदीर,
विष्णूचा गवद, शिवाचा नंदी तसा
वेदांत अश्वीचा गाढव आहे.

'[त्याचा] तीन लाकडांचा जो
बैठकोसकट साठा [तो] कोठे?'—
इ प्रयो वन्धुरो ये सनीळा. आस अथवा
आसावरचे आढवे समानर लाकड
एक आणि त्यापासून पुढे जाणारी
दोन लाकडे मिळून तीन. आणि
त्यांवरच वसण्यासाठीं बैठक आहे,
असा अर्थ.

आतां अशा प्रकारच्या रथाचे
निसरे चार कोठे असेल ते साद सांगवत
नारा.

आ नासत्या गच्छतं हूयते हविर्मध्वः पिवतं मधुपेभिः सभिः ।
 युवोहि पूर्वं सवितापसो रथमृताय चित्रं घृतवन्तमिष्यति ॥ १० ॥
 आ । नासत्या । गच्छतम् । हूयते । हविः । मध्वः । पिवतम् । मधुपेभिः ।
 आसभिः ।

युवो । हि । पूर्वम् । सविता । उपसः । रथम् । मृताय । चित्रम् ।
 घृतवन्तम् । इष्यति ॥ १० ॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरेह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।
 प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा
 ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् । मधुपेयम् ।
 अश्विना ।

प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेषः ।
 भवतम् । सचाभुवा ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१० हे नासत्यौ, [युवाम्] आगच्छतम्, [युवाभ्याम्] [इह] हवि हूयते
 (=अस्मान्निर्त्यते), [युवा] मधुपे (=मधुर सोमस्य पिवद्भिः) [युवयो]
 आसभिः (=आस्यै) मध्व (=मधुन =मधुरस्य सोमसस्य) [भाग] पिवतम् ।
 सविता हि युग्मोश्चित्र (=रमणीय) घृतवन्त (=घृतवचनेषु चान्द्र) [च] रथम्
 उपस पूर्वम् (=उप कालात्प्रथममेव) मृताय (=अस्मदादीनां यज्ञार्थम्) इष्यति
 (=अस्मात्=अेषपति) ॥

११ हे नासत्यौ अश्विनौ, [युवा] त्रिभिरेकादशैः (=त्रयस्त्रिंशद्भिः) देवैः
 मधुपेयं (=मधुरस्य सोमसस्य पानं) [प्रति] इह आपातम् । [युवाम्] [अस्मा-
 कम्] आयु प्रतारिष्ट (=प्रतारिष्ट=प्रवर्धयतम्), [अस्माक] रपांसि (=पापानि
 =प्राणीन्) निर्मृक्षत (=अस्मन्नो निर्मर्जयतम्), [अस्माक] द्वेष (=द्वेष
 =द्वेषवर्तनम्) सेधतं (=प्रतिषेधतम्), [अस्माक] सचाभुवा (=साक्षात्प्राप्तम्
 अस्माभिः साक्षात्स्थितौ) भवतम् ॥

१०. हे सत्यवान् [अश्वी] हो,
[तुम्ही] उमपतां या; [हें] हवि [तु-
म्हाला] अर्पण केले आहे; [आप-
ल्या] मधुर सोमरस पिणान्या
तोडांनी [हा आमचा] मधुर सोम-
रस [तुम्ही] प्या. कारण कीं उपे-
क्षा पूर्वी तुमच्या तेजःपुत्र [आणि]
गुळगुळीत रघाला सविता यज्ञा-
साठी पाठवीत असतो.

११. हे सत्यवान् अश्वी हो,
तिष्पट अकरा देवांसकट [तु-
म्ही] पथें मधुर सोमरस पिण्या-
करिता या; [तुम्ही] [आमचें]
आयुष्य वाढवा, [आमचें] व्या-
धी नाहीसे करा, [आमच्या]
द्वेष्यांचें निवारण करा, [आणि]
[आमचे] पाठवाले व्हा.

10. Come, [ye] truth-
ful [As'vins], the oblation
is offered [unto you], drink
[therefore] of the sweet
Soma with [your] mouths
that sip the sweet Soma.
For before [the time of]
Dawn Savitā sends forth
to the sacrifice your cha-
riot resplendent [and]
smooth.

11. Come hither, ye
Truthful As'vins, with the
thrice eleven gods to drink
the sweet Soma. Prolong
[our] lives, wipe off [our]
diseases, ward off [our]
enemies, [and] be our
champions.

१०. पूर्वांश मंत्रांत अश्वी छीकर
की घेत नाहीत अशा भावार्थाने प्रथ-
म पुसले या मंत्रांत पुनः प्रार्थना करितो
की, 'हे अश्वी, तुम्ही छवकर या,
आणि हे जे हवि तुम्हांसाठी तयार
कल्प आम्ही अर्पण करित आहे ते
सोमरसस्पर्शी मधुर हवि आपल्या सोम-
रस पिण्याची सवय असणाऱ्या तोडांनी
तुम्ही प्या तुम्हांस छवकर देवता
पिण्यादिपया प्रार्थना करितो यांत नवक
नाहीं. कारण कीं उपेक्षापूर्वी
तुमचा तेजहरी आणि गुळगुळीत रस
सविता यज्ञात्मन पाठवीत असतो'
असा भावार्थ.

'गुळगुळीत' = 'पुनरन्तम्'. अक्षरार्थः.
'अपाटा तुष [छाविळे] आहे'. म्हणजे,
त्याजवर जणुं काय तृपच छाविळे आहे
असा हस्तांश नरम छानगारा, आणि
छोत्रगाला सारक्यासारक्या सादणासारक्या
म्हणवार्थ कीं, याकें यागदीं याग्या
म्हणून आताच्या देवतांस तृप छाविळे
असत म्हणून 'पुनरन्तम्' असे म्हणजे
आहे

'सविता पाठवीत असतो' = 'वरिता
इच्छति' अर्थाच्या रयस सविता कसा
पाठविणे अथवा देविणे व याचा सरो-
सर भावार्थ काय आहे ते छी हवि
सविता नाहीं तरी इतके हृदय दिवो

आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनार्वाञ्च रथिं वहतं सुवीरम् ।
 शृण्वन्तां वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातो ॥ १२ ॥ ५ ॥

आ । न । अश्विना । त्रिवृता । रथेन । अर्वाञ्चम् । रथिम् । वहतम् ।
 सुवीरम् ।
 शृण्वन्तां । वाम् । अवसे । जोहवीमि । वृधे । च । न । भवतम् ।
 वाजसातो ॥ १२ ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

१२ हे अभिनौ, [युवा] त्रिवृता (=त्रिकोणेन) रथेन सुवीर (=पुत्रभूत्वा-
 दिभि शोभनैवारोपेतं) राव (=सपद) न (=अस्मभ्यम्=अस्मदर्भम्) अर्वा-
 ञ्चम् (=अर्वाङ्=अस्मदाभिमुख्येन) आवहतम् (=आनयतम्) [अह] शृण्वन्तो
 (=अस्मदीयस्तुति शृण्वन्तो) वाम् अवसे (=अस्मद्रक्षणाय) जोहवीमि (=पुन-
 पुन आशुयामि) । [युवा] च वाजसातो (=समासे) न (=अस्माक) वृधे
 (=पृथगे=पर्वणाप=अपाप) भवतम् ॥

का, रूपान्गोदर उवा (अथवा प्रजात)
 उगयत असते आणि उवेच्या अंगोदर-
 हि अथी उगयतात आणि रघात वसून
 पश्यात येत असतात

११ या मंत्राचा भाग्यार्थ स्पष्टच
 आहे हाकेच सांगण अवश्य दिसत
 की, दीन अनुष्मन्ती धरम काकिमा
 देवापाशां जशी मार्या कराती तशीच
 यात प्रेमभावाना केडेली दृष्टीस पडते
 'तिष्ठत अकरा देवांसवट' मार्याभि
 एवादशी देव' म्हणजे तेहतास देवा-
 सहित' सायणाचार्य म्हणतात, तेहतीस
 देव म्हणजे 'ये देवास्ते दिवि एकादश'
 १० (१ १ १ ११) मंत्रात जे
 अकरा देव रघात, अकरा पृथ्वीवर

आणि अकरा अक्षरक्षीत असतात
 म्हणून सांगितक आहे ते तेहतीस देव
 सामान्याप्राये ऋ १ ४५ २ ('तातो-
 दिदथ धिर्वण त्रयस्त्रिंशत्तम आवह')
 गातहि तेहतीसच देव सांगतले आहेत
 तेचिथिप सहिद्या १ ४ १० १ यात-
 हि पृथ्वीवर ११ अक्षरक्षीत ११,
 आणि रघात ११ असे तेहतास देव
 सांगितले आहेत (ये देवास्ते दिवि
 एकादश स्य पृथिव्याम् अभि एकादश स्य ।
 अप्सक्षितो . . एकादश स्य ते देवा
 स . .) ऋ ३ ६ ५ यातहि
 तेहतीसच देव सांगितले आहेत (पृथी-
 वतम् निस्त यथ देवाः आषह'
 याप्रमाण दुसऱ्या ओंके शिवाय देव

१२. हे अश्वी हो, [तुम्ही आपल्या] त्रिकोणी रथांत [म-
रून] सुवीरयुक्त संपत्ती आम्हां-
साठीं इकडे आणा. ऐकून घे-
णाऱ्या तुम्हां उभयपक्षांत [मी]
पुनःपुनः साहाय्याकरितां हाका
मारीत बसवां. तर संप्रामांत
आम्हांस जय मिळेल असें करा.

तेहतीस आहेत असे वेदांत सांगितले
आहे. हे जे तेहतीस देव ते कोणते ते
ज्ञातव्य ब्राह्मणामध्ये' (४. ५. ७. २)
असे सांगितले आहे कीं, ८ यजु, ११
रुद्र, आणि १२ आदित्य, आणि मुळीक
आणि पृथ्वी मिळून तेहतीस. परंतु
संहितेमध्ये जे तेहतीस सांगितले ते
ज्ञातव्य ब्राह्मणांत सांगितल्याप्रमाणें
तेहतीस समजावयाचे किंवा कसे या-
विषयी निधयानें सांगवत नाही. परंतु
कसेहि असले तरी एक कथा (ऋ. ३.
१. २.) खेरीज कडून सर्व ठिकाणां
देव तेहतीसच आहेत असे सांगितले
आहे. ही जी तेहतीसांची संख्या

12. Carry hither unto
us, As'vins, by [means of]
your triangular car opul-
ence accompanied by good
heroes. Ye that hear I
invoke again and again for
help. Be [ye], therefore,
the givers of victory to us
in battle.

विजयासुख अर्थाधीन कालीं पुराणां-
तरी नव्वरे तेहतीस कोटि देव आहेत
अशी कथा निष्पन्न झाली असावी
यांत संशय नाही. हे तेहतीस कोटि
देव जर पुराणांत सांगितल्याप्रमाणें
खरोखरच असते तर आर्यावर्तांत प्र-
त्येक मनुष्याच्या हिशाबा दीड देव
आला आता. (आमच्या आर्यावर्ता-
तील सर्वप्रथम प्रजेची संख्या अजमासं
वाचता कोटि आहे).

'नाहीसे करा' = 'निर्मूलत'. हे ह्या
मज्झिमासुत्त आहे असे समज्यां.
सायणाचार्य 'मज्झि' धातूने निर्बचन
करितात. अर्थांत भेद पडत नाही.

१२. या ऋचेंत विशेष टीका
करण्यासारखें नाही. सूत्राचा उप-
संहार यांत आहे. 'हे अभिदेव हो,
तुम्ही आपल्या त्रिकोणी रथांत मारून
संपत्ती इकडे आणा आणि आम्हांस
जा. आणि ती तुमती संपत्ती नवी.
विजयबोबर सुसैनतीहि आम्हांस मिळे
असे वर. मी पुनः पुनः तुमचा धावा
करीत असतो, तर त्या रथा प्रसंगा
माझें तुम्ही संरक्षण करा; आणि सग-
ल्यांच्या शेवटची प्रार्थना ही आहे
कीं, पुढील जेव्हा जेव्हा तुमचा धावा

मी करीन तेव्हा तेव्हा मज्झा तुम्ही
साहाय्य करा आणि मला यश मिळे
असें करा', असा भाषार्थ.

देवापार्थी ज्या चांगल्या चांगल्या
वस्तु मागावयाच्या रथांत प्रेक्ष ही असे
की त्यांचे पुढील जय होई असे वरार्थ.
असें या मंत्राच्या रीत दिसून येत. या
सूत्राचा उर्तो इत्यादि होना म्हणून
संज्ञावदास नवीच. नावीन काळा
आमचे आर्य पूर्वज दुष्टाविषयी किती
उत्कृष्ट असत आणि रथांत जावण्यास
जय प्राप्त व्हावा म्हणून की प्रार्थना

सूक्तम् ३५.

आभिरसो हिरण्यस्तूप ऋषि । सविता देवता । आगापास्तु अभिर्भावावहणौ
रात्री सतिता च । विष्टर् छन्द । १. १ इत्येतयोर्जगती ॥

हृषामि प्रथमं स्वस्तये हृषामि मित्रारुहणाविहावसे ।
हृषामि रात्रीं जगतो निवेशनीं हृषामि देवं सवितारमुत्तये
॥ १ ॥

हृषामि । अभिम् । प्रथमम् । स्वस्तये । ऋषामि । मित्रारुहणो । इह ।
अवसे ।

ऋषामि । रात्रीम् । जगतम् । निवेशनीम् । हृषामि । देवम् । सवितार-
रम् । उत्तये ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१ [अह] प्रथम[भूत]म् अमि स्वस्तये (=अस्माकमभिनाशाय) हृषामि,
मित्रारुहणौ इह अवसे (=अस्मद्रक्षणाय) हृषामि, जगतो निवेशनीं (=निवेशयित्रीम्
=उपवेशनहेतुभूता) रात्रीं हृषामि, देवं सवितारम् उत्तये (=अस्मद्रक्षणार्थं)
हृषामि ॥

करीत ते या मंत्रावहण समजते, आभि
शूर असे पुत्र व्हावे म्हणून त्यांची
प्रार्थना करी होती तीहि पादा आली-
कडे तर आम्हांपेक्षा एका प्राधान्या-
नें माते आर्यभूमिचे शूर पुत्र एकवीस
पेक्षा नाहीसे वरून टाकिले म्हणून
आम्ही (दुसऱ्यां तसें न करतो
उलटा) वसा आनन्द मानितो आणि
बीड मारितो तो पादा! आणि वही
यागावपाचें शास्त्र तर आम्हांस चांगली
निष्ठा मिळो, आणि निष्ठा यागण्याचा
जो आमचा मोठा हक्क तो दुसरा

कोणी हिरावून न नेओ इतकेच मागत
आसतो ।

‘इकडे’=‘अर्वाञ्चम्’ ‘अर्वाञ्चम्’
हे व्याकरणदृष्ट्या पाहिले तर येथे
‘अयम्’ याचे विशेषण आहे, पण ‘अ-
र्वाञ्चम्’=‘इकडे’ या अर्थासारिता द्वि-
याविशेषणाप्रमाणे त्याचा अर्थ केला
पाहिजे याप्रमाणे दुसरे प्रयोग पुष्कळ
आहेत “अर्वाञ्च स्वा सुते रये वह-
ताम् इन्द्र वेदिना” (ऋ ३ ४१.९)
इत्यादि उदाहरण आहेत.

सूक्त ३५.

ऋषि—हिरण्यस्तूप, पूर्वोक्त सू-
क्ताचा जो तोच. देवता—सविता.
वृत्त—त्रिष्टुप्, (परंतु पहिली आणि
नववी वृत्त जगती).

१. [सर्वापक्षा] प्रथम [जो] अ-
ग्नि [या]ला [मी] [माझ्या] क-
ल्याणसाठी बोलविता; [मी]
मित्रावरुणास येथे सरसणासाठी
बोलविता; जगताला विश्रांति दे-
णाऱ्या रात्रीला [मी] बोलविता,
[मी] सवित्या देवाला रक्षणासाठी
बोलविता.

Irvx 35.

To Savitá or the Sun-God.
Author *Hiranyastúpa* as before.
Metre—*Trishtup*, except in the
first and the ninth, where it is
Jagati.

1. I invoke Agni [as]
the first for blessing, I in-
voke Mitra and Varuna
hither for help, I invoke
Night the giver of rest to
the creatures, I invoke
divine Savitá for protec-
tion.

१. 'जगताला विश्रांति देणाऱ्या
रात्रीला' = 'रात्रा जगतो निवेशनीम्'.
म्हणजे सर्व प्राणी दिवसभर थम व-
रितात आणि रात्रीच्या वेळी विश्रांति
वेतात असे तात्पर्य.

मित्र, वरुण, आणि सविता ह्या
कीर्तना देवता त्याविषयी पूर्वी सा-

ंगितले आहे. सविता म्हणजे सूर्यरूप
देवता. या सवित्याविषयी जरी हे
सूक्त मरुत्येव करून आहे, तथापि
त्याजबरोबर अग्नि, मित्र, वरुण आणि
रात्री यांचाहि थावा या मंत्रांत केला
आहे सवित्याविषयी या सूक्तांत काय
सांगितले आहे ते लक्षांत ठेवावे.

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्मृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रयेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निवेशयन् । अमृतम् । मर्त्यम् । च ।

हिरण्ययेन । सविता । रयेन । आ । देवः । याति । भुवनानि ।

पश्यन् ॥ २ ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्धता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् ।

आ देवो याति सविता परावतोष विश्वा दुरिता बाधमानः

॥ ३ ॥

याति । देवः । प्रवता । याति । उत्प्रवता । याति । शुभ्राभ्याम् ।

यजतः । हरिभ्याम् ।

आ । देवः । याति । सविता । परावतः । अप । विश्वा । दुःसृता ।

बाधमानः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२ सविता (=सूर्यो) देव, कृष्णेन रजसा (=कृष्णवर्णेन लोकेन=अन्धकारम-
येन अन्तरिक्षमार्गेण) आवर्तमान (=आगच्छन्), अमृत (=मरणरहित देव-
जन) मर्त्यं च (=मनुष्याश्च) निवेशयन् (=स्वरवस्थाने विश्रान्तर्यम् अवस्थाप-
यन्=स्थापयन्), [माग च] [विधिभानि] भुवनानि (=लोकान्) पश्यन् [सन्],
हिरण्ययेन रयेन (=सुवर्णेनिर्मित रथमधिष्ठाय) आयाति (=अस्मत्समीपम्
आगच्छति) ॥

३ [सविता] देव. [क्वचित्] प्रवता याति (=प्रवणवता मार्गेण गच्छति),
[क्वचिद्] उद्धता याति (=ऊर्ध्वदेशयुक्तेन मार्गेण गच्छति), स यजतो (=यजनीयो)
[देव] [क्वचित्] शुभ्राभ्याम् [अथाभ्यां] [क्वचित्] हरिभ्याम् (=शिखाभ्याम-
थाम्यां) याति । सविता देव, विश्वानि दुरितानि (=पाणानि=सकटाणि) अप-
बाधमान. (=अपास्यन्-विनाशयन्), परावत (=दूरदेशाद्) आयाति ॥

२. अंधकाराने भरलेल्या आकाशप्रदेशातून फिरव फिरव, [आणि] अमर्त्यांस आणि मर्त्यांस विश्रांति देत देत, सविता देव भुवने पाहात पाहात' सोन्याच्या रथात वसून येत असतो.

३. [सविता] देव [केव्हा केव्हा] सखल मार्गाने चालतो, [केव्हा केव्हा] उच्च मार्गाने चालतो, [तो] पूजनीय [देव] [केव्हा केव्हा] द्युध्र [घोड्या]च्या जोडीने जातो, [आणि केव्हा केव्हा] पिवळ्या घोड्याच्या जोडीने जातो; सविता देव सकल संकटे नाहींशी करित करित दूर अंतरावरून येव असतो.

2. Travelling hither through dark space, sending to rest the immortals and the mortals, divine Savitā in [his] golden car comes, observing different worlds.

3 The divine [Savitā] [now] travels on a descent, [and now] he travels on an ascent; the worshipful [Savitā] [now] goes by a pair of white [horses] [and now] a pair of tawny horses Divine Savitā comes hither from a distance driving forth all dangers [before him]

२. भावार्थ:-'सविता देव म्हणजे सूर्य जो देव तो अंधकारमय अंतरिक्षातील मार्गाने फिरत फिरत येत असतो; तो येतो येतो मार्गाने अमर्त्यांस म्हणजे देवांस आणि मर्त्यांस म्हणजे मनुष्यादिक जे प्राणी रथास विधानीसार्थ निजयीत निजयीत येतो. म्हणजे सूर्य अंतरिक्षमार्गाने येऊं लागला म्हणजे प्रथम अंधकार असतो; मग तो पुढे येऊं लागला म्हणजे रथाच्या मार्गाने रार पडते, तेव्हा सूर्य अस्तव्यस्त झालेला दिसत असतो परंतु वाम वामन घरदेळे जे अमर्त्य आणि मर्त्य ते विधीत येणाराने निजययाम जाणार. या घरदेळे वामन अंधकार भुवन पाहात पाहात हा सूर्य देव

आपल्या सोन्याच्या रथात वसून येत असतो.'

हा आमचा अर्थ सायनाचार्यास संमत आहे.

'अंधकाराने भरलेल्या आकाशप्रदेशातून' = 'कृन्नेत रजता.' इत्यत्र. अर्थ 'बाह्योत्पत्त्या प्रदेशात' अथवा 'मार्गाने.' याच सूत्राचा चर्चा न नवरा ३४ पाहा. शिवाय क. १७. ८४; ८. ४३ ६, आणि ८. ४१. ५ हे संत पाहा.

'विधीत देव देव' = 'निषेधन.' याच अर्थी 'विधीत' हा इत्यद् यत्किं कर्तव्य असा आहे. शिवाय शिवाय निषेधन क. ७. ४०. १ 'आ देव दातु रविना मुखात. अमरिष्या.

अभिपूतं रुशनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम् ।

आस्याद्रथं सविता चित्रमानुः कृष्णा रजोमि तविषीं दधानः

॥ ४ ॥

अभिपूतम् । रुशनैः । विश्वरूपम् । हिरण्यशम्यम् । यजत ।
बृहन्तम् ।

आ । अस्यात् । रथम् । सविता । चित्रमानुः । कृष्णा । रजोमि ।
तविषीम् । दधान ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४ यजतो (=यष्टव्य =यूजनीयश्च), चित्रमानु (=सु दरतेजोयुक्त), कृष्णानि रजोमि (=अन्धकारमयान्=अन्तरिक्षावकाशप्रदेशान्) [अभित] तविषी (=प्रताप) दधानो (=धारयन्=प्रसारयन्) सविता कृष्णैः (=मुक्तभिः=मुक्ताहारैः) अभिपूत (=परिवेष्टित=तेषां परिवेष्टनेन अलंकृत) विश्वरूप (=नानारङ्ग) हिरण्यशम्य (=सुवर्णकृता अधानां स्कांधेषु रथयोजनवेष्टायां नियन्तु प्रक्षेप्य-माणा शङ्खयो यस्य त) बृहन्त रथम् आस्थान् (=आरूढवान्भवति) ॥

पहमान अथै निवेशयन् च प्रसुवन च भूम" असा मन आहे तो पाह

'सुवन' = भुवनानि' भुवन'शब्दाचा अर्थ प्राणी असा जरी वेदांत होतो, तरी 'लोक' पृष्ठीसारित्वा दुसऱ्यां भुवनं असाहि पुष्कळ मंत्रांत होतो हा शे-वटचा आम्हीं येथें घेतला आहे

'सो याच्या रथांत बसून' = हिरण्य-येन रथेन' शब्दश्च 'सुवर्णमय रथान्' असा अर्थ आहे सवित्याच सर्वत्र सुवर्णमय आहे त्याचे डोळे सुवर्णाचे आहेत (साटा आठवा मंत्र पाह) त्याचे हात सो याचे आहेत त्याची जीम सो याची आहे (ऋ ६ ७१ ३) तो सो याचे करच धाकितो

(४ ५३ २), त्याच्या त्रिभाषती सो याची प्रभावळ आहे (३ ३८ ८, ७ ३८ १), आणि प्रस्तुतच्या मंत्रांत सांगितल्याप्रमाणें त्याचा रथ-हि सो-याचाच आहे

३ 'सविता म्हणजे सूर्य चालत असता केव्हा केव्हा त्याला सोळ-गटांतून चालव लागत, केव्हा केव्हा उचवटगटांतून चालवें लागतें, त्याच्या रथात केव्हा केव्हा (म्हणजे दोन प्रहराच्या वेळा) पांढरे शुभ्र घोडांचा जोडी जोडलेली असते आणि केव्हा केव्हा (सकाळच्या वेळा अरुणोदया वमेरे) पिवळ्या घोडांची जोडी जोडलेली असते या प्रकार कला न्दर गंतवावून, सनै सकट म्हणजे

४. मोत्यांच्या हारांनी वेष्टून सजविलेला, चित्रविचित्र रंगाचा, सोन्याच्या शिबळींचा [आणि] मोठा [असा जो] रथ [त्याज]वर पूजनीय, सुंदरतेजस्क, [आणि] [सर्व] अंधकारमय अंतरिक्ष[भर] [आपल्या] प्रतापाचे प्रगट करणारा [असा] सविता आरूढ होतो.

4 The adorable Savitā of beautiful splendor, manifesting [his] energy [throughout] the dark regions of space, mounts his car, friezed with [garlands of] pearls, of variegated colours, possessed of golden yokepins and of great magnitude.

रस्तरावरच्या अडचणी वगैरे नाहींशा करीत करीत तो येत असतो.

या मंत्रात केलेल्या सूर्यमार्गक्रम-

णाविषयीच्या वर्णनावेक्षा दुसरे चांगले वर्णन आधुनिक कोणत्या कवीस करावयाला येईल ?

४. 'सविता म्हणजे सूर्य देव रथात नसून आपल्या प्रतापाने सर्व अंधकारमय अंतरिक्षावकाशप्रदेश व्यापून टाकून येत असतो' हेच या मंत्रात सांगितले आहे.

गात सवित्याच्या रथाची जी विश्लेषणे आहेत त्याजकडून लक्ष्य गावें. तो 'मोत्यांच्या हारांनी वेष्टून सजविलेला' आहे. म्हणजे मोत्यांच्या झाडरी त्याच्या सभोवती बांधलेल्या आहेत. आलीकडे तरी जे रथ असतात, अथवा किती एक गाडगा, त्यालाहि सुताच्या दरी जाळ्यांच्या झाडरी लाविलेल्या सादळतात. हा मोत्ये म्हणजे पाहिलेस जे दहियराचे घेंव असतात तेच कां काव ?-क्षयाय तो रथ 'चित्रविचित्र रथाचा' आहे, आणि 'सोन्याच्या शिबळींचा' (=हिरण्यगम्य) आहे. हा अर्थ सापणानायाप्रमाणे केला आहे. पण रथाचे इनके दुसरे प्रसिद्ध भाग असतात त्या-

विषयी न सांगतो जुकडाच्या शेवटाला ज्या बैडाच्या बाजूला तिळ्या असतात त्या 'सोन्याच्या' असतात म्हणून ज्येष्ठ कां सांगतो ? सापणाचार्यांचा अर्थ तरा असेल तर, हे सूक्त रचिले तेव्हा रथाला घोडे आतां तांग्याला जोडतात तसे मानेवर जुकड घालून जोडीत, 'हानेस' घालून पाठीवर जुकड ठेवीत नसत असं अनुमान केळ पाहिजे.

'मोत्यांच्या हारांनी वेष्टून सजविलेला' = 'अभिवृत्ते कृशने'. 'अभिवृत्' हे 'अभि + वृ' चे रूप होय; सापणाचार्यां 'अभि + वृत्' चे सम सतात आणि 'आसपास असणारा' असा अर्थ व-हन, 'कृशने' याचा संभव 'विथल-पम्' याशी येऊन, 'सुरगर्भेन नानारूपी' असे भाष्य करितात. आम्हां केलेल्या जर्थास पुकीक्षिवाप आणि सदर्भयोग्योक्तावाप, "इन्द्रः हव्यन्तम् अर्जुन वज्र शूरेरभीवृत्तम् अगावृन्ते" (अ. ३. ४४. ५) या मंत्रावरील

पि जनान् उवाचाः शितिपादो अमृतं हिरेण्यप्रभं वहन्तः ।
 शश्वद्विशः सविनुर्देव्यभ्योपम्ये विन्ता भुवनानि तस्युः ॥ ५ ॥
 पि । जनान् । उवाचाः । शितिपादः । अमृतम् । रथम् । हिरेण्यप्र-
 भम् । वहन्तः ।
 शश्वन् । विशः । सविनुः । देव्यस्य । उपस्ये । विन्ता । भुवनानि ।
 तस्युः ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. शितिपादः (=येतपादाः), हिरेण्यप्रभं (=सुवर्णमयं देवयोरभं युगबन्ध-
 नरथानं यस्य तं) रथं वहन्तः रथाः (=सवितुः पिशाचाः) जनान् (=प्राणिनो)
 प्यरन्तु (=व्याख्यापयन्=विशेषण प्रकाशितयन्तः) । देव्यस्य सवितुः (=सवितु-
 र्यस्य) उपस्ये (=उदरे) [हि] शश्वन् विशः (=शश्वतो विशः=सकलाः प्रजाः)
 पिशा[नि] भुवनानि [च] तस्युः (=तिष्ठन्ति=आसते) ॥

सामयोजीनादि आधार आदे. दुसरेदि
 भोजि आदे.

'[ए] अथवागम्य अंतरिक्ष[भर]'
 = 'पुनरिनि रजा[म]' 'रजा[सि] ही
 आर्यतामोषी द्वितीया समजापी.

'प्रगट करणार' = 'दधानः' भक्षारः
 अर्थ 'धारण करणार' पण यत्नादिक
 बदार्थ प्राप्तिक रीतीने धारण करणे
 म्हणजे 'प्रगट करणे' हाच अर्थ होतो.

५. ज्यांचे पाय शुध होत, [आणि] [जे] सोन्याच्या आढ्याचा रथ वाहून आणणारे [ते] [सवित्याचे] पिवळे घोडे सर्व जग प्रगट करिताव. [कारण कीं] सवित्या देवाच्या उदरात सकल प्रजा [आणि] सकल भुवने असतात.

5. [Savitā's] tawny horses, with white legs, [and] drawers of the chariot that has a golden end to its pole have manifested the people. [For] all people [and] all worlds remain in the womb of divine Savitā.

॥ या मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, 'सफेत पायांचे जे सूर्यदेवाचे पिवळे घोडे (म्हणजे किरण) ते पाहता सकल जगाला प्रगट करीत आहेत। हे जग असनीदयाचे पूर्वी दिसत नव्हतें ते आतां ह्या सूर्यकिरणांच्या योगाने दिसू लागलें आहे तर हे दिसण्याच्या पूर्वी कोठे होतें? सूर्याचे पोटी सर्व प्रजा आणि सर्व लोक आर्क्ष्या उदरात मूळ राहणें तसे राहतात. तेथून सूर्यानें ह्या जगाला जन्म देऊन हे जग आज आमच्या दृष्टीस पाडलें आहे.' म्हणजे रात्रीच्या वेळी जग नाहींसे होतें; म्हणजे ते सवित्याच्या पोटी राहणें आणि तो जेव्हां सकाळी उगवतो तेव्हां माता प्रसूत होऊन तिच्या पोटातले मूल बाहेर पडते आणि प्रगट होते तसे हे जग सूर्य प्रसवून प्रगट करितो. म्हणूनच त्यास 'सवता' म्हणजे 'प्रसवणारा' असें नांव पडलें आहे उदाहरणार्थ, यास्कनें सुद्धा 'सविता' नांवाचा हाच अर्थ सांगितला आहे शिवाय "देवो नो अत्र सविता नु अर्थ प्रसादीद् द्विषत् प्र चतुष्पद् इत्ये" (म. १ १२४. १) आणि "प्रसादीद्

देव. सविता जगत् पृथक्" (म. १. १७. १) इत्यादि अनेक स्थळ आहेत.

आपण अशी कल्पना केली पाहिजे कीं, सूक्तकर्ता पंडित उद्गून पूनकडेस पाहत उभा राहिला आहे, आणि सूर्य. किरण नुषेच दिसत आहेत आणि प्रभातदर्शन होत आहे. आणि ते पाहून त्याला जो परमानंद होत आहे तो या सूक्ताने वी वर्णित आहे.

'सोम्याच्या आढ्याचा रथ वाहून आणणारे'—'रथ हिरण्यप्रडग यदन्त.' 'आढा' म्हणजे रथाच्या घोऱ्यांच्या शेवटी जो 'सालो' धाकडिला भाग असतो तो. हाच अर्थ 'प्रडग' शब्दाचा साधन सांगतात. अजून तसें गुजराथेत (आणि कोठे कोठे सान्देशांतहि) असे रथ असतात इतकेंच नव्हे, पण हा जो 'आढा' तो पितळेच्या अथवा रूपाच्या पत्र्यानें मढारिलेला अथवा पितळेना किंवा रूपाचा केलेला असतो तेव्हा सूर्याच्या रथाचा 'प्रडग' (आढा) सोम्याचा असला म्हणून नवल नाहीं. या आढ्यावरून असा विचार सुचतो कीं, आमच्या देसांत आणि पुगवन राज्या अनेक

ति॒स्रो द्वा॒वः स॒वि॒तु॒र्द्वा उ॒प॒स्थौ॒ एका॒ यम॒स्य॒ भुव॑ने वि॒रा॒षाद् ।
आ॒णि न र॒ध्वम॑मृता॒धि त॒स्युरि॒ह ब्र॑वीतु य उ तच्चि॒कैत॑त्

॥ ६ ॥ ६ ॥

ति॒स्रः । द्वा॒वः । स॒वि॒तुः । द्वौ । उ॒प॒स्था । एका॒ । यम॒स्य । भुव॑ने ।

वि॒रा॒षाद् ।

आ॒णिम् । न । र॒ध्वम् । अ॒मृता॒ । अ॒धि । त॒स्युः । इ॒ह । ब्र॑वीतु । यः ।

ऊ॒म् इति॑ । तत् । चि॒कैत॑त् ॥ ६ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. याव (चुलोकाः) ति॒स्रः [सन्ति] । [तासां] द्वौ [द्यावी] स॒वि॒तुः
उ॒प॒स्था (=उपस्थे=उदरे) [वर्तते], एका (=शिष्टा द्यौः) यम॒स्य (=यमदेवस्य)
भुव॑ने (=लोके) वि॒रा॒षाद् (=मनुष्याणां संप्रहर्त्री=भारपयित्री) [वर्तते] । अ॒मृता
(=अमृतानि) [चन्द्रगङ्गादीनि ज्योतिषि] [सवितारं], र॒ध्वम् (=रधस्य)
आ॒णि (=रपाद्गहिरक्षन्निद्रे प्रक्षिप्तकीलं) [रध] इव, अ॒धित॑रधः (=आध-
तिष्ठति=सवितारम् अधिगम्य रिपूतानि) । य उ (=यस्तु) तत् (=द्यावां त्रिरवं,
तासां द्यौः सविनुद्वयस्य स्थितरयम्, एकायाः शिष्टाया यमस्य भुवने स्थितरयम्,
अमृताणां ज्योतिषां सवितारि अधिष्ठितरय च) चि॒कैत॑त् (=ज्ञातवान् स्वात्
[स] इह प्रवीतु (=कथयतु) ॥

यस्तु आणि रयांचा घाट व कर-
णी अशी होती तशीच आतां आहे,
फेरफार दाही झालेला गाही. आणि
हे म्हण नेल्यापर असे अनुमान काढा-
यें लागतें कीं, आतां या बलिगुणांत
आम्ही आणि आमचे धोडे, रध, या-
च्या हीं जशीं (बरीं असोत अथवा
वाईट असोत) आहीं तशींच (बरीं
वाईट) वैदिक युगांत म्हणजे कृ-
तगुणांत होती, यापेक्षा भिन्न अथवा
योगाती नव्हती, बरीच होनी. पुढचा
मंत्र पाहतां रपावरून असे दिसून

येईल कीं, वैदिक युगांत जे रध अथवा
गाढगा होत्या त्या आडीकडे जे तांगे
अथवा गुजराथेंत बुरग्याच्या गाढगा
किंवा साधारण खेड्यागाढगांनीं गाढगां
असतात त्यापेक्षा चांगल्या नव्हत्या.
कारण कीं, प्रस्तुतराज्यां संपादित अ-
थवा प्रतिष्ठित मनुष्याची गाडी मूटली
म्हणजे तिच्या आंतात चाक्रावाहेर
कन्या असणार नाहींत, पिडावली किंवा
दुई ती तेड बघेरे घालण्याचा उवा
असेल. चार आडवविण्यात नुरा
सिज्य उभा घाललेला असणार नाहीं.

६. दुलोक तीन [आहेत];
[त्यांतून] दोन सवित्र्याच्या उद-
रात, [आणि] एक यमाच्या
भुवनांत [असून] [तो] मनुष्य-
संग्राहक [होय] रयाच्या कुनी-
वर [राहून रय चालतो]
तशीं [चंद्रतारादि] अमर [न-
क्षत्रे] [सवित्र्या]वर बसून
चालतात पण ज्या कोणी ते
पाहिले असेल त्याला येथे [पुढे
येऊन] [तसें] बोलूया.

6 [There are] three hea-
vens, two in the womb of
Savitâ [and] one in the
world of Yama, which re-
ceives the men. The im-
mortal [stars] are mounted
as on the axle-pin of a car.
Here let him, who has seen
that, [come forward and]
say so

६. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, 'दुलोक' अथवा स्वर्गलोक तीन आहेत, त्यांपैकी दोन सूर्याच्या उदरात म्हणजे तितक्या प्रदेशावर सूर्याचा प्रकाश पडतो तितक्या प्रदेशाचे अंत आहेत, आणि तितका राहिला तो यमाच्या भुवनांत म्हणजे यमलोकांत असून मनुष्य मेल्यावर ज्या स्वर्ग छो- बांत जातात तोच तो होय; आणि चंद्रताराकादि अमर वस्तु ज्या आहेत त्या प्रथम सांगितलेल्या सूर्योदरस्थित दोन स्वर्गांत राहतात, आणि रयासूर्य- लोकावर (म्हणजे सप्तर्षीलोकावर) अशा रीतीने सुरस्थित राहतात की, गाडीच्या आखाच्या शेवटी चाक्राच्या बाहेर धि- द्रांत सिद्धा घातला म्हणजे चाक्र मज- दून राहिल्याने गाडी जशी पडत नाही तशी ती सूर्योदरांतून पडत नाहीत या प्रकारची रचना आहे म्हणून आम्ही रोहिणी; परंतु तेथे जाऊन या सर्वा गोष्टी पाहून आलेल्या कोण आहे! जर असेच तर त्यांनी पुढे येऊन तसें म्य-

व्हास सांगायें. आम्हांस तर वाटतें की, त्या गोष्टी ज्याला ठाऊक आहेत असा या पृथ्वीवर कोणी नाही.'

'दुलोक' तीन [आहेत] = 'तिसरो वाय' दुलोक अथवा स्वर्ग हे तीन आहेत असें ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणी सांगितले आहे आणि असेंहि सांगि- तलेले आढळते की, या तिहींतून एक दुलोक आणि उच आहे त्याला 'उत्तम' असें नांव आहे, दुसरा रयाच्या सा- ख्या त्याला 'मध्यम' असें नांव आहे, आणि रयाच्याहि साख्या तिसरा त्याला 'अपम' असें नांव आहे "यत् उत्तमे मरुतः मध्यमे वा दन् या अवमे सप्तमात् दिवि रय अत. न ए- विव दिन" = हे सौभाग्यदायी मरुतीने, तुम्ही अगदी वरच्या दुलोकाने अथवा मध्यच्या दुलोकाने अथवा मज्जी साख- य्या दुलोकाने असली तरी येथून आम- ये हे ह्रीं रसीकाम्न ध्या, (अ. ५. ६० ६) 'नराणां'.... अत्रात् अतः दिव मरुतामगुदमदि" = उत्तम-

तेजस्क अपि आपल्या महिम्याने
तीनहि शुद्धीकांस एकामागून एक प्रगट
करितां झाला. २. ३. २ 'पंच अन्त-
रिक्ष सविता महिरवना श्री रचांसि
परिभूः त्रीणि रोचना । तिस्रो दिव. पृथि-
वी. तिस्रः इन्वति....' = 'सविता
आपल्या महिम्याने त्रिगुणित अंतरि-
क्षाळा, त्रिभुवनाळा, त्रिलोकाला, तीन
शुद्धीकाला आणि तीन पृष्ठांला व्यापून
राहतो,' ४. ५३. ५. "तिस्रो घावो
निहिता अन्तरस्मिन्.... । गृह्यो
राजा वरुणश्चै एन दिवि प्रेक्ष्य दिर-
ण्यं शुभे कम्" = 'या वरुणाच्या पोटांत
[अगदी वरचा, मधला आणि साळ-
चा असे] तीन शुद्धीक आहेत' इतक-
गीत वरुणराजाने ह्या सवर्णमय
सूर्याला शोषाळपाप्रमाणे झोमेतात
शुद्धीकांत ठेविले आहे' ७. ८७. ५.
शिवाय ऋ. ७. १०१. ४; २. २७.
८; ५. ६५. १ हे मंत्र पाह्या वर जे
४. ५३. ५ आणि ७. ८७. ५ हे
मंत्र दिले त्यांमधील सायणभाष्य
पाहतां असें दिसून येते की, हे तीन
शुद्धीक अथवा रत्नां म्हणजे वेगवेगळे
लोक नव्हते; तर एकच शुद्धीक अथवा
स्वर्ग असून त्याचे वरचा, मधला,
आणि साळचा असे तीन जे माग तेच
तीन शुद्धीक समजावपाचे. आणि वर
सांगितलेल्या सर्व मंत्रांचा लक्षपूर्वक
विचार करितां तसेच दिसतें सरें

'[आणि] एव यगाच्या भुवनांत
[असून] मनुष्यसमाहक होय' =
'एका यमस्य भुवने विराणाद्' म्हणजे
दिसता जो स्वर्ग राहिला तो यमलो-
कांत आहे, आणि येथे मनुष्य तेंच
जातात त्यांचा समस्त रत्नांत होतो तम
दुधीव (अथवा शुद्धीकभूत) आणि-

तळे त्यांतून यमभुवनांतला जो तो
कोणता, म्हणजे अगदी वरचा, मधला
की साळचा, ते समजत नाही. सायणा-
चार्य तीन शुद्धीक म्हणजे शुद्धीक, अंत-
तरिक्ष आणि पृथ्वी हे जे तीन लोक
तेच होत असे म्हणतात, आणि अंत-
रिक्ष लोक तोच यमभुवनांतला शुद्धीक
असे म्हणतात

'रथान्या कुनीवर [राहून रथ चाल-
तो] तशी [चंद्रतारादि] अमर
[नक्षत्र] [सवित्या]वर बसून चाल-
तात' = 'आणि न रथम् अमृता अधि-
तस्य.' हा अर्थ आम्ही सायणांस अनु-
सरून केला आहे. पण ही उपमा आणि
यांनील शब्दरचना ही विकृष्ट आहेत
यांत संशय नाही.

'त्याला येथे [पुढे येऊन] [तसे]
बोलू या' = 'इह प्रधीतु' अशा प्रकारचा-
च प्रयोग दत्तया एका ठिकाणी आला
आहे. 'इह प्रधीत य ईम् अग्र वेद
अस्य यामस्य निहित पर्व वे.' = 'आका-
शांत चालत असतांना या ग्रियकर आग्नि-
रूपी सूर्याचें पाऊल उमटलेलें जो
जाणत असेल त्याला येथे पुढे येऊन
तसे बोलू या,' ऋ. १. १६४ ७.

एकेद्वारांत हा मस्तुतचा मंत्र कठिण
आहे. कृतीएक शब्द कठिण असून,
मन्यक्त्वाच्या मनांत स्वरोत्तर काय
बल्पना आहे तें नीट समजत नाही,
आणि एक उपमा आहे तीहि संदिग्ध
आहे. 'उपस्था' ही आम्हीं सायणा-
प्रमाणे समजली घेतली आहे, तथापि
'उपस्थ' शब्दाची 'उपस्था' ही समजली
होईल की नाही याविषयी संशय आहे.
पण ऋ. १. १२४. ५ यांतहि (तो मन
य भाष्य पाह्या; रत्नांत, 'उपस्था' = 'उभी'
शब्दाचा सायणांनी केलेला निर्णय

चांगला आहे) 'उपस्था' शब्द आला आहे तेथे सायणान्वार्ग ती सप्तमीच समजतात. यावरून आणि 'उपस्था' ही प्रथमेची द्विवचनविभक्ति म्हणावी तर ऋग्वेदांत 'उपस्थ' शब्द पुष्कळ ठिकाणी आला आहे तरी द्विवचनां कधी नाही, एकवचनां नित्य वेतो पावळून, 'हो उपस्था' म्हणजे 'दोन स्वर्ग सवित्याचे उपस्थ होत' असे न करिता 'हो ह्याचो उपस्थे' असे आम्हा सायणा-नुसरानें केले आहे तथापि 'तिसो थाप' असे मारामी खोळणी आहे तेव्हा (गुडाब्द उभयलिङ्गी आहे तथापि) 'हो उपस्था' असे असावयाचे होते कारण एकच पादत उपस्थ-लिङ्गी शब्दाचा झाला तरी उभयलिङ्गींनी प्रयोग अतन्मयनीय आहे दुसरे; 'अमृता' शब्दाचा अर्थ सायण देखील निश्चयानें सांगू शकत नाहीत. "चक्रतारकादि अमर नक्षत्रे" अथवा "उदके" असा अर्थ ते करितात

'यमाद्या भुवनांत' यमदेवतेविषयी अर्थाचीन ग्रंथांत म्हणजे पुराणादिकांत ज्या कथा आहेत त्यांत आणि वेदांत जे सांगितले आहे त्यांत बरेच अंतर आहे अर्थाचीन काळी यम हा पातकी मनुष्यांस मरणानंतर दंड करितो आणि चित्रगुप्तादि त्याचे कारकून मनुष्यांचा जी पुण्ये आणि पातक त्यांचा हिशोब राखतात असे सांगितले आहे; यम म्हणजे भयकर काळ, क्रूर, दयाहीन देव आहे अशी बहुत कळून आपली समजूत आहे. पण वेदांत यमाविषयी असे सांगितले आहे की, यम आणि यमी ही बहीण-भावंडे 'अथर्वीचा' गंधर्वा पित्रस्ताची (म्हणजे आकाशाची अथवा सूर्याची

क्र० १०. १० ४ यावरील सायणभाष्य पाहा) मुळे होत त्यांची आई 'अप्पा' अथवा 'सरण्यू' (म्हणजे उषा अथवा उषः काळ) ही होय विद्यस्वताचा पुत्र म्हणून यमास वैवस्वत असे नांव आहे. त्याला पितरांचा राजा बाप (विराट) पिता पुराणाम् क्र० १०. १३५ १) असे म्हटले आहे. जे गुण्यवत प्राणी मरणा-नंतर स्वर्गा जातात त्याला ती तेथे जागा नगार कळून ठेवितो असे क्र० १० १० १३ यांत दर्शविले आहे म्हणून जे प्राणी स्वर्गात जातात त्यांचा राजा यम आहे (क्र० १० १४ ७) यावरून यम म्हणजे पहिला म्हणून स्वर्गात नेलेला मनुष्य असावा असे पाटनें यमाला एका मनांत मृत्यु असे म्हटले आहे असें दिसते ('यस्य दूतं प्रहितं एष एतत्तस्मै यमाय नमो अस्तु मृतये' क्र० १०. १६५. ४) याशिवाय यम क्रूर आहे अथवा तो पीडा करितो याविषयी ऋग्वेदांत बरी सांगितलेले आढळत नाही मान इतके आढळते की, यमाचे सारमेय म्हणून दोन कुत्रे आहेत त्यांचा चार डोळे आहेत आणि त्याच्या नाकमुठ्या विकळ आहेत. ते मेलेल्या मनुष्यांस आकृषितात आणि स्वर्गात जाऊ देत नाहीत; आणि ते यमाने दूत आहेत आणि मनुष्यांमध्ये ते फिरत असतात असे सांगितले आहे क्र० १० १४ १० यांत प्रेताला (सायणाचार्य म्हणतात प्रेतप्राणीला घेऊन जाणाऱ्या गजाली) असे म्हटले आहे की, 'हे प्रेता, यमाने जे दोन सारमेय (सारमा कुत्रीला हा-लेले) चित्रविचित्र रंगाने आणि चार डोळ्यांचे कुत्रे, त्यांस चुकवून तुं चांगल्या मार्गात जा. आणि यमाबरोबर सुप्त

वि सुपर्णो अन्तरिक्षाय ख्यद्रभीरवेषा असुरः सुनीथः ।

इदानीं सूर्यः कश्चिक्केत कतमां दां रश्मिरस्या ततान

॥ ७ ॥

वि । सुऽपर्णः । अन्तरिक्षाणि । अख्यत् । गभीरऽवेषाः । असुरः ।

सुऽनीथः ।

इ । इदानीम् । सूर्यः । क । चिक्केत् । कतमाम् । दाम् । रश्मिम् ।

अस्य । आ । ततान् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७ गभीरवेषा (=गम्भीर दृग्गामि येष पक्षयो कम्पन पक्षाघातेन कृत नीचै-
स्थितवस्तूनां कम्पन यस्य स) सुनीथ (=शोभनप्रापण =प्रागेप्रकाशनेन
अभाष्टदेश प्रापयन्) असुर सुपर्ण (=देव सवितृरूपी पक्षी) अन्तरिक्षाणि
(=अन्तरिक्षप्रदेशान्) व्यख्यत् (=प्रकाशयति) । इदानीं (=रात्रौ=अपररात्रौ)
[स] सूर्य क [वर्तते] ? [एतत्] कश्चिक्केत (=को वेद) ? [इदानीं] कतमां दां
तस्य रश्मि (=प्रकाश) आततान (=व्याप्नोति) ?

भोगणारे जे आम्हा लोकांचे सुस्ती वाढ-
पडील त्यास जाऊन मीळ' ("अति द्रव
सारमेवौ थानौ चतरक्षौ शबलौ साधुना
पथा । अथा पितृन्सुविदत्रो अपेहि यमेन
ये सधमाद मदान्त") गरुडपुराणांत
यमाविषयी, यमराज्याविषयी, यमलो-
काच्या ररस्याविषयी, त्या ररस्यावरच्या

नगाविषया आणि अनेक दाने दिलीं
तरच त्यापलीकडे जावयास मिळतें
याविषयी वगैरे ज्या भयकर आणि प्रचंड
कथा आहेत, त्यांचा पत्ता ऋग्वेदांत नाहीं
इतकेंच नव्हे, पण त्यांचें बीज सुद्धा येथ
आढळत नाहीं.

७. ज्याचें चालन गमीर
[होय], [आणि] [जो] उत्तम
मार्गदर्शक [होय] तो देव
सुपर्ण अंतरिक्षप्रदेशाला प्रका-
शाने प्रगट करीत आहे या
वेळीं [तो] सूर्य कोठें आहे?
[आणि तो कोठे आहे ते] को-
णास ठाऊक आहे? त्याचा प्रका-
श भाता कोणत्या दुलोवार
पसरला आहे [वरें]?

7 'The great Divine
Bird, the motion [of]
whose [wings] is [felt]
deep [below] [and] whose
guidance is excellent shines
upon and makes visible the
cearal regions Where is
the sun now? Who
knows? What heaven is
his light enlightening?

७ आपण अशी कल्पना केळी
पाहिजे का रात्र सप्त आली आहे
आणि आकाशात नुहाच धोक्याला
उद्देश दिवल्यासारखे होत आहे.
आणि दिशा फांकत आहेत तेव्हा क-
वि आकाशाकडेस पाहून म्हणतो का
'सविता देव हाच जो कोणी आकाशा-
तून उडत जाणारा मोठा पक्षी (सुपर्ण)
तो अंतरिक्षप्रदेशास गुकताच प्रगट क-
रीत आहे म्हणजे अधकारातून बाहेर
काढीत आहे त्याचे चालन म्हणजे
प्रकाशाने सर्व भूतकांदून हलत चलय-
करविणें हे गमीर आहे—तो दूर पृथ्वी-
च्या खाली खोल असतानाह तेथून
अथवा उच आकाशात असतो तेथून
खाली सर्व प्राण्यास पुनर्जीवित करितो,
तो आपल्या प्रकाशानें मानवादिंक
प्राण्यांस मार्ग दाखविणारा होय तर
असा जो सूर्य, तो पावेळ्या कोठे आहे?
आणि कोठे आहे त कोणास ठाऊक
आहे? वरच्या मग्रात जे तीन स्वर्ग
सांगितले, त्यांतून तो कोणत्या स्वर्गास

(गळीकास) आपल्या प्रकाशाने पा-
वेळीं प्रस्फुरित करीत आहे?

'ज्याचें चालन गमीर'— गमीरवेचा '
म्हणजे जो क्षितिजाच्या खाली अस-
ताहि अथवा आकाशात उच असताहि
त्याचे किरण पृथ्वीवर आणि आका-
शात पसरतात आणि सकल प्राण्यादि-
कांस जसे काय पुनर्जीवित कारतात
अक्षरशः अर्थ ज्याच कांय किंवा
हालतें खोलपर्यंत जात' हें विशेषण
सूर्यवृत्ती सुपर्णाच म्हणजे पदार्थाचे
आहे जसा मोठा पक्षी उडू लागला
म्हणजे त्याच्या पांतांचा पारा आस-
पास आण खाला पुष्कळ अंतरावर
लागतो तसा हा सूर्यवृत्ती सुपर्ण उडू
(=जाऊ) लागला म्हणजे त्याच्या
उडण्याचा पारा लागून दूरदूरचे आ-
णि पुष्कळ अंतरावरील खालचे वृक्षा-
दिक पदार्थ जणू काय हालत असताना
'सुपर्ण' या ठिवार्थी 'सुपर्ण म्हणजे
सूर्यवृत्ती जो सविता देव तोच होय
त्याला 'सुपर्ण' म्हणजे चांगला उड-

अष्टौ व्यंख्यत्कुकुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून् ।
 हिरण्याक्षः सविता देव अगाधदधत्ता दाशुषे वार्षाणि ॥ ८ ॥
 अष्टौ । वि । व्यंख्यत् । कुकुभः । पृथिव्या । त्री । धन्व । योजना ।
 सप्त । सिन्धून् ।
 हिरण्यऽअक्ष । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दाशुषे ।
 वार्षाणि ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८ [पश्य पश्य] हिरण्याक्ष (=हिरण्यमयाक्षो) देव सविता पृथिव्या अष्टौ
 कुकुभ (=दिशो) व्यंख्यत् (=प्रकाशितवान्=प्रकाशेन=दृष्टिगोचरा करोति),
 [पश्य पश्य] त्रीणि योजनानि (=आ त्रियोजनेभ्यो) धन्वानि (=भूमिप्रदेशान्)
 सप्त सिन्धून् (=मेघोदकोपजलितान् अन्तरिक्षप्रदेशान्) [च], दाशुषे (=हविर्द-
 क्षवते=उपासकाय) वार्षाणि (=रणीयानि=उत्तमानि) रत्नानि (=धनानि)
 दधत् (=धारयित्वा आनयन्), [व्यंख्यत्] ॥

गारा पक्षी' असे म्हणण्याचे कारण असे
 की, तो आकाशातून जणु काय पुष्क-
 दून पथिमेकडे पक्ष्याप्रमाणे दूररोज
 पुष्कळ उडतच जातो सूर्याला दिव्य
 सुपर्ण' म्हणजे 'गुलीचातून फिरणारा
 पक्षी' असा ऋग्वेदातील त्रितीएक मंत्रात
 म्हटले आहे, (ऋ १ १६४ ४६
 "इन्द्र मित्रं वरुणम् अग्निम् आह
 अयो दिव्य म सपर्णो गुरुत्मान्")
 तसाच त्याला वेवडा वेवडा 'गरुड'
 पर्णाचा म्हणजे 'आरक्त पर्णाचा पक्षी'
 असे वेदान्त म्हटले आहे (ऋ ५ ४० ३
 "उक्षा समुद्रो गरुडः सुपर्ण पूर्वस्य
 योऽग्निरितरा विवेश । मध्ये दिवो
 विहित" २०) अग्नि त्याला गरुड'

(म्हणजेहि 'आरक्तपर्णाचा पक्षी')
 असे नांव आहे आकाशातून पक्ष्या-
 प्रमाण फिरतो म्हणून सूर्यास जसा 'सुपर्ण'
 म्हणतात तसेच चंद्रहि तसाच फिरतो
 म्हणून त्यालाहि वेदान्त 'सुपर्ण' असे
 पुष्कळ ठिकाण म्हटलेले आढळते.
 जसे "वन्द्या अंसु अन्तरा सुपर्णो
 वावने दिवि" (ऋ १ १०५ १) 'सु-
 पक्षी चंद्रया आकाशात धावतो" ऋ
 १ १६४ २० हाहि मंत्र पाहा
 'देव'='अमुर' 'असार' शब्दाचा
 अर्थ देव' असा कसा होतो त्याविषया
 सूट २६ मंत्र १४ पाजवरील टीप
 पाहा

८. तो पृथ्वीच्या आठ दिशा प्रकाशित करीत आहे [पाहा], [आणि] तीन योजने[पर्यंत] भूमि [आणि] अंतरिक्ष यांस प्रकाशित करीत आहे [पाहा]; हिरण्पाक्ष सविता देव हविर्दात्या-साठी उत्तम धने घेऊन येत आहे [पाहा].

8. [Lo] he shines upon and makes visible the eight quarters of the globe, [and] [makes visible] the dry land and the firmament for three leagues; [lo !] the golden-eyed God Savitā comes, bringing choice wealth for the worshipper.

८. मुळाव अद्योदय होऊन दिशा फाकत आहेत, आणि पूर्वेकडील थोड्या भूमिभाग व थोड्या अंतरिक्ष-भाग उजळत चालला आहे असे पाहून सूर्यस्त्री सोन्याच्या डोळ्यांचा देव येत आहे आणि येताना आपणाबरोबर उपासकांकरिता उत्तम उत्तम तपाईं आणीत आहे अशी सत्रेय स्वभाषांक्ति या मंत्रात केळी आहे.

‘तीन योजने [पर्यंत]’=‘ती योजना.’ ‘योजन’ शब्दाचा मूळ अर्थ ‘[घोडगोची] जोडी’ त्यापासून गाडीस घोड्यांची एक जोडी जोडून (युज् धातूचा अर्थ ‘जोडण’, ‘जुपण’ असा होतो) गितके अंतर जाववेळ तितके अंतर त्यापासून चार कौस असा पुढे अर्थ होऊ लागला. यस्तुत मंत्रात ‘योजन’ म्हणजे अशा प्रकारचेच एक लहानसे माप घेतले पाहिजे अजून तरी ‘वोदितका’ किंवा ‘वीतभर’ सूर्य उगवला होता तेव्हा मी अमुक काम केले असे म्हणण्याची चाल गुजरापेत आणि महाराष्ट्रात आहे ‘त्री धन्य योजना’ या शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य ‘प्राण्यांकडून आपआपल्या भोग्य वस्तूंचा उपभोग घेविणारे जे पृथ्वी, अ-

तरिक्ष, आणि शु असे तीन लोक त्यांत’ असा करितात. पण ‘योजन’ शब्द वेदांत अन्य ठिकाणी आला आहे तेथे कोणत्याच स्थळा ‘आपल्या उपभोग्य वस्तूंचा उपभोग घेविणारा’ असा ते अर्थ करीत नाहीत.

‘अंतरिक्ष’=‘सप्त सिन्धून्’ शब्द-शः अर्थ ‘सात सिंधु’ असा आहे सिंधु याचा अर्थ प्रथम नद्या असा होता. नंतर सिंधु म्हणून जी मोठी नदी तिचे नांव हा दुसरा अर्थ. (हा अर्थ क्र. ५. ५.३ ९; १० ६४ ९; आणि ३. ३३. ३ या स्थळां विवक्षित दिसतो). नंतर सिंधु आणि (तिच्या आसपासच्या) दुसऱ्या नद्या मिळून सात नद्या यांत ‘सप्त सिंधु’ (=सात नद्या) असे पुष्कळ ठिकाणी आढळते आढळते. या ‘सात नद्या’ म्हणजे कोण कोण त्या. विषयी निश्चयाने सांगवत नाहीं सायणाचार्य मद्रा, यमुना ‘सरस्वती’ गुतुद्री पुरुष्णी, असिक्री आणि पितस्ता ह्या (क्र १०. ७५ ५ यांत लिहिलेल्या) सात नद्या असे म्हणतात; ते म्हणण मान्य केले तर सिन्धु आणि गुतुद्री या एकच असे ३. ३३. ३ यावचन दिसून येईल. पण ह्याच त्या सात नद्या

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अन्तरीयते ।
अपामीत्रां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति

॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । विचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति ।

अन्तः । ईयते ।

अप । अमीत्राम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा ।

द्याम् । ऋणोति ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. हिरण्यपाणिः (=सुवर्णमयहरतो) विचर्षणिः (=विज्ञेयेन द्रष्टा=विशरथ भुवतस्य द्रष्टा) सविता उभे द्यावापृथिवी अन्तः (=उभयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये) ईयते (=गच्छति); [सः] अमीत्रां (=रोगम्) अपबाधते (=निराकरोति), [स] सूर्यं वेति (=गमयति), दां (=मुलोक) [च] कृष्णेन रजसा (=अन्धकारमयेन अन्तरिक्षमार्गेण) अभि ऋणोति (=अभिगच्छति=अभिधायति) ॥

असत्या असे म्हणण्यास कारण हे की, वैदिक युगात आर्यजन यमुने गडे पर्यंत आले नगरीत. कोणत्याहि सात नद्या असल्या तरी 'सात नद्या' (=सप्त सिन्धु) असे प्रसिद्ध नदीसमूहाविषयी ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणी आले आहे जसे — 'यः ऋक्षान् अहसः मुचत यः वा आर्षान् सप्त सिन्धुषु' = 'जो इद्र सप्त सिन्धुच्या तीरी म्हणजे सप्त सिन्धु प्रदेशांत राहणाऱ्या उपासकास राक्षसांनी' (=अनार्यांनी) अपवा आर्षांना केलेल्या उपद्रवापासून रक्षित' (ऋ. ८. २४. २०), 'तस्य इन् इमे प्रवते सप्त सिन्धवः यष वर्धन्ति' = 'त्याच इन्द्राच्या अनुरोधाने ही सात नद्या धान्य दिवदिनात' (ऋ. १० व. ३. ३) दिवाय ऋ. ९ (६. ६, आणि ८. २६. १

हेहि मत्र पाहा. 'प्रसिद्ध सात नद्या' या अर्थावरून त्या प्रसिद्ध सात नगरीतही पाणी जवापासून येतं ती 'मेघोदके' असा गाथाहून अर्थ होऊ लागला, आणि ती मेघोदके कोटगावाचे किंबहुना असेल्य कोटगावाचे भारांनीं जरी जमिनीवर पडतात आणि ती सर्वच 'प्रसिद्ध सात नद्यांत' न पडतील आणि जमिनीवर पडतील तथापि त्या मेघोदकांत 'सप्त सिन्धु' असे नांव पडले. मेघोदकांत 'सप्त सिन्धु' असे नांव पडले आहे तसे अनेक मंत्र वेदांत आहेत. उदाहरणार्थ — 'यः हरया आरिम् आरिणात् सप्त सिन्धून्' = 'जो इन्द्र दृष्टक्य सर्पास मारून सप्त सिन्धूंस म्हणजे मेघोदकांत वाहविता साध्या' (ऋ. २. १२. ३; ४. २८. १; १०. ६०. ३२.) "य नृविभान्

९. हिरण्यपाणि [आणि] सर्वदर्शी सविता शु[लोक] [आणि] पृथ्वी [पा] उभयतामधून चालतो; [तो] रोगाला नाहीसा करितो, [आणि] सूर्याला चालवितो [आणि] अंधकारमय अंतरिक्षमार्गांने शु- [लोका] रुढे गमन करितो.

9. The golden-handed [and] far-seeing Savitā travels between both heaven [and] earth; [he] chases away disease, [he] makes the sun to go, [he] ascends the heaven through the dark [regions of] space.

अवातृजत् सर्वे सप्त सिन्धून्—जो बुद्धिमान् इन्द्र सप्त सिन्धूंस म्हणजे मेघोदकांत, वाहण्यासाठी, साळी ओ- तिता झाडा (न. २. १२. १२.) इत्यादि प्रयोग आहेत. यावरून ज्या प्रदेशांत मेघोदके असतात त्या प्रदेशास म्हणजे अंतरिक्षास जसे 'आप' (=उ- दके) आणि 'समुद्र' (म्हणजे सा- गर) हे नांव आहे (न. १. १५. ३; १. १०५ १; ८ १२. २; १. ४७ ६) तसेच 'सप्त सिन्धु' हे नांव प्रस्तुत मंत्रांत अंतरिक्षास दिले आहे, आणि यांत विशेष नवळ वाटण्यासार- रिते नाही. कारण की जसे पांच नद्या

ज्यांत वाहतात त्या भूमिप्रदेशास 'पंजाब' हे नांव आहे, तसेच अंतरिक्ष- प्रदेशांत 'सप्त सिन्धु' म्हणजे मेघोदके अभ्युपगमन असतात म्हणून त्या अ- तरिक्षप्रदेशाच्याहि 'सप्त सिन्धु' हे नांव पडले.

'हिरण्यपाणि' सविरपा देवाचे म्हणजे सूर्याचे सर्वच सुवर्णमय आहे म्हणून या सूक्ताच्या आरंभी सांगितलेच आहे. प्रभातकाळी क्षितिजाच्या काठावर सूर्य- बिंबाचा उदय होत असतांना ज्यांना कविदुष्टीने रयाजकडेस कधी तरीहि पा- हिले असेल त्यांस या विशेषणाविषयी काही सावायपास नको.

९. 'सोन्वाच्या हातांना आणि विश्व- दर्शी सविता शुलोक आणि भूलोक या दोहोंच्या मधून मार्गरुमण करितो; आणि तो जसजसा चालतो तस- तसा रोगाचा नाश करित करित जातो. तो सूर्याला (म्हणजे आम्हांस तेजः- पुंज जो सूर्यगोल दिसतो त्याला) पुंज जो सूर्यगोल दिसतो त्याला) चालवितो. आणि तो येण्यापूर्वी ज्या अंतरिक्षप्रदेशांत अंधकार भरलेला असतो त्या प्रदेशातील मार्गांने चालत चालत शुल्काकडेस जातो' असा कवीचा अभिप्राय आहे. या मंत्रांत

केवळ स्वभावोक्तीचे वर्णन आहे. रयांत विशेष इतके आहे की, सविता आणि सूर्य हे निराळे मानिले आहेत. रयाचा हेतु असा की, सूर्य आणि सविता हे जरी वस्तुनः पुरुष आहेत तथापि सविता म्हणजे सूर्यावरची देवता आणि सूर्य म्हणजे जो आमच्या दृष्टीस पडतो तो तेज पुंज गोल असा भेद केव्हा केव्हा वेदांत दृष्टीस पडतो. बहुतरुमण हा भेद राखिलेला नाही, तथापि सविन् आदळणे सप्त उदारणार्थ—न. १. १२३. ३ यांत 'सुदृष्टिर्निरुक्त सविता

१०. हिरण्यहस्त, मार्ग दर्श-
विणारा, सुख देणारा, [आणि] धन
वान् [सविता] देव इकडे येओ.
ज्याचे प्रतिरात्रो [मनुष्ये] स्तवन
करितात तो [सविता] देव
उपद्रवकारक राक्षसास हाकून
देत राहतो.

10. May the golden-
handed spirit [Savitā], the
excellent guide, the giver
of happiness [and] posses-
sed of riches, come hither-
ward; [that] god praised
every night [by men]
drives off the harmful
sorcerers

शेषेकून पाहणारा,' 'विश्वदर्श' अथवा 'प्रज्ञावान्' असा होत असतो 'सूर्याला बाळवितो' = 'वेति सूर्यम्' सायणाचार्य 'सूर्याप्रत जातो' असा अर्थ करितात. आम्ही केलेल्या अर्थात क्र. ६ १२ ६, ३ ७ हे मंत्र आणि स्वयंजरील सायणभाष्य यांचा आधार आहे. शिवाय क्र. ७ १५

६ हाहि मंत्र पाहा. क्र. ७. २७ ५ आणि १ १२७ ५ हे मंत्र पाहू नेजे असता 'वेति सूर्यम्' म्हणजे 'सूर्याला घेऊन येतो' असाहि अर्थ चांगला संभवतो

'अधकारमय आरिक्तमार्गाने' = 'कृष्णेन रजसा' याच सूक्ताचा मंत्र २ पाज-
वरील टीप पाहा

१० 'सूर्य मायळल्यावर अधकारांत सर्व जग बुडून जातें आणि आम्ही निराधार मनुष्ये सधिया देवाची रा-
त्रीच्या वेळी प्रार्थना करीत असतो की,
हे सधिया, तू गेला आहेस आणि हा सर्वव्यापी अधकार इकडे तिकडे पडल्यामुळे जादूकार, राक्षस, निशाचर वगैरे आम्हांस त्रास देतील, तर हे देवा सधिया, यास तू हाकून ठाव तर अशी प्रतिरात्रो आम्ही सधियाची प्रार्थना करितो तेव्हा जी त्या सर्वांस हाकून लावितो असा सविता आतां उगवो आणि इकडे येओ' असा कर्वाचा भाषार्थ

'धनवान्' = 'स्ववान्' हा अर्थ आम्ही सायणाचार्यांस अनुसरून केला आहे. आणि ते जी हा अर्थ करितात तो 'स्ववान्' असा पदान पाठ आहे

त्यावरून करितात यांत सदाय नाही. परंतु 'स्ववान्' हा शब्द ज्या ज्या मंत्रांत आला आहे ते सगळे मंत्र वाचून पाहतां कितीएक मंत्रांत 'धनवान्' हा सायणाचार्यांनी केलेला अर्थ जरी वाढेल, तथापि 'सु+अवस्' = 'स्ववास्' = 'स्ववान्' अशी दृष्टीने कळून 'सुर-
क्षणकारक' असा अर्थ व्याच मंत्रांत इष्ट दिसतो 'स्ववत्सम्', 'स्ववत्सा' आणि 'स्ववत्स' हीं रूपे जेथे आली आहेत (क्र. ५ ६०, १, ५. ८. २, १०. ३६ २, १. २३ १, ४ ३३ ८, ६. ५१. ११.) तेथें पदपाठांत 'सुऽअव-
सम्', 'सुऽअवत्सा' आणि 'सुऽअवत्सः' असा छंद असल्यामुळे, त्या बहुत करून सर्व स्थळां सायणाचार्य 'सुरक्षण-
कारक' असा अर्थ करितातच. तेव्हा 'स्ववान्' हे 'स्ववास्' यावरून आर्थ

ये ते पन्थाः सवितः पूर्वांसोरेणवः सुकृता अन्तरिक्षे ।
 तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुग्मेभि रक्षा च नो अथि च ब्रूहि
 देव ॥ ११ ॥ ७ ॥ ७ ॥

ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्वांसः । अरेणवः । सुकृताः ।
 अन्तरिक्षे ।
 तेभिः । नः । अद्य । पथिभिः । सुग्मेभिः । रक्ष । च । नः । अथि ।
 च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥ ७ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

११. हे सवित, ये तव पूर्वाः (=पूर्वसिद्धा) अरेणवो (=घुळिरहिता) सु-
 कृता. (=सुष्ठु कृता = सुसंपादिताः) पन्थानः अन्तरिक्षे [सन्ति], तैः सुग्मे (=सुष्ठु
 गन्तु शक्यैः) पथिभिः. [आगत्य] अद्य न. (=अस्मान्) रक्ष च नक्ष (=अस्माकं)
 अधिब्रूहि (=साधु साधु वृत्तं स्तुपेति वचनं) ॥

रूप मानून 'सुरक्षणोपेत' असा अर्थ
 चांगला समवतो व प्रसंगवशात् तसा
 आम्हांस पुढे करावा लागेल.

'उपद्रवकारक राक्षसांस' = 'रक्षसः
 यातुधानान्'. हा अर्थ साधनाचार्यांस
 अनुसक्तन केला आहे. या स्थळी 'रक्षसः'
 हे 'यातुधानान्' याचे अथवा 'यातुधा-
 नान्' हे 'रक्षसः' याचें विशेषण आहे
 असें दिसतें. (सं. १०. ८७. २५ 'या-
 तुधानस्य रक्षसो बल विरुज धीर्यम्')

हा मंत्र पाहा). 'यातुधान' याचा अर्थ
 'इंद्रजाळ अथवा यादू करणारा',
 'जादु करणारा' आमचा 'जादु' हा
 शब्द 'यातु' शब्दापासून निघाला
 आहे, आणि वेदांत तरी 'यातु' शब्दा-
 चा अर्थ तोच होतो. यावरून जादु
 करणाऱ्या लोकांस आमचे पूर्वज आर्य
 लोक 'निज्ञापर', 'राक्षस', 'असुर' म्हणत
 असें दिसतें. 'जादु' शब्द किती जुना
 आहे पाहा !

११. हे सवित्या, तुझे जे धूलिरहित, [आणि] चांगले बांधलेले पुरातनचे मार्ग अत-
रिक्तान [आहेव] त्या सुगम मार्गांनीं [येऊन] आज आमचें
रक्षण कर, आणि हे [सवित्या] देवा, आम्हास आश्वासन दे.

11. By those thy an-
cient paths, Savitā, which
[lie] dustless [and] well-
made in the firmament—
by those easy paths [come
and] protect us to-day and,
O god [Savitā], commend
us.

११. सगळ्या सूक्ताचा उपसंहार
या भव्वात आहे. सवित्याविषयीं
परोक्षत्वाने (म्हणजे तृतीयपुरुषां) स्तुति
आणि वर्णन करून आतां बोवरी सवि-
त्यास अपरोक्षत्वाने (म्हणजे द्वितीय-
पुरुषां) म्हणतो, 'हे सवित्या, या अत-
रिक्तान ज्या पुरातनच्या सुगम, सपाट,
धूलिरहित मार्गांनीं तू येत असतोस त्या
मार्गांनीं तू आज ये आणि आमचें
रक्षण कर, आणि, आलो हे प्रिय उपा-
सकांनो निऊ नका, तुमचें स्तवन ऐकून
मी फार सन्तुष्ट झालो असें म्हणून
आम्हास आश्वासन दे'.

प्रभातकाली उठून भाविक मनानें
सवित्यासारख्या प्रसिद्ध आणि प्रत्यक्ष
देवाची स्तुति करावयाची असली तर
या सूक्ताचा मासला उचम आहे. त्यांत
किती प्रसाद आहे पाहा, प्राप्तयम-
कादि सोटे अलंकार नाहीत तरी
त्यांतील स्वभावोक्ति व किती सुंदर आहे
पाहा, आणि अतिशयोक्तीच्या अनन्वित

कल्पना आत नाहीत तरी या स्तुतीचा
व तिच्या साभेगणाच्या सौंदर्याचा ठसा
मनावर कसा उमटतो पाहा ! अर्था-
चीन काळच्या म्हणजे पुराणादिक
मय रचणाऱ्या एवढ्या कृतक कवीस
सूर्यावर स्तोत्र करावयास सांगा, म्हणजे
बहुतकरून असा आरंभ करील. 'हे
राजपुतांच्या आज्ञापणज्या, ब्रह्माण्ड-
जनक कर्मकाण्डतत्पर प्राज्ञांनीं अर्घ्य
दिल्यावर उरवणाऱ्या, प्रचण्डब्रह्माण्डी
ताण्डव करणाऱ्या, दण्डायमान भूतळा-
च्या वरून मण्डपाकार आकाशांत प्रद-
शापाबरोबर खडिदत होऊन महापण्डि-
तांनीं जिकडेल्या मनुष्याप्रमाणे निष्मभ-
चंद्रमण्डित आकाशांत ठटस्थ राह-
णाऱ्या सूर्या' !

'धूलिरहित'—'अरेगव' रस्ता चां-
गला असें वर्णन करावयाचें असले
म्हणजे त्याजवर 'धूळ नाही' असें
म्हणजे अथवा तो 'चांगला बांधलेला'
आणि त्याजवरून चाळावयास' थम

मूक्तम् ३६

घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । अग्निदेवता । १३, १४ इत्येते यूपदेवताके
भवत इति समुदायः । अयुजा बृहती च्छन्द । युज सतो बृहत्य. ॥

प्र वो यद्दे पुरुषां विशां देवयतीनाम् ।

अग्निं सुक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्ध ईळते ॥ १ ॥

प्र । वः । यद्दे । पुरुषां । विशां । देवयतीनाम् ।

अग्निम् । सु३उक्तेभिः । वचः३भिः । ईमहे । यम् । सीम् । इत् । अन्ये ।
ईळते ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे विशा. (=यजा), पुरुषां (=बहूनां) देवयतीनां (=देवान्सेवितुमिच्छन्तीनां) व (=युष्माक) यद्दे (=महान्तम्) अग्निं सुक्तेभिः (=सुष्ठु गीतैः) वचोभिः (=स्तोत्रैः) प्रेमहे (=प्रपाद्यामहे=पार्षयामहे)—यन् अन्ये [ऋषयः] ईळते (=स्तुवन्ति) सीमिन् (=तमेव) [अग्निं प्रेमहे] ॥

होत नाई। ('सुगम') असे म्हणणे हे
व्याभाविज आहे

'पुरातनने' सभित्वाच्या आका-
शमार्गास हे विशेषण वसें होमते तें
सांगायपास नकोव.

'आम्हास आयासन दे'='न अभि
वृद्धि.' सायणाचार्य "आमसी विपारस

देयोरुडेस कर" असा अर्थ करितात.
आम्ही नेळेच्या अर्धास आधार झ.
१० १५ ५. (ते आगमन्तु ते इह
धुवन्तु अभिधुवन्तु ते अयन्तु आह्वान्)
हा मंत्र आग्निं व्याजयतीळ सायणाचार्य
यांचे भाष्य व इतर कितीएक मंत्र
यांचा आहे.

सूक्त ३६.

ऋषि-घोर या नावाच्या मनु-
ष्याचा पुत्र कण्व म्हणून कोणी
एक. देवता-अग्नि; पण १३
आणि १४ यांची देवता वृष असे
मानितात. (तथापि पुढे १३ व्या
ऋचेवरील आमची टीप पाहा).
वृत्त-विषम ऋचा आहेत त्यांचें
बृहती, आणि ज्या सम आहेत
त्यांचे वृत्त मतोबृहती.

१. देवाची सेवा करूं इच्छि-
णाऱ्या तुम्हा अनेक जनाचा [के-
वारी] [भक्ता जो] मोठा अग्नि
त्याची [आपण] सुंदर स्तोत्रांनीं
प्रार्थना करू—ज्याला दुसरे [अग्नि]
स्तुतितात, त्याचीच [आपण प्रार्थ-
ना करू].

HYMN 36.

To Agni, but 13 and 14 are conventionally but wrongly regarded as addressed to the *Rūpa* (i.e., the post or stake to which the victim is tied before being sacrificed). By *Kanva* the son of *Ghora*. *Metro*—the *Bṛhatti*, of those couplets that are unequal, and the *Satobṛhatti* of those that are of equal parts.

1 Let us pray to great Agni, [the helper] of you many people desirous of serving the gods, with sweet hymns—the very same [Agni] whom others praise.

१ या छिताच्या सूत्रापासून
त्रेचाळिताच्या सूत्रापर्यंत आठ सूत्रांचा
कर्ता घोर या नावाच्या मनुष्याचा पुत्र
कोणी एक कण्व म्हणून कवि होना
तो होय

हे भाविक जग हो, तुम्ही भारित
जगांतून अनेकांचा (म्हणजे तुम्हाला
साहाय्य करणाऱ्या) जो मोठा अग्नि,
आणि दुसरे हरि ज्या अग्नीची प्रार्थना
करितात त्याच अग्नीची आपण प्रार्थना
करूया! आता या बहिःस्था संज्ञेचा
भावार्थ आहे. अग्नी वन्दना करणे अ-
र्थात आहे की संज्ञेचा अतिशय

पुष्कळ भारित जगाच्या मोठी पुढून
त्यात अनुलून घेतून आहे. आणि
म्हणजे आहे की, तुम्हाला अग्नि रक्षित
असें ही ऐकिते, तर त्याच अग्नि
आणि इतर ऋषींस ज्या अग्नीची
स्तुति करितात त्याच अग्नीची ही
आता प्रार्थना करिता.

या ऋचेस वृत्त बृहती हिच आहे.
सत्या पादून आठ अक्षरे अक्षरापाची
त्याबद्दल बास अर्धेन म्हणून श्री विषम
होय, आणि ज्या विषम आहेत त्यांचे
वृत्त बृहती म्हणून पर बहिःस्था आहे.

जनांसो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मन्तो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु सन्त्य ॥ २ ॥

जनांसः । अग्निम् । दधिरे । सहोवृधम् । हविष्मन्तः । विधेम । ते ।

सः । त्वम् । नः । अद्य । सुमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु ।

सन्त्य ॥ २ ॥

भाषायाय्.

२ हे ओ, सहोवृध (=सहसा मयनरूपेण बलेन वर्धमान) त्वां [वयं]
हविष्मन्त (=हविर्युक्ता सन्तो) विधेम (=परिचरेम) [इति हेतो] त्वां जनाः
(=अनुष्ठितारो जना) दधिरे(=विदधिरे=समिन्धितवन्त) । स त्वं, हे वाजेषु सन्त्य
(=सग्रामेषु धनस्य प्रापयित), अद्य इह (=अत्र स्थले) नः (=अस्माक) सु-
मना (=शोभनमनस्क) अविता (=रक्षिता) भव ॥

२. हे अग्नी, बलापासून वाढणारा [असा जो तू त्या] तुला आम्ही हवि देऊन भजावें [म्हणून] तुला [या] लोकानों सिद्ध केला आहे तर हे सग्राया त धन मिळवून देणाऱ्या [अग्नी], तू आज येथें आमचा सौमनस्य युक्त सरक्षिता हो.

2 Agni, the people have kindled thee that growest out of strength that we with libations [in our hands] may propitiate thee Do thou, therefore, [Agni], giver [of booties] in battles, become here our benevolent protector today

२. हा मंत्र समजण्यास अग्नी कल्पना केडी पाहिजे असें आम्हांस वाटते ना, कितीएक उपासक लोक अग्नीस पेटवून तयार राहिळे आहेत, आणि कवीस (ऋषीस) सूक्त रचावयास लागत आहेत, ते पाहून ऋषि म्हणतो की, 'हे अग्नी, आम्हा तुला हवि अर्पण करावें म्हणून या उपासकजनांनी तुला पेटवून तयार केला आहे, आणि आम्ही तुला हवि अर्पण करित आहों यास्तव हे अग्नी, हे पुढांत लूट मिळवून देणाऱ्या अग्नी, तू या पक्षस्थळीं आम्हांवर आज प्रसन्न हो आणि आमचा सरक्षिता हो'

'हे अग्नी,' इ० या मंत्राच्या शेकी-विषया असें ध्यानांत ठेवावें कीं प्रथम पादांत अग्नीविषयी तृतीयपुरुषा सांगून द्वितीय पादांत आणि तृतीय आणि चतुर्थ पादांत द्वितीयपुरुषा बोधतो आहे त्यामुळे पहिल्या आणि दुसऱ्या पादांचे अक्षरा भाषांतर केळ तर जन बलापासून वाढणाऱ्या अग्नीस पेटविते झाले आहेत, ना आम्ही हवि देऊन [हे अग्नी], तुम्ही परिचर्या करायी' असे होईल

'बलापासून वाढणारा' = 'सहोवृधम्' (ऋ ३ १० ९ 'त त्या विप्र पिप-पयो जानूवांस समि-धते । इव्यवाहम् अमर्त्य सहोवृधम्' हा मंत्र आणि त्याज-यरीळ सायणभाष्य पाहा) हातानें जोर कडन मधनानें अग्नीस उत्पन्न करित म्हणून, स्वास 'सहसो यहु,' 'सहसो मपात्' 'सहस पुत्र,' 'सहस सून,' 'सहसो पुत्रा,' ऊजा नपात्' 'ऊर्ज पुत्र' असे वेदांत अनेक ठिकाणा म्हटलें आहे, त्या सर्वांचा अर्थ बळाचा पुत्र' असा आहे त्याच अनुरोधानें त्याला 'बलापासून वाढणारा' असें या मंत्रात म्हटल आहे मस्तुत मंत्रात सहोवृध् म्हणजे बळातें वाढविणारा असा सायणाचार्य अर्थ करितात, पण ऋ ३ १० ९ याजयरीळ त्याचच भाष्य पाहा

'सग्रायांत धन मिळवून देणाऱ्या' = 'वाजेषु सत्य' 'सत्य' हे पद वेदांत बरेच ठिकाणीं येतें, पण तें सर्वत्र संबोधना आणि अग्नीविषया आहे. त्याचा 'दाता अथवा देणारा' असा अर्थ आम्ही सायणांत अनुसरून केला आहे कितीएक विद्वान् सायणांमध्य

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्वेवेदसम् ।

महस्ते मतो वि चरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वेवेदसम् ।

महः । ते । मतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति ।

भानवः ॥ ३ ॥

देवासंस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूनं प्रत्नमिन्धते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवांसः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सम् । दूतम् । प्रत्नम् । इन्धते ।

विश्वम् । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनम् । यः । ते । ददाश

मर्त्यः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. [हे अग्ने], विश्वेदेदसं (=सर्वज्ञं) होतारम् =आहुतारं) त्वा
[वयं] दूतं प्रवृणीमहे (=अस्मान्निदंवातामये अर्प्यमाणस्य हविषो यद्गन्तव्यं
दूतं कुर्महे) । त्वं [हि] महान् अस्ति, तव अर्चयो (=दीपयो) विचरन्ति
(=विविधास्तु दिक्षु प्रचरन्ति) [तव] भानवः (=किरणाश्च) [च] दिवि
(=शुल्लोके) स्पृशन्ति (=तिष्ठन्ति) ॥

४. [हे अग्ने], प्रत्नं (=पुनरातनं) दूतं त्वां वरुणः, मित्रः, अर्यमा [श्रयेते]
देवाः समिन्धते (=सम् न दीपयन्ति) । हे अग्ने, यो मर्त्यं ते (=तुभ्यं) ददाश
(=हविर्दत्तवान् अस्ति) स त्वया [सहायभूतेन] विश्वं धनं (=यद्धे प्राप्तव्यं वैरिणो
धनं) जयति ॥

'सन्' धातुपासनं व्युत्पत्ति न करिता
'सन्', 'सन्' (=चाण्डा) अज्ञा अस्
धातुया ह्रस्वापासन् अर्थ करितात,
आणि तो अर्थ आम्हों मूक १५. मंत्र

१२ यात चेतला आहे. पण पुनर्विचा-
रांर्तों आम्हांस वाटतें की, त्या ठि-
काशीहि सापणाचार्याप्रमाणे 'दानशील',
'दाता' हाच अर्थ घ्यावा.

३. [हे अग्नी,] सर्वज्ञ [असा] होता [जो तू त्या] तुला [आम्ही] आपला दूत करून घेतो [कारण की], तू मोठा आहेस आणि तुझ्या दीप्ति सर्व बाजूस पसरतात, [आणि] [तुझे] कारण दुस्रोकास लागलेले आहेत.

४. [हे अग्नी], तुला पुरातन-काळच्या दूताला वरुण, मित्र [आणि] अर्यमा [हे] देव प्रदीप्त करितात. हे अग्नी, जो मर्त्य तुला हवि देतो तो तुझ्या [रूपे]ने [पुन्हा] सर्व धन मिळितो.

3. Thee, [Agni], the omniscient invoker, we choose [as] [the conveying] messenger [of our oblation] [for] of thee, [who] art great, the splendors extend in all directions, [and] the rays rest in heaven

4 The gods Varuna [and] Mitra [and] Aryama kindle thee the ancient messenger That mortal conquers all booty through thee, who gives, Agni, [an oblation] to thee

‘येधे’=‘इह’ म्हणजे जेथे बोलतो आहे तेथे तेथेच सरक्षण करायपाचे असें इह दिसत नाही तर तेथे अग्नीने येकन प्रसन्न होऊन सरक्षक म्हणजे असें विवक्षित दिसते

३ अग्नीस कधि म्हणतो, ‘आम्ही आज देवांचा जे हवि अर्पण करणार आहो ते देवांकडेस पोहचते करण्यासाठी, हे अग्नी, तुला आम्ही दूत करितो म्हणजे आमचा जासूद येथील स्वर्गा राहणारे जे देव त्याजप्रत लहानशा यज्ञशालेतील अग्नि हवि कस प्रविष्ट करील अशी शका नको, कारण अग्नि हा मोठा आहे, आणि त्याचा प्रकाश हा जो मोठा आहे, आणि त्याचा प्रकाश जिकडे तिकडे पसरलेला आहे आणि त्याचे कारण स्वर्गापर्यंत जाऊन तेथे लागलेले आहेत’ हा मंत्र बराच चमत्कारिक आहे या मंत्रावरून अग्नीचें स्वरूप समजून येते. अग्नि म्हणजे

केवळ जाळणारा लौकिक अग्नि इतकाच अर्थ नव्हे, तर सूर्याचे अगचे तेज जे सर्वत्र पसरते आणि स्वर्गापर्यंत पोहचते ते अग्नीचेंच रूप आहे असा मंत्र-यज्ञाचा भावार्थ कधि बोलतो आहे तो जरी यज्ञशालेतील लहानशा प्रदीप्त केलेल्या अग्नीस बोलतो आहे आणि त्यातच हवि टाकित आहे, तथापि या विभूयनांत जे सूर्यादिकांचे तेज पसरून स्वर्गाच्या पाठीपर्यंत जाऊन राहिल आहे, तो समग्र अग्नीच होय असें मनांत आणून बोलत आहे ऋ ४ ४९ २ यांत अग्नीविषयी असे म्हटले आहे की, ‘तो धर्मशालक अग्नि वज्र-तांच अति उच्च आकाशांत धर्म सरक्षिता झाला, प्रज्ञावान आणि सकळहित-कारक अग्नि उपजतांच अतस्मिन् पसरला आणि आपल्या मोठेपणानें स्वर्गास जाऊन लागला’ (=‘त आपमान

मन्द्रो होता गृहस्पतिर्अग्नें दूतो विशामसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत

॥ ५ ॥ ८ ॥

मन्द्रः । होता । गृहस्पतिः । अग्नें । दूतः । विशाम् । अस्ति ।

त्वे इति । विश्वा । सम्भूतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ।

॥ ५ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, [त्वं] मन्द्रो होता (=हर्षहेतुः=मियो होता देवानामाहता) [आसि], [त्वं] [मन्द्रः=मियो] गृहस्पतिः (=गृहस्प ईशः) [आसि], [त्वं] विशा (=प्रजानां) दूतोसि । यानि ध्रुवाणि (=शाश्वतानि) व्रतानि (=कर्मणि, पृथिव्या धारणं, पर्जन्यस्य वर्षणं, सूर्यस्य प्रकाशनम् इत्येवमार्हानि) [अनेकाः] [पृथिवीपर्जन्यसूर्यादयो] देवा अकृण्वत (=कृतवन्तः=कुर्यान्ति) [तानि] विश्वानि त्वे (=त्वयि) [एकस्मिन्] संगतानि (=त्यमेकरतानि सर्वाणि करोषि) ॥

परमे व्योमनि व्रतानि अग्निः व्रतपाः अरक्षत । वि अन्तरिक्षम् अभिमीत सुकृतुः गैश्वानरः महिना नाकम् अस्पृशत”).

‘सर्वज्ञ [अस्मा] होता’=‘होतार विश्ववेदसम्’ होता नेमावपाचा तो चांगळा विद्वान् ज्ञानी पाहून नेमीत अज्ञाविषयी पूर्वी सूक्त २६, मंत्र ३ याजवर दिलेली टीप पाहा. अग्नि हा इतका चांगळा होता होय की, त्याला कण्व ऋषि ‘सर्वज्ञ’ हे विशेषण देतो.

‘तूं मोठा आहेस आणि तुझ्या दीप्ति सर्व बाजूंस पसरतात’=‘मद्दः ते सतः विश्वमग्निं अर्जयः’ असुरज्ञा. अर्थ ‘तुझ्या मोठा असण्याच्या दीप्ति सर्व बाजूंस पसरतात’. याचा अर्थ ‘तूं मोठा होतोस तेव्हा तुझ्या दीप्ति इ०’ असा नाही,

परंतु ‘तूं मुळचाच इतका मोठा आहेस की, तुझ्या दीप्ति इ०’ असा आहे

४. या मंत्राचा भावार्थ वघडव आहे. पण यात अग्नीळा ‘पहण मित्र आणि अर्थमा’ हे तीन देव गेटवितात असें सांगितलें याचा अर्थ काय? आम्हांस वाटते तो असाः—पूर्वील मंत्रात पृथ्वीपासून तो स्वर्गपर्यंत जें तेज आहे ते अग्नीचेच रूप होय असें ऋषीनें जाणविलें; तेव्हा ऋषीच्याच मनांत असा प्रश्न निघाला की, मुळी-कावर अग्नीचे स्वरूप आम्हांस दिसते ते नीटच आहे, कां कां येथे त्याला मनुष्ये प्रवर्धित करितात; परंतु अंतरिक्ष आणि बुद्धीक यांत जो सूर्य-प्रकाशरूपानें, विद्यारूपानें आणि नक्षत्र-प्रकाशरूपानें बघीरे अग्नि प्रवर्धित

५. हे अग्नी, [तू] प्रिय होवा [आणि] गृहपति [होस], [तू] जनांचा दूत होस. [हे अग्नी], [अनेक] देव जो [जो] शाश्वत कामें करितात तीं सर्व तुझ्या [एकदशाच्या] आर्गां मिळालेलीं [आहेत].

5. Agni, [thou art] a dear invoker, [a dear] lord of the house, [thou] art the messenger of the people. In thee are united all the eternal works that the [many] gods perform.

असतो तो कोणी पेटविलेला असतो? या प्रश्नाला ऋषि असें उत्तर देतो कीं, तो 'वरुण, मित्र आणि अर्यमा' यांची पेटविलेला असतो. मित्रदेव अग्नीस पेटवितो असें म्हणण्याचें कारण हे आहे की, 'मित्र' म्हणजे दिवसाचा जो प्रकाश तद्रूपीच देवता होय. अर्यमा आणि वरुण बाहि सुलीकातील प्रकाशाच्याच देवता आहेत, तेव्हा ह्या तीनी मिळून अग्नीस प्रदीप करितात असें म्हणणें हे साहजिक दिसतें क. १. १४१. ५ यांत अग्नीच्या योगानेंच वरुण, मित्र आणि अर्यमा यांचा महिमा वाढला आहे ("तथा हि अग्ने वरुणो धृतवतो मित्रः शाश्वते अर्यमा सुदानयः") असें सांगितले आहे. क. ३. १४. ४ यांत मित्र, वरुण आणि महत् हे आर्गांस पूजितात ("मित्रश्च तुभ्यं वरुण, सहस्रो अग्ने विभे महतः सुम्नम् अर्यम्") असें म्हटले आहे. अग्नीला

वरुण, मित्र आणि अर्यमा हे देव प्रदीप करितात अतो जे प्रस्तुतच्या मंत्रांत सांगितले, त्यांत अग्नीची सेवा केवळ मनुष्येच करितात असें ग्राही, तर देवाहि करितात असेंहि सांगण्याचा उद्देश आहे.

'पुरातन काळच्या दृताला' = 'मूलं दूर्त.' अग्नीस देवांचा आणि मनुष्यांचा दूत असें वेदांत म्हटले आहे. देवांचा दूत म्हणण्याचे कारण हे कीं, तो देवांची कृपा आणि मत्साद मनुष्यांना पोहचवितो, आणि मनुष्यांचा दूत अज्ञा करितां कीं, तो मनुष्यांना दिवले हवि आणि त्यांना केलेलीं स्तोत्र देवांस पोहचवितो ("दूतो देवानाम् आसी मर्यानाम् अन्तर्मेधाभरसि रोचनेन" = 'हे आसी, तू देवांचा आणि मर्यांचा दूत आहेस; मोठा असा जो तू तो प्रकाशपुत्र मदेशांतून ह्या दोघांच्या मध्ये जात येत असतोस') क. १०. ४. २.

५. या मंत्रांत अग्नीचें अनेकवैरूप्य सांगितले आहे. ऋषि म्हणतो, 'अग्नि हा निरगिराच्या मनुष्यांना करावया-चा कामें एकाच करितो इतकेंच नव्हे, पण निरगिराच्या देवां-ही करावयांचा कामेहि तो एकाच करितो. तो त्याने

काम, यजमानाचें (पृथ्वीचें) काम, आणि दूताचें (वरुणने पत्न्यावि देवां-हें घेऊन जाणाऱ्याचें) काम अर्धा तीन काम तीन वेगवेगळ्या मनुष्यांना करावया-चा, तथापि तो तो एकाच अग्निच करितो; इतकेंच माहा, पण पृथ्वीदेवा-

त्वे इदमे सुभगे यविष्ठय विश्वमा हूयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अत्रे । सुऽभये । हविऽष्ठय । विश्वम् । आ । हूयते । हवि ।
स । त्वम् । न । अद्य । सुऽमना । उत । अपरम् । पक्षि । देवान् ।
सुऽवीर्या ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६ हे यविष्ठय (=युद्धतम) अत्रे, विश्व हवि सुभगे (=कल्याणकारिणि)
त्वे इत् (=एतद्येष) आहूयते (=प्राक्षयते । स त्वं सुमना (=प्रसन्नो) [भर्या]
न (=अस्मभ्य) सुवीर्याणि (=सुवीर्योत्तेतानि पुत्रपौत्रागपत्यानि) [उरिश्य]
अद्य अपरम् उत (=उत्तर काल च) देवान् यक्षि (=यज=हविषामितृषां कुच) ॥

ने जगाळा भारण करण्याचे काम
सदैव करावे पर्जन्यदेवान येळावर
पाऊस पाडावा सूर्यदेवाने जग
प्रकाशाचे उषने नित्य पहाटि स याव हा
जा अनेक देवांनी करावयाचा कामे,
ताह एकला आपीव करितो

श्रिय होता'='मद्रो होता' 'मद्रः'
म्हणजे ज्याला पाहल्यामुळे आनंद
होतो तो ज्याला पाहताच आह्लाद
उत्पन्न होतो असा या विशेषणावरून
असे अनुमान काढता येईलसे वाटते
का पुरातन काळी होत्याचें काम
मोठ्या महत्त्वाचे असे इतकच नव्हे
पण त्यावर लोकांची फार प्रीति
वसे

'मृदपति' हा मूळातीलच शब्द
आम्हा भाषांतरात ठेविला आहे

त्याचा अर्थ घरचा यजमान, 'घरचा
मालक' जो होत्याकडून यज्ञ करवितो
तो

'जनांचा दूत' लोकांना दिलेल
हवि देवांपर पोहचवितो म्हणून पूजाळ
मंत्रावरची दीप पाहता

या मंत्रावरून अस समजले पाहिजे
कां, अशीला सर्वमनुष्यात्मक आणि
सर्वदेवात्मक ईश्वराची सत्ता आहे
असे ऋषि समजत आहे

या मूलमंत्रात जो 'वत' शब्द
आला आहे त्याजकडेस लक्ष द्यावे हा
शब्द वेदांत मोठ्या महत्त्वाचा अस
ल्यामुळे त्याचा प्रयोग जेथे जेथे येईल
तेथे तेथे त्याचा अर्थ काय होतो आणि
इतकी त्याचा अर्थ काय होतो त्याचा
वचन केला पाहिजे

त्वे इदमे सुभगे यविष्ठ्य विश्वमा हूयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्रे । सु०भगे । यविष्ठ्य । विश्वम् । आ । हूयते । हविः ।

सः । त्वम् । नः । अद्य । सु०मनाः । उत । अपरम् । यक्षि । देवान् ।

सु०वीर्या ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६ हे यविष्ठ्य (=युयुतम) अग्रे, विश्व हविः सुभगे (=कल्याणकारिणि) त्वे इत् (=त्वद्येव) आहूयते (=यक्षिप्यते) । स त्वं सुमनाः (=मत्तज्ज्ञो) [मूल्या] न (=अस्मभ्यं) सुवीर्याणि (=सुवीर्योपेतानि पुत्रपौत्राद्यपत्यानि) [उदिरय] अद्य अपरम् उत (=उत्तर कालं च) देवान् यक्षि (=यज=हविषाभितृपान् कुर्व) ॥

नें जगाला धारण करणाचें काम सदेव करावे, पर्जन्यदेवानें वेळवर पाऊत पाडावा, सूर्यदेवाने इतल्य प्रकाशावे, उषेने इतल्य वृष्टि स यावे ही जी अनेक देवांनीं करावयाची कामे, तीही एकठा अशीच करितो

‘मिथ होता’=‘मन्द्रो होता’ ‘मन्द्र’ म्हणजे ज्याला पाहल्यामुळें आनंद होतो तो, ज्याला पाहताच आहुताद उत्पन्न होतो असा या विशेषणावरून असे अनुमान काढता येईलसे यादेंतें कीं, पुरातन काळीं होत्याचें काम मोठ्या महत्त्वाचें असे इतकेच नव्हे, पण त्याजवर लोकांची फार प्रीति होते

‘गृह्णति’ हा मूळोटीलच शब्द आम्हा भाषांतरांत ठेविला आहे.

त्याचा अर्थ ‘घरचा यजमान,’ ‘घरचा माळक,’ ‘ओ होत्याकडून यज्ञ करवितो तो.

‘जनांचा दूत,’ लोकांनी दिळेले हवि देवांपरत पोहचवितो म्हणून, पूर्वाळ मंत्रावरची टीप पाहा.

या मंत्रावरून असें समजले पाहिजे कीं, अग्नीला सर्वमनुष्यात्मक आणि सर्वदेवात्मक ईश्वराची सत्ता आहे असें ऋषि समजत आहे.

या मूळमंत्रांत जो ‘व्रत’ शब्द आला आहे त्याजकडेस लक्ष द्यावे हा शब्द वेदांत मोठ्या महत्त्वाचा अस्त-त्यामुळे त्याचा प्रयोग जेथे जेथे येईल तेथें तेथे त्याचा अर्थ काय होतो आणि ह्मणा त्याचा अर्थ काय होतो त्याचा विचार केला पाहिजे.

OXFORD, August 10th 1876.

I have examined the numbers of the *Vedarthasatya* published up to the present date and am glad to be able to bear testimony to the merit of the great and useful work on which Mr ——— is engaged. He is well known to me as an able and accurate Scholar, and his Attempt to give his fellow country-men a correct interpretation of the Veda will, in my opinion, not only advance his literary reputation but render incalculable service to the cause of progress and enlightenment by dissipating the false notions prevalent every where in regard to the books commonly appealed to in support of, many objectionable practices and superstitious observances.

I have great pleasure in recommending the *Vedarthasatya* to the patronage of the Indian Government.

MONIEE WILLIAMS M A, D C L.

Boden Professor of Sanskrit in the University of Oxford,
Honorary Doctor in Law of the University of Calcutta

POONA August 17

MY DEAR MR ———

4

I have to thank you for the numbers of your *Vedarthasatya* which you have been good enough to send me. I have read the first number and have no hesitation in saying that your periodical will be a very useful one, chiefly because it will show to your countrymen for the first time what the *Itihasa* really contains. At first I felt inclined to question the necessity of reprinting the Sanskrit texts, but it is only fair to you to say that the natives with whom I have spoken on the subject entirely approve of the plan which you have adopted. Of the accuracy of your Marathi translation I can hardly judge but the English translation appears to have been prepared with great care, and, so far as I can see, it is intelligible without the original. I feel sure that your work well deserves the patronage of Government.

Yours truly,

F. M. L. HORN

Mr. ———'s *Tedārthayāna* is a very valuable contribution to Vedic philology. It appears to be based on the most trustworthy materials and shows, as might be expected from a scholar like Mr. ———, very careful and conscientious work.

It possesses a very great importance for India, as it is the first attempt to interpret to the Indian public at large the most ancient and the most important work of the Brahminical religion. I trust that eventually the *Tedārthayāna* will find a place in all public libraries of India.

G BUELLER.

6th September 1876.

I have no hesitation in stating that your work will prove of great use in spreading a knowledge among the people of a work which enjoys the highest veneration but of the contents of which they really know little or nothing. Every intelligent friend of this country ought to feel grateful to you * * *. As far as I can judge at present your translations both English and Marathi appear to me fair and reasonable.

KRISHNA SHASTRI CHIPLOKAR

The *Tedārthayāna* " gives the text, a Marathi version and an English translation * * *. The attempt when completed will prove useful in India in giving to the people an opportunity of reading the most ancient monument of Aryan thought, which most of them can never expect to study in the original " *The Friend of India* "

" In order to show the correctness of reasoning in assigning to particular words and phrases a meaning different from that given by Shyama the translator should show the grounds on which he proceeds. And thus the present translator has done * * *. The present translation (both in Marathi and English) is scholarly and accurate throughout though we might differ with the translator in the interpretation of single words or passages. For the better understanding of the Veda the Padā text and its rendering into classical Sanskrit are added * * *. The foot notes in Marathi are explanatory and critical. Whenever a new deity is mentioned for the first time, we have a note as to its functions, attributes, mode of worship &c., as derived from the collation of various passages bearing up on the subject.

- Some of these notes trace the current mythological legends to the early times of the Vedas and show the reader, how religion in the hands of an unimaginative priesthood degenerates into absurd stories.
- * * * We cannot but admire the perseverance and the patience of the translator, which are so rare amongst us and for the want of which we are always taunted by other nations. We hope that this work is the first of a long Series which will serve for a complete refutation of the opinions of those who think that the Hindas are behind other civilized nations in patient investigation and scientific research." *Nature* 10th July 1876
-

"We do not hesitate to say that this is the most important publication in Sanskrit literature up to this date, which has been produced in Bombay. A very faithful translation of the text into English and into Marathi together with a commentary—*The English Review*—and June 1876.

"We have been thus particular in noting what in our opinion are the only inaccuracies in the generally excellent translation of the first eight hymns of the first book contained in the first number of the *Vedarthayatra*, in order that we might be able to show how really intrinsically good the work is. What we have called errors are of course, really matters of opinion. The Editor's rendering in each case can be backed by some respectable authority."—*The English Review* 25th June 1876

We wish the projector every success in his spirited and patriotic undertaking. —*Madras Journal of Education* July 1876

"It appears that the translator is performing his difficult task with due care and attention. He is not closely following like Professor Wilson the commentaries of Sayana, nor is he servilely adopting the interpretation of any particular European Sanskrit Scholar."—*The Bengalee* 10th July 1876

Though the work is directly intended for Marathi readers, it will be useful to others also on account of its English translation. It also serves as a good guide to every Sanskrit Scholar in his Vedic study and initiates him into it, and thus benefits him as an easy Vedic exegesis for the Vedas. It is the duty of every Hindoo to encourage such a noble and patriotic work and hail it as a literary

luminous enlightenment of the most sacred province of Sanskrit literature, which is veiled in impenetrable darkness. We congratulate the

'tulate the author on his literary patriotism and earnestly hope that
'he will meet with good encouragement and munificent patronage —
A true Public Opinion 14th June 1876

सागराचार्यभाष्यादिदुरुहप्रथेभ्यो वेदाय ज्ञानुमसमर्थानां भूयतां जातां
महोपकारकं स्तुत्य कर्म पश्यन् भवतां भूयोभूयो धन्यवादान् करोमि । प्रार्थये च
परदेवमचिरेण ग्रन्थसमाप्त्यै साहाय्यं कुरुताद् भगवानिति ।

महाराष्ट्रभाषाया कृतस्यानुवादस्य भाषाटीकायाश्च विषये स्वीयमाशुबभेजमादि-
ष्करोम । अथ त्वेनेकद्वार्यगणव्याप्तो वेदार्थयत्नं साकल्येन निरीक्षितुमशक्नु-
वानो वायति तस्य पत्राण्यवाचय तानस्तु स्थितौ भाषाटीकानुवादौ मूलार्थानुगु-
णावेव समुपलभ्य स्थलीपुलाकपायेन भूयसोऽष्टभागस्यापि मूलार्थानुसारितानु-
मनोमि । कुत्रचित्स्थलविशेषेष्ववभाभाव स्याच्चेदपि, “गच्छत स्तत्वनं का
यत्र कचन जायते । हसति दुर्जनारतत्र समादधति सज्जना ” इति । वचनमप्य-
यं यनुसारेण वेदार्थयत्नमेव भाषनीयकार्याणामेकतममिति हृदयेनाग्निं दनपुर-
स्तीकरोमीत्यलं सुज्ञयरेषु बहुना लेखनीव्यापारेणेति । शुभम् ।

बाराणसीनिवासी रानडोपनामक

शास्त्रज्ञात्मी

वेदार्थयत्नपुस्तके सहितालेखनं पदलेखनं टीकालेखनं च अतीव शुद्धं अतं
लोकोपयोगि च । टीकालेखनं भाष्यान्तरं चातीव सुबोधमयं । एतादृ-
शलोकोपकारको यत्न इतः प्राक् केनापि न कृत इति मे भीतिः ॥

दानारोपनामकगङ्गाधरशर्मशास्त्रिण
समस्तमिदम् ।